

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

4/1(38)/2021

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

4/1(38)

Душанбе, 2021

**ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИЧОРАТИ ТОЧИКИСТОН**

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон» аз
соли 2011 ба таъб мерасад

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармуҳаррир

Ректори ДДТТ Курбонзода М.Р.

Главный редактор

Ректор ТГУК Курбонзода М.Р.

Муовини сармуҳаррир

Шаропов Фарход Разоқович

Заместитель главного редактора

Шаропов Фарход Разоқович

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Чабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСҚР, ш. Бишкек
Раҷабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Ҳабибов С.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раджабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Хабибов С.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

© *Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикский государственный
университет коммерции*

МУНДАРИЧА		
ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИЙ, СОҲИБКОРИЙ ВА СОҲАИ ИҚТИМОИЙ		
1.	Курбонзода М.Р., Султонов З.С. Омӯзиши иқтисодиёти рақамӣ дар шароити муносибатҳои иқтимоию иқтисодӣ	7
2.	Ҳабибов С.Ҳ., Чамшедов М.Ч. Вазъи муосир ва тамоюли рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	11
3.	Нидоев Н.Ф. Мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ ва таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон	18
4.	Одиназода К.С., Асрорзода У.С. Самтҳои асосии танзими давлатии бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	28
5.	Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ: бабучагирӣ ва иҷрои он	38
6.	Маҳмудов М.А., Султонов З.С. Нархгузори амволи ғайриманкул ҳангоми гирифтани қарзи ипотекии бонкӣ	51
7.	Машокиров Ч. Н. Ташаккули тафаккури иқтисодӣ ва сармояи инсонӣ ҳамчун омилҳои баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ	55
8.	Валиев Н.Ш. Таҷрибаи хориҷии рушд ва низоми дастгирии давлатии соҳибкории хурд	60
9.	Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Марупова Н.Ш. Хусусиятҳои ҳифзи иқтимоии аҳоли дар шароити равандҳои трансформатсия	72
10.	Мариншоев М.М. Омилҳо ва шартҳои рушди савдои чаканаи шаҳри Душанбе	79
11.	Мирзоалиев А.А., Бобишоев М.Н. Сармояи муассисаҳои давлатии ғайритиҷоратӣ: хусусиятҳои инъикос дар ҳисобот мутобиқи СБҲМ	84
12.	Чамшедова С.М., Ҳабибова С.С. Моҳияти иқтисодӣ ва хусусиятҳои хоси корхонаҳои хӯроки умумӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ	94
13.	Аҳмедов А.А. Идоракунии дигаргуниҳо дар корхонаҳои савдои чакана ҳангоми лоиҳаи реинжиниринг дар раванди қорӣ	99
14.	Ҳабибов С.Ҳ., Табаров Ш.С. Таҳлили вазъи муосир ва муаммоҳои таъмини рушди устувори бозори хизматрасонии корхонаҳои таъбу нашр дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	105
15.	Мирзоалиев А.А. Вазъи бозори меҳнат дар шароити муосир	108
16.	Азимбоев А., Тӯлиев М.С. Баъзе масъалаҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ	114
17.	Кабиров Ш.Р. Омилҳои таъсиррасони муҳочирон дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон	118
18.	Ашуров Ғ.Д., Курбонев Б.М. Таҷрибаи хориҷии андозбандии низоми маориф	125
19.	Абдуқодирзода Ч.К. Истифодаи воситаҳои техникаи назорати гумруки дар Тоҷикистон	128
20.	Қурбонев М.А. Нақши иттилоот ва хизматрасониҳои рақамӣ дар таъмини рушди сохторҳои соҳибкории электронӣ	131
21.	Мухторзода С.С. Таҳлили ҳолати муосири савдои чакана дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	141
22.	Марупова Н.Ш. Маблағгузори соҳаи иқтимоии ҷумҳурии тоҷикистон: ҳолат, мушкилот, тамоюлҳо	149
23.	Дадоматов Д.Н. Ташкили назорати низоми ҳисобгирӣ дар шароитҳои татбиқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ	158
24.	Баҳромов Ф.Б. Хусусиятҳои маъмурикунонии андоз ва нақши он дар рушди фаъолияти соҳибкории	163

25.	Досиев М. Н. Ташкили соҳибкорию экологӣ дар ҷумҳурии тоҷикистон ва нақши он дар рушди саноат	171
26.	Кодиров А.С. Баҳши энергетика ва «Иқтисодиёти сабз»: дастовардҳои илмӣ маркази рушди инноватсионӣ илм ва технологияҳои нави академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон	177
27.	Нишонзода Рисқибой. Дастрасии инфрастихорию иҷтимоӣ ҳамчун омилӣ баланд бардоштани шароити зиндагии аҳолии вилояти Суғд	183
28.	Лутфулов М.Д. Савдои чаканаи шаҳри Хучанд: вазъ ва дурнамои он	188
29.	Ашуров М.Н., Гафуров Ф.Ч., Якуб Ҳасанзода. Самаранокию иҷтимоӣ – иқтисодии ҷорӣ намудани ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	195
30.	Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Салоҳият ва касбияти роҳбар дар муайянқунии шахсияти ӯ	202
31.	Субҳонқулов И.А., Хочаев П.Д. Баҳодиҳии оморию сифати меҳнати қормандони ташкилотҳои кооператсияи матлубот	08
32.	Мирсаидов А.Б., Мирсаидов Ф.А. Постулатҳои асосии ташаккулӣ назарияи матритсаи институтсионалӣ	15
33.	Наботова П.Ч., Дузматов Б.М., Файзулло М.К. Баъзе ҷанбаҳои таҷрибаи хориҷии шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ дар хизматрасониҳои иҷтимоӣ	224
34.	Обидов Ф.С., Мирзоев С.С., Тураева М.Т. Таҳқиқи оморию сохтори истеҳсол, воридот ва содироти нерӯи барқ дар асоси маводҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон	230
35.	Давлятов Э.М. Механизми андозбандии субъектҳои соҳибқорию хурд	236
36.	Содиқов Р.Ҳ. Моҳият ва таснифи ҳавфҳои молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ	241
37.	Раҷабов Н.М. Самаранокгардонии реклама ва истифодаи усулҳои муосири он дар соҳибқорию истеҳсолӣ	250
38.	Алимов Ҷ.Ш. Баъзе масоили рушди туризм дар шароити имрӯза	256
39.	Хочаев Н.С., Сафаров Ҷ.А., Қурбонов А.Р. Ташакул ва рушди тичорати электронӣ дар шароити муосир	263
ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ		
1.	Авғонов С. М., Шарипов М.И. Сарчашмаҳои ғоявии ташаккулёбии таълимоти М. Ғаззали доир ба сиёсат	270
2.	Мустафозода Н. Мавқеи жанри қисса ва достони афсона дар эҷодиёти Убайд Раҷаб	274
3.	Болтуева Ш.С. Тавсифи умумии шартномаи супориш	284
4.	Қурбонова А.А. Таҳлили ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ объекти таҳрибқорӣ	288
5.	Зиёвиддинзода Зулолиддин, Ҳусенов Б.А. Намудҳо ва шаклҳои таълими фосилавӣ дар шароити ҳозира	293
6.	Қаҳҳоров М.М. Термин аз ҷиҳати маънову мантиқ ва мувофиқати он ба қоидаву қонунияти забон	298
7.	Мақсадов Ҳ.И. Классификасияи (гурӯҳбандии) улум дар осори илмӣ муттафаккирони халқи тоҷик дар асрҳои миёна ва мавқеи астрономия дар он	302
8.	Раҳмонқулов М. Омилҳои асосии ташаккулдиҳандаи сифатҳои хоси касбии бақалаврҳо дар низомии кредитии таҳсилот	308
9.	Мирсаидов Ф.А. Ҷойгоҳи ниҳодҳои сиёсии давлати унитарӣ дар матритсаи институтсионалии ҷомеа	311
10.	Неъмонов Ҷ.М., Муртазо А.А. Дипломатияи рақамӣ, зарурияти ҷаҳони зудтағйирёбанда	318
	Маълумот оид ба муаллифон	325
	Маълумот барои муаллифон	330

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА		
1.	Қурбонзода М.Р., Султонов З.С. Исследования цифровой экономики в контексте социально-экономических отношений	7
2.	Хабибов С.Х., Джамshedов М.Дж. Современная ситуация и тенденции развития туризма в Республике Таджикистан	11
3.	Нидоев Н.Ф. Место цифровой таможни в развитии отечественной торговли и обеспечении экономической безопасности в Республике Таджикистан	18
4.	Одиназода К.С., Асрорзода У.С. Основные направления государственного регулирования рынка труда в Республике Таджикистан	28
5.	Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А. Бухгалтерский учет в высших образовательных учреждениях: бюджетирование и его исполнение	38
6.	Махмудов М.А., Султонов З.С. Оценка объекта недвижимости при получении банковского ипотечного кредита	51
7.	Машокиров Д. Н. Формировании экономического мышления и человеческого капитала как фактор повышения качества услуг	55
8.	Валиев Н.Ш. Зарубежный опыт развития и система государственной поддержки малого предпринимательства	60
9.	Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Марупова Н.Ш. Особенности социальной защиты населения в условиях трансформационных процессов	72
10.	Мариншоев М.М. Факторы и условия развития розничной торговли города Душанбе	79
11.	Мирзоалиев А.А., Бобишоев М.Н. Капитал государственных некоммерческих учреждений: особенности отражения в отчетности согласно МСФО	84
12.	Джамshedова С.М., Хабибова С.С. Экономическая сущность и важнейшие особенности предприятий общественного питания в условиях рыночной экономики	94
13.	Ахмедов А.А. Управление изменениями в предприятиях розничном торговле в ходе проекта реинжиниринга бизнес- процессов	99
14.	Хабибов С.Х., Табаров Ш.С. Анализ современного состояния и проблемы устойчивого развития рынка услуг издательско-полиграфических предприятий в Республике Таджикистан	105
15.	Мирзоалиев А.А. Состояние рынка труда в современных условиях	108
16.	Азимбоев А., Тулиев М.С. Некоторые вопросы развития цифровой экономики	114
17.	Кабиров Ш.Р. Факторы влияния мигрантов на сельское хозяйство Хатлонской области	118
18.	Ашуоров Г.Д., Курбонов Б.М. Зарубежный опыт налогообложения системы образования	125
19.	Абдукодирзода Дж.К. Использование технических средств таможенного контроля в Таджикистане	128
20.	Курбонов М.А. Роль информационных и цифровых услуг в обеспечении развития электронные предпринимательских структурах	131
21.	Мухторзода С.С. Анализ современного состояния розничной торговли в Республике Таджикистан	141
22.	Марупова Н.Ш. Финансирование социальной сферы республики таджикистан: состояние, проблемы, тенденции	149
23.	Дадоматов Д.Н. Организация контроля системы учета в условиях применения международных стандартов финансовой отчетности	158
24.	Бахромов Ф.Б. Особенности налогового администрирования и её роль в развитии предпринимательской деятельности	163
25.	Досиев М. Н. Формирование экологического предпринимательства в республике таджикистан и его роль в развитии промышленности	171

26.	Кодиров А.С. Энергетика и «Зеленая экономика»: научные достижения центра инновационного развития науки и новых технологий национальной академии наук Республики Таджикистан	177
27.	Нишонзода Рискибой. Доступность объектов социальной инфраструктуры, как фактор повышения условия жизнедеятельности населения Согдийской области	183
28.	Лутфулов М.Д. Розничная торговля города Худжанда: состояние и перспективы развития	188
29.	Ашуров М.Н., Гафуров Ф.Дж., Якуб Хасанзода. Социально-экономическая эффективность электронного правительства в Республике Таджикистан	195
30.	Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Компетентность и профессионализм руководителя в определении своей личности	202
31.	Субхонкулов И.А., Ходжаев П.Д. Статистическая оценка качества труда персонала организаций потребительской кооперации	08
32.	Мирсаидов А.Б., Мирсаидов Ф.А. Основы формирования теории институциональной матрицы	15
33.	Наботова П.Дж., Дузматов Б.М., Файзулло М.К. Некоторые аспекты зарубежного опыта государственно частного партнерства в секторах социальных услуг	224
34.	Обидов Ф.С., Мирзоев С.С., Тураева М.Т. Статистическое исследование структуры производства, импорта и экспорта электроэнергии на материалах Республики Таджикистан	230
35.	Давлятов Э.М. Механизм налогообложения субъектов малого предпринимательства	236
36.	Содилов Р.Х. Сущность и классификация финансовых рисков хозяйствующих субъектов	241
37.	Раджабов Н.М. Эффективность рекламы и использование ее современных методов в бизнес-производстве	250
38.	Алимов Дж.Ш. Некоторые вопросы развития туризма в современных условиях	256
39.	Ходжаев Н.С., Сафаров Дж.А., Курбонов А.Р. Формирование и развитие рынка электронной торговли в современных условиях	263
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ		
1.	Авгонов С. М., Шарипов М.И. Идеологические источники формирования учения М. Газзали о политике	270
2.	Мустафозода Н. Роль жанра рассказа и сказки в творчестве Убайда Раджаба	274
3.	Болтуева Ш.С. Общая характеристика договора поручения	284
4.	Курбонова А.А. Уголовно-правовая характеристика объекта диверсии	288
5.	Зиёвиддинзода Зулолидин, Хусенов Б.А. Виды и формы дистанционного обучения в нынешних условиях	293
6.	Каххоров М.М. Смысл и логики термина и его совместимость с правилами языка	298
7.	Максадов Х.И. Классификация науки в научном творчестве таджикских мыслителей средних веков и место астрономии в ней	302
8.	Рахмонкулов М. Основные факторы, формирующие специфические профессиональные качества бакалавров в кредитной системе обучения	308
9.	Мирсаидов Ф.А. Место политических институтов унитарных государств в институциональной матрицы	311
10.	Нёмонов Дж.М., Муртазо А.А. Цифровая дипломатия, необходимость быстроменяющегося мира	318
	Сведения об авторах	325
	Памятка для авторов	330

**ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА**

УДК 338

Қурбонзода М.Р., Султонов З.С.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

В статье рассматривается цифровизация экономики в условиях пандемии. Текущее состояние дел в области бизнес-активности с учетом закрытия границ, а также социальной защиты населения и миграционные процессы. Хозяйствующим субъектам и государственным структурам, осознана необходимость ускорения процессов цифровой трансформации национальной экономики в целях достижения конкурентоспособных позиций. На сегодняшний день в формирующемся цифровом пространстве новой реальности необходим аналитической и научно-методический подход по реализации такого рода изменений.

Ключевые слова: экономика, социальная защита, миграция, проблемы, цифровая экономика, население, услуги, развитие.

Қурбонзода М.Р., Султонов З.С.

**ОМУӢЗИШИ ИҚТИСОДИӢТИ РАҚАМӢ ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТҲОИ
ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ**

Дар мақола рақамикунонии иқтисодиёт дар пандемия баррасӣ мешавад. Вазъи имрӯзаи корҳои соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ бо назардошти бастани марзҳо, ҳифзи иқтимоии аҳоли ва равандҳои муҳочират. Субъектҳои соҳибкорӣ ва сохторҳои давлатӣ зарурати суръат бахшидан ба равандҳои табдилдиҳии рақамии иқтисодиёти миллий барои ноил шудан ба мавқеъҳои рақобатпазирро дарк кардаанд. Имрӯз дар фазои рақамӣ рӯ ба рӯи воқеияти нав барои татбиқи чунин тағйирот равиши таҳлили ва илмию методологӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: иқтисод, ҳифзи иқтимоӣ, муҳочират, мушкилот, иқтисодиёти рақамӣ, аҳоли, хизматрасонӣ, рушд.

Kurbonzoda M.R., Sultonov Z.S.

**DIGITAL ECONOMY STUDIES IN THE CONTEXT OF
SOCIO-ECONOMIC RELATIONS**

The article discusses the digitalization of the economy in a pandemic. The current state of affairs in the field of business activity, taking into account the closure of borders, as well as social protection of the population and migration processes. Business entities and government agencies realized the need to accelerate the digital transformation of the national economy in order to achieve competitive positions. Today, in the emerging digital space of the new reality, an analytical and scientific-methodological approach is needed to implement such changes.

Key words: economy, social protection, migration, problems, digital economy, population, services, development.

Экономика Республики Таджикистан в условиях пандемии (COVID-19) пострадала также, как и другие страны мира. Социальные проблемы, с которыми столкнулось население из-за закрытия границ, вскрыли все проблемные стороны не только развивающихся стран мира, но и развитых тоже. Вместе с тем, цифровизация общественной жизни происходит настолько молниеносно, что порой не успеваешь понять, на каком этапе развития национальной экономики находится государство, при наличии множества социально-экономических проблем.

«Внедрение информационно-коммуникационных технологий и развитие элементов цифрового общества рассматривается в большинстве стран современного мира как одна из приоритетных стратегических задач и общенациональных приоритетов. Цифровые технологии, а также связанная с ними общественная и человеческая деятельность образуют цифровую сферу современного социума, от которой в нынешних условиях определяющим образом зависит его экономический и инновационный потенциал, социальный прогресс, эффективность управления, осуществления демократических процедур, образование, уровень человеческого развития, национальная безопасность и многое др.» [2].

По данным открытых источников, около 126 стран реализовали разного рода программы социальной защиты в условиях COVID-19, однако большинство из них, не обладают необходимыми финансовыми возможностями и не в полной мере охватили все социальные проблемы. Благодаря функционирующей сельскохозяйственной отрасли, от части промышленного сектора, а также поддержки международных финансовых организаций, продажа золотовалютных резервов в определенной степени поддержало экономику Республики Таджикистан.

Политика государства относительно поддержки граждан нашей страны отражены в Конституции Республики Таджикистан, где указано, что: «...защищаются труд и здоровье, устанавливается гарантированная минимальная зарплата, каждый человек является социально застрахованным» [3]. В данном контексте на высшем законодательном уровне защищены социальные права простых граждан имеющие трудовые отношения, а также рассмотрены все стороны спорных вопросов, касающиеся выплат со стороны как государства, так и работодателя.

Миграционные процессы в связи с закрытием границ, на рынке труда легли на плечи государства. Согласно данным Национального банка Таджикистана объем денежных переводов мигрантов в 2020 году составил 1 млрд 537,8 млн. дол. США, что на 95 млн. дол. США меньше, чем в 2019 году. Фактически каждый второй трудоспособный гражданин старается выехать за пределы Республики Таджикистан для трудоустройства. По разным данным, численность трудовых мигрантов составляет от одного до полутора миллиона человек.

Соотношение денежных переводов мигрантами к ВВП в 2020 году упало до 22%, что является отрицательным показателем с 2000 годов. До этого размер денежных переводов только из Российской Федерации составлял от трети до половины ВВП республики. ниже 33% наблюдалось во время кризиса в 2015-2016 года, 28,3% и 27,6%, соответственно. Хотелось бы отметить, что большинство из этих переводов осуществлялись по средствам новых цифровых технологий.

В своем ежегодном Послании к Маджлиси Оли, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отметил, что: «...необходимо поощрять внедрение цифровых технологий в экономику, облегчать доступ частного сектора к финансовым источникам и закладывать основы для внедрения "зелёной экономики" с учётом изменения климата. Дигитализация национальной экономики, поддержка бизнеса, привлечение отечественного капитала в секторы экономики, принятие нового налогового кодекса в новой редакции с учетом

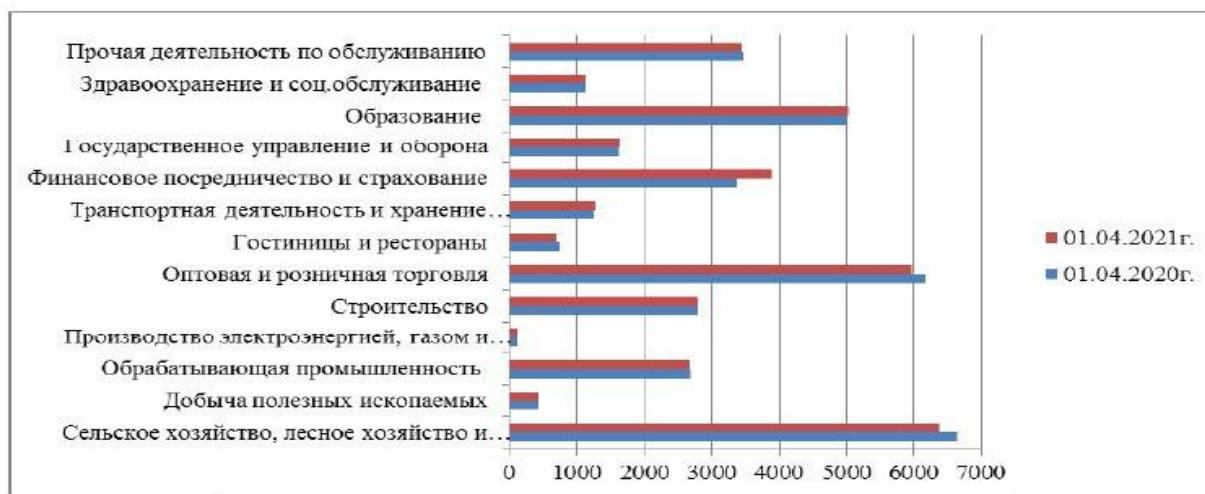
частного сектора, отмена налогов для фермеров, усиление роли женщин в обществе, повышение внимания к молодежи - вот некоторые из намеченных проектов в текущем году» [4].

Необходимо отметить, что данный посыл со стороны главы государства становится индикатором для всех ветвей власти для скорейшего внедрения необходимых цифровых ресурсов с созданием соответствующей инфраструктурой [5], что в итоге создаст благоприятные условия как для внутреннего рынка, так и для международных участников бизнес-процессов.

На сегодняшний день Республика Таджикистан находится на начальном этапе глобальных преобразований по цифровизации экономики, где большинство секторов экономики функционируют в традиционной форме, хотя процесс использования цифровых технологий планомерно идет.

Один из таких примеров применение Налоговыми органами цифровой платформы для налогоплательщиков по предоставлению налоговых деклараций. Финансовый сектор также имеет ряд положительных тенденций по внедрению новых услуг населению, предоставляя возможность, не выходя из дома приобретать разного рода продукцию, оплата счетов жилищно-коммунального характера и т.п.

В связи с ситуацией в мире из-за корона-кризиса порядка 6,8 тысяч субъектов предпринимательства ликвидировались в Республике Таджикистан в течение первого квартала этого года, среди них 220 компаний и более 6,5 тысяч индивидуальных предпринимателей. В целом, до 1 апреля этого года зарегистрировано 651,8 тысяч хозяйствующих субъектов, однако почти половина из них не работало - 308 тыс. субъектов.

Источник: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
URL: www.stat.tj. [1]

Рисунок 1. Количество действующих юридических лиц по основным видам экономической деятельности

Текущее состояние действующих субъектов предпринимательства за первый квартал 2021 года составило 343,8 тысяч, среди которых более 35,8 тысяч компаний и около 308 тысяч индивидуальных предпринимателей. Несмотря на это, за этот период было создано 266 компаний, из них 115 предприятий или 43,2% в городе Душанбе, 62 компании или 23,3% в Согдийской области, 42 юридических лица или 15,8% в Районах республиканского подчинения, 34 компании или 12,8% в Хатлонской области и 13 фирм или 4,9% в Горно-Бадахшанской Автономной Области соответственно.

На сегодняшний день в Республике Таджикистан предприниматели разного уровня используют цифровые платформы, предоставляемые хозяйствующим субъектам для улучшения качества работы в области налоговой сферы.

Необходимо отметить, что в условиях пандемии в соответствии с Указом Президента Республики Таджикистан для поддержки социально-уязвимых групп населения, а также хозяйствующих субъектов предпринимательства были предоставлены ряд налоговых и финансово-кредитных льгот и компенсационных выплат более чем на 450 млн. сомони. Также стоит отметить, что в прошедшем 2020 году 260 тыс. клиентам финансово-кредитных организаций были предоставлены льготные кредиты, что составило 2 млрд. 300 млн. сомони. Наряду с этим, хозяйствующим субъектам занимающиеся производством продукции было выдано порядка четырех миллиарда сомони кредитов соответственно.

Относительно социально-уязвимых групп, хотелось бы отметить, что с сентября прошлого года сотрудникам бюджетной сферы была повышена заработная плата, а также пенсии в размере 15 процентов, пенсии инвалидов разных групп, нуждающихся за уходом на пятьдесят процентов, правоохранительным органам и военнослужащим денежное довольствие подняли на уровне десяти процентов соответственно.

Все это говорит о том, что Правительство Республики Таджикистан, не смотря на сложную экономическую ситуацию не только в стране, но и в мире проявляет максимум усилий для поддержания стабильности социально-экономического развития страны.

Необходимо отметить, что для полного понимания картины в области цифровых технологий, необходимо тщательное изучения всех существующих проблем, в данной отрасли крайне необходимо развивать и поощрять деятельность в области информационно-телекоммуникационных технологий со стороны государства. По нашему мнению, здесь следует провести комплексный подход с привлечением как отечественных, так и зарубежных специалистов для развития цифровизации ключевых отраслей национальной экономики.

Обобщая все вышеизложенное, можно отметить, что за последнее время появился новый тренд как в общественной жизни, так и на государственном уровне использование цифровых технологий (платформ, товаров, услуг и т.д.), благодаря которому общество и государство объединяются в одной системе, что в свою очередь упрощает общение между ними, выявляет и позволяет решать ряд социальных и экономических проблем. Конечно, для достижения полной эффективности работы в этом направлении необходимо сделать еще очень многое, но те действия, которые ведутся на данный момент указывают на то, что Республика Таджикистан движется в правильном направлении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. URL:www.stat.tj
2. Грибанов Ю.И. Цифровая трансформация социально-экономических систем на основе развития института сервисной интеграции//дис...док.экон.наук. Санкт-Петербург-2019. С.114.
3. Конституция Республики Таджикистан от 06.11.1994г. (в редакции закона от 22.06.2013г.) ст.35
4. Послание Президента Республики Таджикистан Парламенту страны от 26.01.2021 г.
5. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.//Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

Ҳабибов С.Х., Ҷамшедов М.Ҷ.

ВАЗЪИ МУОСИР ВА ТАМОЮЛИ РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола оид ба арзёбии вазъи муосир ва тамоюлҳои рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиши ҳамачониба ва хулосагирии зарурӣ аҳамият дода шудааст. Мавқеи асосиро зикри намудҳои сайру сайёҳии гуногун: сайри тамошои мавзёҳои кишвар, фарҳангӣ, таърихӣ – маданӣ, табобатӣ – истироҳатӣ, инчунин омӯзиши асосҳои ҳукукию иқтисодии сайёҳӣ, таҳлили нишондиҳандаҳои оморӣ ва асоснок намудани хулоса ва пешниҳодҳо барои таъмини рушди устувори соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва баррасии дигар масоили замонавиро дар бар мегирад.

Вожаҳои калидӣ: сайёҳӣ, асосҳои ташкилӣ-иқтисодӣ, тамоюлҳо, нишондиҳандаҳои оморӣ, таҳлил, арзёбӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, сайёҳони хориҷӣ, сайёҳони ватанӣ, ширкатҳои сайёҳӣ.

Ҳабибов С.Х., Ҷамшедов М.Дж.

СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье всесторонне изучены современная ситуация и тенденции развития туризма в Республике Таджикистан и сформулированы необходимые выводы. Центральное место в работе отведено изучению основных видов туризма: путешествие в привлекательных территории страны, культурных – исторических, лечебных, оздоровительных, а также рассмотрение основ правовых и экономических отрасли «туризм», анализ статистических показателей и тенденции их изменения за 2013-2020 годы, обоснование выводов и предложений для обеспечения устойчивого развития туризма в Таджикистане на период до 2030 года и оценка других проблем данной отрасли экономики.

Ключевые слова: туризм, организационно-экономические показатели, тенденции, статистические показатели, анализ, оценка, Республика Таджикистан, иностранные туристы, внутренние туристы, туристические компании.

Khabibov S.Kh., Jamshedov M.J.

CURRENT SITUATION AND TRENDS OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article comprehensively studies the current situation and trends in the development of tourism in the Republic of Tajikistan and formulates the necessary conclusions. The central place in the work is devoted to the study of the main types of tourism: travel to attractive territories of the country, cultural, health-improving, as well as consideration of the foundations of the legal and economic branch of "tourism", analysis of statistical indicators and trends in their change for 2013-2020, substantiation of conclusions and proposals to ensure sustainable development of tourism in Tajikistan for the period up to 2030 and assessment of other problems of this sector of the economy.

Key words: tourism, organizational and economic indicators, trends, statistical indicators, analysis, assessment, the Republic of Tajikistan, foreign tourists, domestic tourists, travel companies.

Тоҷикистонро дар микёси ҷаҳон ҳамчун кишвари обҳои мусаффо, кӯҳҳои сарбафлоккашида, ёдгориҳои қадима ва дорои аҳамияти фарҳанги мешиносанд. Аз як ҷиҳат таъриху фарҳанги қадимаи Тоҷикистон сайёҳонро ба худҷалб намояд, аз ҷониби дигар табиату иқлими фарқкунанда мавқеи ҷойгиршавӣ ва ҷуғрофиёи Тоҷикистон ва намуду хусусиятҳои ташкили сайёҳӣ, аз қабилӣ сайри кӯҳҳои баланд, шикорчигӣ, экологӣ, табобатӣ ва ғайра диққатҷалбкунанда ба ҳисоб меравад.

Ин аст, ки тайи солҳои соҳибистиклолӣ бо мақсади рушд ва тақвият бахшидани соҳаи сайёҳӣ як қатор санад ва барномаҳои давлатӣ, аз ҷумла қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи туризм” (с.2012) [2], “Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ҷиҳатҳои намудҳои фаъолият”, Консепсияи “Рушди туризм барои солҳои 2009 – 2019”, “Дар бораи барномаи рушди туризм дар Тоҷикистон барои давраи солҳои 2015 – 2017”, “Дар бораи нақша - ҷорабиниҳо оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар соҳаи туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва ғ. ҳуҷҷатҳои роҳандозӣ карда шудааст қабул гардидаанд.

Дар баробари ин, баҳри боз ҳам тақвият бахшидани корҳо дар ин самт моҳи майи соли 2017 бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Кумитаи сохтори давлатии идорақунанда рушди сайёҳӣ таъсис ёфт. Ҳамзамон, ба хоҳири ҷалби бештари сайёҳон ҳуҷҷатгузориҳои электронӣ ташкил ва амалӣ гардида, тавассути воситаҳои ахбори омма иқтисодии сайёҳии мунтазам кишвар тарғибу ташвиқ мешавад ва инфрасохтори соҳа мутобик [8] ба стандартҳои байналмилалӣ бунёду навсозӣ мегардад. Аз ҷумла, тайи солҳои охир дар кишвар зиёд намудани хатсайрҳо, бунёд ва истифодаи меҳмонхонаҳои муосир ва таъмиру таҷдиди роҳҳои мошингард, васеътар намудани нақлиёти ҳавоӣ бо нархҳои дастрас, авҷи тоза касб намуда, симои Ватани маҳбубамонро ба кулӣ тағйир додаанд. Ҳамчунин, бо мақсади ҷалби бештари сайёҳон ба мавзӯҳои таърихӣ – фарҳангӣ, ҷойҳои диданбоб дар ғӯшаву қанори гуногуни мамлакат беш аз 70 ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ ва меъмории мавриди истифода барқарор гардиданд [7].

Бояд тазаққур дод, ки баҳри рушду пешрафти бештари соҳа, инчунин, инкишофи инфрасохтори деҳот Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни ироаи Паёми навбатӣ ба Парламенти кишвар пешниҳод карданд, ки солҳои 2019 – 2021 - Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ эълон карда шавад. Дар иртибот ба ин, нуқтаи муҳим, ибраз доштанд: «Мақсад аз ин пешниҳод амалигардонии талошҳои Ҳукумати Тоҷикистон барои дар давраи наздик боз ҳам обод кардани кишварамон ва ҳалли масъалаҳои дорои аҳамияти иҷтимоии аҳоли бо роҳи муҳайё сохтан ва инкишофи кифояи инфрасохтор, пеш аз ҳама дар соҳаҳои маорифу тандурустӣ, таъсиси ҷойҳои нави қорӣ, таъмин кардани аҳолии деҳот бо оби босифати ошомиданӣ, бунёду таҷдиди роҳҳои маҳаллӣ, рушди инфрасохтори сайёҳӣ ва инкишофи ҳунарҳои мардумӣ, ба талаботи муосир мутобик сохтани сатҳи хизматрасонӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии мардум дар ҳар як деҳа ва маҳали аҳолинишин мебошад» [5].

Ин тадбирҳои андешидаи Ҳукумати кишвар самараро нек ба бор оварданд ва сол ба сол теъдоди ташрифи сайёҳони хориҷӣ ба Тоҷикистон афзоиш ёфт. Чуноне аз омори расмӣ кишвар бармеояд, беш аз ҳама ба сарзамини биҳиштосои мо сайёҳон аз кишварҳои Россия, Беларус, Ўзбекистон, Хитой, Корея, Қазоқистон, Қирғизистон, Ҳиндустон, Франция, ИМА ва Германия меоянд.

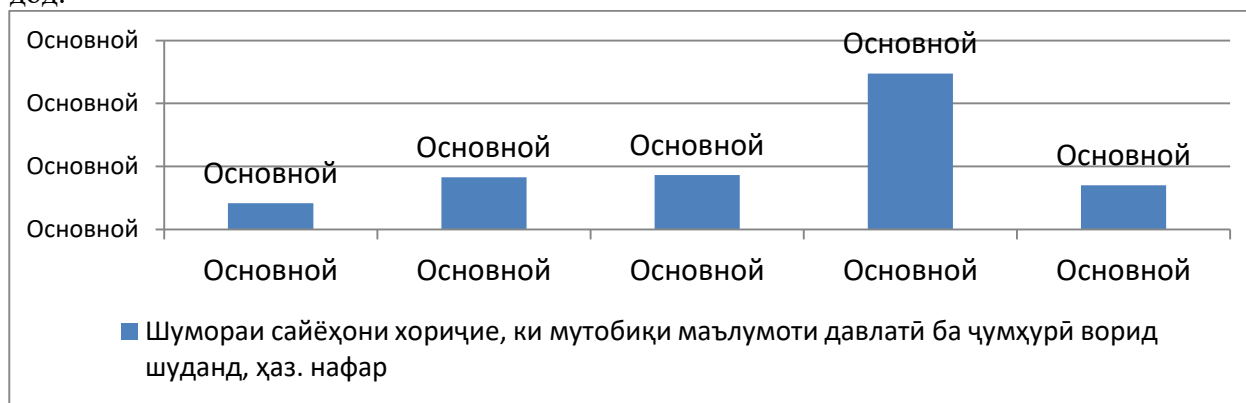
Тамоюли рушди шумораи сайёҳони дохилию хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси нишондиҳандаҳои асосии соҳаи сайёҳӣ ва ҳисоботи омории расмӣ чадвали 1 ва нақшаҳои 1-3 ба таври возеҳу равшан дидан мумкин аст [4, с.290].

Чадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии омили соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, солҳои 2013-2019

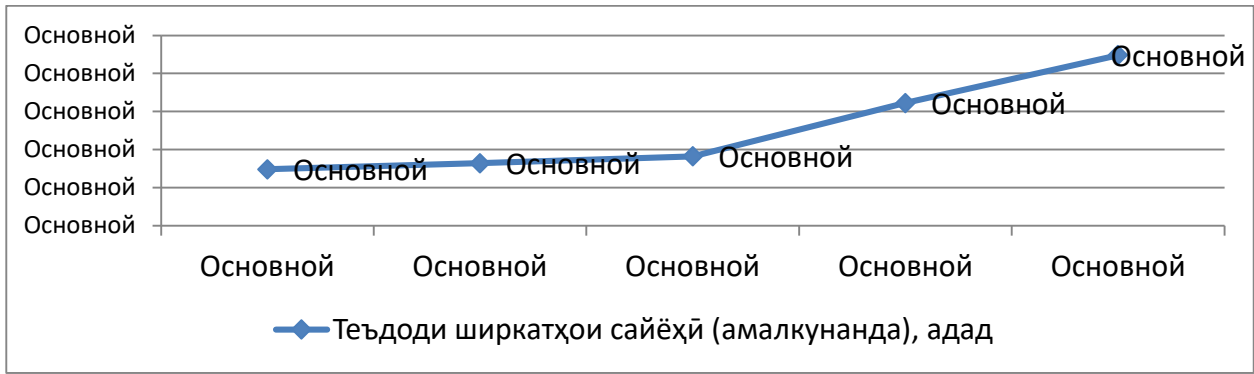
Номгӯи нишондиҳандаҳои иқтисодӣ	Солҳо					Соли 2020 нисбат ба с.2013, %
	2013	2015	2017	2019	2020	
1. Шумораи сайёҳони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти давлатӣ ба ҷумҳурӣ ворид шуданд, ҳаз. нафар	208	413	431	1237	351	168,7
2. Теъдоди ширкатҳои сайёҳӣ (амалкунанда), адад	74	82	91	161	224	302,7
3. Шумораи сайёҳони дохилие, ки ба хориҷа сафар намуданд, нафар	15443	16363	14420	8531	1939	12,5
4. Шумораи сайёҳони хориҷӣ, тавас-сути ширкатҳои сайёҳӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон	2728	3080	4413	7791	416	15,2
5. Ҳаҷми даромад аз пешниҳодҳои хизматрасониҳои сайёҳӣ (бе андоз аз арзиши иловашуда), ҳаз. сомонӣ	6225,1	9582,8	9076,3	24497,1	7677,0	123,3

Далелҳои чадвали 1 исботи онанд, ки дар давраи таҳлилшаванда динамикаи афзоиши шумораи сайёҳони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти давлатӣ ба ҷумҳурӣ ворид шуданд 1,7 маротиба, теъдоди ширкатҳои амалкунандаи сайёҳӣ беш аз 3,0 маротиба, ҳаҷми даромад аз пешниҳодҳои хизматрасониҳои сайёҳӣ (ба истисноии андоз аз арзиши иловашуда) 1,2 маротиба зиёд гардид, вале аз сабаби паҳншавии пандемияи (COVID-19) шумораи сайёҳони дохилӣ, ки ба хориҷа сафар намуданд ва шумораи сайёҳони хориҷӣ, тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар намуда, мутаносибан 12,5 ва 15,2 дарсадро ташкил намуданд, яъне коҳиш ёфтаанд.

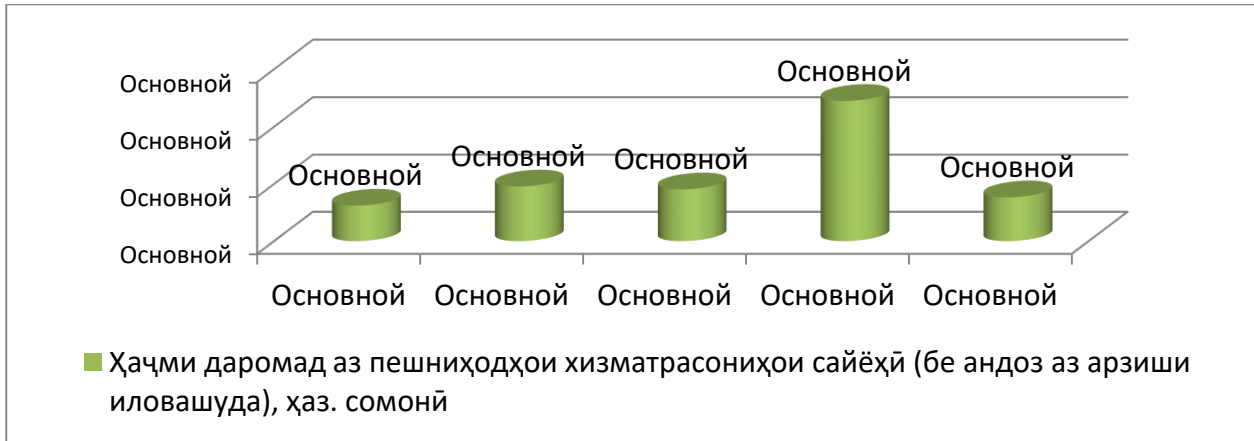
Дар тӯли солҳои баъди ба даст овардани соҳибистиклолияти давлатӣ дар заминаи санадҳои ҳуқуқӣ-меъёрии соҳа мустаҳкам гардида, Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қабул шуд. Дар асоси стратегия бори нахуст нишондиҳандаҳои рушди соҳа, аз қабилӣ шумораи сайёҳони ба ҷумҳурӣ ташрифоварда, саҳми сайёҳӣ дар ММД, содирот, дар қисми даромади бучети давлатӣ, миқёси хизматрасониҳо, мавқеи Тоҷикистон дар радбаандии кишварҳои меҳмоннавоз муқаррар гаштанд. Соли 2018 ин нишондиҳандаҳо то ҳадди имкон натиҷагирӣ шуда, шумораи сайёҳони хориҷӣ ба як миллиону 200 ҳазор нафар расид, ки нисбат ба як соли 2017 2,6 маротиба зиёд аст. Шумораи сайёҳони дохилӣ бори аввал 751 ҳазор нафарро ташкил дод.

Нақшаи 1. Шумораи сайёҳони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти давлатӣ ба ҷумҳурӣ ворид шуданд

Нақшаи 2. Тъдоди ширкатҳои сайёҳӣ

Нақшаи 3. Ҳаҷми даромад аз пешниҳодҳои хизматрасониҳои сайёҳӣ

Саҳми соҳа дар ММД ба 2,1 дарсад ва шумораи субъектҳои сайёҳӣ ба 255-го баробар шуд. Дар пайи азму талошҳои мақсаднок соли 2019 соҳа ба сатҳи бесобиқа пеш рафт. Дар ин сол дар мамлакат воридшавии зиёди сайёҳон мушоҳида шуда, нишондиҳандаи ниҳии он ба беш аз 1 миллиону 300 ҳазор нафар расид. Соли 2020, мутаассифона, бар асари пандемияи (COVID-19) рушди сайёҳӣ ба таври муваққатӣ боз дошта шуд. Вале, ба гуфтаи коршиносон, ин махсусан ҳамон фурсатест, ки бояд камбудихо, мушкилиҳо ва монетаҳои ҷойдошта бартараф шаванд [3].

Тадричан гузаштан ба низоми нави иқтисоди рақамӣ, ки бо истехсолоти пурқудрат ва истифода аз техникаву технологияи мухталифи мошинӣ ҳамроҳанг аст, зиндагии инсониро ба сӯи тағйиротҳои арзишманди маданӣ равон мекунад. Вобаста ба инкишоф ва афзоиши сатҳи зиндагии инсон, ки бештар ба истифодаи қувваи кори техника ва технологияи навин таъя мекунад, соҳаҳои мухталифи инсонӣ боз ҳам пеш рафта, барои инсон вақти фароғатӣ ва истироҳатии бештарро муҳайё месозад. Дар ин замина афзоиши вақти фароғатӣ бо ҳадафи эҷод барои инсон дар ҳавзаҳои ғайришуғлӣ ба вучуд меояд ва рушду такомули мафумҳои гуногуни бахшҳои сайёҳиро бо ҳадафи созмондиҳии вақтҳои фароғат дар бар мегирад. Бояд гуфт, ки имрӯз аҳамияти мафҳуми сайёҳӣ рӯз то рӯз афзуда, чун як соҳаи муҳими иқтисоди миллӣ доништа мешавад ва нақши он дар пешрафти ҷомеаи ҷаҳонӣ хеле бузург аст.

Нақши соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вобастагӣ бо лоиҳаҳои соҳаҳои мухталифи ҷомеа аз қабилӣ фарҳанг, таърих, табиат, мазҳаб, тичорат назаррас аст. Имрӯз ягон соҳаи дигари иқтисоди миллӣ, чун соҳаи сайёҳӣ наметавонад таъсирбахши мустақим ва ғайримустақим ба соҳаи хоҷагидорӣ бозорӣ дошта бошад. Зеро танҳо соҳаи сайёҳӣ метавонад мусофират ва арзишҳои суннатӣ - фарҳангӣ ва иҷтимоии мардумро ҳифз кунад ва барои муаррифии он барои тамоми дунё заминаҳо фароҳам оварда, барои пешрафти он

сармоягузори кунад ва ҳамзамон барои пешрафти хоҷагии халқи мамлакат як пояи муҳим гардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон чун як мамлакати рӯ ба инкишоф ва дорои сарватҳои бои табиӣ, иқтисодӣ ва ҷойҳои дидани туристӣ ва фарҳангӣ метавонад ба ғайр аз пешбурди соҳаи кишоварзӣ, саноатӣ, сохтмонӣ, алоқа соҳаи сайёҳиро низ чун як соҳаи судманди соҳаи иқтисоди милли ба пеш барад.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои дарозмуддати рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2030 [6]

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо				Соли 2030 нисбат ба соли 2017, маротиба
	2017	2020	2025	2030	
1. Шумораи сайёҳони ба ҷумҳурӣ ташрифоваранда (ҳазор нафар)	430,9	1000,0	1600,0	2500,0	5,8
2. Саҳми сайёҳӣ дар ММД (%)	1,2	5,0	6,5	8,0	6,7
3. Саҳми сайёҳӣ дар содирот (%)	6,2	8,0	12,0	15,0	2,4
4. Саҳми сармоя ба соҳаи сайёҳӣ дар маҷмӯи сармоягузориҳо (%)	0,07	2,0	5,0	10,0	142,9
5. Саҳми сайёҳӣ дар қисми даромади бучети давлатӣ (%)	0,05	1,0	1,6	3,0	60,0
6. Миқёси хизматрасониҳо дар соҳаи сайёҳӣ (млн.сомонӣ)	1906,8	4425,0	7080,0	11862,6	6,2
7. Теъдоди субъектҳои бақайдгирифташудае, ки дар соҳаи истироҳат ва таъаббат хизматрасонӣ мекунанд	230	300	410	500	2,2
8. Шуғли аҳоли дар соҳаи сайёҳӣ (бо %)	0,6	2,0	5,0	10,0	16,7
9. Мавқеи Тоҷикистон дар раддабандии кишварҳои меҳмоннавоз, ки аз ҷониби Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ гузаронида мешавад	107/136	90/136	75/136	50/136	+ 57

Дар маълумоти расмӣ Стратегияи милли рушди нақшаҳои дарозмуддати рушди соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Ҳукумати кишвар аз 1 августи соли 2018, №372 тасдиқ карда шудааст, нишондиҳандаҳои мақсадноки стратегияи соҳаи сайёҳии мамлакат барои солҳои оварда шудааст (ҷадв.2).

Маълумотҳои ҷадвали 2 собит менамоянд, ки соҳаи сайёҳӣ ҳамчун соҳаи афзалиятноки мамлакат дар тӯли солҳои 2017-2030 (нишондиҳандаҳои нақшавӣ) шумораи сайёҳони ба кишвар воридшаванда 5,8 маротиба афзоиш ёфта теъдоди онҳо соли 2030, яъне соли ҷамъбасти Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 2,5 млн. нафар мерасанд. Чунин тамоюли афзоишбанди дар ҳамаи номгӯи нишондиҳандаҳои дар ҷадвал зикршуда ба назар мерасад. Алаҳусус саҳми соҳаи сайёҳӣ чун соҳаи тезрушкунандаи ҷомеа дар Тоҷикистон соли 2030 - 3,0 дарсад ё худ тӯли 15 соли охир 60 маротиба зиёд мегардад, ки нишондиҳандаи наратрасест дар рушди устувори ин соҳаи муҳими иқтисоди милли. Инчунин ҷойҳои кории нав ва сатҳи шуғлнокии аҳоли низ афзуда он ба қошиқии сатҳи бекорӣ дар мамлакат боис хоҳад гардид. Аз ҳама муҳим ва дастоварди баланд ин мавқеи Тоҷикистон дар раддабандии кишварҳои меҳмоннавоз, ки аз ҷониби Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ ҳамасола гузаронида мешавад соли 2030 дар муқоиса ба соли 2017 – 57

сатр боло меравад, яъне дар қатори 50 кишвари пешрафтаи саноатии ҷаҳон Тоҷикистон шомил ҳоҳад ёфт.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни кишварҳои Осиёи Миёна дорои афзалиятҳои хос ва беҳтарин шароити имкониятҳо барои ташкил ва рушди доимо афзояндаи сайёҳӣ соҳиб буда, мувофиқи рейтингҳои ҷаҳонии мамлакатҳо аз рӯи хулосаҳои сомонаву шабакаҳои ҷаҳонӣ, махсусан «BBC» (Британияи Кабир, соли 2012) дар қатори 10 кишвари ҷолибтарин барои бозиди сайёҳон доништа шуд. Сомонаи интернетии «Globe Spots» соли 2014 Тоҷикистонро дар сархати даҳгонаи кишварҳои ҷолиб барои туристони саргузаштӣ ҷой дод. Нашри русии маҷаллаи маъруфи «National Geographic» соли 2016 шоҳроҳи Помири Тоҷикистонро яке аз даҳ роҳи зеботарини дунё хулосагирӣ кардааст. Маҷаллаи «ТОП - 100» соли 2015-ум 3 минтақаи Тоҷикистон ва соли 2016 кӯҳҳои Помирро мавзӯҳои ҷолиби туристӣ эътироф намуд. Инчунин, соли 2016 Созмони Милали Муттаҳид дар байни кишварҳои ҷаҳон Тоҷикистонро маҳз дуюмин кишвари барои сайёҳӣ муносиб дар радабандӣ арзёбӣ кардааст, ки боиси ифтихори тоҷикон мебошад.

Азбаски мақсади асосии рушди сайёҳӣ дар Тоҷикистон, ин ташкили саноати сайёҳии ғоидаовару рақобаттавон, таъмини даромади маблағҳои иловагӣ ба буҷети давлатӣ ва ташкили ҷойҳои кории иловагӣ мебошад, ба талаботи замон мувофиқ сохтани сифати хизматрасониҳо дар ҳамаи бахшҳои марбута бо назардошти ҷузъиёти хурдтарин асоси муваффақият дар бозори сайёҳии саррақобат ҳоҳад буд.

Авҷгирии бемории коронавирус (COVID-19) дар ибтидои соли 2020 ба иқтисоди миллии кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла кишварҳои аъзои Ҳамкории иқтисодии минтақавии Осиёи Марказӣ (ЦАРЭС) низ бетаъсир намонд. Дар ин росто соҳаи сайёҳӣ яке аз бахши коҳишёфта ба шумор меравад. Дар давраи аз моҳи январ то июни соли 2020 теъдоди ташрифоварандагони соҳаи сайёҳӣ дар ҷаҳон ба андозаи 65 дарсад нисбат ба ҳамин давраи соли 2019 коҳиш ёфтааст. Мувофиқи баҳодиҳи Созмони умумиҷаҳонии сайёҳии СММ (ЮНВТО), коҳишёбии шумораи умумии ташрифоварандагони сайёҳӣ дар ҷаҳон вобаста ба ҳолати аз байн бурдани монеа ва маҳдудиятҳои сафарҳои сайёҳӣ аз 58 то 78 дарсадро ташкил ҳоҳад дод [1].

Яке аз навъҳои сайёҳӣ, ки дар раванди он сайёҳон бо хӯроки гарми маҳалҳои гуногун ва рафти омодаسازیшон шиносӣ пайдо мекунанд, ин сайёҳӣ минтақаҳои зебои деҳот кишвар ба ҳисоб меравад. Ин намуди сайёҳӣ дар Тоҷикистон ҳарчи бештар рушд дорад. Ёлон шудани Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон барои рушди ин наъви сайёҳӣ заминаи мусоид фароҳам овард.

Бино ба иттилоъи коршиносони Кумитаи рушди сайёҳӣ соли 2021 дар доираи таҷлили 20-солагии Созмони Ҳамкории Шанхай Фестивали хӯрокҳои миллӣ баргузор гардид. Ҳадафи асосии фестивал шинохти Тоҷикистон на танҳо бо палаву курутубу шакароб, балки бо ҳунарҳои волои қадбонуҳои тоҷик, ки дар ҷаҳон нодир аст, ба ҳисоб меравад.

Таому хӯрокҳои гуногун, дастархони пурнозу неъмат ва меҳмоннавозии тоҷикон ҳамеша сайёҳони хоричиро мафтун мекарданд. Оши палав, ки дар байни таомҳои тоҷикӣ маъқули махсусро ишғол мекунанд, ба Феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО шомил шудааст. Хӯрокҳои миллии тоҷикӣ бо фаровонии сабзавот, маҳсулоти гӯштӣ ва ширӣ фарқкунандаанд. Дар баробари ин, кишвари мо бо парвариши меваву сабзавоти тару тоза ва аз ҷиҳати экологӣ тоза шинохта шудааст. Нашъунамои онҳо на дар шароити сунъии гармхонаҳо, балки баръакс бо истифодаи нурҳои офтоб сурат мегирад. Асали тоҷикӣ, нӯшоқиҳо ва обҳои маъданию ташнашикан дар ҷаҳон нодир буда, сайёҳону меҳмонон ҳангоми сафар ба Тоҷикистон аз онҳо васеъ истифода мебаранд.

Лозим ба зикр аст, ки рушди сайёҳии байналмилалӣ ба инкишофи босуръати саноати хӯрокворӣ мусоидат мекунанд. Ин буд, ки ширкатҳои маъруфи хӯроки умумӣ дар ҷойҳои гуногуни сайёҳии ҷаҳон шабакаҳои тарабхона, қаҳвахона, бар, нуктаҳои дигари махсусгардонидашудаи соҳаро таъсис додаанд. Барои Тоҷикистон ин танҳо марҳилаи якум

буда, кишвари мо бисёр хӯрокҳои лазизу мавзёҳои нодиру ачибу ғароиб дорад, ки метавонад ба ҷаҳониён муаррифӣ гардад ва байни сайёҳони дохилию хориҷӣ муваффақияти беназирро касб намояд.

Дар ҳудуди шаҳру деҳоти Тоҷикистон ҷойҳои зиёратӣ зиёданд аз ин рӯ, ҷалби бештари сайёҳони дохиливу хориҷӣ ба ин нуқтаҳои сайёҳӣ аз аҳамият бархурдор мебошад. Зеро, ин аз як ҷониб воситаи муаррифӣи фарҳангу тамаддуни бостонӣ ва ободгардонии деҳот бошад, аз тарафи дигар, болоравии иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбад.

Мувофиқи маълумоти охир дар ҷумҳурӣ 133 мазору макбара, аз ҷумла теъдоди онҳо дар Бохтар - 8, Кӯлоб - 16, вилояти Суғд - 52, Бадахшон - 22, Рашт - 9 ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ - 26 адад зиёратгоҳ мавҷуд аст. Бештари онҳо дар маконҳои зебо ва хушбоду ҳавои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир буда, дорои чашма ва рустаниҳои фаровони хусусияти табобатидоштаву дарахтзоранд. Макбараҳо ва соҳти меъмории онҳо диққатҷалбкунанда буда, таърихи бою ғанӣ доранд. Сафар ба баъзе аз ҷунин маконҳои зиёратӣ ачибу рикқатангез буда, ба сайёҳ ё зорир таассуроти хотирмон мебахшад. Зиёраткунанда дар баробари тамошои табиати зебо, боду ҳавои хуш, урфу одат, аз меҳмоннавозии мардуми рустои тоҷик низ баҳравар ва мутаассир мегардад. Мутахассисони ватанӣ бар онанд, ки роҳандозии сайёҳии зиёратӣ дар кишвар ба бозсозии ёдгори ва маконҳои таърихиву фарҳангӣ шаҳраки “Саразм”, қалъаҳои “Хулбук”, “Темурмалик”, “Ҳисор”, “Тахти сангин” ва ғайра инчунин, болоравии иқтисоди минтақаҳои кишвар заминаи хуб фароҳам меорад. Дар ҳамин ҳол, сайёҳии дохилӣ рушд ёфта, ба мустаҳкамсозии равобити сокинони минтақаҳои мухталифи кишвар мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Всемирная туристская организация при ООН. ЮНВТО. [https:// www. russiatourism.ru](https://www.russiatourism.ru). Ростуризм. Дата обращения: 11 ноября 2020.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи туризм» (с.2012).
3. Маводҳои омили солони гузориши Кумитаи рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар солҳои 2017-2021).
4. Маҷмаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон: 30-солагии истиқлолияти давлатӣ //Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 2021.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 26.01.2021.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.-Д., 2016.
7. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз якуми августи соли 2018, №172.
8. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

Нидоев Н.Ф.

МАВҚЕИ ГУМРУКИ РАҚАМӢ ДАР РУШДИ САВДОИ ВАТАНӢ ВА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили муфассали мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои мақомоти гумрук бо истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Инчунин, самтҳои асосии фаъолият ва тавсияҳои Созмони умумиҷаҳонии гумрук баррасӣ шуда, марҳилаҳои татбиқи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таҳлили ҳамаҷониба бо дарназардошти таҷрибаи рушд ва пешниҳоди амалияи пешқадами кишварҳои хориҷӣ оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ, соддагардонии тичорат, гумруки рақамӣ, концепсияи иқтисоди рақамӣ, таъмини беҳатарии иқтисодӣ, иқтисоди байналмилалӣ, тағйиротҳои савдои дохилӣ, тақмили мақомоти гумрук.

Нидоев Н.Ф.

МЕСТО ЦИФРОВОЙ ТАМОЖНИ В РАЗВИТИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТОРГОВЛИ И ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена подробному анализу места цифровой таможни в развитии внутренней торговли с учетом процесса перехода к возможностям таможенных органов, использующих цифровую экономику для обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан. Рассмотрены основные направления деятельности и рекомендации Всемирной таможенной организации, а также представлены этапы внедрения цифровой экономики в Республике Таджикистан на основе комплексного анализа практики развития и предложений передового опыта зарубежных стран.

Ключевые слова: использование цифровой экономики, упрощение торговли, цифровая таможня, концепция цифровой экономики, обеспечение экономической безопасности, международная экономика, изменение внутренней торговли, совершенствование таможенных органов.

Nidoev N.F.

PLACE OF DIGITAL CUSTOMS IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC TRADE AND ENSURING ECONOMIC SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to a detailed analysis of the place of digital customs in the development of domestic trade, taking into account the process of transition to the capabilities of customs authorities using the digital economy to ensure the economic security of the Republic of Tajikistan. The main directions of activities and recommendations of the World Customs Organization are considered, and the stages of implementation of the digital economy in the Republic of Tajikistan are presented on the basis of a comprehensive analysis of development practices and proposals of advanced experience of foreign countries.

Keywords: use of the digital economy, trade facilitation, digital customs, the concept of a digital economy, ensuring economic security, international economy, changes in domestic trade, improving customs authorities.

Таҳлилҳои гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки Ташкилоти умумиҷаҳонии гумрук аз соли 2016 истилоҳи “гумруки рақамиро” қорӣ карда, аз ҳамон сол мақомоти гумруки давлатҳоро вазифадор кардааст, ки фаъолона бо истифода аз технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ бо мақсади чамбоварӣ ва таъмини кафолати пардохти бочҳои гумрукӣ, назорати ҳаракати молу одамон, воситаҳои нақлиёт ва маблағҳои пулӣ, амнияти савдои байнисарҳадиро таъмин намоянд.

Амалияи пешқадами ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодабарии рақамикунонии иқтисодиёт ва идоракунии ба фаъолияти иқтисодии хоричӣ ва механизмҳои давлатии танзими гумрукӣ таъсир калон мерасонад. Чунин ҳолат бо он фаҳмонида мешавад, ки дар солҳои охир маъруфияти намудҳои гуногуни мағозаҳои интернетӣ, ки фурӯшандагони онҳо дар саросари ҷаҳон ҷо ба ҷо шуда, макони доимӣ гирифтаанд, ба таври назаррас афзоиш ёфтаанд. Пешрафти асосиро дар ин самт лоиҳаи хитойии "AliExpress" омода намудааст, ки он дорои платформаи тижорати виртуалӣ буда, тибқи ғояи аввал, молҳо бояд дар Ҷумҳурии Халқии Хитой фурӯхта мешуданд, аммо имрӯз ин фазо бузургтарин мағозаи онлайнӣ ва яке аз сайтҳои сердаромадтарин дар ҷаҳон аст.

Таҳлилҳо гувоҳанд, ки платформаи савдои электронӣ ё виртуалӣ (e-Marketplaces, /ЭТП/) падидаест, ки аз ҷониби мутахассисон ва кормандони технологияҳои иттилоотӣ ба таври гуногун шарҳ дода мешаванд. Барои мисол, баъзеҳо онро ҳамчун сайт, ки раванди бастанӣ шартномаҳоро байни фурӯшанда ва харидор бо анҷом додани муомилоти молӣ ва тижоратӣ ташкил мекунад, медонанд [16]. Дигарҳо бошанд, тики маълумоти расонаҳо ва Ташкилоти умумиҷаҳонии гумрук платформаи савдои электрониро, ҳамчун маҷмӯи барномаҳои маъмурӣ-иттилоотӣ, қарорҳои ташкилӣ ва техникае шарҳ медиҳанд, ки дар он ҳамкории мутақобилаи молрасон – фурӯшандаи мол (қор, хизматрасонӣ) ва фармоишгар - харидор тавассути воситаҳои алоқаи электронӣ онро анҷом медиҳанд [17].

Ба назари мо, бошад, имрӯзҳо платформаи савдои электрониро метавон ҳама гуна манбаи интернетие номид, ки тавассути он байни ташкилотҳо - фурӯшандагон ва қорхонаҳо – харидорон, муомилот оид ба фурӯши мол (қор, хизматрасонӣ)-ро ба воситаи шартномаҳо амалӣ намуда, тавассути воситаҳои алоқаи электронӣ роҳандозӣ менамоянд.

Ҳамаи мо хуб мушоҳида мекунем, ки солҳои охир, пайдоиши падидаҳои низомии “гумруки рақамӣ” бо афзоиши ҳаҷми савдои интернетӣ ва зарурати назорати ҳаракати чунин молҳо алоқаманд буда, таъминоти бемайлоии интиқоли молҳои соҳаҳои, ки дар он муносибатҳои савдоӣ тағйир ёфтаанд, истеъмолкунандагон ва тижоратро водор сохтаанд, ки ба ҷои молҳои мустиқами аз қорхонаҳо харидорӣ карда шуда, харидории молҳои рақамиро тавассути васоити низомии рақамӣ ва тижорати онлайнӣ ба даст оваранд. Вобаста ба зиёд гардидани ҳаҷми маблағгузориҳо дар ин соҳа бошад, падидаҳои нави тижорати молҳо дар интернет, инчунин, дар бозорҳои шабакавӣ, кайҳо ба истифодаи намудҳои нави онҳо, аз ҷумла ба воситаи нақлиёти автоматии ҳатто ҳавоӣ (ба монанди ҳавопаймоҳои бесарнишин), инчунин усулҳои нави тарҳрезии таҷҳизот ва истеҳсоли маводи рақамӣ ба таври назаррас тағйир ёфтаанд.

Дар ин замина, робитаҳои байналмилалӣ сабабгори таҳвили молҳои ба ҳаракати молҳои ҷисмонӣ табдил ёфта, роҳандозӣ карда шуда, пайдоиши падидаҳои «Гумруки рақамӣ» ба фаъолияти иқтисодии рақамӣ бештар алоқаманд шуда, як қараёни объективии мавҷудбуда ва босуръат рушдбандаи иқтисодиёти байналмилалӣ ба вучуд омадааст.

Мувофиқи тафсири луғати Оксфорд, иқтисодиёти рақамӣ - иқтисодиётест, ки бештар бо ёрии технологияҳои рақамӣ, бахусус транзаксияҳои электронӣ тавассути интернет амал

карда, аз имкониятҳои тамоюл ё тренд, яъне аз тағирёбии устувории арзиш дар як самт дар тӯли як давраи муайян, дарак медиҳад [10; 15].

Мо бояд як нуктаи муҳимро доимо дар ёд дошта бошем, ки Ҷумҳурии Халқии Хитой ба далели заминаи пешрафтаи меъёрии сатҳи ҷаҳонӣ ва бозори бузурги дохилӣ барои молҳои хориҷӣ доштан, дар тичорати ҷаҳонӣ нақши хеле муҳим мебозад. Дар робита ба ин, ислоҳоти дар мақомоти гумруки Ҷумҳурии Халқии Хитой то имрӯз ҷараён дошта, барои пешбурди падида ва расмиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бо баъзе иловаҳои пешниҳодҳо ҳамчун амалияи пешқадами ҷаҳонӣ роҳандозӣ карда шавад.

Рушди низомии рақамӣ дар Ҷумҳурии Халқии Хитой имрӯзҳо бо мақсади кам кардани вақти барасмиятдарории гумрукӣ, таъмини ҳамкориҳои мустақими мақомоти давлатӣ бо иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, имконияти ворид намудани ислоҳу иловаҳо бо ҳуччат ва маълумотҳо, пешниҳоди дархостҳо ва бақайдгирии онҳо дар расмиётҳои онлайнӣ амалӣ карда мешаванд.

Тули даврони истиқлолият мардуми шарафманди тоҷик барои расидан ба бузургтарин дастовардҳо, ноил шудан ба зиндагии босаодат бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини бехатарии иқтисодии кишвар содиқона заҳмат кашида, мушкилоту маҳрумиятҳои ниҳоят вазнинро аз сар гузарониданд. Вобаста ба ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои амалӣ намудани ҳадафҳои стратегии миллии таҳиягардида: таъмин намудани истиқлолияти энергетикӣ; баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил додани мамлакат ба кишвари транзитӣ; ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат; саноатикунонии босуръати мамлакат ва васеъ намудани шугли пурмахсул қорҳои зиёдеро амалӣ карда истодааст.

Гуфтаҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» шояди қорҳои зиёди босамаранд:

“Дар бист соли охир рушди миёнасолони иқтисодиёт дар сатҳи 7,5 фоиз таъмин гардида, маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат аз 1,8 миллиард сомонии соли 2000-ум то 95 миллиард сомонӣ дар соли 2021 ва даромади буҷети давлатӣ аз 252 миллион сомонӣ ба 28 миллиард сомонӣ расонида шуд.

Яъне маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ қариб 53 баробар ва буҷети давлатӣ 111 баробар зиёд гардида, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар нафар аҳоли беш аз 30 баробар афзоиш ёфт [12].

Ҳамаи ин шаҳодати он навоариҳое мебошанд, ки дар натиҷаи ислоҳоти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бештар дар соҳаи савдои хориҷӣ, қонунгузорию гумрукӣ, таҳия ва амалӣ намудани иқтисодиёт ва гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳо дар таъмини бехатарии иқтисодии мамлакат ба миён омадаанд, аз худ гувоҳӣ медиҳанд. Аз ҷумла, қабули Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади амалисозии Стратегияи давлатии "Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иҷрои ҳадафҳои ҳукумати электронӣ бо роҳандозӣ намудан ва ҳалли вазифаҳои муҳим, ки поёнтар мавриди баррасии ҳамачониба қарор мегиранд, гувоҳи гуфтаҳои болоанд [4; 6; 8].

Тавре ки дар боло қайд намудем, мувофиқи тафсири луғати Оксфорд иқтисоди рақамӣ иқтисодест, ки асосан бо ёрии технологияҳои рақамӣ ва муомилоти электронии тавассути Интернет амалкунанда, роҳандозӣ карда мешавад.

Муаллифи истилоҳи "иқтисоди рақамӣ" донишманди маъруф Николас Негропонтё доништа мешавад, ки ӯ дар яке аз донишгоҳҳои бонуфузи соҳаи технология дар ҷаҳон - дар Институти технологияи Массачусетсии ИМА фаъолият намуда, лабораторияи медиавӣ таъсис додааст. Николас Негропонтё инчунин бо лоиҳаи СММ дастгирии One Laptop Per

Child (OLPC) маъруф аст, ки маънои таъмини як ноутбук барои ҳар як кӯдакро дорад. Ҳадафи лоиҳа таъмин намудани ҳар як кӯдаки сайёра бо ноутбуки дастраси ба Интернет пайваст мебошад, ки дари маърифати онҳоро ба сӯи ҷаҳони иқтисоди рақамӣ боз мекунад. Дар идомаи ин раванд, бояд гуфт, ки иқтисоди рақамӣ дар аввал маънои консепсияи густариши иқтисодиёти Интернетро дошта, бахшҳои асосии шафати бозорро дар бар мегирифт [10].

Тамоюлҳо - ин мунтазам боло рафтани ғайри маъноӣ буда, метавонанд барои рӯзҳо, ҳафтаҳо, моҳҳо, солҳо ва ҳатто даҳсолаҳо вучуд дошта бошанд. Яъне, дар амал тамоюл ин ҳаракати нархҳо дар нишондоди диаграмма ба боло ё поён аст, ки онро бемамоният роҳандозӣ кардан мумкин аст [9, саҳ. 66]. Чунин ҳолат барои кормандони мақомоти гумрук ва сарҳад пайваста мушкилоти ҷиддие ба миён оварда, онҳоро водор месозад, ки бо ҷонибҳои манфиатдор ва шарикони нав робитаҳои самаранок барқарор карда, ҷумҳури ва шаҳрвандони худро аз ҳаракати ғайриқонунии моли мамнӯъ сари вақт огоҳ ва муҳофизат намоянд.

Вобаста ба ин, ҷиҳати рақамикунонии бомароми иқтисоди миллӣ ва ташаккул додани заминаи технологияи он, то ҷое, ки мо таҳлил кардаем дар тафсири луғатҳои машҳури ҷаҳонӣ истилоҳи «гумруки рақамӣ» то имрӯз пурра шарҳ дода нашудааст. Бо вучуди ин, як нашрияти News WCO истилоҳи "гумрукӣ рақамӣ"-ро ҳамчун истифодаи системаҳои рақамӣ барои таъмин ва кафолати пардохти бочҳои гумрукӣ, назорати гардиши молҳо, одамон, воситаҳои нақлиёт ва пул, инчунин ҳифзи тижорати байналмилалӣ аз ҷинойт, аз ҷумла ҷинойтҳои байналмилалӣ ва терроризм, ки дар тамоми ҷаҳон паҳн шудааст, тафсир кардааст [15].

Созмони умумиҷаҳонии гумрук бо мақсади суръат бахшидан ба омӯзиши истилоҳи «гумруки рақамӣ» ва ба амалиёту расмиёти гумрукӣ дар мавриди интиқоли молҳо ва воситаҳои нақлиёт бо таъя ва истифодаи муҳити электронӣ барои кормандони мақомоти гумрук тавсияҳои методӣ оид ба васеъ намудани истифодаи технологияҳои иттилоотӣ таҳия намуда, корхоро оид ба истифодабарии воситаҳои таъмини иттилоотие, ки минбаъд барои фаъолияти электронии мақомоти гумрук зарурат доранд, барои дар амал татбиқ намудан тавсия намудааст [2].

Чунин фаҳмиш дар солҳои охир бо назардошти он, ки бисёр соҳаҳо, аз ҷумла соҳаҳо, ки ҳамчун "бахши воқеӣ" тасниф мешаванд, тағйиротҳои рақамиро аз сар гузаронида истодаанд. Онҳо, агар дар ибтидо савдои чакана, нақлиёти мусофирбар ва боркаш, саноат ва кишоварзиро дар бар гирифта бошанд, баъдтар, ин рӯйхат бо муассисаҳои сайёҳӣ, меҳмоннавозӣ, хӯроки умумӣ, доруворӣ ва ҳоло бошад, бо идоракунии маъмурияти давлатӣ илова карда шудаанд. Корхонаҳои ин соҳаҳо ҳоло ба тағйирёбӣ шурӯъ намуда, имрӯзҳо ҳатто заводу фабрикаҳо бо сенсорҳои ба интернет пайваст мучаҳҳаз шуданд ва дар асл, ба ширкатҳои интернетӣ ё роботҳо дар системаи автоматизатсияи тамоми равандҳо бо имконияти идоракунии фосолавӣ табдил ёфтанд.

Яке аз ҳуҷҷатҳои асосии вобаста ба имкониятҳои дар амалия ҷорӣ намудани иқтисодиёти рақамӣ ва бо ин восита тезонидани таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чуноне, ки дар боло қайд намудем - ин пеш аз ҳама Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, № 643 тасдиқ шудааст, мебошад [8]. Ин ҳуҷҷат бо мақсади амалисозии Стратегияи давлатии "Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон" аз 5 ноябри соли 2003, №1174 ва иҷрои ҳадафҳои ҳукумати электронӣ бо роҳандозӣ намудан ва ҳалли чунин вазифаҳои асосӣ равона карда шудааст [4; 8]:

- таъмини сатҳи зуҳуроти амнияти иттилоотии ҳукумати электронӣ ҳангоми фаъолияти он;

- рушд ва истифодаи васеи васоити таъмини дастрасии шаҳрвандон ва муассисаҳо аз иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;

- баргараф намудани "нобаробарии рақамӣ", ки аз тариқи рушди технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ - инфрасохтор амалӣ карда мешавад.

Барои таъмини амнияти иттилоотӣ барномаи кори ҳукумати электронӣ ҷорӣ карда шуда, баҳри таъмини амнияти маълумоти умумӣ, дар ҳар як сатри барнома мафҳуми он нишон дода мешавад.

Татбиқи консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Тоҷикистон дар се давра бояд амалӣ карда мешуд.

Дар давраи аввал (солҳои 2012-2013) - шабакаи ягонаи технологияҳои иттилоотӣ, ки 48 вазорат ва муассисаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро муттаҳид намуда, қисмати калидии ҳукумати электронии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ба кор андохта шуда, феҳристи автоматикунонидашудаи хизматчиёни давлатӣ рушд дода шуда, такмил дода мешуданд.

Дар давраи дуюм (солҳои 2013-2015) - дар амал татбиқ намудани фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз тариқи қарорҳои технологияи байниидоравӣ сураат гирифта, он иборат аз такмил додани шароитҳои ҳуқуқӣ, тадорукотӣ ва техникаи таъсиси ҳукумати электронӣ ва аз байн бурдани нобаробарии рақамӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ қарор дода шуда буд;

Давраи сеюм бошад, солҳои 2015-2020 - ро дар бар гирифта, рушди ҳукумати электронӣ, автоматикунонии раванди пешниҳоди хизматҳои давлатиро ба аҳоли ва муассисаҳо, инчунин гирифтани хизматҳоро аз муассисаҳо барои ниёзмандии давлатӣ дар назар дошт [8].

Ҳуччати дигари дар амалия ҷорӣ намудани иқтисодиёти рақамӣ ва бо ин восита таъмин намудани бехатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон - ин Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст, мебошад, ки он дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2018 [13] ва мутобиқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2019, №39 «Дар бораи чамъбасти натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018 ва вазифаҳо барои соли 2019» таҳия гардидааст [6].

Дар Консепсия ташаккули дурнамои умумии табодули рақамӣ дар ҷумҳурӣ дар асоси модели байналмилалӣ таъсиси иқтисоди рақамӣ пешбинӣ шуда, он як қатор чорабиниҳоро дар бар мегирад.

Якум, ба он баҳодихии ҳолати ҷорӣ ва коркарди як қатор чораҳо оид ба таҳкими заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҷорикунии технологияҳои нав, таҳкими амнияти иттилоотӣ ва зиёдшавии боварӣ ба технологияҳои рақамӣ дохил мебошанд.

Дуюм, Консепсия таҳкими асосҳои рақамӣ, ба монанди таъсиси инфрасохтори муносири рақамӣ ва таъмини ҳамаҷонибаи дастрасии фарохмавҷӣ, рушди системаҳои муносири алоқа, таъсиси дата-марказҳо ва платформаҳои рақамиро пешбинӣ менамояд.

Сеюм, Консепсия табодули соҳаҳои калидии фаъолияти иқтисодии ҷумҳуриро пешбинӣ менамояд, ки рақамикунонии онҳо метавонад таъсири пайдарҳам ба тамоми иқтисодиёти кишвар расонад, ба монанди:

- табодули баҳши хизматрасонии давлатӣ ва гузариш ба ҳукумати электронӣ;
- рақамикунонии соҳаи иҷтимоӣ ва соҳаҳои калидии истехсолот, ба монанди энергетика, саноати коркард, кишоварзӣ ва таъсиси бахшҳои нав;
- табодули нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар ҷорикунии технологияҳои молиявии рақамӣ, инчунин сиёсати пулию қарзӣ, асъорӣ ва назорати низоми бонкӣ.

Консепсия гузариши муттасили марҳила ба марҳиларо ба амалисозии дурнамои табодули рақамӣ баҳри таъмини бехатарии иқтисоди дар ҷумҳурӣ пешбинӣ менамояд. Дар аввал се марҳила то соли 2040 ба нақша гирифта мешавад [7]:

- марҳилаи якум то соли 2025;
- марҳилаи дуюм то соли 2030;
- марҳилаи сеюм то соли 2040.

Ҳамаи марҳилаҳо оид ба амалисозии табодули рақамӣ дар доираи лоиҳаҳо тариқи зайл амалӣ карда мешаванд:

- вобаста ба хусусияти афзалиятҳо, вазифаҳо ва самтҳои рушди системаи иқтисоди рақамии дар он пешбинишуда;
- такмили қонунгузорӣ ва дигар асосҳои ғайрирақамӣ;
- лоиҳаҳои пилотӣ ва таҷрибавӣ бо назардошти системаи иқтисоди рақамӣ роҳандозӣ карда мешаванд мутобиқи СМР-и ҷумҳурӣ ба нақша гирифта мешаванд.

Дар марҳилаи якум муайян ва афзалиятноккунии як қатор ташаббусҳои калидӣ ва чораҳои ба таҳкими асосҳои ғайрирақамӣ равангардида таҳкими заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, коркарди ҷаҳорҷубаи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ барои ҷунин ҷараёнҳои калидии иқтисоди рақамӣ, ба монанди: айниятқунонӣ, саҳеҳқунонӣ, таъмини махфият, санҷиши маълумоти шахсӣ, танзими мубодилаи маълумот, танзими маълумоти кушода, кор бо шартномаҳои рақамӣ ва воситаҳои дигари ҳуқуқӣ, танзими масъалаҳои амнияти иттилоотӣ ва кибербехатарӣ амалӣ мешаванд.

Ҳамин тариқ, ташаббусҳои калидии марҳилаи якуми табодули рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2025 аз инҳо иборатанд:

1. Таҳкими асосҳои ғайрирақамӣ ва муайян кардани ташаббусҳои калидӣ ва лоиҳаҳо бо самаранокии пайдарҳамӣ;
2. Тайёр намудани кадрҳои соҳибтахассус;
3. Таъсиси модели идоракунии табодули рақамӣ;
4. Муайян кардани нишондиҳандаҳои калидии мақсадноки дастовардҳои табодули рақамӣ;
5. Баҳодиҳии ҳолати ҷорӣ рушди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
6. Таъминоти иттилоотӣ-равшаннамоии табодули рақамӣ;
7. Экосистемаи табодули рақамӣ;
8. Маблағгузорӣ ва бучет.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади фароҳам овардани шароити зарурӣ барои мустаҳкам намудани мавқеи мақомоти гумрук дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои мақомоти гумрук бо истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонё гардонидани талаботи истеъмолқунондагон ба мол, иҷрои корҳои хизматрасонии маишӣ ва танзим намудани муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба ташкил, танзим ва назорати онҳо дар қаламрави ҷумҳурӣ қонунро "Дар бораи савдо ва хизматрасонии маишӣ" аз 19 март соли 2013, №943 қабул намуд.

Қонуни мазкур, асосан муносибатҳои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва субъектҳои хоҷагидорро вобаста ба ташкил ва амалӣ намудани савдо ва хизматрасонии маишӣ, инчунин муносибатҳои субъектҳои хоҷагидорро ҳангоми савдо ва хизматрасонии маишӣ танзим менамояд [3].

Вале, муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи савдо ва хизматрасонии маишӣ" нисбат ба ташкил ва амалӣ намудани муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба савдои хоричӣ, савдо дар биржаҳои молӣ, инчунин хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок, объектҳои молу мулки ғайриманқул, маҳсулоти табиноти истеҳсолию техникӣ, аз ҷумла қувваи барқ ва энергияи гармӣ татбиқ намегардад.

Дар робита ба ин, таҳияи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи фаъолияти савдои хоричӣ" аз 3 июли соли 2012 №846 асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодии фаъолияти савдои хоричӣ, принципҳои асосии фаъолияти савдои хоричӣ, ҳуқуқи уҳдадорӣҳои субъектҳои фаъолияти савдои хоричиро танзим намуда, барои фароҳам

овардани шароити мусоид ба фаъолияти савдои хоричӣ ва ҳамгирии самараноки он ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ равона гардидааст [5].

Навовариҳое, ки дар натиҷаи ислоҳоти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, асосан дар соҳаи савдои хоричӣ ва қонунгузориҳои гумрукӣ ба миён омадаанд, мавқеи мақомоти гумрукро дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳо ва истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини бехатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон суръат бахшида, такмилталаб мебошанд. Вобаста ба ин ва аз сабаби аҳамияти бузурги амалӣ доштани рушди расмиёти рақамии гумрукӣ дар Ҷумҳурии Халқии Чин, ки дар кам кардани вақти барасмиятдарории гумрукӣ, таъмини ҳамкориҳои мустақими мақомоти давлатӣ бо иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хоричӣ, имкони ворид намудани ислоҳу иловаҳо ба ҳуҷҷатҳо ва маълумотҳо, пешниҳоди дархостҳо ва бақайдгирии онҳо дар расмиёти онлайнӣ интернетӣ зоҳир мегарданд, қобили дастгирӣ ва роҳандозӣ дар амалияи савдои ватанӣ ва мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Дар идомаи ин раванд, дар робита бо ҳамкориҳои байниидоравӣ ҳоло масъулини мақомоти гумрук ва марзбонӣ мутобиқи маълумоти Идораи генералии гумруки Ҷумҳурии Халқии Хитой дар шакли ҳамкориҳои самаранок барои суръат бахшидан ба ҳамгирии мақомоти гумрук бо дигар мақомотҳои назоратӣ ва нигоҳубинкунанда баҳри ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳ пайваста кӯшишҳо ба харҷ медиҳанд.

Ҳамин тарик, чиҳати беҳтар гардонидани хизматрасониҳои савдои ватанӣ ва мақомоти гумрук, дар асоси такмили қонунҳо, қоидаҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори Ҷумҳурии Тоҷикистон барои сари вақт ворид кардани тағйирот, бекор кардан ё тавзеҳоти муқаррароти мушаххас бояд аз нав баррасӣ карда шаванд [1; 6; 14].

Барои то ҳадди имкон осонтар сурат гирифтани ҳамгирӣ чораҳои таъмини назорати гумрукӣ ва шаклҳои ҳуҷҷатҳо, аз қабилӣ декларатсияҳо, иҷозатномаҳо ва ҳуҷҷатҳои тичоратӣ то ҳадди имкон содда карда шуда, иваз ва аз навсозии ҳамаи мӯҳрҳо ва мӯҳрҳои ба ҳуҷҷатҳо гузошташаванда, ҳатман, бояд таҷдиди назар карда шаванд. Чунин тарзи корӣ имконият медиҳад, ки ҳамгирӣ на бо намояндагони ҳадамоти ду давлат, балки дар шахсияти як намоянда сурат гирифта, вақти бақайдгирӣ ва харочотҳои иштирокчиёни савдои хоричии иқтисодиро хеле кам кунад [9, саҳ. 63-66; 11].

Бо мақсади расидан ба рушди дилхоҳи савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои мақомоти гумрук бо истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини бехатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чунин ҳамкориҳои самарабахш дар амалияи савдои хоричии байналмилалӣ аллақай рӯи кор буда, уммед ҳаст, ки бо истифода аз он ва аз ҷумла аз амалияи пешрафтаи ҳамкориҳои ҳадамоти гумруки Иттиҳоди Аврупо ва ҳадамоти гумруки Ҷумҳурии Халқии Хитой харочот ва вақт барои баланд бардоштани сатҳи амнияти интиқол ва таъминоти пайдарҳамии байналмилалӣ молҳо барои ҷумҳурии мо низ торафт кам карда шуда, самаранокии савдои дохилӣ ва берунӣ афзун хоҳад шуд. Барои анҷом додани расмиёти гумрукӣ ва баланд бардоштани амнияти доимии таъминоти молҳо тавассути табодули маълумот байни гумрукҳои давлатҳо, пилотҳои интеллектуалӣ ва бехатарии савдои ИА-Чин (SSTL), ки як лоиҳаи озмоишии Иттиҳоди Аврупо ва Ҷумҳурии Халқии Хитой аст, асбобҳо ва механизмҳои амнияти таъминоти молҳоро мутобиқи стандартҳои SAFE ва WCO таҳлил карда, лоиҳаҳои самаранок ва бехбудии вақтро ба даст меоварад [11].

Мубодилаи маълумот барои пешгирӣ ва кам кардани хатарҳои эҳтимолӣ ва таҳияи каналҳои муҳобироти бехатар, мақомоти гумруки кишварҳои иштирокчиёни лоиҳаи пилотии SSTL - Нидерландия, Ҷумҳурии Халқии Хитой ва Гонконгро водор месозад, ки барои яқҷоя кор кардан баҳри рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои мақомоти гумрук бо истифодабарии иқтисодиёти рақамӣ дар таъмини бехатарии иқтисодӣ саҳмгузор бошанд.

Аз ин ҷост, ки самтҳои асосии фаъолият ва тавсияҳои Созмони умумиҷаҳонии гумрук барои марҳилаҳои татбиқи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо

таҳлили ҳамачониба бо дарназардошти таҷрибаи рушд ва пешниҳоди амалияи пешқадами кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Халқии Хитой бо далели доштани заминаи пешрафтаи меъёрии сатҳи ҷаҳонӣ ва бозори бузурги дохилии молҳои хориҷӣ дар таъмини бехатарии иқтисодӣ боиси дастгирӣ ва дар амалия мавриди ҷорӣ кардан аст.

Илова бар ин, аввалин нақлиёти ҳавоии лоиҳаи пилотии SSTL аз Схипхол (ягона ташкилоти байниҳукуматӣ дар соҳаи гумрук мебошад, ки бо мақсади таъмини ҳамоҳангсозӣ ва стандартизатсияи расмиёти гумрукӣ ва рушди технологияҳои гумрукӣ бо мақсади мусоидат намудан ва таъмини амнияти тичорати байналмилалӣ -СУГ таъсис дода шудааст) ба Фурудгоҳи Байюни Гуанҷоуи Ҷумҳурии Халқии Хитой моҳи майи соли 2017 расонида шуд. [9]. Ин лоиҳа аллакай дар амалия бо ҳамкориҳои зич байни Ҷумҳурии Халқии Хитой, Нидерландия ва дигар кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо боиси кам шудани вақти барасмиятдарорӣ ва пешбиниҳои афзоиши таъминоти пайвастиҳои нафт гардида, хусусияти концептуалӣ дошта, рушди маъмурияти гумрукиро дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ таҳлил намуда, технология ва системаҳои идоракуниро ба вучуд оварда, онҳоро пайваста тақмил медиҳад [18].

Тӯли солҳои зиёд Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар таҳия ва татбиқи эълумияҳои электронӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳон пешсаф буда, ҳанӯз дар нимаи аввали солҳои 80 асри XX ба татбиқи системаи автоматикунонидашудаи барасмиятдарории гумрукӣ ва назоратӣ дар асоси лоиҳаи ACS - системаи автоматии тичоратӣ шуруъ намуда буд. Дар миёнаҳои солҳои 90-уми асри XX бошад, принсипҳои асосии декларатсияи электрониро таҳия ва роҳандозӣ намуда [9, саҳ. 65], дар нимаи дуҷуми солҳои 90-уми асри XX версияи нави системаи автоматикунонидашудаи барасмиятдарории гумрукӣ ва назорати гумрукиро таҳия намуд, ки он муҳити тичоратии гумрукии автоматиконидашуда - АСЕ-ТГА ном гирифта, то имрӯз ҷаҳонро фаро гирифта аст [11].

Вале, дар аввал диққати асосии модернизатсия ин фарсудаҳои системаҳои ҳисоббароркунӣ ва программаӣ, технологияҳои нигоҳдории маълумот ва усулҳои ҳамкорӣ бо иштирокчиёни ҷаҳонӣ иқтисодии хориҷиро дар бар гирифта, баъдан, як қатор сабабҳо боиси аз нав дида баромадани тамоми концепсияи ҷаҳонӣ иқтисодии гумрукӣ, муҳочират ва дигар ташкилотҳои назоратӣ гардиданд. Хамин тариқ, охира-охира онҳо назорати молҳо ва воситаҳои нақлиётро аз ҷониби шахсони воқеӣ ҳангоми интиқол аз сарҳад дар бар гирифта, дар мукамалгардонии автоматикунонии ҷаҳонӣ иқтисодии ҳадамоти гумрукӣ таъсири ҳудро гузоштанд.

Дар охири нимаи дуҷуми даҳсолаи дуҷуми асри XXI ҳадамоти гумрук ва назорати сарҳадӣ барномаеро рӯи кор овард, ки он аз ҳафт зербарномаи асосии ба нақша гирифташудаи рушди АСЕ иборат буда, дигар созмонҳое, ки назорати сарҳадро ба ҷо меоваранд, ба як ҳадамот бо номи «Ҷиғзи гумрукӣ ва сарҳадӣ-ҶГС» муттаҳид карда шуданд. Бояд қайд кард, ки бо шарофати ин барнома ҳама маълумот дар бораи марҳилаҳои асосии коркарди борҳо ҳоло ба системаи гумрукии АСЕ бор карда шуда, ҳадафҳои он аз таҳияи идентификаторҳои беназир барои марказҳои экспертиза бо дарназардошти иҷозатномаҳои миёнаравҳои миллӣ ва гузаштан ба модернизатсияи раванди қабули онлайн роҳандозӣ карда мешавад.

Хулоса, дар асоси таҳлили муфассали мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти равандҳои гузариш ба имкониятҳои мақомоти гумрук бо истифодабарии иқтисодии рақамӣ дар таъмини бехатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои ҷорӣ намудан институти рақамии маъмурияти гумрукӣ заруранд, аз инҳо иборатанд:

- таҳияи асосҳои назаривӣ бо дарназардошти дониши андухташуда, таъмини идоракунии мақомоти гумрук ва ташаккули модели асосии институти кибернетикӣ идораи гумрук;

- тақмили усулҳои таҳлил ва ҳалли масъалаҳо дар муҳити технологияи иттилоотӣ бо истифодабарии компютерҳои ҳозиразамон барои эҷод, коркард, нигоҳдорӣ ва мубодилаи

ҳама намуди маълумот ва иттилооти электронӣ дар асоси омӯзиши маҷмӯи вазифаҳои маъмуриятчиғӣ ва идоракунии дониш, ташкили платформаи ягонаи иттилоотӣ дар заминаи тичорат;

- таъмини назорат ва маъмурияти электронӣ бо назардошти риояи талаботи протоколҳо ва стандартҳои зарурии Созмони умумиҷаҳонии гумрук оид мусоидати тичорат дар асоси таҳияи технологияҳои инноватсионии идоракунии электронӣ.

Бояд таъкид кард, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 ноябри соли 2019, №537 «Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 - 2024», қабул карда шуд, ки он ҳадаф, вазифа ва самтҳои асосии рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо дар назар доштани таъсироти танзими гумрукӣ ҳамчун васоити танзими давлатии фаъолияти савдои хориҷӣ ба раванди ҳамгирии иқтисодии миллӣ дар фазаи иқтисодии байналмилалӣ ва пурзӯр намудани мавқеи мақомоти гумрукро дар рушди савдои ватанӣ бо истифодабарии иқтисодии рақамӣ дар таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд. Барномаи мазкур самтҳои асосии рушд ва таҷдиду азнавсозии мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муносибатҳои навро барои 5 соли оянда бо дар назар доштани маҳдудиятҳои бучетии мавҷуда ва имкониятҳои ҷалби сармоягузори муайян кардааст [1].

Бо мақсади татбиқи муносибатҳои наво дар асоси талаботҳои Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» бо дарназардошти “Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 – 2024” ва Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642 тасдиқ шудааст, дар фаъолияти мақомоти гумрук воқеият ва талаботи замони муосир оид ба ҷорабиниҳои характери ташкилию ҷамъиятӣ дошта иҷро карда шаванд:

- ҷиҳати рақамикунории бомароми иқтисоди миллӣ ва ташаккул додани заминаи технологияи он ба ислоҳоти соҳаи алоқа тақвият бахшида, гузариши тадриҷӣ ба иқтисоди рақамӣ ва хизматрасониҳои рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳо таъмин карда шаванд;

- пурзӯр намудани назорати гумрукӣ баъди иҷозат додани мол ба муомилот дар қаламрави гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкили анборҳо, терминалҳои гумрукии замонавӣ ва ҷойгирунии мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар биноҳе, ки моликияти давлатӣ мебошанд;

- ташкили шабакаи комплексҳои статсионарӣ ва сайёри назоративу муоинавӣ дар асоси ҷорӣ намудани воситаҳои нави таъминоти иттилоотӣ техникаи фаъолияти мақомоти гумрук дар асоси рушди технологияҳои иттилоотӣ - коммуникатсионии мақомоти гумрук;

- тақмили технологияи ташаккул ва пешбурди маълумоти омории гумрукӣ тибқи меъёрҳои байналмилалӣ ва мувофиқсозии базаҳои маълумоти мақомоти андоз ва мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- тақмил додани конунгузори ва маъмуригардонии гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба даст овардани рушди низоми идоракунии таваккал;

- амалисозии назорати асбоб ва тақмил додани иҷрои вазифаҳои молиёт ва фискалӣ; ҳифзи ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ нисбат ба молҳои воридотӣ содиротӣ ва тақмил додани фаъолияти мақомоти гумрук дар самти таъмини риояи мамнуият ва маҳдудиятҳо;

- тақмили таъминоти ҳуқуқи фаъолияти мақомоти гумрук ва рушди фаъолияти ҳифзи кукукӣ;

- тақмили қор бо кадрҳо бо дарназардошти рушди ҳамкориҳои байниидоравӣ ва риояи талаботҳои низоми хизмати давлатӣ;

- бо дарназардошти тағйирёбии глобалии иқлим ва зарурати рушди энергетикаи «сабз» то охири соли 2022 Стратегияи рушди «иктисоди сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро қабул карда шуда, татбиқи он дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ таъмин карда шавад;

- рушди экспертиза ва таҳқиқот ҳангоми гузаронидани назорати гумрукӣ дар асоси такмил додани инфрасохтори гумрукӣ ва рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ гумрукӣ.

Маҳз ҳамин муносибат имкон медиҳад, ки мақомоти гумрук тавре такмил дода шавад, ки тақягоҳи иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва механизми баланд бардоштани сатҳи некуаҳлӣ халқ гардад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 - 2024. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 2019, №537.
2. Всемирная таможенная организация /<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (санаи мурочиат 23.12.2021 с.).
3. Дар бораи савдо ва хизматрасонии маишӣ. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 марти соли 2013, № 943 /Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2013 №3.
4. Дар бораи стратегияи давлатии "Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Тоҷикистон". Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003, №1174. /http://adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=25897 (Санаи мурочиат 25.12.2021).
5. Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ аз 3 июли соли 2012 № 846. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2012, №7, мод. 696, соли 2015, №7-9, мод. 703).
6. Дар бораи чамъбасти натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018 ва вазифаҳо барои соли 2019. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2019, №39.
7. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642.
8. Концепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, № 643.
9. Краснова А.И., Малышева А.А. Цифровая таможня за рубежом: опыт развития и экспериментальные проекты /Санкт-Петербургский имени В.Б.Бобкова филиал Российской таможенной академии. Экономические науки. Бит 2020. - Том 4, № 1 (13). - Стр. 66.
10. Мавод аз Википедиа - энциклопедияи озод (веб, интернет – иқтисодиёт, иқтисодиёти электронӣ) /https://ru.wikipedia.org/wiki/Цифровая_экономика.
11. Официальный сайт Европейской комиссии. URL: ec.europa.eu/commission/priorities/digital-singlemarket_en.
12. Паёми Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 21 декабри соли 2021, ш. Душанбе / <http://president.tj/node/27417>.
13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2018, ш. Душанбе/ <http://president.tj/node/19088>.
14. Султонов З.С. Электронная коммерция и ее место в развитии цифровой экономики/ Машокиров Д.Н., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 2(31)-2020, С. 22-29.
15. Цифровая таможня - современный международный тренд. Elibrary.ru [https:// translate.tg&text=Появление %20 парадигмы](https://translate.tg&text=Появление%20парадигмы).
16. Электронная (виртуальная) торговая площадка (e-Market-places, ЭТП) /https://yandex.ru/search/?text=виртуальная+торговая+площадка+-что+это+значит+простыми&lr=10318&clid=9403._Studme.Org.

17. Электронная торговая площадка / https://www.audit-it.ru/terms/agreements/elektronnaya_torgovaya_ploshchadka.html.

18. General administration of Customs People's Republic of China. Official website. URL: english.customs.gov.cn. (Идораи генералии гумруки Ҷумҳурии Халқии Хитой. Вебсайти расмӣ. URL: english.customs.gov.cn).

УДК 325/327 (575.3)

Одиназода К.С., Асрорзода У.С.

САМТҲОИ АСОСИИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур самтҳои асосии танзими давлатии бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Дар шароити ҷаҳонишавӣ бозори меҳнат дорои як қатор хусусиятҳои фарқкунанда ва мушаххас мебошад, ки дар асоси таҳлилҳои оварда шуда дар мақолаи мазкур омӯзиши бозори меҳнат баён гардидааст, ки он боиси рушди назаррас ва асоснок кардани чораҳои дахлдори сиёсатро тақозо мекунад, баён гардидааст. Мақолаи мазкур дарбаргирандаи таҳқиқи танзими давлати бозори меҳнат, мушкилотҳои муносири он мебошад.

Калидвожаҳо: бозор, меҳнат, таҳқиқиот, давлати иҷтимоӣ, иқтисодӣ, механизм, танзим, шуғл, расми, қувваи корӣ, бекорӣ.

Одиназода К.С., Асрорзода У.С.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются основные направления государственного регулирования рынка труда в Республике Таджикистан. В условиях глобализации рынок труда имеет ряд отличительных и специфических черт, что на основе анализа, представленного в данной статье, исследования рынка труда, что приводит к существенной разработке и обоснованию соответствующих мер политики. В статье рассматриваются вопросы государственного регулирования рынка труда, его актуальные проблемы.

Ключевые слова: рынок, труд, исследование, социальное состояние, экономика, механизм, регулирование, занятость, чиновник, рабочая сила, безработица.

Odinazoda K.S., Asrorzoda U.S.

MAIN DIRECTIONS OF STATE REGULATION OF THE LABOR MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.

This article discusses the main directions of state regulation of the labor market in the Republic of Tajikistan. In the context of globalization, the labor market has a number of distinctive and specific features, which, based on the analysis presented in this article, the study of the labor market, which leads to significant development and justification of appropriate policy measures. This article covers the study of state regulation of the labor market, its current problems.

Keywords: market, labor, research, social state, economy, mechanism, regulation, employment, official, labor force, unemployment.

Бозори меҳнат яке аз нишондиҳандаҳое ба ҳисоб меравад, ки вазъи он имкон медиҳад, некуаҳволии миллӣ, субот ва самаранокии дигаргунсозиҳои иҷтимоию иқтисодӣ арзёбӣ шавад. Омӯзиш нишон дод, ки рушди бозори меҳнат дар иқтисодиёт нақши бе ниҳоят муҳим мебозад ва маҳз бозори меҳнат тамоми захираҳоро ба кор дароварда раванди бетанаффуси такрористеҳсолотро таъмин менамояд. Бинобар ин, дар ин ҷо захираи муҳимтарин – қувваи корӣ аз рӯи касбу кор, корхонаҳо, минтақаҳо ва соҳаҳо ташаккул меёбад ва дар амал татбиқ мешавад. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда дар фаслҳои пешинаи таҳқиқот барои муайян намудани самтҳои самараноки танзими бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур мешуморем пешгуи ҳолат тағйирёбии динамикаи нишондиҳандаҳои асосии онро барои даҳсолаи минбаъда ба роҳ монда дараҷаи шиддатнокии бозори меҳнатро вобаста ба зиёдшудани аҳоли қобили меҳнат ва имконияти таъсиси ҷойҳои кории нав дар ин самт арзёбӣ намоем.

Кӯшишҳои асоси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шарикони иҷтимоӣ бояд ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ бо музди меҳнати арзанда тавассути беҳтар кардани муҳити корӣ ва фазои сармоягузорӣ, рушди шароит барои рақобати озод дар тамоми соҳаҳои иқтисод, баланд бардоштани эътимоди мардум ба низоми бонкӣ ва сиёсати пулӣ – қарзии давалат равона мешавад [1, с 110].

Қайд кардан зарур аст, ки пешгуи бозори меҳнат барои муайян кардани афзалиятҳои сиёсати минтақавии шуғли аҳоли дар давраи пешбинишаванда ва таҳияи тадбирҳои, ки ба паст кардани сатҳи бекорӣ ва таъмини кафолатҳои иҷтимоии шаҳрвандон дар соҳаи шуғли онҳо нигаронида шудааст, асос ба ҳисоб меравад.

Таҳияи ояндабинии нишондиҳандаҳои бозори меҳнат дар асоси таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ба вучуд омада, омӯзиши шуғли аҳоли ва бозори меҳнат дар иқтисодияти миллӣ ба роҳ монда мешавад. Пешгуи параметрҳои бозори меҳнат барои давраҳои кӯтоҳмуддат, миёнамуҳлат ва дарозмуддат ба мо имконият медиҳад, ки зарурати таъсиси ҷойҳои кории иловагиро дар дохили кишвар вобаста ба зиёдшавии шумораи аҳолии қобили меҳнат асоснок намоем. Дар ин раванд зарур аст дар баробари зиёд шудани захираҳои меҳнатӣ, тағйироти умумии сохтори шуғл ва равандҳои демографӣ дар кишвар мавриди таҳлил қарор дода шавад.

Пешгуи равандҳо - ин қисми ҷудонашавандаи қариб ҳама гуна тадқиқотҳои иқтисодӣ мебошанд, аммо мушкilot дар он аст, ки усулҳои пешгуиҳо зиёданд ва интиҳоби модели ягона ҳамеша душвор аст. Гузашта аз ин, ҳар як усули миқдорӣ ва сифатӣ хусусиятҳои мусбӣ ва манфии худро дорад, бинобар ин, вазъияти навбатии асли муносибати махсуси инфиродиро тақозо мекунад.

Бешубҳа, пешгуи дақиқи вазъи бозори меҳнат дар шароити мушаххаси иҷтимоию иқтисодии кишвар танҳо дар асоси баҳодихии ҳамачонибаи тағйироти ба амаломеда, дар ҳама сатҳҳои дар боло зикргардидаи инфрасохтори бозори меҳнат имконпазир аст [3]. Коркарди вариантҳои гуногуни пешгуи шуғли аҳоли, чунон ки таҷрибаи нишон медиҳад, вазифаи муҳимтарин ва ҳамзамон сустрарин дар фаъолияти мақомоти давлатии шуғли зинаҳои гуногун эътироф шудааст. Вазифаҳои асосии пешгуи ташаккули вазъ дар бозори меҳнат метавонанд ба таври зерин ифода карда шаванд:

- таҳлили тамоюлҳои рушди бозори меҳнат, ифшои робитаҳои сабабӣ байни қисмҳои таркибии бозори меҳнат дар иқтисодиёти миллӣ ва омилҳои беруна;
- арзёбии устувории гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоию демографӣ ва иқтидори мақомоти давлатӣ ва минтақавӣ барои таъмини ҳифзи категорияҳои алоҳидаи шаҳрвандон.

Пешгуи бозори меҳнат ҳамчунин ба таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодии кишвар дар марҳилаи пештар аз пешбинӣ, инчунин тағйирёбии эҳтимолии вазъи иқтисодиёт дар оянда асос меёбад. Дар баробари ин, тамоюлҳои ба вучуд омадаи истодаи таъмини шуғли

аҳоли, чӣ дар умум чӣ дар сатҳи минтақаҳои кишвар ва чи дар субъектҳои алоҳидаи худудии он ба назар гирифта мешаванд.

Ҳамин тавр, барои пешгуии нишондиҳандаҳои бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама интихоби усули дақиқи бароҳмонии пешгӯи зарур аст. Қайд кардан зарур аст, ки дар адабиётҳои иқтисодӣ барои пешгӯии ҳолати бозори меҳнат чунин усулҳои истифода карда мешавад:

- Усули имтидодӣ (экстраполяционный), ки ба пешгӯии тамоюли дар давраи ретроспективӣ барои ҷузъҳои алоҳидаи бозори меҳнат ташаккулёфта асос ёфта, соддатарин усул ба ҳисоб меравад, аммо бо сабабҳои нобаробарии шадиди рушди падидаҳои иқтисодӣ татбиқи он дар амалия мушкилоти муайянеро эҷод менамояд.

- Пешгӯии талабот ба қувваи корӣ вобаста ба тағйирёбии муҳити иқтисодӣ бо истифода аз моделҳои байнисоҳавӣ. Носаҳеҳии усули мазкур дар он таҷассум меёбад, ки дар он коҳиши истеҳсолот дар соҳаҳои мухталифи саноат, чун қоида, бо шумораи мутаносибона аз ҳисоби шуғл фаро гирифташударо пайгирӣ намекунад. Равандҳои регрессионӣ на танҳо ба сатҳи бекорӣ, балки ба ҳосилнокии меҳнат низ таъсир мерасонанд, ки истифодаи равиши мазкурро беқурб мекунад.

- Сохтани моделҳои мураккаби рафторӣ, ки имкон медиҳанд ба фаъолияти низоми иқтисодӣ тақлид карда шавад ва вобаста ба сценарияҳои баррасишавандаи рушд чараҳои минбаъдаи ҳодисаҳо танҳо дар сатҳи сифатӣ муайян карда шавад.

- Усули факторӣ, яъне пешгӯӣ намудан бо назардошти омилҳои асосие, ки ба талабот ва пешниҳоди меҳнат таъсир мерасонанд. Ба сифати асосӣ вазъияти демографии минтақаро баррасӣ кардан мумкин аст.

Ҳамин тавр дар амалияи муосир усулҳои гуногуни пешгӯии шуғли аҳоли истифода мешаванд. Ҳамзамон пешниҳод карда мешавад, ки таъсири шумораи зиёди омилҳо ва равандҳои гуногуни иқтисодӣ, иҷтимоӣ ба дараҷаи шуғли меҳнат ва конъюнктураи бозори меҳнат ба назар гирифта шавад. Бешубҳа, сифати пешгӯии шуғли аҳоли аз интихоби омилҳои номбурда вобаста аст. Дар ин ҷо мавҷудияти базаи зарурии оморино, ки омилҳо ва равандҳоро тавсиф мекунад, ба назар гирифтани лозим аст. Барои таҳияи пешгӯии босифат маълумотҳои оморино лозиманд, ки на танҳо тамоюлҳои бозори меҳнат, балки тамоюлҳои рушди равандҳои иқтисодиро низ ошкор намоянд.

Дар пешгӯии ҷузъҳои бозори меҳнат маҷмӯи ҳамаи усулҳои нисбатан самараноктар мебошад, аммо баъзан бо сабаби мавҷуд набудани иттилооти дахлдор усулҳои моделҳои расмӣ объективӣ ба назар намерасанд. Таҳлили вазъ дар бозори меҳнат аксаран дар амал танҳо бо ҳисобҳои оморино маҳдуд карда мешавад ва барои ифшои робитаи бозори меҳнат бо равандҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ [4], ки дар сатҳҳои гуногун ба амал меоянд, тавсияҳои амалӣ вучуд надоранд.

Нишондиҳандаҳои миқдории таркиби аҳоли ва динамикаи онҳо чун омилҳои муҳимтарини ташаккули захираҳои меҳнатӣ хизмат мекунанд, ки ба талаботи муосири бозори меҳнат мувофиқанд, андозаи захираҳои меҳнатӣ аз шумораи аҳоли, яъне синну соли аҳолии қобили меҳнат вобаста аст. Нишондиҳандаҳои асосии бозори меҳнат бо ҳамдигар алоқаманданд, бинобар ин бо муайян кардани арзиши пешгӯии як нишондиҳанда ва коэффитсентҳои мувофиқ, масалан, сатҳи бекорӣ, дигарҳоро низ ҳисоб кардан мумкин аст.

Нишондиҳандаҳои миқдории таркиби аҳоли ва динамикаи онҳо омилҳои муҳимтарини ташаккули захираҳои меҳнатӣ ба ҳисоб мераванд, ки ба талаботи муосири бозори меҳнат комилан мувофиқанд. Миқдори қувваи коргарӣ аз шумораи аҳоли, тарзи такрористехсолии он ва таркиби синну сол вобастагӣ дорад. Қисми асосии захираҳои меҳнати кишварро аҳолии қобили меҳнат, инчунин наврасон ва шахсони синну соли нафақа, ки қобили меҳнат мебошанд, ташкил медиҳанд. Таносуби захираҳои меҳнатӣ сарчашмаҳои ташаккули қувваи корӣ, робитаҳо ва таносубҳои тақсимоии онро аз рӯи соҳаҳои иқтисодӣ ва намудҳои фаъолияти иқтисодӣ, байни минтақаҳои алоҳидаи мамлакат ошкор мекунад.

Яке аз самтҳои афзалиятноки рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити дигаргуниҳои сохторӣ ва навсозии иқтисодиёт, ҳалли масъалаҳои шуғли аҳоли бо дарназардошти рушди демографӣ ва иқтисодии кишвар мебошад. Бояд тазаққур дод, ки маҳз омилҳои демографӣ дар ташаккули бозори меҳнат дар Тоҷикистон нақши махсусро мебозанд, зеро ҷумҳурӣ дорои нерӯи бузурги инсонӣ буда, шумораи аҳолии кишвар босуръат меафзояд ва аз рӯи пешгӯии ба анҷомдодашуда дар соли 2030 2015 он беш аз 11,821 млн нафарро ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2021 21,67% зиёд хоҳад буд. Дар ин давра андозаи аҳолии қоили меҳнат ба 7032,105 ҳаз нафар баробар хоҳад шуд, ки ба он 59,6% хоҳад расид. Суръати афзоиши захираҳои меҳнатӣ дар даҳсолаи оянда 21,6 фоизро ташкил медиҳад, ки бинобар афзоиши баланди шумораи аҳолии қобили меҳнат дар кишвар фишори демографӣ ба бозори меҳнат ба вучуд меорад. Дар баробари ин ҳар сол бозори меҳнати кишвар аз ҳисоби 150 ҳазор мутахассисони ҷавон пурра мегардад, ки таъмини шуғли онҳо яке аз вазифаҳои таъхирнопазир дар назди давлат ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 1. Пешгӯии нишондиҳандаҳои асосии рушди бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Аҳоли, млн. нафар	9715,786	9929,887	10148,71	10372,35	10600,92	10834,53	11073,28	11317,3	11566,69	11821,58
Ҷавонтар аз синни қобили меҳнат, ҳазор нафар	3321,848	3395,05	3469,865	3546,329	3624,478	3704,348	3785,979	3869,409	3954,677	4041,824
Қобили меҳнат, ҳазор нафар	5779,466	5906,825	6036,991	6170,025	6305,99	6444,952	6586,977	6732,13	6880,483	7032,105
Аҳолии машғул	2536,085	2591,972	2649,09	2707,466	2767,129	2828,107	2890,429	2954,124	3019,222	3085,755
Коэффитсенти шиддатнокӣ дар бозори меҳнат	12,02953	12,29462	12,56555	12,84245	13,12545	13,41469	13,7103	14,01243	14,32122	14,63681

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси Тоҷикистон: 30 - соли истиклолияти давлатӣ // Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омери назди президенти ҷумҳурии тоҷикистон. Душанбе, 2021.С 702.

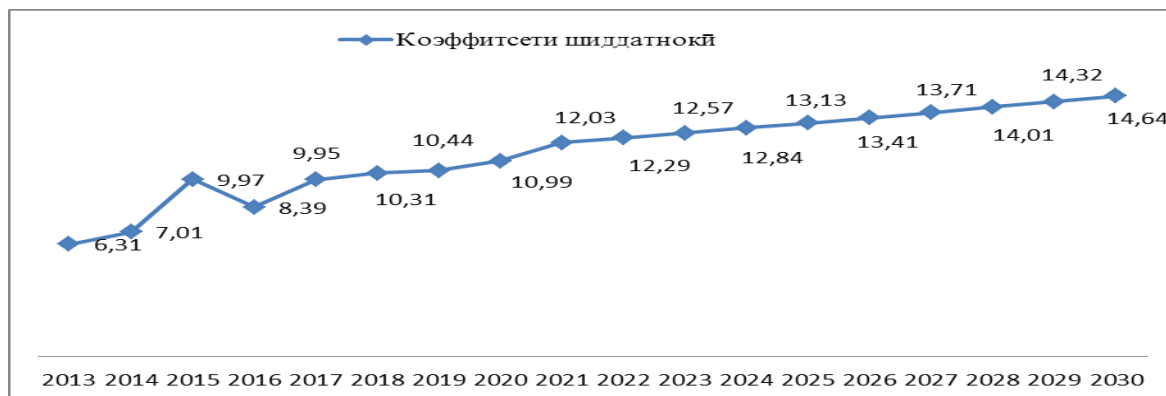
Дар соли 2030 миқдори аҳолии машғул дар иқтисодиёт 3085,755 ҳазор нафарро ташкил дода аҳолии ҷавонтар аз синни қобили меҳнат, ба 4041,824 ҳазор нафар хоҳад расид.

Ҳамин тариқ, таҳлили асосҳои концептуалии бозори меҳнат имкон медиҳад, ҳулоса намуд, ки ҳадафи стратегии рушди устувори бозори меҳнат ташаккули шароити объективии иқтисодӣ барои ниёз ба иқтисодии меҳнатӣ, ҳавасмандгардонӣ ба қувваи корӣ ва мусоидат ба рушди босуботи бозори меҳнат афзоиши музди кор ва даромади аҳолии қобили меҳнат мебошад.

Яке аз нишондиҳандаи муҳими муайянкунандаи ҳолати бозори меҳнат коэффитсенти шиддатнокӣ дар бозори меҳнат ба шумор меравад. Ин коэффитсент ҳамчун таносубияти миқдори аҳолии дарҷустачӯи кор қарор дошта нисбати ҷойҳои кории холии эълонгардида ҳисоб карда мешавад. Таҳлили нишондиҳандаи коэффитсенти шиддатнокӣ нишон медиҳад, ки дар 8 соли охир он аз 6,31 воҳид ба 10,99 воҳид лар соли 2020 расидааст ва агар тамоюли зиёдшавии аҳоли тибқи пешгӯии ба анҷом расонидашуда сурат гирад он дар соли 2030 ба 14,65 воҳид мерасад, ки фишори иловагиро дар барои меҳнат барои дарёфти ҷойи кори мусоид хоҳар расонид. Натиҷаи чунин таҳлил ифодакунандаи он аст, ки вобаста ба зиёдшавии миқдори қувваии коргарӣ сатҳи таъсиси ҷойҳои кории нав бо дараҷаи пастрар рушд менамояд, ки қобилияти қонеъсозии тақозои афзоиандаи аҳолиро нахоҳад дошт.

Расми 2. Динамикаи тағйирёбии коэффитсенти шиддатнокӣ дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар баробари ин қайд кардан зарур аст, ки нишондиҳандаи миқдори ҷойҳои кории эълоншуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на ҳамеша ҳолати дақиқи мавҷудияти чунин ҷойҳои кории холиро ифода менамояд. Зеро аксари корхонаҳо ва ташкилотҳо имрӯз барои қабул ба кор тариқи озмун муаззаф шудаанд, ки ҳатто ҳангоми аз як кор ба кори дигар гузаронидани кормандони худ ё худ аз нав таъин намуданад ба вазифаи хизматӣ вобаста ба итмом расидани мӯҳлати иҷрои вазифа оиди мавҷудияти ҷойи корӣ ҳолӣ дархост эълон менамоянд, воқеан аллақай бо кормандони дохилӣ банд карда шудааст.

Дар баробари ин гузариш ба таъминоти устувори зиндагии аҳолии қобили меҳнат тавассути рушди сифатан устувори бозори меҳнат ду марҳилаи ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад: марҳилаи эҷоди алгоритми мутобиқшавӣ, ки бо истифода аз фишангҳои иқтисодӣ ва механизмҳои имкон медиҳад «харитаи роҳ»-и рушди ояндаи бозори меҳнат ва татбиқи тамоми тадбирҳои дарназардошти сари вақт муайян ва мутобиқ намудани воҳидҳои минтақавии иқтисодӣ ва омилҳои, ки сифати истифодаи нерӯи меҳнатиро паст мекунад ва рушди иҷтимоӣ иқтисодиро бозмедоранд, таҳия карда шавад.

Ҳамзамон рушди бозори меҳнат, ки ба ноил шудан ба дараҷаи оптималии устувори низоми таъмини ҳаёти аҳолии қобили меҳнат асос ёфтааст, бояд на танҳо мақсаднок, балки аз бисёр ҷиҳат маҷмӯӣ бошад, ки тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодиётро новобаста аз дараҷаи бартариҳои рақобатии онҳо мӯътадил гардонид, ба ин васила барои рушди шуғли гуногунсоха шароит фароҳам орад. Ин ба таври объективӣ табиқи сифатии шуғли аҳолии қобили меҳнатро таъмин намуда, на танҳо азхудкунии ҷойҳои кории навро рушд медиҳад, балки ҷойҳои кории мавҷударо дар бахшҳои афзалиятноки иқтисодиёти кишвар ҳифз менамояд ва инчунин ба бунёди ҷойҳои нави сердаромад дар дигар бахшҳо, ки сегменти бозорашон дар доираи иқтисодиёти кишвар чандон калон нест, мусоидат мекунад.

Дар ин замина зарур мешуморем барои паст намудани дараҷаи шиддатнокии бозори меҳнат ва кам кардани фишори зиёдшавии қувваи коргарӣ ба он чунин чораҳои роҳандозӣ карда шавад:

- фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузори барои рушди ташаббусҳои соҳибкорӣ, ки ба таъсиси ҷойҳои кории сердаромад дар тамоми самтҳои фаъолият нигаронида шудааст;
- ҳавасмандгардонии рушди бахшҳои ва кластерҳои дорои дараҷаи технологияи баланд, на танҳо ба баланд бардоштани ҳолияти сармоягузори минтақа, балки то андозае ба афзоиши субъектҳои соҳибкорӣ, афзоиши шумораи ҷойҳои корӣ ва инчунин ба шуғли аҳоли мусоидат мекунад;
- бо дарназардошти пешрафти технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ зарур таҳия намудани механизми рушди бозори виртуалии меҳнат дар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар, ки ҳузури фаъоли коргарро дар давраи муайян тақозо наменамояд.

– такмил додани механизмҳои фаъолияти институтҳои ҳокимияти давлатӣ, зеро дараҷаи рушди бозори меҳнат аз бисёр ҷиҳат аз сифати зиндагӣ дар минтақаҳои кишвар, аз сатҳи татбиқи қонунгузори давлатӣ дар маҳаллаҳо вобаста аст. Бо ин сабаб бештар аз сатҳи салоҳияти мақомоти шаҳрвандӣ вобастагӣ дорад;

– квотақунонии ҷойҳои корӣ ҳамчун шакли афзалиятноки мусоидат ба шуғли мутахассисони ҷавон, хатмқунандагони муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олий, шахсони саломатиашон маҳдуд, модарони танҳо ва дигар гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳоли татбиқ карда шаванд. Қонунгузори мавҷуда бояд ба ташкилотҳо ва соҳибкорон имтиёзҳои андозӣ ва дигар намудҳои ҳавасмандқуниро пешниҳод кунанд, ки ин метавонад боиси ҳавасмандгардонии соҳибкорон дар ҷудо кардани квотаҳои ҷойҳои корӣ барои категорияҳои номбурдаи шаҳрвандон гардад.

– ҳавасмандгардонии афзоиши шуғли аҳоли, татбиқи барномаҳои махсуси давлатӣ, ки ба бозомӯзии кормандон нигаронида шудаанд, инчунин барномаҳои баланд бардоштани ҳаракати нерӯи меҳнатӣ бо мақсади ҷалби онҳо ба бахшҳои ояндадори иқтисодиёт;

– такмил додани барномаҳои давлатӣ оид ба суғуртаи иҷтимоии аҳоли, пешгирии бекорӣ дар мамлакат, инчунин ба роҳ мондани муборизаи қатъӣ дар муқобили иқтисодиёти соягӣ.

Давлат метавонад мушкilotи норасоии захираҳои меҳнатиро дар бозори меҳнат ба таври ғайримустақим, тавассути баланд бардоштани сифати хизматрасонии тиббӣ, тарғиби тарзи ҳаёти солим ҳал намояд, ки ҳамаи онҳо дар маҷмӯъ ба баланд бардоштани сифати куваи коргарӣ дар кишвар мусоидат намояд. Албатта, бояд қайд кард, ки тадбирҳои мазкур самарабахш ва дарозмуддат мебошанд.

Рушди бозори виртуалии меҳнат бо оқибатҳои паҳншавии васеи технологияҳои иттилоотӣ кумуникатсионӣ ва платформаҳои рақамӣ, коҳиши арзиши онҳо, инчунин ташаккули фазои иттилоотӣ ҷаҳонӣ ба таври объективӣ муайян карда мешавад. Асоси нави иттилоотӣ-технологӣ корро бо мундариҷаи иттилоотӣ пур намуда, рушди шаклҳои сифатан нави ҳамкориҳои мутақобилаи объекту субъектро ҳавасманд мегардонад. Шаклҳои принсипан гуногуни муносибатҳои байни субъектҳои бозор, инчунин маҷмӯи шартҳои, ки ба шарофати онҳо бо ҳам алоқаманд мешаванд, имкон медиҳанд, ки пайдоиши бозори виртуалии меҳнат тасдиқ карда шавад.

Бозори маҷозии меҳнат метавонад таъсири ихтилофи рақамисозии иқтисодро дар бахшҳои кор коҳиш диҳад. Бо вучуди ин, сарфи назар аз бартариҳои рақобатӣ, нерӯи мутобиқшавии он бесамар истифода мешавад. Сабаби ин монетаҳои мебошад, ки хароҷоти транзаксиониро барои субъектҳои он афзоиш медиҳанд ва мавқеи рақобатпазирии онро дар бозори миллии меҳнат заиф мекунад. Онҳо то андозае рушди сусти унсурҳои алоҳидаи бозори меҳнати виртуалӣ, тафовути дастрасӣ ба Интернет аз рӯи гурӯҳҳои синну солӣ ва минтақаҳо, раванди ибтидоии консептуализатсияи муносибатҳои меҳнати виртуалиро инъикос мекунад.

Бо дарназардошти хатарҳо ва маҳдудиятҳо дар оянда, тағйироти кулӣ дар парадигмаи рушди бозори меҳнат зарур аст, ки ба рушди худкифоягии минтақавӣ таъя ба захираҳои дохилӣ ва иштироки баробари шарикҳои давлат, соҳибкорӣ ва аҳолии қобили меҳнат нигаронида шудааст.

Ҳамин тавр, вазъияти кунунии ба амаломандаи демографӣ ба ташаккули динамикаи мусбати фаъолияти иқтисоди кишвар мусоидат мекунад. Дар давоми даҳсоли оянда тамоюли афзоиши солони дар соҳаҳои иқтисоди кишвар низ бояд мушоҳида карда мешавад: ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот чи дар умум дар саноат ва чи дар аксар соҳаҳои он, аз ҷумла, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар сохтмон ва саноати сузишворӣ ба таври динамикӣ хеле афзоиш хоҳад ёфт, ки то андозае шиддатнокиро дар бозори меҳнат коҳиш хоҳад дод.

Тибқи пешгӯиҳои мо, дар солҳои наздик талабот ба қувваи корӣ ва пешниҳоди он дар бозори меҳнат аз ҷиҳати миқёс ва сохтори он мувофиқат нахоҳанд кард. Иқтисодиёт то

хол ба иқтидори кофии пурра ноил нашудааст, ки ҷойҳои кориро ҳаматарафа таъмин намояд. Дар баробари ин, ҳалли мушкилоти марбут ба бекорӣ ва шуғли нопурра, қисман бекорӣ андешидан ва татбиқи маҷмӯи тадбирҳои сиёсати макроиқтисодӣ, инчунин тадбирҳои ғайри фаёлу фаёли сиёсӣ дар бозори меҳнато тақозо мекунад. Таҳияи онҳо заминаи мустаҳкамҳои илмиро барои интихоби қарорҳои стратегӣ, пешгӯии бозори меҳнато бо истифода аз моделҳои ҳавасмандагардониро тақозо мекунад, ки имкон медиҳад, таъсири параметрҳои гуногуни иқтисодӣ (ё маҷмӯи онҳо) ба шуғли аҳоли таҳлил карда шавад.

Тадқиқотҳои барои муайян кардани вазъи ояндаи бозори меҳнато гузаронидашуда нишон доданд, ки бозори меҳнато метавон ҳамчун як низомии дорои сохтори иерархӣ муаррифӣ кард. Низоме, ки ҷузъҳои функционалии он аз омилҳои зиёд, аз қабилҳои омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, технологӣ вобаста аст ва дар навбати худ бо бисёр меъёрҳо, нишондиҳандаҳо, маълумотҳо ва ғайра тавсиф карда мешаванд. Дар баробари ин бисёр нишондиҳандаҳо, меъёрҳо ва омилҳо, ки унсурҳои сохтори бозори меҳнато ва манбаҳои ташаккули онҳо тавсиф мекунанд (маълумоти ибтидоӣ, вобастагии байни онҳо, арзёбии натиҷаҳои эҳтимолии пешбинишаванда, баҳодихии критериялии нишондиҳандаҳо ва вобастагии байни онҳо ва ғ.) аксар вақт хусусияти на он кадар микдорӣ, балки бештар сифатӣ ва нобаробарӣ доранд. Далели мазкур, дар навбати худ, зарурати ҷалби коршиносонро (мутахассисони баландихтисосро) ба раванди пешгӯии вазъи бозори меҳнато ва интихоби дастгоҳи расмӣ барои ба расмият даровардан ва моделсозии донишҳои экспертӣ, асосноккунӣ ва баҳодихии мутахассисон муайян мекунад.

Вобаста ба таҳқиқоти гузаронидашуда чунин самтҳои стратегияи танзими бозори меҳнато дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоем.

1. Тақвияти таъминоти институтсионалии танзими рушди бозори меҳнато, бо дар назардошти кам кардани ҳаҷми фаъолиятҳои танзимнашаванда ва шумораи ҷойҳои ғайрирасмӣ таъсисдодашуда.

Дар ин раванд зарур аст субсидияҳои махсуси давлатӣ барои музди меҳнати ҷавонони бо кор таъминшуда, бекорон ё шахсони синни то нафақа ба андозаи муайяни хароҷоти корфармо барои таълими касби онҳо ва ташкили тичорати хурд ҷудо карда шавад. Ҳамзамон ба мақсад мувофиқ аст, ки таҷрибаи аврупоии квотакунонии ҷойҳои корӣ барои категорияҳои коргарони ғайри қобили рақобат тавассути таҳияи нақшаи умумии ҷорабиниҳо бо мақсади ҷудо намудани квотаҳо барои шуғли шаҳрвандони онҳо дар доираи татбиқи барномаҳо ва лоиҳаҳои байналмилалӣ амалӣ карда шавад. Тақвият додани қонунигардонии ҷойҳои кории ғайрирасмӣ тавассути кам кардани хароҷоти пулӣ ва ғайрипулӣ корфармоён, ки бо қабул ва аз кор озод кардани коргарон, мусоидат ба ҷорӣ намудани навъҳои инноватсионии «қарордодҳои иҷтимоӣ», таҳияи шаклҳои навтарини шуғли ғайрирасмӣ, дар кишварро зарур мешуморем.

2. Диверсификатсияи иқтисодӣ кишвар бо мақсади таъмини шуғли пурсамар, баланд бардоштани самаранокии меҳнато ва даромади аҳоли, ташкили худмашғулиятӣ ва ба тартиб даровардани фаъолияти соҳибкории инфиродии бақайдгирифташуда дар минтақаҳо ва деҳоти кишвар.

Дар ин раванд зарур шуморида мешавад рушди соҳибкории хурду миёна дар бахши ғайриқишоварзӣ ҳамчун самти асосии диверсификатсияи иқтисодӣ кишвар ҳавасманд карда шуда коркард ва амалисозии лоиҳаҳо дар самти рушди тичорат ва савдо дар минтақаҳои кишвар ба роҳ монда шавад. Фаъолияти соҳибкории ғайриқишоварзӣ барои неқӯаҳволии мардуми деҳоти кишвар дар минтақаҳои кӯҳсор, ки имконияти рушди сайёҳӣ ва коркарди маъданҳои кӯҳиро доранд зарурати коркарди механизми иқтисодии маблағгузори онҳо тақозо менамояд. Фаъолгардонии рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он, рушди коркарди дастии тилло дар минтақаҳо, такмили қори мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияҳо оид ба ҷалби сармоягузори дар самти рушди сайёҳӣ, дастгирии ҳаматарафаи соҳибкорӣ метавонад объектҳои навро барои таъмини шуғл фароҳам оварад.

3. Татбиқи механизмҳои ташкилии беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолияти бозорҳои хурди меҳнат, баланд бардоштани фаъолияти соҳибкории аҳоли.

Механизми мазкурро тавассути рушди инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ дар минтақаҳо, таъсиси муассисаҳои пешниҳоди хизматрасониҳои иттилоотию машваратӣ (ширкатиҳои машваратӣ ва аудиторӣ, паркҳои технологӣ, марказҳои тичоратӣ, бизнес-инкубаторҳо, марказҳои лизингӣ, ташкилотҳои молиявӣю қарзии ғайрибонкӣ, сармоягузори ва фондҳои инноватсионӣ ба роҳ мондан мумкин аст. Дар баробари ин, дар ин раванд зарур аст саъю кӯшиши муштараки мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятии соҳибкорони ҷавон ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ барои ҷавонон, рушди дастгирии институтсионалӣ ва иттилоотии соҳибкории ҷавонон, дастгирии таълимӣ ва иҷтимоию равонии ҷавонон, ба аҳолии бекор омӯзонидани асосҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ташкили таълим, бозомузӣ ва такмили ихтисоси кадрҳои сохторҳои соҳибкорӣ раваона карда шавад.

4. Таъсиси низоми самараноки муҳити маъмурӣ ва иттилоотию коммуникатсионӣ бо мақсади васеъ намудани пешниҳодҳои такрористехсолии сифатӣ ва рақобатпазирӣ дар бозори меҳнат.

Дар ин раванд таҳия ва татбиқи барномаи оmodасозии кадрҳои баландихтисос, зиёд намудани ҳаҷми фармоишҳои давлатӣ оид ба тайёр намудани кадрҳои илмию педагогӣ ва таҳассусӣ, таҳияи методологияи муайян кардани эҳтиёҷоти перспективии бозори меҳнати ноҳияҳо зарур аст. Ҳамзамон ба роҳ мондани корҳои марказҳои омӯзишӣ ва машваратӣ дар заминаи донишкадаҳои олий ва миёнаи махсус барои таълим ва такмили ихтисоси соҳибмулкони ва ҳайати кормандони онҳо то дараҷае истифодаи самараноки захираҳои меҳнатиро таъмин менамояд.

5. Такмили таъминоти ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодии низоми батанзимдарории муҳочирати меҳнатӣ ва баланд бардоштани миқёси шуғли аҳоли дар бозорҳои дохилӣ.

Таъсиси муассисаҳои махсуси шуғли аҳоли бо мақсади таъмини шуғл ва рушди ҳамкориҳои байни корфармоёни хориҷӣ ва ватанӣ дар соҳаи шуғли доимӣ ва таҳияи таъмини кадрҳо метавонад самаранокии равандҳои муҳочиратро дар кишвар баланд гардонад. Ҳамчунин таҳия ва қабули барномаҳои давлатӣ ва минтақавӣ оид ба баргардонидан ва ҳамгирии муҳочирони меҳнатии ватанӣ, ки тамаркузи асосии онҳо бояд пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар ҳудуди кишвар равона карда шавад. Пурзӯр намудани ҳимояи ҳуқуқӣ ва пешниҳоди кафолатҳои иҷтимоӣ ба муҳочирон дар хориҷи кишвар, расонидани кумак дар ҳифзи манфиатҳо дар ҳалли муноқишаҳои меҳнатӣ бо корфармоёни хориҷӣ ба муҳочирони меҳнатии ватанӣ ҳангоми будубоши онҳо дар хориҷа, барои ин дар заминаи намояндагиҳои дипломатӣ кушодани марказҳои машваратӣ, ҳамкорӣ бо марказҳои диаспораҳо; таҳияи нақшаи чорабиниҳо роҷеъ ба татбиқи сиёсати муҳочират бо таваҷҷӯҳ ба имкониятҳо ва манфиатҳои шуғли аҳоли дар кишвар мубрам арзёбӣ мегардад.

Дар баробари чораҳои дар боло зикршуда барои мукамалгардонии низоми фаъолияти бозори меҳнат чораҳои иловагиро пешниҳод намудан мумкин аст.

**Чадвали 2. Самтҳои асосии даҳолат ба шуғли дар бозори меҳнати
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

	ЧОРАБИНИҲО	МАҲСУЛНОКӢ	НАТИҶАҲОИ ИНТИЗОРӢ
ТАШКИЛИ ТРЕНИНГҲО ОИДА БА РУШДИ МАЛАКАҲОИ КАСБӢ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ташкили курсҳо оид ба омӯзиши малакаҳои техникӣ ва тиҷоратӣ; 2. Ташкили тренингҳои оид ба саводнокунии кормандон 3. Ташкили таҷрибаомӯзӣ дар истехсолот 4. Тақмили корҳои олангӯрӣ 5. Таъмини ҳавасмандгардонии моддӣ ба шуғли ҷавонон ба таълимот фаро гирифташудаанд 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тақмили салоҳиятҳои касбӣ дар соҳаи мушаххас 2. Тақмили малакаҳои идоракунии ва фаҳмиши механизмҳои пешбурди тиҷорат 3. Баланд бардоштани саводнокии молиявӣ 4. Тақмили малакаҳои ҳисобдорӣ кормандон 5. Тақмили малакаҳои равонӣ, қабули қарор, муошират ва кори дастаҷамъӣ 6. Баланд бардоштани худдидоракунӣ ва худбаҳодӣ 7. Беҳтар намудани саломатии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ 	<p>Баланд бардоштани эҳтимолияти таъминот бо шуғл</p> <p>Коҳиш додани вақти дарёфти кор</p> <p>баланд бардоштани самаранокии раванди ҷустуҷӯи кор Баланд бардоштани қобилияти нигоҳ доштани кор</p> <p>4. Сифати беҳтари шуғл</p> <p>5. Афзоиши даромад ё истеъмолот</p> <p>6. Рушди фаъолияти соҳибкорӣ</p>
ҲАВАСМАНДИГАРДОНИИ СОҲИБКОРӢ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Омӯзиши тиҷорат ва менеҷмент 2. Хизматрасонии машваратӣ оид ба пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ 3. Дастрасӣ ба бозорҳои мол ва ҳалқаҳои ташаккулибни арзиши изофашуда 4. Пешниҳоди қарзҳо 5. Пешниҳоди грантҳо 6. Рушди микрофранчайзинг 	<p>Такон додани рушди соҳибкорӣ, малакаҳои соҳибкорӣ ва идоракунии аҳоли</p> <p>Фаҳмиши беҳтари амалияҳои тиҷоратӣ, конунҳо ва қоидаҳо</p> <p>Афзоиши дастрасӣ ба бозорҳо ва шабакаҳо</p> <p>Афзоиши дастрасӣ ба сармоя ё хизматрасониҳои молиявӣ</p> <p>Афзоиши ҳавасмандӣ оид ба таъсиси бизнеси оилавӣ</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Баланд бардоштани эҳтимолияти шуғл ё шумораи соатҳои кор 2. Афзоиши даромад ё истеъмолот дар байни соҳибкорои ҷавон 3. Оғози тиҷорат 4. Афзоиши сармоягузорию тиҷорат, фаъолият ва рақобатпазирӣ. 5. Таъсиси ҷойҳои иловагии корӣ
ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲО ДАР САМТИ ШУҒЛ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пешниҳоди хизматрасонии миёнаравӣ 2. Таъмини хизматрасониҳои бо қарз таъмин намудани бекорон 3. Арзёбӣ ва мувофиқ кардани қарздорӣ ва иқтисодӣ корфармоён 4. Маркетинги одамони имконияташон маҳдуд ба корфармоён 5. Мутобиқ намудани бекорон бо ҷои кори ҳолӣ 6. Машварат оид ба қарз/ қўмак дар ҷустуҷӯи кор 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Иштирокчиён дар раванди танзими бозори меҳнат 2. Тақмили малакаҳои ҷустуҷӯи кор 3. Баланд бардоштани шиддат, ҳавасмандӣ ва самаранокии ҷустуҷӯи кор 4. Қабули қарорҳои бештар асоснокшуда оид ба сармоягузорӣ дар бахши шуғл 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Баланд бардоштани эҳтимолияти шуғл ё шумораи соатҳои кор 2. Афзоиши даромад ё истеъмолот дар байни соҳибкорои ҷавон 3. Оғози тиҷорат 4. Афзоиши сармоягузорию тиҷорат, фаъолият ва рақобатпазирӣ. Таъсиси ҷойҳои иловагии корӣ

СУБСИДИЯКУНОНИИ ШУҒЛ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Субсидияи музди меҳнат тавассути андоз аз музди меҳнат 2. пардохтпулиҳои мустақим ба ҷавонон ё корфармоён. 3. Маблаггузориҳои корҳои камтақозо 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Таъсиси ҷойҳои кори мустақим 2. рушди робитаҳои байни иштирокчиёни бозор 3. баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат 4. Ташаққули малакаҳои ё баланд бардоштани малакаҳои корӣ тавассути омӯзиш дар ҷои кор 5. Муносибати бештар мусбат ба шуғл 6. Ҳавасмандгардонии шуғл 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Баланд бардоштани эҳтимолияти шуғл 2. Мӯҳлати кӯтоҳтари бекорӣ дар оянда/чустучӯи кори муассиртар 3. Баланд бардоштани қобилияти нигоҳ доштани кор 4. Сифати бехтари кор 5. Афзоиши даромад ё истеъмоли 6. Афзоиши даромад аз шуғл, аз ҷумла сармояи инсонии дарозмуддат
----------------------	---	---	--

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Ҳамин тавр, зарурати объективии таҳия ва амалӣ намудани тадбирҳои баҳри баланд бардоштани самаранокии танзими бозори меҳнат дар давраи кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат ба миён меояд. Самтҳои мақсаднокӣ чораҳои нишондодашуда аз инҳо иборатанд: ташкили низоми муассири таъминоти институтсионалӣ, маъмурӣ, ташкилӣ, молиявӣ ва иттилоотии танзими бозори меҳнат, пурзӯр намудани иштироки мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти иҷроияи худидоракунии маҳаллӣ дар қабули қарорҳои нисбат ба татбиқи қарорҳои муштарак бо намоёндагони давлатҳои хориҷӣ, тадбирҳои оид ба баланд бардоштани самаранокии танзими бозори меҳнат, ба тартиб даровардани савдои чакана дар деҳот, баланд бардоштани сиёсати давлатии қонуникунонии он тавассути ташкили бозорҳои махсусгардонидашуда дар шаҳрҳои хурд ва деҳот, рушди салоҳиятнокии иттилоотӣ – коммуникатсионии мутахассисон бо мақсади таъмини рақобатпазирии онҳо дар бозори меҳнат, таҳкими низоми шарикӣ иҷтимоӣ, сиёсати даромад ва музди меҳнат, танзими ҳуқуқии фазои муҳоҷират ва ғ.

Дар асоси таҳқиқи гузаронидашуда хулосабарори қардан мумкин аст, ки дар даҳсолат оянда самти муҳими танзими бозори меҳнат аз тарафи давлат бояд ба таъсиррасони ба дараҷаи шуғл тавассути таъсиси ҷойҳои нави корӣ, рушди механизми омӯзиши касбии кормандон, мусоибати бекорон барои таъмини кор, ва ҳифзи иҷтимоии онҳо ба шумор меравад. Қайд қардан зарур аст, ки чораҳои оид ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, оморасозӣ ва аз навтаълимдиҳии кормандон чораҳои танзими мустақими бозори меҳнат ба шумор меравад. Шуғли аҳоли воқеан нишондиҳандаи муҳим дар баланд бардоштани некуаҳволии аҳоли ба шумор меравад. Барои бехтар қардани шуғл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик ҳамчунин зарур аст қабули чораҳои иловагӣ дар самти мукамалгардонии сиёсати иқтисодию иҷтимоии дарар аст. Дар ин замина давлат метавонад чунин чораҳои иловагиро роҳандозӣ намояд:

- механизми самарабахши татбиқи муқаррароти қонунгузориҳои меҳнат, махсусан дар соҳаи ба кор қабул шудан, аз кор озод шудан, ҳифзи иҷтимоӣ, таъсиси шароити мусоиди меҳнат ва ҳифзи меҳнати кироҷкоронро фароҳам оварад;
- бекорӣ омтавино, ки бо дигаргунсозиҳои сохторӣ алоқаманд аст, бо назардошти тағйир ёфтани арзиши аслии зиндагонӣ пешгирӣ намояд, сатҳи ҳаддиқалиби музди меҳнатро вобаста ба тағйироти бавучудода, то сатҳи арзиши сабати истеъсолии ҳадди ақал баланд бардорад, ҳамчунин аҳолиро бо хизматрасониҳои зарурии пулакӣ ва ройгон таъмин намояд;
- оморасозии кадрҳои баланиҳтисосро вобаста ба тақозо ва арза дар бозори меҳнат, ҳамчунин бо мақсади нисбатан самаранок истифода қардани захираҳои меҳнатӣ ба роҳ монанд;
- ба рушди равандҳои муҳоҷират ба кишварҳои сеюм, ки нисбатан имконияти васеи кор ва зиндагӣ вучуд дорад мусоидат намояд;

- чойҳои кори нав таъсис дода чойҳои кори мавҷударо ба талаботҳои зуамони муосир мутобиқ гардонад.

АДАБИЁТ

1. Маҷмӯаи оморӣ. Агенти оми назди президенти ҷумҳурии тоҷикистон. Душанбе, 2021. С 702.
2. Одинаев К.С. Роҳҳои беҳтар намудани шароити имконпазири нерӯи меҳнати, шуғул ва муҳочирати Ҷумҳурии Тоҷикистони дар хошияи таҷрибаи хориҷӣ / Паёми ДТТ №1(30) Душанбе – 2020, С. 102.
3. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.
4. Султонов З.С. Особенности обеспечения экономической безопасности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Р.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 202-209.

УДК 657.1

Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А.

БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ: БАБУҶАГИРӢ ВА ИҶРОИ ОН

Ҳадаф. Баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳама соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла дар муассисаҳои таълимӣ аҳамияти асосӣ дорад. Муассисаҳои таълимӣ баҳисобгирии амалиётҳои марбут ба сиёсати молиявии муассисаро пеш бурда, ҳисоботи молиявиро тартиб медиҳанд. Бо ба даст овардани истиқлолияти нисбии молиявӣ ва идоракунии ва назорати молиявӣ мафҳумҳои нав пайдо шуданд, ки шаффофияти ҷанбаи молиявии фаъолияти муассисаҳои таълимиро бо ёрии низоми муносиби баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ тақозо мекунанд. Мақсади ин тадқиқот омӯзиши раванди таҳияи буҷет ва баҳисобгирии иҷрои он мебошад. Методология. Тартиби баҳисобгирии муҳосибӣ ва буҷети муассисаҳои таълимӣ аз ҷиҳати назариявӣ баррасӣ шуда, бо мисолҳо баррасӣ гардидаанд. Хулосаҳо. Тибқи таҳқиқот, даромадҳо бояд ҷамъоварӣ карда шаванд ва хароҷот бояд пардохт бигарданд, то хароҷот ва ҳисобҳои даромади донишгоҳҳо ба ҳисобҳои буҷетӣ пайваст кунанд. Ҳар як маблағи пардохтшуда хароҷоти буҷет нест ва ҳар як маблағи ҷамъшуда даромади буҷет нест. Хулоса. Бо назардошти истифодаи баҳисобгирии муҳосибӣ дар донишгоҳҳои кишвар ва усулҳои кор бо буҷети даромад ва хароҷот, ҷорӣ намудани системаҳои замонавӣ дар саросари кишвар метавонад боиси мушкilot гардад, зеро низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботӣ дар муассисаҳои гуногуни таълимӣ ба таври муҳталиф ташкил карда шудааст. Бо вучуди ин, дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ буҷет бояд на танҳо ҳамчун пешгӯии даромаду хароҷот, балки ҳамчун воситаи фаълтарин ва муассири назорати истифодаи захираҳои молиявӣ низ танзим карда шавад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, низоми ҳисобдорӣ, муассисаҳои таълимӣ, смета, назорати буҷетӣ, ҳисоботи буҷетӣ, баҳисобгирии буҷетӣ, ҳисобҳои буҷетӣ, даромади буҷет, хароҷоти буҷет.

Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А.

БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: БЮДЖЕТИРОВАНИЕ И ЕГО ИСПОЛНЕНИЕ

Цель. Бухгалтерский учет занимает ключевое значение во всех сферах экономики, в том числе и в образовательных учреждениях. И в учебных заведениях ведут учет операций, касающихся финансовой политики учреждения, и составляют финансовые отчеты. С получением относительной финансовой независимости и финансового управления, и контроля возникли новые концепции, требующие прозрачность финансового аспекта деятельности учебных заведений с помощью адекватной системы бухгалтерского учета и отчетности. Целью данного исследования является изучение процесса бюджетирования и бухгалтерского учета его исполнения. Методология. Система бухгалтерского учета и бюджетирование учебных заведений рассматривались теоретически и сопровождалась примерами. Выводы. Согласно результатам исследования, доходы должны быть собраны, а расходы должны быть оплачены, чтобы связать счета расходов и доходов университетов с бюджетными счетами. Каждая выплаченная сумма не является расходом бюджета, а также каждая собранная сумма не является доходом бюджета. Заключение. Принимая во внимание бухгалтерский учет, применяемый в вузах страны и методы работы с бюджетом доходов и расходов, внедрение современных систем по всей стране может привести к проблемам из-за того, что в разных учебных заведениях по-разному организована система учета и отчетности. Несмотря на это во всех учебных заведениях бюджет должен регулироваться не только как прогноз доходов и расходов, но и как наиболее активный и эффективный инструмент контроля за использованием финансовых ресурсов.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, система бухгалтерского учета, образовательные учреждения, смета, бюджетный контроль, бюджетная отчетность, бюджетный учет, бюджетные счета, доходы бюджета, расходы бюджета.

Mirzoaliev A.A., Mirzoaliev Y.A.

ACCOUNTING IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS: BUDGETING AND ITS PERFORMANCE

Target. Accounting is of key importance in all spheres of the economy, including educational institutions. And in educational institutions, they keep records of transactions relating to the financial policy of the institution, and prepare financial statements. With the acquisition of relative financial independence and financial management and control, new concepts have emerged that require transparency of the financial aspect of the activities of educational institutions with the help of an adequate system of accounting and reporting. The purpose of this study is to study the process of budgeting and accounting for its execution. Methodology. The accounting system and budgeting of educational institutions were considered theoretically and were accompanied by examples. Conclusions. According to the study, revenues must be collected and expenses must be paid in order to link university expense and income accounts to budgetary accounts. Each amount paid is not a budget expense, and each amount collected is not a budget revenue. Conclusion. Taking into account the accounting used in the universities of the country and the methods of working with the budget of income and expenses, the introduction of modern systems throughout the country can lead to problems due to the fact that the accounting and reporting system is organized differently in different educational institutions. Despite this, in all educational institutions, the budget should be regulated not only as a forecast of income and expenses, but also as the most active and effective tool for monitoring the use of financial resources.

Key words: accounting, accounting system, educational institutions, estimate, budget control, budget reporting, budget accounting, budget accounts, budget revenues, budget expenditures.

1. ВВЕДЕНИЕ

Высшее образование охватывает все учебные заведения, которые предоставляют не менее двух лет высшего образования на базе среднего образования. В Законе Республики Таджикистан «О высшем профессиональном образовании и профессиональном образовании после высшего учебного заведения», № 531 от 2009г. университет определяется как высшее учебное заведение, состоящее из факультетов, институтов, колледжей и подобных учреждений, и подразделений с высоким уровнем образования, научными исследованиями, публикациями и консультациями с научной автономией и государственной правосубъектностью [1]. Согласно другому определению, университет - это учреждение, которое производит науку, публикует высококачественные научные статьи, технологии и культуру, осуществляет деятельность в автономной системе, чтобы обеспечить обучение в вышеупомянутых областях высококвалифицированного научного, технологического и управленческого персонала. Кроме того, для поиска решений предоставляется автономная работа над национальными и глобальными (международными) проблемами. А по-другому, университеты - это учреждения, подготовливающий выдающийся персонал, проводя высококлассное образование, проводя научные и технологические исследования и внося свой вклад в социальное и экономическое развитие, представляя результаты исследований на благо общества [4; 5]. Видно, что понятиям университетов и высшего образования иногда присваиваются разные значения, а иногда они оцениваются в одной и той же рамке с точки зрения их основного предназначения и функций. Общим моментом различных определений является то, что высшее образование - это образовательный уровень, который включает обучение, предоставляемое такими учреждениями, как университеты, колледжи и академии. По этой причине невозможно четко провести различие между университетом и высшим образованием. Однако наиболее важной отличительной чертой, которая отличает университеты от высших учебных заведений, является их ориентация на исследовательскую деятельность.

Высшие учебные заведения - это университеты и высокотехнологичные учреждения, учрежденные правительством или частными лицами в соответствии с действующим законодательством. Рассматривая систему высшего образования в Таджикистане за последние десятилетие, как государственных, так и частных высших учебных заведений, видно, что произошли важные изменения с точки зрения количества и качества.

Прежде всего, растет число высших учебных заведений, их квоты (бюджетные места) и негарантированные источники высшего образования. Ключевым фактом этого исследования является изучение систем бухгалтерского учета и систем бюджетирования с использованием международного подхода к управлению и финансами, существенно отличающегося от отечественной системы финансирования.

Бюджетный бухгалтерский учет - это бухгалтерская дисциплина, которая ведет учет операций финансовой политики государственных учреждений и отчетов. Несмотря на определенную автономность, практически все учебные заведения обязаны вести бюджетный бухгалтерский учет. Бюджетный бухгалтерский учет выполняет действия по регистрации, оценке, представлению и представлению данных, которые необходимы регулирующим органам, точно и надежно. В то время как кассовая система учета использовалась в основном в государственных учреждениях, возникла необходимость перехода на учет по методу начисления, поскольку бюджетный учет на кассовой основе имеет много недостатков. Следует отметить, что в настоящее время, в образовательном

секторе до сих пор не обеспечено единство бухгалтерского учета, и система бухгалтерского учета организована по-разному исходя из возможностей и квалификацией бухгалтерского персонала учебных заведений. В системе учета на кассовой основе регистрируются поступления и расходы при их выплате, а в системе учета по методу начисления документируются доходы и расходы при их начислении.

В то время как сами страны сообщают об использовании государственных ресурсов и обеспечивают подотчетность, ускоряя развитие бюджетного учета, международные финансовые институты работали над развитием содержания бухгалтерского учета в общественном секторе в свете того факта, что страны с международными экономическими отношениями имеют стандартные отчеты о доходах. В развитии бюджетного учета, особенно бухгалтерские организации играют ключевую роль. В частности, Комитет по государственному сектору в рамках Совета Международной федерации бухгалтеров (МФБ) уполномочен публиковать Международные стандарты бухгалтерского учета в государственном секторе, которые будут применяться в национальных правительствах, региональных органах власти, местных органах власти, различных государственных учреждениях, комиссиях, предприятиях, правления и организации. Развитие в области общественного учета в Таджикистане ускорилось с ростом международных отношений, а также с экономическим и социальным развитием и продолжается до сих пор с созданием плана счетов и метода бухгалтерских записей в соответствии с международными стандартами.

Цель этого исследования - показать бюджетные счета, их особенности, операции и способы реализации, обсудив системы бухгалтерского учета современных высших учебных заведений. Согласно результатам этого исследования, когда будут изучены действующая система учета и порядок работы с бюджетными счетами в Таджикистане, внедрение системы строго в масштабах страны может вызвать некоторые трудности. Причина этого может быть указана в том, что отсутствует единая методология организации и ведения бюджетного учета. При создании и развитии эффективной системы бухгалтерского учета в образовательных учреждениях и более эффективном обеспечении финансовой прозрачности и подотчетности система составления бюджета и бюджетная отчетность становятся стратегически важными инструментами. Считается, что это исследование пополнит литературу.

2. КОНЦЕПЦИЯ БЮДЖЕТНОГО УЧЕТА

Бухгалтерский учет - это информационная система регистрации, классификации, анализа, интерпретации и представления информации связанным лицам и учреждениям в отчетном формате об операциях, имеющих финансовую квалификацию, которая может быть выражена в деньгах, что вызывает изменение активов предприятия и ресурсов. Бюджетный учет - это процесс, который, как правило, обеспечивает запись, анализ принятия решений, классификацию, обобщение, отчетность и интерпретацию финансовой информации общественных учреждений, которая, в частности, включает и отражает все операции, связанные с покупкой, передачей и распределением бюджетных средств, товаров и фондов. Согласно более широкому определению, бюджетный бухгалтерский учет - это метод бухгалтерского учета, который обеспечивает контроль над тем, осуществляется ли деятельность учреждения в соответствии с пожеланиями регулирующего органа в сроки, указанные в бюджетных документациях, и проливающий свет на управление при принятии перспективных решений, которые устанавливают стоимость общественных услуг и выражает увеличение и уменьшение собственности учреждения в денежном выражении. Факты бюджетного учета следующие:

- учет операций в рамках установленного бюджета;
- определение того, какие операции и в каких аспектах должны быть отражены в системе бюджетного учета;

- классификация операций, зарегистрированных в бюджетном учете, в порядке, соответствующем отчетности, что позволяет проводить оценку;

- создание схемы кодирования, которая будет включать всю информацию, необходимую для классификации количества, квалификации, даты и учреждения транзакции;

- создание системы внутреннего контроля для корректировки качества информации, предоставляемой через систему бюджетного учета;

- четкое определение отчетности и других параметров в системе бюджетного учета.

Общественные учреждения, в том числе и образовательные производить расходы, чтобы производить общественные товары и услуги и, таким образом, удовлетворять общественные потребности, а также собирает доходы с аналогичными приложениями для покрытия этих расходов. Следовательно, поскольку образовательное учреждение является действующим лицом в социальной, культурной и экономической жизни, важно систематическое определение веса этих учреждений в экономике, как у коммерческих предприятий. В этом контексте задача бюджетного учета состоит в том, чтобы регистрировать влияние общественных учреждений на экономическую жизнь, сообщать о результатах и производить точную, надежную и высококачественную финансовую информацию, которая требуется пользователям информации.

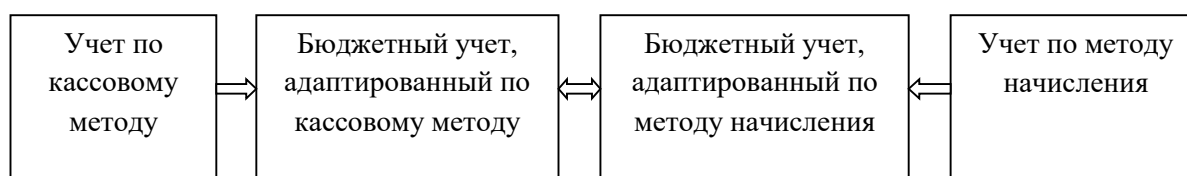
Бюджетный учет в основном преследует две цели: контроль и управление. Осуществляется контроль за тем, чтобы бюджетная практика развивалась в соответствии с указаниями регулятора, и контроль операций, подлежащих бухгалтерскому учету.

Управление осуществляется путем предоставления руководству информации о ходе деятельности и ее последствиях, а также путем определения стоимости услуг и сравнения эффективности. Соответственно, будущие решения принимаются на основе финансовой отчетности, которая показывает текущую ситуацию с числовыми и существенными результатами прошлого и бухгалтерскими результатами. В дополнение к этим целям бюджетный учет играет важную роль в обществе в обеспечении подотчетности учреждений и обеспечении фискальной прозрачности в использовании бюджетных ресурсов.

2.1. Способы ведения бюджетного учета

Методы учета, используемые в бюджетном учете, обычно делятся на две категории. Первый - это кассовый метод, а второй - метод начисления. Между этими двумя методами учета существует адаптированный кассовый метод и адаптированный метод начисления. Типичное изображение этих методов представлено ниже:

Рисунок 1: Методы учета, используемые в государственном учете

При кассовом методе бюджетного учета начало государственного учета основывается на кассовом методе, когда финансовые операции признаются в момент поступления и оттока денежных средств в этой системе. В этой системе фиксируются выделенные в бюджете ассигнования, произведенные расходы и доходы, собранные для финансирования расходов.

В бюджетном учете, адаптированном к кассовому методу, время наступления выгод и услуг, предоставляемых в результате операций, не учитывается. Операции регистрируются при получении денежных средств или при их выплате. В отличие от кассового метода, счета не закрываются после окончания финансового года, а отчетный период включает дополнительный период в 30-60 дней для платежей. Таким образом, в

течение этого периода могут быть приняты счета-фактуры бюджетных расходов за предыдущий год и могут быть сделаны бухгалтерские записи.

Бюджетный учет по методу начисления - это система, которая регистрирует, когда происходят операции, независимо от того, когда происходят денежные потоки по операциям. В этой системе они учитываются независимо от того, были ли долги выплачены наличными или нет.

Согласно адаптированной системе бюджетного учета по методу начисления, в основе ведения бухгалтерского учета лежит начисление и завершение операции. Поскольку это кассовый метод, фактический сбор дохода не требуется или платеж фактически выплачивается. В этой системе не учитываются операции, связанные с материальными активами (участок, земля, объект и т. д.). Поскольку определение активов, разделение амортизации и переоценки не обсуждаются, это простая, не ориентированная на бюджет система, которую легче внедрить, понять и управлять на основе метода начисления.

2.2. Способы закрытия счетов в бюджетном учете

Системы учета, используемые в бюджетном учете, тесно связаны с методом отчетного периода и методом периода управления, которые используются для закрытия счетов. Метод периода управления - это метод, при котором бюджетные счета хранятся в бюджетном году без переноса на будущие периоды, и все счета закрываются в конце года, а оставшиеся платежи аннулируются, за исключением некоторых исключений. Метод отчетного периода - это метод, при котором некоторые операции, относящиеся к бюджетному периоду, могут быть завершены в течение периода времени, превышающего этот период, и бухгалтерские записи ведутся соответствующим образом.

3. КОНЦЕПЦИЯ БЮДЖЕТА

В общем, бюджет - это документ, который показывает баланс доходов и расходов учреждения. Другими словами, бюджет - это диаграмма или таблица, показывающая разбивку или распределение расходов и доходов конкретного образовательного субъекта в следующем году.

В соответствии с литературными источниками об управлении и контроле финансов учреждений, бюджет определяется как документ, должным образом введенный в действие, который показывает оценки расходов и доходов за определенный период и моменты, касающиеся их исполнения [3, с.513]. С точки зрения экономии, бюджет - это таблица, которая показывает ресурсы и их использование в экономике учреждений по отношению к определенному будущему и показывает их баланс.

С юридической точки зрения бюджет - это документ, который вступает в силу после того, как он был тщательно обсужден и одобрен уполномоченными органами, чтобы разрешить расходы и сбор доходов в определенный будущий период. Бюджет, который показывает расходы учреждений, а также доходы, которые должны быть собраны в последующие годы, воспринимается как годовой план исполнения финансового управления [6, с.97].

Бюджет - это инструмент финансирования услуг, предоставляемых образовательным сектором. Ограниченные ресурсы также приведут к ограниченным доходам. Исторически сложилось так, что увеличение объема образовательных услуг, предоставляемых университетами, и повышение стандартов существующих услуг приводили к неуклонному росту стоимости образовательных услуг. Увеличение расходов в связи с расширением образовательных услуг и необходимостью установить баланс между финансированием, которое трудно увеличить, вынудили учреждения составить бюджет.

Бюджет - это финансовый инструмент, который при осторожном использовании создает экономические, финансовые, политические и правовые последствия и положительно влияет на национальный доход, распределение доходов, экономическое развитие, устранение экономических и социальных проблем и т. д. В бюджете в первую очередь определяются расходы и за основу берется удовлетворение жизненных

потребностей учреждения. После определения расходов стараются обеспечить выручку в соответствии с ними. Если не предусмотрены поступления на покрытие расходов, возникает дефицит бюджета. В этом случае учреждение применяет разные методы для закрытия бюджетного дефицита. В качестве примеров можно привести повышение существующих тарифов на обучение или попытку закрыть бюджетный дефицит путем сокращения расходов.

4. ФИНАНСОВЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ, КОНТРОЛЬ И БЮДЖЕТНАЯ СИСТЕМА

Целью финансового управления является получение и использование ресурсов экономным и эффективным образом в соответствии с политиками и целями, включенными в планы и программы развития, регулирование структуры и процесса управления финансами учреждения с целью обеспечения подотчетности и финансовой прозрачности, а также подготовки и исполнения бюджетов, признания и составления отчетов обо всех финансовых процессах и регламентирование финансового контроля.

Бюджетирование является ключевым инструментом для содействия экономическому и социальному развитию учреждений, для обеспечения и защиты экономической стабильности, включает также аудиторское администрирование.

Расходы учреждений с общим и специальным бюджетами, а также расходы регулирующих и надзорных органов, а также ресурсы для финансирования расходов регулируются центральным управленческим бюджетом. В то время как учреждения с общим бюджетом финансируют свои расходы за счет поступлений от образовательных услуг, учреждения со специальными бюджетами финансируют часть своих расходов за счет специальных доходов, а часть - за счет помощи государства.

5. УЧЕТНАЯ ПОЛИТИКА УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

5.1. Цель, сфера применения, основа, описания

Целью учетной политики высших учебных заведений является:

- обеспечение прозрачности, подотчетности и единообразия, точное и надежное признание операций;

- определение основ и процедур своевременной и достоверной подготовки и составления финансовой отчетности в соответствии с основными концепциями бухгалтерского учета и международными стандартами для удовлетворения информационных потребностей руководства и других связанных лиц в системе бухгалтерского учета и отчетности высших учебных заведений.

В учетной политике подлежат отдельного рассмотрения следующие аспекты деятельности учебных заведений:

- место бухгалтерии в системе управления финансами учебного заведения;
- права и обязанности бухгалтерских сотрудников;
- важность бюджетирования и определение ключевых статей доходов и расходов;
- порядок признания, классификации и отражения доходов и расходов;
- основные методы учета элементов и статей финансовой отчетности.

5. УЧЕТНАЯ СИСТЕМА В ВУЗАХ

Бухгалтерский учет в учебных заведениях в настоящее время организовано и ведется исключительно по общим правилам, касающихся и ведение учета в коммерческих структурах. Из-за года в год, чувствуется необходимость регламентирования учета в образовательных учреждениях, не получающих государственные субсидии. Такая регламентация должна охватывать бухгалтерские записи и операции высших учебных заведений в рамках специального бюджета. Целью данной регламентации является обеспечение прозрачности, подотчетности и единообразия, своевременности и надежности основ и процедур подготовки и составления финансовой отчетности соответствии с основными концепциями и принципами бухгалтерского учета и международными стандартами для удовлетворения информационных потребностей руководства и общественного мнения.

При этом с созданием своеобразной системы учета в вузах необходимо создание кадровой и аппаратной организации, создание документооборота, установление порядка регистрации, создание плана счетов, формирование порядка отчетности.

5.1. Финансовая и бюджетная системы университетов

Общим моментом в финансировании как частных, так и государственных университетов, которые являются государственными юридическими лицами, учрежденными в соответствии с законом, предлагающими государственные услуги под академическим, административным и финансовым надзором, а также надзором со стороны государственной администрации и надзорных органов, является то, что они оба являются субъектами государственных услуг. Их отличает то, что финансирование высшего образования осуществляется методом государственного финансирования в государственных университетах, в то время как оно реализуется методом частного финансирования в негосударственных университетах. Потребность в качественном техническом оборудовании, помимо квалифицированного персонала, чтобы предоставлять услуги высшего образования в соответствии с желаемым качеством и целями, вызвала потребность в постоянных и надежных финансовых ресурсах со стороны университетов. Для университетов с сокращением числом студентов, необходимо эффективно и рационально использовать свои ресурсы с точки зрения не снижения качества предоставляемых услуг. На этом этапе, что касается распределения дефицитных капитальных ресурсов, было подчеркнуто, что приоритеты секторов должны быть определены, а затем, после определения ресурсов, которые должны быть выделены сектору образования, эти ресурсы должны быть эффективно распределены между различными направлениями в сфере образования. В то время как существующая система высшего образования в основном будет финансироваться за счет населения, события в мире показали, что нынешняя система неадекватна и необходимо поиск дополнительных ресурсов.

6. БЮДЖЕТИРОВАНИЕ И ФИНАНСОВАЯ ОТЧЕТНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Правовая база кассового метода и метода начисления, которые используются в образовательных учреждениях, фактически не установлена какими-либо нормативными актами, если не считать, что Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 25 марта 2011 г., №702 требует от всех организаций соблюдение принципа начисления [2]. Соответственно, метод начисления гласит, что экономическая стоимость учитывается, когда он создается, преобразуется в другую форму, подлежит обмену, изменению или уничтожению. Кассовый метод предполагает, что доход учитывается, когда он получен наличными или на счете, а расходы учитываются, когда он выплачивается наличными или на счете. Как принято в отечественной практике, публичные финансовые операции учитываются по методу начисления, в то время как кассовый метод применяется к доходам и расходам бюджетных учреждений.

Бюджетные счета - это счета, используемые для отслеживания бюджетных расходов и доходов предприятий в соответствии с экономической классификацией и для получения результатов исполнения бюджета.

Группу основных счетов бюджетных счетов можно разделить на следующие группы счетов:

- Счета доходов бюджета;
- Счета возврата доходов;
- Счета расходов бюджета;
- Счета результатов выполнения бюджета.

6.1. Счет расходов бюджета

Счет расходов бюджета используется для отслеживания бюджетных расходов, произведенных наличными или по счету на основании подтверждающих документов.

Расходы бюджета учитываются при их оплате. Оплата может быть произведена наличными или с расчетного счета. Оплата наличными или чеком и отправка заказов осуществляется наличными. В суммах, отнесенных к отправке бюджета по таким причинам, как неэффективность денежных средств или неприменение правообладателей, даже если это связано с документом платежного поручения, указывается платеж по счету. Чтобы определить, будет ли произведенный платеж записан в качестве расходов бюджета, сначала необходимо рассмотреть качество платежа. Соответственно, если определенная оплата произведена за получение товаров или услуг, или выполненную работу, произведенная оплата будет отражена в бюджете. Временные платежи, такие как авансы и платежи консигнационных ценностей, не будут учитываться как расходы в бюджете. Потому что на данном этапе расходы еще не начисляются окончательно. Тот факт, что произведенный расход (платеж) относится к прошлому периоду, настоящему или будущему периоду, не препятствует отражению платежа в качестве расхода в бюджете. Год не важен с точки зрения бюджетных расходов. С точки зрения бюджетных расходов важен год выплаты. Таким образом, сумма платежа будет отражена в расходах бюджета того года, в котором была произведена оплата.

Пример: За ремонт и обслуживание дополнительного служебного здания университета выплачивается компании «Х» 20000 сомони.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Расходы по ремонту	20000	Счет расходов бюджета	20000
Денежные средства	20000	Реклассификация расходов	20000

В приведенном выше примере, поскольку произведенный платеж является расходом текущего периода, платеж должен быть записан как дебет на счете «Расходы по ремонту». С другой стороны, эта сумма, которая выплачивается наличными, должна регистрироваться как расход на счете «Расходы бюджета», чтобы регистрироваться в годовом бюджете в соответствии с пунктом соответствующей статьи бюджета.

Пример: Лаборанту кафедры менеджмента заплатили 500 сомони из кассы в качестве предоплаты.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Задолженность персонала	500	Счет расходов бюджета	500
Денежные средства	500	Реклассификация расходов	500

Однако в приведенном выше примере платеж был произведен, но уплаченная сумма не отражена в расходах бюджета.

Потому что в данном случае это не расходы, которые уже были актуализированы. Произведенный платеж является временным платежом, а не начисленными расходами.

Пример: 1 января 2021 года университет арендовал служебное здание за ежемесячную плату в размере 2500 сомони в течение года и оплату общей суммы 1 января 2022 года.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Ежемесячно:		Ежемесячных записей нет.	
Расходы по аренде	2500		
Счета к оплате	2500		
1 января 2022 года:		1 января 2022года:	
Счета к оплате	30000	Счет расходов бюджета	30000
Денежные средства	30000	Реклассификация расходов	30000

В приведенном выше примере ежемесячно расходы по аренде были записаны на дебете счета «Расходы по аренде». Но в бюджетном учете на ежемесячной основе не делались записи, и только на 1 января 2022 года по факту платежа отражен расход по соответствующей статье бюджета.

Пример: канцелярские товары стоимостью 1000 сомони были приобретены для использования университетом.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Канцелярские принадлежности	1000	Счет расходов бюджета	1000
Денежные средства	1000	Реклассификация расходов	1000

В приведенном выше примере приобретенные канцелярские принадлежности записываются как расходы в бюджете, но не записываются на счете учета расходов. Вместо этого он регистрируется на счете «Канцелярские принадлежности». Запись в качестве расходов на приобретенные и неиспользованные товары в бюджете связана с тем, что выплаченная сумма покрывается из текущего годового бюджета. Эта сумма не включается в расходы, потому что она еще не израсходована. Когда канцелярские принадлежности израсходованы, они будут записаны «Расходы офисных принадлежностей» только из операционных счетов. На этом этапе расходы бюджета на израсходованные материалы не отражаются. Поскольку для этого материала расходы были записаны в бюджете, когда он уже был приобретен.

Пример: служебный автомобиль был приобретен для университета за 200 000 сомони 1 января 2020 года. (Срок службы = 10 лет = 10% годовой амортизации).

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Транспортные средства	200000	Счет расходов бюджета	200000
Денежные средства	200000	Реклассификация расходов	200000

В приведенном выше примере из бюджета университета было выплачено 200 000 сомони, но, поскольку приобретенный автомобиль еще не израсходован / изношен, он не был зарегистрирован как расходы. Из-за отсутствия прямого потребления основных средств и из-за того, что они подвержены износу, амортизация отражается как операционные расходы за соответствующие годы.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Ежегодно:		Отсутствуют записи	
Расходы по износу	200000		
Накопленный износ	200000		

Как видно из приведенных выше примеров, каждый платеж не является расходом бюджета, и при этом оплата не требуется для каждого расхода бюджета, который должен быть реализован. Но все бюджетные расходы в конечном итоге трансформируются в операционные расходы. По некоторым расходам бюджета дебетовая запись выполняется временно на счетах расходов; а в некоторых бюджетных расходах операционные счета активируются через амортизацию или потребление путем дебетования счета расходов

6.2. Счет доходов бюджета

Счет доходов бюджета используется для отслеживания поступлений наличными или в счет доходов бюджета в соответствии с утвержденным бюджетом учреждения. Параллельно с расходами бюджета учитываются поступления в бюджет по мере поступления. Инкассация может быть произведена наличными или на расчетный счет. Инкассация через кассу наличными, чеком или банком может быть приведена в качестве примера инкассации наличных, в то время как удержание налога на заработную плату может быть приведено в качестве примера для инкассации по счету. Чтобы определить, будет ли собранная сумма записана в доход бюджета, сначала необходимо рассмотреть качество выручки. Соответственно, если определен сбор, такой как налог, сбор, пошлина, производится как продажа товаров или услуг, или как плата за услуги, этот сбор будет записан как доход в бюджет. Если стоимость партии товара, такая как тендерная заявка или судебная гарантия, является предметом взыскания, она не будет учитываться как

доход бюджета. Потому что эти суммы, взятые на партию, будут возвращены их владельцам, когда будут выполнены условия. Следовательно, пересылаемые суммы не должны быть связаны как с текущими, так и с бюджетными счетами.

Тот факт, что собранная выручка принадлежит прошлому периоду, настоящему или будущему периоду, не препятствует тому, чтобы сбор учитывался как доход в бюджете, потому что с точки зрения доходов бюджета год дохода не имеет значения. С точки зрения доходов бюджета важен год сбора платы. Следовательно, если сбор произведен в этом году, эта сумма будет отражена в доходах бюджета за этот период. Год, к которому относится полученный доход, важен с точки зрения операционных счетов. Согласно методу начисления, если в каком году был получен доход, он должен быть записан на операционных счетах соответствующего года.

При этом все виды пожертвований и помощи образовательным учреждениям учитываются как доходы. Соответственно, пожертвования в виде денег и активов в пользу образовательных учреждений регистрируются на счете доходов бюджета вместе со счетом операционных доходов. Таким образом, когда пожертвованные активы продавались, доходы фиксировались в бюджете, что, в свою очередь, приводило к дублированию доходов бюджета. Для предотвращения дублирования полученные пожертвования или гранты отражаются как операционные доходы, в то время как в бюджетных доходах запись не будет производиться. Когда активы, истекшие в качестве пожертвований, будут проданы, поступления в бюджет будут продолжать регистрироваться.

Денежные пожертвования будут по-прежнему регистрироваться на счетах операционных доходов и счетах бюджетных доходов:

Пример: 30000 сомони были получены университетом от международного грантодателя в качестве помощи.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Денежные средства	30000	Реклассификация доходов	30000
Доходы в виде грантов	30000	Доходы бюджета	30000

Как видно из приведенного выше примера, все виды сборов, произведенных наличными или на счету в качестве доходов бюджета, записываются с одной стороны операционных доходов периода и доходов бюджета.

Пример: Бухгалтерия университета в банковской выписке заметила, что взнос в размере 5 000 сомони, который должен быть получен от студента, при получении банк взимал в качестве погашения кредита.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Денежные средства	5000	Реклассификация доходов	5000
Счета к получению	5000	Доходы бюджета	5000
Кредит банка	5000		
Денежные средства	5000		

Как видно из приведенного выше примера, сумма сбора, взимаемая с дебета сотрудниками, которые уполномочены собирать доходы бюджета, учитываются как кредит Счета к получению и по факту погашения кредита дебетуется счет обязательств. С другой стороны, он записывается как дебет на счете реклассификации доходов и кредит на счете доходов бюджета.

Пример: Доброжелательный гражданин пожертвовал университету 100 000 сомони наличными и оборудование стоимостью 20 000 сомони.

Традиционный учет		Бюджетный учет	
Денежные средства	100000	Реклассификация доходов	100000
Оборудование	20000	Доходы бюджета	100000
Доходы от пожертвований	120000		

В приведенном выше примере вся пожертвованное оборудование и наличные деньги записываются на счет операционных доходов, когда в бюджетном учете только полученные наличные считаются доходами, а пока оборудование не будет продана, она не будет отражаться в бюджете как доход.

6.3. Счет удержаний и возврата доходов бюджета.

Счет удержаний и возврата доходов бюджета используется для отслеживания удержаний и возвратов, которые производятся в соответствии с законодательством, из выручки, поступающей в денежной форме или в счет доходов бюджета).

Пример: Департамент по регистрации вернул 200 сомони, которые были собраны в качестве платы за экзамен.

Поступление экзаменационного сбора:

Традиционный учет	Бюджетный учет
Денежные средства 200	Реклассификация доходов 200
Доходы от услуг 200	Доходы бюджета 200

Возврат взысканного экзаменационного сбора:

Традиционный учет	Бюджетный учет
Скидки и возврат 200	Возврат дохода 200
Денежные средства 200	Реклассификация дохода 200

В приведенном выше примере в случае возврата следует использовать контрсчет дохода, поскольку плата за экзамен является основным операционным доходом.

6.4. Счет результатов исполнения бюджета

Счет результатов исполнения бюджета используется для получения результатов исполнения бюджета из сумм, зарегистрированных на счетах, которые имели место в группе счетов доходов и расходов бюджета за бюджетный год и в группе счетов удержаний и возврата доходов бюджета. Счет результатов исполнения бюджета взаимно закрывается со счетами реклассификации после получения результатов исполнения бюджета. Если счет результатов выполнения бюджета имеет дебетовое сальдо, будет дефицит бюджета, а если сальдо кредитового сальдо, будет профицит бюджета.

Пример: кредитный баланс бюджета университета на пробном балансе составляет 800000 сомони, и он закрывается после перевода на соответствующий счет.

Традиционный учет	Бюджетный учет
Нет записей	Доходы бюджета 800000
	Результаты бюджета 800000

Пример: дебетовый баланс счета реклассификации доходов университета на пробном балансе составляет 600 000 сомони, и он закрывается после перевода на соответствующую учетную запись.

Традиционный учет	Бюджетный учет
Нет записей	Результаты бюджета 600000
	Реклассификация доходов 600000

Пример: Дебетовое сальдо университетского счета возврата и удержаний с доходов бюджета составляет 30000 сомони и закрывается после перевода на соответствующий счет.

Традиционный учет	Бюджетный учет
Нет записей	Результаты бюджета 30000
	Возврат дохода 30000

Пример: дебетовое сальдо счета бюджетных расходов университета на пробном балансе составляет 400000 сомони, и это закрывается на соответствующий счет следующим образом:

Традиционный учет	Бюджетный учет
Нет записей	Результаты бюджета 400000

	Расходы бюджета 400000
Пример: кредитное сальдо счета реклассификации расходов на пробном балансе составляет 320000 сомони и закрывается следующим образом:	
Традиционный учет	Бюджетный учет
Нет записей	Реклассификация расходов 320000 Результаты бюджета 320000

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как установлено в исследовании, существующие системы бюджетирования не соответствуют пониманию современного автономного образовательного учреждения и ожиданиям. Действующая система бюджетного учета в образовательных учреждениях в большей степени не адаптирована к требованиям международных стандартов бухгалтерского учета и не имеет революционную особенность в финансовой системе и бухгалтерском учете.

Система бюджетирования требует финансовое разделение каждого образовательного учреждения на конкретные подразделения- факультеты и кафедры, хоть и ведение учетных процедур будут сложными. Только посредством такого разделения возможно финансовое управление за деятельностью и результатов каждого подразделения, включая и обнаружение подразделений, функционирующих за счет других.

Сегодня подавляющее большинство образовательных учреждений в целом финансируются за счет населения. Государственные университеты обычно финансируются за счет налогов налогоплательщиков, и такая ситуация показывает ответственность университетов в социальном смысле. Ответственность и обязанности государственных университетов возросли еще больше, особенно из-за событий, произошедших в последние годы, и быстрого роста спроса на высшее образование. Разработка и внедрение бюджетной системы в образовательных учреждениях, и использование бюджетных счетов должны облегчить выполнение концепции подотчетности. Подотчетность - это обязательство раскрыть, выполняет ли эту обязанность лицо или учреждение, уполномоченное выполнять работу или задачу. По этой причине очень важно раскрыть обществу информацию о том, где и как используются ресурсы в образовательных учреждениях, а также о том, предоставляются ли им достаточный уровень и качество услуг.

Государственные университеты являются специальными бюджетными учреждениями, и они должны соответствовать руководящим принципам подготовки бюджета и формату бюджета, объявленным Министерством финансов в процессе составления бюджета. Негосударственные университеты, являясь автономными в плане финансового управления, тем не менее, должны внедрять систему бюджетирования, ведь по своей роли в обществе они не могут являться коммерческими структурами.

Чтобы можно было связать счета расходов и доходов университетов с бюджетными счетами, необходимо собирать доходы и оплачивать расходы. Не всякая выплаченная сумма является расходом бюджета, и не каждая собранная сумма является доходом бюджета.

Согласно результатам этого исследования, когда будут изучены внедренный университетский учет и порядок работы с бюджетными счетами, внедрение системы строго в масштабах страны может вызвать некоторые трудности.

Причина этого может быть указана в том, что полное бухгалтерское объединение еще не создано. Для полного внедрения бухгалтерской и бюджетной системы в образовательных учреждениях можно предложить многолетнюю практику, нанять квалифицированный персонал по бюджету и бухгалтерскому учету в подразделениях, где выполняются финансовые операции, и в бюджетных единицах принимать меры по устранению недостатков, связанных с бюджетированием, более эффективно и чаще

организовывать программы обучения. В образовательных учреждениях бюджет должен регулироваться не только как прогноз доходов-расходов, но и как в направлении наиболее эффективного и активного использования финансовых ресурсов. Наконец, можно сказать, что негосударственные образовательные учреждения более ответственны, чем государственные университеты, за финансовую прозрачность, поскольку в государственных университетах необходимо подготовить стратегический план и отчет о деятельности. При создании и развитии эффективной системы бухгалтерского учета в образовательных учреждениях и более эффективном обеспечении финансовой прозрачности и подотчетности система составления бюджета и бюджетная отчетность становятся стратегически важными инструментами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан «О высшем профессиональном образовании и профессиональном образовании после высшего учебного заведения», № 531 от 2009г.
2. Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 25 марта 2011г., №702
3. Друри Колин. Управленческий и производственный учет: учебный комплекс для студентов вузов/ Колин Друри; пер. с англ. [В.Н. Егорова]. – 6-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 1423с.
4. Мирзоалиев Ё. А., Султонов З.С. Особенности организации системы внутреннего контроля и управления финансами в образовательных учреждениях/ Мирзоалиев Ё. А., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 3(32)-2020, С.65-71.
5. Национальная социологическая энциклопедия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://voluntary.ru/termin/universitet.html>. Дата обращения: 14.10.2021.
6. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ. / под ред. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 416с.

УДК 336

Махмудов М.А., Султонов З.С.

НАРХГУЗОРИИ АМВОЛИ ҒАЙРИМАНҚУЛ ҲАНГОМИ ГИРИФТАНИ ҚАРЗИ ИПОТЕКИИ БОНКӢ

Имрӯзҳо дар шароити муосири иқтисодӣ қарзи ипотекаӣ яке аз амалиётҳои зарурии бонкӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар мақола кӯшиш мекунем, ки принципҳои умумии муайян кардани низоми қарзи ипотекии бонкиро шарҳ диҳем. Барои гирифтани ипотека шумо бояд барои пардохти аввал пул чамъ кунед. Ва инчунин бояд донист, ки бонк бо кадом нарх ба шумо ипотекаро пешниҳод хоҳад кард. Дар ҳамин ҳолат зарур аст, ки бонк бояд амволи ғайриманқули ба ипотека пешниҳодмешударо нархгузорӣ намояд.

Калидвожаҳо: бонк, қарз, қарзи ипотекаӣ, иқтисодӣ, нархгузорӣ, амволи ғайриманқул, манзил, хулоса.

Махмудов М.А., Султонов З.С.

ОЦЕНКА ОБЪЕКТА НЕДВИЖИМОСТИ ПРИ ПОЛУЧЕНИИ БАНКОВСКОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА

Сегодня в современных экономических условиях ипотечный кредит является одним из необходимых банковских операций. Следовательно, в статье постараемся объяснить общее определение системы банковской кредитования. Вы должны собирать деньги, чтобы получить ипотеку для первоначальной оплаты. Кроме того, необходимо знать, по какую цену банк предложит вам ипотеку. В том же случае банк должен оценить ипотечное поместье.

Ключевые слова: банк, кредит, ипотечный, экономический, ценообразование, недвижимость, жильё.

Mahmudov M.A., Sultonov Z.S.

ASSESSMENT OF THE PROPERTY IN THE RECEIPT OF A BANK MORTGAGE LOAN

Today, in modern economic conditions, a mortgage loan is one of the necessary banking operations. Consequently, in the article we will try to explain the general definition of a bank lending system. You must collect money to get a mortgage for the initial payment. In addition, you need to know at what price the bank will offer you a mortgage. In the same case, the bank must estimate the mortgage estate.

Keywords: bank, credit, mortgage, economic, pricing, real estate, housing.

Ҳангоми бақайдгирӣ ва додани ипотека, тартиби нархгузори амволи ғайриманқули гирифташуда, новобаста аз он, ки шумо ба кадом банк муроҷиат кардан мехоҳед, ҳатман амалӣ карда мешавад. Манзиле, ки тибқи ипотека харида шудааст, то он даме, ки муштарӣ қарзро пурра пардохт накунад, дар гарав мемонад. Аз ин рӯ, банки кредитор бояд дар бораи арзиши воқеии амвол тасаввуроти дақиқ дошта бошад, то миқдори дурусти маблағҳои додашавандаро тасдиқ кунад. Бо донишдони арзиши дақиқи амвол, банк худро аз талафоти эҳтимолии маблағҳои гирифташуда суғурта мекунад, дар ҳолате, ки шумо қарзро пардохт карда наметавонед.

Барои гузаронидани экспертизаи таҳассусии амволи ғайриманқули манзил ва дуруст муайян кардани арзиши бозор, банкҳо ба мизочони худ пешниҳод мекунанд, ки аз хидматҳои ширкатҳои арзёбии тавсияшуда (санчидашуда ва мувофиқи банк) истифода баранд. Чунин ширкатҳо аз ҷониби муассисаҳои молиявӣ ба реестри дахлдор ворид карда мешаванд. Маълумотро аз ин феҳрист дар сомонӣ расмӣ ташкилоти қарзӣ дастрас кардан мумкин аст. Фаъолияти нархгузори номбаршуда ба тамоми талаботе, ки банки мушаххас ба расмиёти арзёбӣ мегузорад, ҷавобгӯ мебошад [3]. Рӯйхати ширкатҳои нархгузорӣ аз ҷониби банк аккредитатсияшуда дар сомонӣ расмӣ он пайдо кардан мумкин аст. Чунин рӯйхат одатан маълумоти умумиро дар бораи ташкилот, номи насаби шахси роҳбар ва маълумот барои тамос пешниҳод мекунад.

Меъёрҳои "банкӣ" барои ширкатҳои нархгузор.

Қаблан мо қайд карда будем, ки хатарҳои ташкилоти қарзӣ бевосита аз дуруст нархгузорӣ ва эътимоднокии ҳисобот вобаста аст.

Бо ин сабаб, банкҳо танҳо бо нархгузоре, ки ба талаботи асосии зерин ҷавобгӯ мебошанд, ҳамкорӣ мекунанд (махсусан оид ба баҳодиҳии ипотека) [2]:

- дар бозор на камтар аз 3 сол ширкати нархгузорӣ фаъолият дошта бошад;
- ба ҳайати ширкати нархгузор бояд на камтар аз 2 нафар нархгузори дорой тачрибаи зиёда аз 3 сола дохил карда шаванд;
- масъулияти касбии ҳар як нархгузор бояд суғурта карда шавад;

- нисбати шахсони масъули нархгузор ҳеч гоҳ чазои интизомӣ дода нашуда бошад;
- Нархгузори амвол бояд хуччат дар бораи маълумоти олии махсус дошта бошанд ва аз ҷониби Комилхукуқи Ассосиатсияи нархгузори амвол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошанд.

Дар навбати худ, ба манфиати қарзгиранда хеле матлуб аст, ки манзили тибқи ипотека харидашуда на бештар аз маблағе, ки аз рӯи қарз гирифта мешавад, баҳо дода шавад. Агар дар қараёни нархгузорӣ арзиши камтар нишон дода шавад, қарзгиранда бояд барои анҷом додани муомилот маблағҳои иловагӣ ҷалб кунад, зеро бонк ба вай кам маблағ ҷудо мекунад.

Дар хотир доштан муҳим аст, ки баҳодихии амволи ғайриманкул метавонад ва бояд танҳо аз ҷониби шахси бегараз амалӣ карда шавад. Дар акси ҳол, ба эътимоднокии иттилоот таъя қардан душвор аст.

Қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар мекунад [1], ки ҳангоми гирифтани қарзи ипотека нархгузори амволи ғайриманкул (ва амволи манкул низ) шартӣ ҳатмӣ барои муомилот мебошад. Аммо гирандагонӣ гавари ипотека набояд танҳо аз рӯйхати ширкатҳо ва шахсони аккредитатсияшуда, ки бонк пешниҳод мекунад, нархгузорино интиҳоб кунанд. Онҳо ҳуқуқ доранд, ки аз хизмати ташкилоти дигари нархгузорӣ истифода баранд, агар он ба талаботи муқаррарнамудаи бонкӣ мувофиқат кунад.

Барои тартиби баҳодихии амволи ғайриманкул лозим аст:

- Шиносномаи шахрвандии ҚТ;
- Шиносномаи техникий амволи ба гавар пешниҳодшуда;
- Шаҳодатномаи қонунгардонии молу мулк;
- Хуччати ҳуқуқмуайянкунандаи амволи гавар.

Барои манзиле, ки дар бинои сохташаванда харида шудааст, ба таври илова шартномаи иштироки муассис пешниҳод қардан лозим аст. Дар навбати худ, агар амвол аз манзиле, ки то соли 1987 сохта шудааст, харида шавад, далели хуччатӣ лозим аст, ки ин амволи истиқоматӣ барои вайрон қардан, қўчонидан ё барқарорсозӣ муайян қарда нашудааст.

Раванди нархгузори арзиши амволи ғайриманкул чӣ гуна сурат мегирад:

Барои анҷом додани амалҳои нархгузорӣ оид ба муайян қардани арзиши бозори минтақаи (маҳаллаи) истиқоматӣ, ҳар як муштари бонк, ки тасмим гирифтааст барои гирифтани қарзи ипотека мурочиат кунад, бояд як қатор амалҳои анҷом диҳад.

1. Дар ибтидои раванд интиҳоби ташкилоти нархгузорӣ муҳим аст.

Бори дигар хотиррасон менамоем, ки маълуман дар сомонӣ расмӣ бонк номгӯи нархгузори аккредитатсияшуда, ки ба талабот ва меъёрҳои бонк мувофиқат мекунанд, қўйгир қарда мешаванд.

2. Минбаъд, бо интиҳоби ширкати нархгузорӣ, ки дар минтақа (шаҳри шумо) фаъолият мекунад, бо истифода аз алоқаҳои дар сомонӣ расмишон нишондодашуда ба ташкилот занг занед ё нависед.

Агар ташкилоти нархгузорӣ аз ҷониби қарзгирандаи бонк мустақилона интиҳоб қарда шавад, пас санҷиши мутобиқати ширкати интиҳобшуда ба меъёрҳои бонкӣ қавобгӯ бошад. Таҷриба нишон медиҳад [4], ки агар нархгузори объекти амволи ғайриманкул аз ҷониби ташкилоте, ки аз бонк аккредитатсия шудааст, анҷом дода шавад, пас эҳтимолияти тасдиқи қарз бештар аст.

3. Қадами навбатӣ бевосита бо нархгузор қор қардан аст.

Қўнин амалҳо хеле содда ва универсалӣ аст:

- бастанӣ шартномаи хизматрасонӣ;
- пардохти хизмати эксперти нархгузорӣ;
- дидани якқоя бо қорманди ширкати нархгузорӣ ба манзили истиқоматие, ки барои харид қардан пешбини шудааст;

- гирифтани ҳулосаи эксперти оид ба арзиши бозори объект.

Чӣ тавр баҳодихандаи қоршинос арзиши бозори амволи ғайриманкулро муайян мекунад?

Пеш аз ҳама, барои мутахассиси нархгузор муҳим аст, ки боварӣ ҳосил кунад, ки ҳолати воқеии амволи истиқоматӣ ба маълумоти дар ҳуҷҷатҳои техникӣ ва ҳуқуқии ин амвол мавҷудбуда мувофиқат мекунад. Раванди нархгузорӣ ба инобат гирифтани ҳамаи омилҳоеро талаб мекунад, ки ба амволи манзили истиқоматии пешниҳодшуда, алоқаманд бошанд. Бо ин мақсадҳо коркунони ташкилотҳои нархгузорӣ вазифадоранд, ки биноҳои истиқоматиро сурат гиранд. Зеро дар объекти нархгузорӣ мешуда, мавҷуд будани ҳама гуна нуқсонҳо, вайронкуниҳо ва дигар проблемаҳои конструктор-торӣ ба паст шудани нархи амвол бевосита таъсир мерасонад.

Баъди таҳлил нархгузор ҳисоботи махсус тартиб медиҳад, ки дар он оид ба арзиши бозории амвол хулоса мебарорад. Ҳисобот ба қарзгир фиристода мешавад. Қарзгиранда дар навбати худ онро ба қарздиҳанда мефиристад. Бонк баъди омӯختани ҳисоботи пешниҳодшуда, қарзи ипотекиро тартиб медиҳад.

Чунин ҳисобот бояд на танҳо аз рӯи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “дар бораи фаъолияти баҳодихӣ (нархгузорӣ)” ва Стандартҳои давлатии нархгузорӣ ва қоидаҳои баҳодихӣ, ки аз ҷониби ташкилоти худтанзимкунӣ тасдиқ карда шудаанд, балки ба талаботи бонк низ мувофиқат кунад. Ҳар як муассисаи молиявӣ стандартҳои худро муқаррар мекунад.

Умуман, дар ҳисоботе, ки аз рӯи натиҷаҳои баҳодихии манзил барои ипотека тартиб дода шудааст, бояд инҳоро дар бар гирад:

1. Таҳлил ва таҳқиқи бозоре, ки объекти нархгузорӣ ба он тааллуқ дорад.
2. Суратҳои рангаи муфассали амволе, ки аз тарафи мутахассиси ташкилоти баҳодихӣ ҳангоми азназаргузаронии амвол гирифта шудааст.
3. Тавсифи равиши баҳодихии истифодашаванда – муқоисавӣ ва ё гаронарзиш.
4. Маълумот дар бораи гарав (бо руйхати онҳо).
5. Маълумот дар бораи азнавсозии беичозат (агар мавҷуд бошад). Дар ин маврид барои гирифтани гарав нархгузори манзил барои бонк бо нишон додани арзиши барқарор намудан ба намуди аслии он гузаронида мешавад.
6. Нишон додани истифодабарии иҷозатнок ва ҷорӣ амволи ғайриманқул.
7. Агар хона то соли 1987 сохта шуда бошад - хулоса дар бораи азназаргузаронии бино бо хулоса дар бораи нуқсонҳое, ки боиси вайроншуда ё фавқулода дониستاني он мегарданд. Дар ҳисобот дар бораи баҳодихии амволи ғайриманқул барои ипотека бояд фоизи фарсудадагии ҷисмонии хона нишон дода шавад.
8. Таҳлили сифати инфрасохтори ҳамсоя (мавҷуд набудани таваққуфгоҳ, майдончаи бозӣ ва ғ.).
9. Арзёбии қоршиносии сифати дастрасии нақлиёт.
10. Таҳлили хизмати коммуналӣ (пайваст ба газ, барқ, об ва канализация бо нишон додани дараҷаи фарсудадагии).

Арзиши нархгузорӣ ҳам аз субъекти Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҳалли аҳолинишини калон) ва ҳам аз хусусиятҳои ҷойгиршавии ҳудудии амволи ғайриманқул ва хусусиятҳои ҳуди объект вобаста аст.

Агар тартиби арзёбии таъҷилӣ талаб карда шавад, пас пардохти иловагӣ бояд пардохт карда шавад.

Дар амал, бонкҳо пас аз тасдиқи дархост ба қарзгирандагон барои дарёфти манзили мувофиқ мӯҳлати 3 моҳ медиҳанд. Дар ин ҳолат, ҳисоботи ширкати нархгузорӣ дар давоми 6 моҳ эътибор дорад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ипотека” Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2008, №3, мод.185, №10, мод.798; с.2010, №7, мод.557; с.2013, №7, мод.522), (Қонуни ҶТ аз 6.10.2008 № 417, аз 21.07.2010 № 625, аз 22.07.2013 № 994, аз 2.01.2020 № 1685).
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти баҳодихӣ (нархгузорӣ). (Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2006, №7, мод. 344; соли 2008, №10, мод.809)

3. Султонов З.С., Махмудов М.А. Анализ состояния финансово-кредитной инфраструктуры малого предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Сумани Кудрат», 2018. № 4(25) - С. 49-59
4. Султонов З.С., Махмудов М.А. Особенности обеспечения экономической безопасности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Р.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 202-209.

УДК 338.4

Машокиров Ч. Н.

ТАШАККУЛИ ТАФАККУРИ ИҚТИСОДӢ ВА САРМОЯИ ИНСОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Дар мақола баъзе масоили ташаккули тафаккури (дониш)-и иқтисодӣ, нақш ва мақоми сармоягузорӣ дар таъмини рушди сармояи инсонӣ баррасӣ шудааст. Тафаккури иқтисодӣ ҳамеша зери таъсири омили меҳнат қарор гирифта, такмил ва инкишоф меёбад. Аксарият ақида доранд, ки инсон худ натиҷаи меҳнат аст. Маҳз ба туфайли меҳнат дараҷаи шуури инсон баланд гардида, олоту асбоб, эҳёву бунёд гашта, ҳаёти моддии он сирати воқеӣ мегирад. Инсон аз ҷаҳони ҳайвонӣ ва зиннаи ваҳшигӣ озод гашта, ба зина ва давраи баланди рушду камоли иқтисодиву иҷтимоӣ ва маърифату маданияти имрӯза сабзида мерасад.

Мафҳумҳои калидӣ: инсонии иқтисодӣ, тафаккури (дониш) – иқтисодӣ, тафаккури инсонии ҳонадорӣ, хоҷагидорӣ, микро-макро-мегаиқтисодӣ, сармоягузорӣ, сармояи инсонӣ, музди қор, қувваи қорӣ, фоида, масорифот.

Машокиров Д. Н.

ФОРМИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УСЛУГ

В статье рассматриваются некоторые проблемы формирования экономического мышления (знания) и форм их развития в различных экономических системах, роль и место инвестиции в обеспечении роста и развитии человеческого капитала. Экономическое мышление всегда находится под влиянием фактора труда и постоянно совершенствуется и развивается. Многие считают, что человек - продукт труда. Именно благодаря труду повышается уровень сознания человека, возрождаются и перестраиваются инструменты и оборудование, а его материальная жизнь становится реальной. Человек освобождается от животного мира и дикой стадии и достигает стадии и стадии высокого экономического и социального развития, просвещения и культуры сегодняшнего дня.

Ключевые слова: экономический человек, экономическое мышление (знание), мышление о хозяйствовании, сельское хозяйство, микро-макро-мега экономика, инвестиции, человеческий капитал, заработная плата, прибыль, рабочая сила, издержки.

Mashokirov J.N.

FORMATION OF ECONOMIC THINKING AND HUMAN CAPITAL AS A FACTOR OF INCREASING THE QUALITY OF SERVICES

The article examines some problems of the formation of economic thinking (knowledge) and the forms of their development in various economic systems, the role and place of investment in ensuring the growth and development of human capital. Economic thinking is always under the influence of the labor factor and is constantly being improved and developed. Many people believe that a person is a product of labor. It is thanks to labor that the level of human consciousness rises, tools and equipment are revived and rebuilt, and his material life becomes real. Man frees himself from the animal world and the wild stage and reaches the stage and stage of high economic and social development, education and culture of today.

Keywords: economic person, economic thinking (knowledge), thinking about management, agriculture, micro-macro-mega economics, investment, human capital, wages, profit, labor force, costs.

Муҳақиқон овардаанд, ки ақл танҳо аз омӯхтан ва амалӣ кардани илм рушд меёбад. Илм, тибқи андешаи пайғамбари Ислом, -яроқ барои рушд ва комил кардани ақл мебошад. Манбаи андеша, фаҳмиш, тадбир, тамиз, ғайрат, саъю кӯшиш, тафаккур, дониш ақл буда, аз рӯи Худо дамида, сарчашма мегирад. Мавриди ҳаллу фасли кулли масоили зиндагӣ ва фаъолият, аввало илм ва сониян ақл амал мекунад. Илм камбудихоро бартараф, дуруғро ҳақ, качиро рост, рушдро таъмин ва ақро комил мегардонад.

Илм ин-фаъолияти инсон аст, ки ҳадафу муҳтавоаш маърифатнокии ҷомеа ҳамчун сохти таркибии ягона дар заминаи фикронии мантиқӣ ва таҷриба аст ва дар он саҳми илмҳои дақиқ хеле арзишманду бориз ба ҳисоб меравад.

Ба тақвияти гуфтаҳои боло Пешвои миллат таъкид менамоянд, ки нақши илм дар ҷомеа ва умури давлатдорӣ хеле муҳим буда, барои рушду равнақи тамоми саҳаҳои ҳаёт шароити мусоид фароҳам меорад ва дар ташаккули шахсият, таъмини замина барои ихтироот, техникаю технологияи инноватсионӣ саҳми назаррас мегузорад.

Ақл-натичаи фаъолияти майна, шакли олии материя ва маҳсули фикрронии он мебошад. Майна ҳамчун зуҳури фаҳмишу дарк, андеша, чамъбасту хулоса кардан, тасмин гирифтани тавассути нутқи шифоии инсон, натичаи фикронӣ, дарёфти вожаю истилоҳҳо, истифодаю ҷобачогузорӣ, таъмини баробарвазнь, риояи муозинию баробарқудратӣ, мувофиқат ба воқеияту ҳақиқат, таъмини мақсаду вазифа, натичаю самаранокии рӯх сурут мегирад.

Дониши инсон ҳамчун натичаи фикру андеша, таҳлилу таҳқиқ, муҳокимаю хулосабарории абстрактӣ, омузиши ҷузъу томи ҳодиса, қонунҳои иқтисодӣ ва қонуниятҳои ташкилу густариш, тағйироти сифатӣю миқдорӣ, таҳирнопазирии назарияю амалияи фаъолияти инсону ҷомеа, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, ниёзмандию эҳтиёҷи он ва ғайра ташкил ва густариш меёбад.

Ақл, дониш, тафаккур аз ҷониби Худованд ба Инсон ба сифати неъмат дода шудааст. Баробари ин тамоми умр бо ранҷу заҳмат неъмат ба даст овардану зиндагӣ кардан ва ҳастиву мавҷудияти онро дар асоси ақл ва меҳнат талқин намудааст. Маҳз ба туфайли ақлу меҳнат инсон аз байни маҳлуқоту ҳайвонҳо ҷудо гашта, олоту асбоб, қасру шаҳрҳо сохта, заминро тасарруф намуда, тибқи гуфтаи А. Берунӣ, тули як миллион сол пай дар пай даврони ёбоигӣ, ҷоҳилия ва тамаддуно ботадрич аз сар гузаронида, то бо давраи тамаддуни сонӣ (муосир) омада расидааст [8, с.159].

Тафаккур (ақл, дониш) бо мурури инкишоф ва таҳаввули ҷомеаи инсонӣ ва ботадрич паси сар гардондани низомҳои гуногуни иқтисодӣ, мураккаб гардида, равобити мутақобилаи абстраксии байни ҳодиса ва равандҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсиро оид ба

фаъолияти ташкили хонадорӣ, хочагидорӣ ва давлатдорӣ, дар зинаҳои гуногуни низомҳои иқтисодӣ суннатӣ (обшинаи ибтидоӣ, ғуломдорӣ, феодалӣ), низоми бозорӣ (капиталистӣ), амрӣ (сотсиалистӣ), низоми омехта (ашколи мухталати моликият) тули ҳазорсолаҳо дар шакли вожа ё худ мафҳумҳои гуногун то ба давраи мо омада расидааст.

Маҳз кулли дониш, фаҳмиш, дарк, санҷиш, муқоиса, тарзу услуби ташкилу истифода, тақсиму мубодила ва дигар хусусиятҳои, ки тули ҳазорсолаҳо дар замону маконҳои мухталиф андӯхта шуда, вазъу ҳолати замони гузаштаю ҳозира ва ояндаи иқтисодро тавсифу тафсир менамоянд, тафаккур (шуур, дониш, ақл.)-и иқтисодро ташкил медиҳанд ва таносубан тарбияи иқтисодӣ, яъне дониши иқтисодии инсон ё худ “инсони комили иқтисодӣ”-ро тақозо менамоянд.

Бо воситаи тафаккур моҳияти аслию воқеӣ, алоқаҳои дохилию берунмарзӣ, сабабнокию натиҷагирӣ, рушду таҳаввул, эҳёву нестшавӣ, тағйироти сифатӣ миқдорӣ, ҳолати нисбию мутлақи ҳодисаҳо дарк ва таҳлилу тадвин карда мешавад.

Ташаккули тафаккури комили иқтисодии инсон (инсони иқтисодӣ) ҳамчун ҳамбастагии заминаҳои объективӣ ва заминаҳои субъективӣ сурат мегирад. Заминаҳои объективӣ (айнӣ, воқеӣ, асли) ҳамчун натиҷаи тараққи қувваҳои истеҳсолкунанда (сармоя, меҳнат) ва муносибатҳои истеҳсолӣ (тавлид, тақсим, мубодила, истеъмол), тазоди асосии низомҳои иқтисодӣ - тазодӣ байни маҳдудияти захираҳо (табӣӣ, моддӣ, пулӣ, молиявӣ) ва тақозои беинтиҳои инсон, ҳалли масоили умда (асоси)-и иқтисод (чӣ қадар?, барои кӣ?, чӣ хел?, ба кадом ҳаҷму меъёр истеҳсол кард?), тарзу услуби хочагидорӣ, ашколи моликият, сатҳ ва дараҷаи тақозои сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва берунмарзии давлатҳо дар шароити рушди низомҳои мухталифи иқтисодӣ ҳархела сурат гирифта, инкишофу густариш меёбад.

Ҷанбаҳои субъективии тафаккури иқтисодӣ таҳти омилҳои объективӣ ташаккул меёбад. Асоси омилҳои рушди субъективиро ақл, дониш, маҳорат, малака, санъат, илм, маориф, варзиш ва ғайра ташкил медиҳад. Дар доираи низомҳои алоҳидаи иқтисодӣ он ҳамчун манобеи андеша, таақул, тадаббур, тамиз, тааммул, сабр, фаросат, маҳорат, маданият, завқ, ҳавас, ақл, дониш ва ғайра сурат гирифта, фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ (хонавода, фирма, бизнес, давлат), агентҳои иқтисодӣ (менечерон, соҳибкорон, идоракунандагон) ва институтҳои иқтисодӣ (вазират, бонкҳо, муассисаҳои қарзӣю молиявӣ, андоз, гумрук)-ро муайян карда меояд.

Ҳадафи ниҳоии ташаккул ва густариши донишҳои иқтисодӣ дар ҳама сатҳ ва ҷанбаҳои ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, дар ҳарчи бештар ба ҳадди ақал расондани масрифот, таъмин кардани ҳадди аксари даромаду фоида, ва самаранокии истифодаи захираҳо (табӣӣ, моддӣ, ғайримоддӣ, пулӣ, қарзӣ, молиявӣ...), сатҳи баланди инкишофи ҳосилнокию шиддатнокии меҳнат, рушди устувори иқтисодиёт ва рифоҳ (беҳбуди)-и сатҳи зиндагии субъектҳои иқтисодӣ зоҳир мегардад. Он дар асоси истифодаи ҳаҷму миқдори захираҳо, техникаю технологияи муосир, усулҳои самараноктарини ташкили меҳнату истеҳсолот, таъмин кардани сифати баланди молу маҳсулот ва хизматрасониҳо бештар сурат мегирад.

Кунун на танҳо миқдор ва ҳаҷми захираҳо, балки раванди ботадричи иваз намоии онҳо, яъне истифодаи масолахҳои навтарини синтетикӣ, пластик, нейлон, полиэстр, резина ва ғайра ба сифати объекти таҳлили илмӣ (тафаккури иқтисодӣ) табдил меёбад.

Тадқиқотчиён андеша доранд, ки сарнахуст ибораи “Инсони иқтисодӣ” аз ҷониби **А. Смит** ҳамчун манобеи барангезандаи манфиати инфиродӣ дар доираи низоми хонадорӣю хочагидорӣ дар мояи рафтори оқилонаи инсон, сарфи молу чиз ва ба даст овардани фоидаи муайян пешниҳод гардидааст.

Мувофиқ ба ақидаи **А. Смит** мояи ангеаи фаъолияти иқтисодии инсонро манфиати шахсӣ ташкил медиҳад, ки он дар асоси тақсими меҳнат сурат гирифта, эҳтиёҷи худро қонеъ мегардонад. Манфиати шахсӣ тавассути “Дастҳои ноайён” (қонунҳои иқтисодӣ) бо манфиати ҷомеа пайваст шуда, рушди устувори иқтисодро таъмин менамояд.

Намояндагони мактаби **марчинализм** таҳлили инсонии иқтисодиро тавассути омили рӯҳии инсон, сатҳу дараҷаи манфиатнокии неъматҳои иқтисодӣ, боигарию сарват; **институтсионализм** – анъана, хайрия, эътиқод, мазҳаб, вақти холӣ; намояндагони мактаби **навклассикӣ** – хусусиятҳои пешрафти илму техника, технологияи муосир ва мактаби муосири иқтисодӣ - озодии иқтисодӣ, худидоракунӣ худтанзимкунӣ, худмаблағгузорию ҳавасмандгардонӣ, озодии ҳуқуқ, бо ҳам наздик ва якҷавии синфҳои табақаҳои иҷтимоӣ, омӯзишу якҷавӣ, ҳамгирию ҷаҳонишавӣ ва ғайра тасаввур мекунад. Аз ин нигоҳ таҳлили тафаккури иқтисодиро ба сифати фаъолияти хонадорию хоҷагидорӣ инсон, тафаккури иқтисодӣ фазои бозорӣ ва ташаккули соҳибдорӣ, тафаккури микроиқтисодии инсон, тафаккури мезо-макро, мегаиқтисодии инсон, тафаккури “Инсонии иқтисодии” ҷаҳонишавӣ тавсия менамоянд [6, с.159].

Тавассути ақидаҳои боло, марҳала, хусусият, омилҳои таъсиррасон ва тамсилаҳои рушди инсонӣ комили иқтисодӣ – инсонии низомии хонадорӣ, хоҷагидорию, низомии суннатӣ, бозорӣ, амрӣ, (сотсиалистӣ), инсонии иҷтимоӣ, микро – макро – мегаиқтисод ва инсонии тамсилаи ҷаҳонишавиро пешниҳод намудаанд.

Тафаккури иқтисодӣ ҳамеша зери таъсири омили меҳнат қарор гирифта, такмил ва инкишоф меёбад. Аксарият ақидадоранд, ки инсон худ натиҷаи меҳнат аст. Маҳз ба туфайли меҳнат дараҷаи шуури инсон баланд гардида, олоту асбоб, эҳёву бунёд гашта, ҳаёти моддӣ он сирати воқеӣ мегирад. Инсон аз ҷаҳони ҳайвонӣ ва зиннаи ваҳшигӣ озод гашта, ба зина ва давраи баланди рушду камолати иқтисодиву иҷтимоӣ ва маърифату маданияти имрӯза сабзида мерасад.

Дар зиннаҳои аввали рушд (давраи ваҳшигӣ, қабилагӣ) яъне низомии суннатӣ, тафаккури иқтисодӣ дар шакли содаю тасодуф (коштан, чидан, кӯфтан, ғун кардан, ром кардан, сохтан...) ҳамчун ҷараёни нисбатан сустӣ аз табиат дар шакли тайёр гирифта, давраи хеле ҳам дуру дарози ба вучуд овардани олотҳои меҳнатӣ, пурра вобаста ва тобӣ будани инсон аз қувваи табиат, яқоя таъсир расондан ва аз худ кардани неъматҳои тайёри табиат ва ғайра сурат мегирад, ки табиатан сирати тафаккури иқтисодии инсонро перомунӣ хонадорӣ таҷассум менамояд.

Тафаккури иқтисодӣ оид ба ташкили хоҷагидорӣ зинаи баланди тафаккури иқтисодии давраи рушди низомии бозорӣ буда, тавассути эҳё ва густариши соҳаҳои нави ҷамъиятӣ, ашқоли моликияти хоҷагидорӣ, рушди қувваҳои истеҳсолкунанда ва озод гаштани инсон аз таъсири омилҳои табиат ва ба даст овардани озодии нисбии иқтисодӣ, таҳаввул ва густариш меёбад. Дар ин зина тафаккури иқтисодӣ афзалиятан перомунӣ тарзу услуби ташкили хоҷагидорӣ (натуралӣ, молӣ, капиталистӣ ва сотсиалистӣ), тавлиду истеъмол, пасандозу андӯхт, даромаду фоида, андозу қарз, бонку молия ва ғайра сурат мегирад.

Тафаккури иқтисодӣ фазои бозорӣ ва ташаккули соҳибдорӣ дар сатҳи микроиқтисод соф сирати низомии иқтисодӣ бозорӣ буда, баробари рушди давра ва марҳалаҳои инкишофи капитализм (капитализми томонополистӣ, монополистӣ, тоиндустриалӣ, пасазиндустриалӣ, муосир) ташкил ва густариш ёфта, ҳамчун тафаккури инсонии комили иқтисодӣ зухур мегардад.

Инсонии ин давра ба яке аз омилҳои муҳимтарини ташкили истеҳсолот, таъмингари раванди азнавсозӣю азнавтаҷҳизонӣ, механикунонию автоматонӣ, компютеронию электронӣ табдил ёфта, нақшу мақоми он дар олами иқтисод – дарки қонуну қонуниятҳои иқтисод, ҳалли масоили умдаи иқтисод (чӣ?, барои кӣ?, чӣ қадар?, дар қадом ҳаҷму андоза?, тавлиду тақсим намуд), зиддияти асосии иқтисод (тазоди байни захираҳои маҳдуд ва тақозои беинтиҳои субъект агент ва институтҳои иқтисодӣ), таъмини рушд ва неқӯаҳволии ҷомеа табдил меёбад.

Тафаккури макроиқтисодии инсонии зинаҳои мухталифи рушди низомҳои иқтисодиро фаро гирифта, аз ҷониби намояндагони гуногуни мактабҳои иқтисодӣ (физиократҳо, институтсионализм, классики, маржиналистӣ, кейнсгарӣ, навклассикӣ, мактаби муосири

иктисодӣ...) мавриди таҳқиқ қарор гирифта, доираи нишондиҳандаҳои макроиктисодии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (исмӣ, воқеӣ...), даромади миллӣ, таносуби муозинӣ, истикрору рушд, тақозои арзаӣ кулл, силсилаҳои иқтисодӣ, бекорӣ, таваррум, қарз, молия ва ғайра фаро мегирад.

Тафаккури мегаиктисодии инсон ҳамчун кулли манфиат, ангега ва фишанги механизмҳои гуногуни субъектҳои мустақили миллӣ, агент ва институтҳои иқтисодӣ ва молиявӣ қарзии умумичаҳонӣ оид ба ҳаллу фасли масоили умдаи ҷаҳон (ҳамгирии иқтисодӣ, тичорат, асбор, сармоягузорӣ, ҳаракати сармоя, меҳнат, технология ва иттилоот) сураат мегирад.

Ба сифати шароити объективии ташаккули инсонӣ комили иқтисодӣ: мавҷуд будани дараҷа ва сатҳи гуногуни рушди миллӣ иқтисод, заволи ҷаҳони сотлиалистӣ ва рӯварӣ ба ҳамгирию дигаргунсозии таркибии иқтисодиёт, амиқ гаштани робита ва рақобати байни давлатҳои ҷаҳонӣ бозорӣ перомунӣ самаранок истифода намудани захираҳои иқтисодӣ ва бозёфти бозори нави харид ва фурӯши ашё, сармоя, иттилоот, илм, техника, технология, ҳарчи бештар аз ҳисоби содироти сармоя ва сармоягузори хориҷӣ таъмин намудани навсозӣ ва дигаргунсозии таркибии иқтисод, ҳичрати қувваи коргарӣ, тақсими оқилонаи захираҳои ашё, нерӯи барқ, сӯзишворӣ ба манфиати аҳли башар пазируфта мешавад. [7, с.31-52; 1, с.14-17; 2, с. 87-89].

Сармоягузорӣ ба ҳайси ташаккули инсонӣ комили иқтисодӣ ё худ сармояи инсонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита бо хусусиятҳои сиёсати иқтисодии давлат дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ, тавассути қабул ва амалигардонии ҳадафҳои стратегии мамлакат: - “таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ”, - “роҳҳои аз бунбасти коммуникатсионӣ озод ва табдилёбӣ ба кишвари транзитӣ”, “таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат” баҳри раҳӣ бахшидан аз бӯҳрони шадиди иқтисодӣ, таъмини рушди устувори иқтисодиёт, бунёди зерсохтори энергетикӣ ва коммуникатсионӣ, рушди бомароми саноату кишоварз, ҷаҳонӣ соҳибдорӣ, вусъат бахшидани баҳши хусусӣ (шаклҳои гуногуни моликият) ва ғайра замина гузошт.

Таҳлили адабиёти илмӣ [3, с.13-16; 4, с.194-199; 5, с.41-49; 9, с.11-19] нишон медиҳад, ки ташаккули тафаккури (дониш)-и иқтисодӣ, нақш ва мақоми сармоягузорӣ дар таъмини рушди сармояи инсонӣ ба рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Қабули “Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 – 2025 ба ҳайси ҳадафи ҷаҳоруми стратегии рушди мамлакат, имкон медиҳад, ки Тоҷикистон аз кишвари аграрӣ – саноатӣ ба мамлакати саноатӣ – аграрӣ, аз тамсилаи рушди экстенсивӣ (мунбасит) ба тамсилаи рушди интенсивӣ (ташдид) табдил дода шавад. [6, с.74-79; 10, с.31-37].

Бо ин мақсад захираҳои бебаҳои канданиҳои ғоиданоки ангишт, сурб, рух, мис, нукра, тилло, висмут, оҳан, симоб, волфрам, сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ истифода, гузариши босуръати иқтисодиётӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба самти инноватсионӣ рушд ва баланд бардоштани сатҳи неқӯаҳволий, коҳишҳои сатҳи бекорӣ ва таваррум таъмин карда шавад. Дар натиҷаи амалишавии барномаи мазкур ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои дурнамо аз 27,6 млрд. сомони соли 2019 то ба 69,9 млрд сомони дар соли 2025 расонда шуда, суръати афзоиши он аз 113,6 % соли 2019 то ба 253,3% дар соли 2025 мерасад.

АДАБИЁТ

1. Дмитроченко Т. Человеческий капитал Таджикистана: инвестиции в здравоохранение. World Bank group. Душанбе, 2020.
2. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала. СПб: издательство СПбу Эф, 1996 – 141 сах.

3. Конуни Қ.Т. дар бораи бучети давлатӣ Қ.Т. барои соли 2021. Ҷумҳурият, 25.11.2020 № 227 (24 082).
4. Макконнелл К.Р. Брю С.Л. Принципы, проблемы и политика. В 2т. М: Республика 2002. Т.2. 400саҳ.
5. Маджидов Юсуф. Республика Таджикистан. Развитие человеческого капитала. Ответ на вызовы пандемии. Виртуальное публичное обсуждение развития человеческого капитала в Р.Т., Душанбе, 8 декабря 2020 г.
6. Муҳадбердиев Х., Машокиров Д. Н. Роль микроэкономики в обеспечении и усилении национальной стратегии развития республики Таджикистан на период до 2030 // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. 2019, №1(26): URL:payom.ddtt.tj/arhive/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B%D0%BA%20-%201(26)-2019.pdf (дата обращения: 11.10.2021).
7. Харри Патринос. Человеческий капитал в период COVID-19. Вебинар: Человеческий капитал играет центральную роль в быстром и инклюзивном восстановлении экономики Таджикистана// <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/12/08/human-capital-is-central-to-a-fast-and-inclusive-economic-recovery-in-tajikistan> (дата обращения: 21.12.2020).
8. Шарифзода М, Муҳадбердиев Х, Машокиров Қ.Н. Назарияи иқтисод. Китоби Дарсӣ. Душанбе Маориф 2018 – 368саҳ.
9. Vladimirova, Ts.D. (2018) Development of the theory of human capital in the digital economy. Rossiyskoe predprinimatelstvo, 19 (9), 2671-2690. doi: 10.18334/rp.19.9.39307 (in Russian) <https://creativeconomy.ru/lib/39307> (Санаи вуруд 25.10.2021).
10. COVID-19 и человеческий капитал Доклад об экономике региона Европы и Центральной Азии Управление главного экономиста Осень 2020. World Bank group. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/345.18/211643RU.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (дата обращения: 19.10.2021).

УДК 379.85:33 (575.3)

Валиев Н.Ш.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ РУШД ВА НИЗОМИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРИИ ХУРД

Дар мақолаи мазкур самтҳои муосир ва умедбахши сиёсати давлатии дастгирии соҳибкории хурд ва таҷрибаи хориҷии он оварда шудааст. Соҳибкории хурд тақиягоҳи иқтисоди қавии кишвар мебошад. Ҳадафи мақолаи мазкур ин омӯзиши паҳлуҳои гуногуни дастгирии давлатии соҳибкорони хурд дар таҷрибаи хориҷии мамолҳои тараққикард ва истифодаи самтҳои афзалиятноки он дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар савдои чакана ва хӯроки умумӣ ба шумор меравад. Объекти таҳқиқот сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дастгирии соҳибкории хурд мебошад. Дар мақолаи зикршуда, инчунин таҷрибаи хориҷии давлатҳои тараққикарда дар ин самт омӯхта шуда ва баъзе роҳҳои судманди он барои истифода дар баҳши соҳибкории хурди ҷумҳурӣ пешниҳод шудааст. Дар мақолаи хулосаи шуд, ки вазифаи афзалиятнок дар соҳаи соҳибкории хурд дар маҷмӯи шароити мусоиди иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои пешбурди он фароҳам овардан зарур аст.

Вожаҳои калидӣ: соҳибкории хурд, таҷрибаи хориҷӣ, рушд, фаъолияти соҳибкорӣ, раванди рушди соҳибкорӣ, омилҳои иқтисодӣ, предмети таҳқиқот, объекти таҳқиқот, дастгирии давлатии соҳибкорӣ, механизмҳои ташкилӣ - иқтисодӣ.

Валиев Н.Ш.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ И СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье рассматриваются современные и перспективные направления политики государственной поддержки. малый бизнес и его зарубежный опыт. Малый бизнес - это основа сильной экономики страны. Целью данной статьи является изучение различных аспектов государственной поддержки малого бизнеса в зарубежном опыте развивающихся стран и использовании его приоритетов в экономике Республики Таджикистан, в том числе в розничной торговле и общественном питании. Объект исследовательской политики Правительство Республики Таджикистан в сфере поддержки малого бизнеса. В статье автором также исследуется зарубежный опыт развитых стран в этой области и предлагаются полезные способы его использования в секторе малого бизнеса страны. Автором сделан вывод, что приоритетной задачей в сфере малого бизнеса в целом является создание благоприятных экономических и правовых условий для его продвижения.

Ключевые слова: малый бизнес, зарубежный опыт, развитие, предпринимательство, процесс развития бизнеса, экономические факторы, предмет исследования, объект исследования, государственная поддержка предпринимательства, организационно-экономические механизмы.

Valiev N. Sh.

FOREIGN EXPERIENCE OF DEVELOPMENT AND THE SYSTEM OF STATE SUPPORT OF SMALL BUSINESSES

The article examines modern and promising directions of state support policy. small business and its foreign experience. Small business is the backbone of the country's strong economy. The purpose of this article is to study various aspects of state support for small business in the foreign experience of developing countries and the use of its priorities in the economy of the Republic of Tajikistan, including in retail trade and public catering. The object of the research policy of the Government of the Republic of Tajikistan in the field of small business support. The article aurum also examines the foreign experience of developed countries in this area and proposes useful ways to use it in the country's small business sector. The author concludes that the priority task in the field of small business in general is the creation of favorable economic and legal conditions for its promotion.

Key words: small business, foreign experience, development, entrepreneurship, business development process, economic factors, subject of research, object of research, state support for entrepreneurship, organizational and economic mechanisms.

Бо дарназардошти бартарӣ ва имкониятҳои зиёди субъектҳои соҳибкорӣ хурд кишварҳои тараққикардаи ҷаҳон дар ҷорҷӯбаи сиёсати иқтисодии ҳеш маҳз ба ин шакли фаъолияти иқтисодӣ таваҷҷуҳи аввалиндараҷа зоҳир мекунад.

Таҷрибаи пешқадами фаъолияти соҳибкорӣ хурд дар аксари кишварҳои ҷаҳон, ки асосан дар заминаи муносибатҳои бозорӣ густариш меёбанд, муаллифи мақола ҳеле далелнок исбот намудааст, ки рушди босуръати бахши хурди иқтисодиёти кишварҳои ИМА, Ҷопон, Хитой, Гонконг, Малайзия, давлатҳои Иттиҳоди Аврупо (Олмон, Британияи Кабир, Фаронса, Канада ва ғ.) омили назарраси ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) – (55 – 70%), ҷойҳои нави корӣ – (70 – 80%), сарчашмаи боэътимоди инноватсия ва рушди содироти маҳсулот ба хориҷи мамлакат ва инчунин омили ғанигардонии бозори истеъмолӣ ва таъмини мавқеи ҳақиқии рақобаттавонӣ ба шумор меравад.

Соҳибкории хурд дар аксари кишварҳои дунё омили муассири рушди иқтисодиёт буда [14], ҳиссаи он дар ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД), шугли аҳоли ва бучети давлатию маҳаллӣ мебошад. Бинобар ин, дар стратегияву барномаҳои рушди иқтисодии кишварҳои пешрафта ба ин самт диққати хоса дода шуда, барои таъмини рушди босуръати иқтисодӣ шароити мусоид фароҳам меоварад.

Ба андешаи мо, омӯзиши меъёрҳои миқдории таснифи соҳибкории хурдтарин, хурд ва миёна дар кишварҳои гуногун имрӯз чихатҳои фарқкунанда дорад ва баррасии онҳо дар амали муосири иқтисодӣ дорои аҳамияти махсус аст. (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои муқоисавии меъёрҳои хурд ва миёна истифода мешаванд.

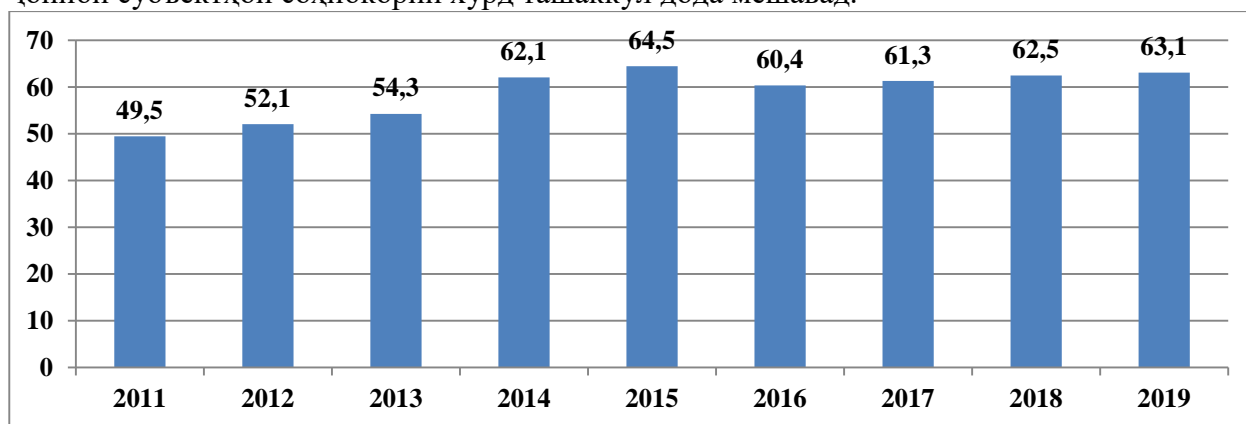
Кишварҳо	Меъёрҳо	Микро бизнес	Соҳибкории хурд	Соҳибкории миёна
ИМА	Шумораи коргарон	-	Аз 50 (фурӯши мустақим) до 1550 (истехсоли бензин)	
	Даромади солона	-	Аз 0,68 млн евро (истехсоли ғалладона) то 495 млн евро (бонкҳо ва иттиҳодияҳои қарзӣ) [13]	
Ҷопон	Шумораи коргарон	То 20 нафар	То 300 нафар	
	Сармоия оинномавӣ	-	300 млн йен (2,8 млн.долл.)	
Олмон	Шумораи кормандон	1-9 нафар	10-49 нафар	50-249 нафар
	Гардиши солона	2 млн евро	10 млн евро	50 млн евро
	Ҷамъи тавозуни солона	2 млн евро	10 млн евро	43 млн евро
Чин	Шумораи кормандон	То 100 нафар	То 300 нафар	То 2000 нафар
	Гардиши солона	0-10 млн юан. (то 1.6 млн долл.)	То 80 млн юан. (то 12,7 млн долл.)	То 2 млрд юан. (до 318 млн долл.) [8]
Фаронса	Шумораи кормандон	-	0-49 нафар	50-249 нафар
	Сармоия оинномавӣ (на бештар)	-	5 млн. евро	27 млн. евро
	Гардиши солона	-	7 млн. евро	40 млн. евро
Россия	Шумораи кормандон	15 нафар	16–100 нафар	101–250 нафар
	Ҳадди даромад	120 млн. руб.	800 млн. руб.	2000 млн. руб.
Қазоқистон	Шумораи кормандон	-	То 100 нафар	зиёда аз 100 нафар, аммо камтар аз 250 нафар
	Даромади солона	-	То 300 ҳаз. МРП	Зиёда аз 300 ҳаз. МРП аммо камтар аз 3 млн. МРП
Узбекистан	Шумораи кормандон	10 нафар	аз 10 то 49 нафар	аз 50 то 249 нафар

	Ҳачми гардиш			
Қирғизистон	Шумораи кормандон	то 15 нафар	Аз 16 то 50 нафар	аз 51 то 200 нафар
	Ҳачми гардиш (истеҳсол, кор ва хизматрасонӣ)	то 150 ҳазор. сом	то 500 ҳазор. сом	аз 500 то 2000 ҳазор. сом
Тоҷикистон	Шумораи кормандон	-	На зиёдтар аз 30 нафар	аз 30 то 100 нафар [1. С. 245]
	Даромади умумии дар як сол	-	То 1 млн сомонӣ	аз 1 млн то 25 млн сомонӣ [7. С. 2]

Дар Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлоли бо роҳи қабули қонунҳои ба талаботи шароити нави давлатдорӣ ҳоҷагидорӣ бозори ҷавобгӯй, татбиқи пайгириҳои ислоҳот, мутобиқ кардани иқтисодиёти ҷумҳурӣ барои фаъолияти судманд ва рушди бемайлони иқтисоди миллӣ таъмин карда шуд. Ин боис гашт, ки баробари таъмини сулҳу суботи пайдор дар кишвари маҳбуби мо – Тоҷикистон рушди босуръати иқтисодиёт шурӯъ гардида, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ сол то сол бемайлони афзоиш ёфт.

Дар моҳи 12-уми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид шудааст, ки «Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро қафолат медиҳад» [5. С. 9]. Дар заминаи ин асноди тақдирсози ҳуқуқӣ шумораи соҳибкорон, ҳаҷми қору маҳсулоти дар ин соҳа истеҳсолшаванда ва шумораи ҷойҳои қорӣ сол то сол афзоиш меёбад.

Аз маълумотҳои оморӣ бармеояд, ки сол то сол саҳми соҳибкорӣ дар иқтисодиёт афзуда, шурӯъ аз соли 2011, зиёда аз нисфи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (Диаграммаи 1) аз қониби субъектҳои соҳибқорӣ хурд ташаккул дода мешавад.

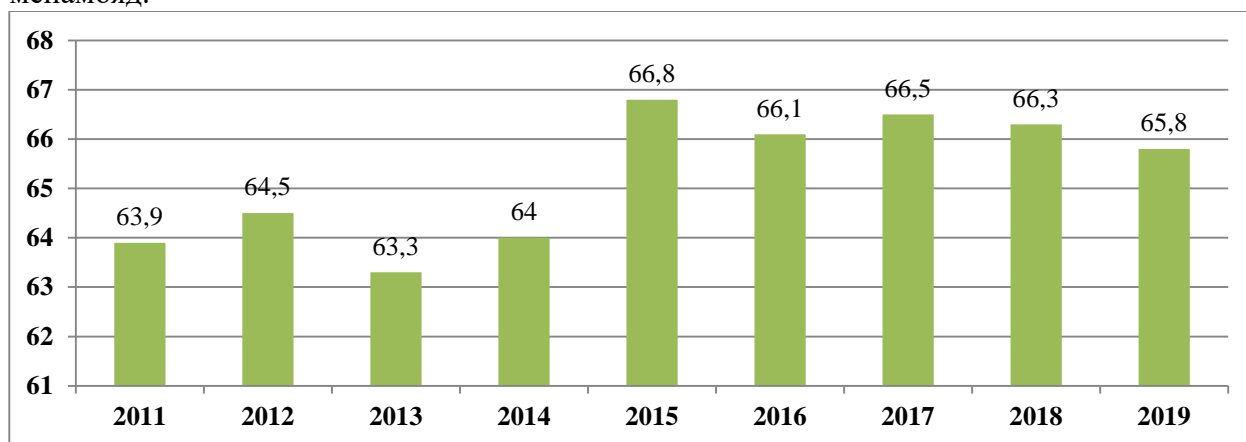
Диаграммаи 1. Ҳиссаи ҳамаи соҳаҳои бахши соҳибқорӣ дар ММД-и Тоҷикистон (бо фоиз)

Чи хеле ки мебинем, ҳиссаи ин бахш дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ сол ба сол бемайлони афзудааст, вале соли 2016 нисбат ба соли 2015 каме (4,1 банди фоизӣ) коҳиш ёфтааст. Вале соли 2019 ин нишондиҳанда ба 63,1% баробар шудааст. Ба истифода додани қорҳои нави шахсон ҳуқуқи ба гурӯҳи субъектҳои соҳибқорӣ хурд миёна воридшаванда ва рушди босуръати соҳаи саноат (16,0 фоиз) дар соли 2019 сабабҳои асосии ин раванд мебошанд.

Соҳибқорӣ хурд на фақат ташаккулдиҳандаи ҳиссаи асосии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, балки бавҷудоварандаи шумораи бештари ҷойҳои нави қорӣ низ ба шумор меравад. Тоҷикистон кишвари аграрӣ буда, қисми зиёди аҳолии он - 73 фоиз дар деҳот зиндагӣ менамоянд [11. С. 27], субъектҳои соҳибқорӣ хурд таъминкунандаи асосии мардуми деҳот бо ҷойҳои қорӣ мебошад.

Бахши хусусӣ вобаста ба хусусиятҳои имрӯзаи хоҷагидорӣ дар Тоҷикистон асосан аз ҳисоби субъектҳои соҳибкории хурд ташаккул ёфтааст ва ба санаи 1 январи соли 2019 он 1577801 нафар ё 65,8 (Диаграммаи 2) фоизи аҳолии қобили меҳнатро бо ҷойи кор таъмин менамояд.

Диаграммаи 2. Ҳиссаи ҳамаи соҳаҳои бахши соҳибкорӣ дар шугли аҳолии Тоҷикистон (бо фоиз) [1]

Тавре аз диаграммаи 2 бармеояд, рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар мамлакат ба афзоиши мунтазами ҷойҳои корӣ мусоидат намуда истодааст. Соли 2019 ҳиссаи бахши соҳибкорӣ дар шугли аҳолии қабле (0,5 банди фоизӣ) қоҳиш ёфтааст, ки ба мушкилиҳои иқтисодии солҳои охир ва нисбатан кам шудани суръати афзоиши шумораи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии субъектҳои соҳибкорӣ вобаста аст. Дар таҷрибаи солҳои гузашта пешбинӣ намудан мумкин аст, ки истеҳсоли молу маҳсулот ва хизматрасонӣ дар ин бахш боз афзоиш меёбад.

Давлат дар раванди ташаккул ва рушди соҳибкории хурд, ҳамзамон вусъат бахшидани амалисозии ислоҳот дар соҳаи соҳибкорӣ нақши муҳим мебозад. Ҷ.М. Кейнс - иқтисодчии машҳури англис аввалин шуда, муҳим будани танзими давлатии иқтисодиётро ҳамчун рӯкни худидоракунандаи низоми иқтисоди бозорӣ исбот кардааст. Ӯ зикр намудааст, ки иқтисодиёт метавонад бе тақон, бо фарогирии шугли пурра ва мунтазам танҳо бо шарте рушд мекунад, ки давлат онро танзим намояд [4. С. 98].

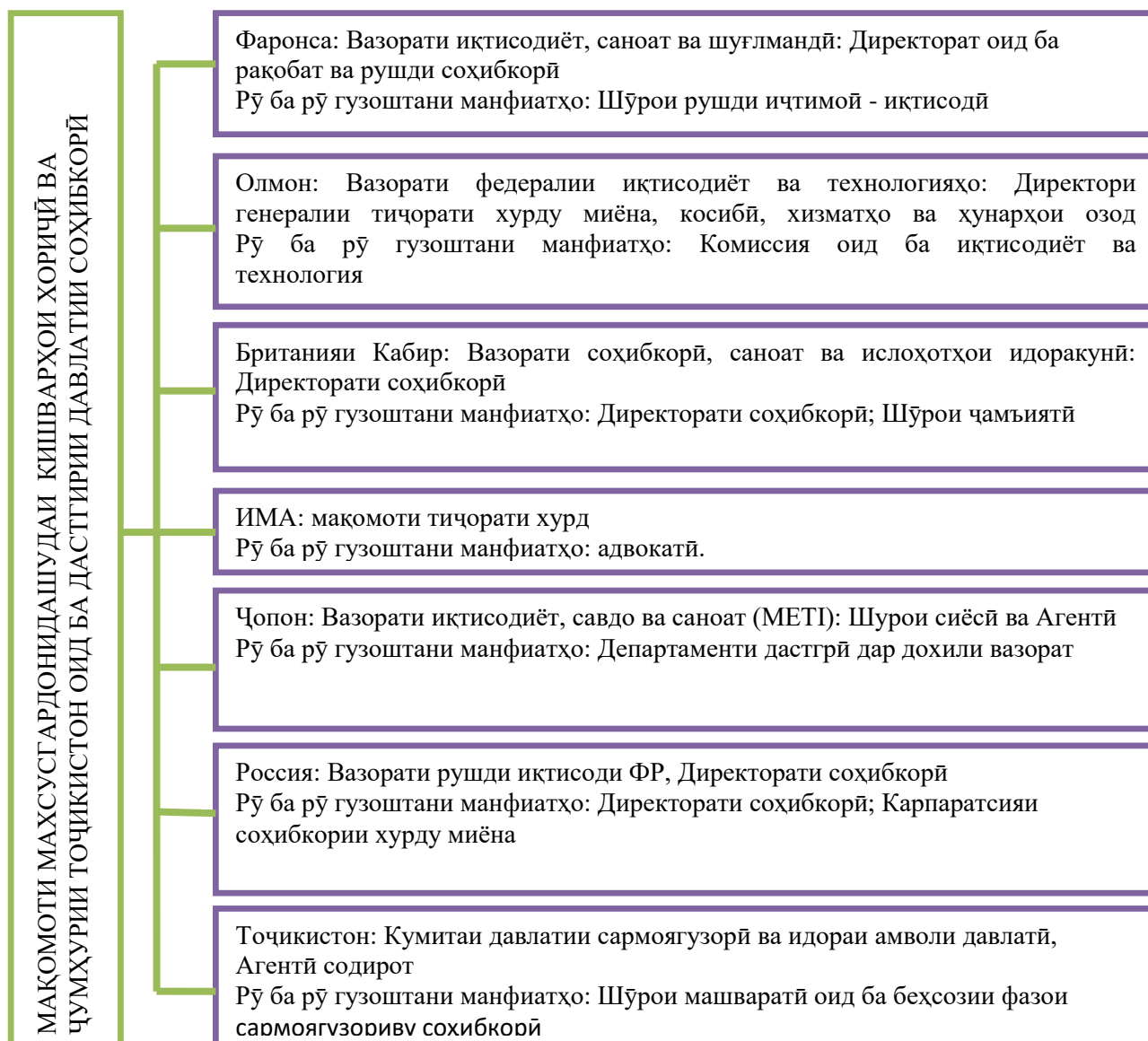
Аз сабаби баҳснок будани ин нуқтаи назари иқтисоддон Ҷ.М. Кейнс ва ҷанбаҳои танқиди он аз ҷониби дигар мактабҳои намоёни иқтисодӣ масъалаи танзими давлатӣ дар муносибатҳо бозорӣ мубрам боқӣ мебошад.

Таҷрибаи хориҷӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки танзим ва дастгирии давлатии соҳибкории хурд ва иштироки давлат дар ташаккулёбии инфрасохтори он суръати комили рушд ва васеъшавии майдонҳои фаъолияти онро таъмин менамояд.

Аз рӯи таҳқиқоти олимони ҳоло кишварҳои рушдкардаи ҷаҳон маҳз бо шарофати ташаккулу дастгирии синфи миёна суботи ҷомеа ва рушди соҳибкории хурдро дар иқтисодиёташон таъмин менамоянд.

Аз ин лиҳоз таҳқиқи таҷрибаи танзими давлатӣ ва рушди фаъолияти соҳибкории хурди тичоратӣ дар давлатҳои хориҷӣ, муайян намудани воситаҳои истифодаи онҳо дар дастгирии давлатӣ ва бахши хусуси дар соҳаи савдо, хуроки умумӣ, усулҳои татбиқ ва барномаҳои онҳо барои рушди иқтисодиёти ҷумҳурии аҳамияти муҳим дорад.

Таҷрибаи «SBA» дар кишварҳои аврупоӣ, Ҷопон ва дигар давлатҳои ҷаҳон барои мукамал гардонидани системаҳои дастгирии тичорати хурд ба таври васеъ истифода мегардад. Ба андешаи мо, мақомоти махсусгардонидашудаи давлатии дастгирии соҳибкорӣ дар кишварҳои дигари хориҷӣ (Фаронса, Олмон, Британияи Кабир, Ҷопон, Россия ва ғ.), ки дар расми 1 нишон дода шудааст.

Расми. 1 - Мақомоти махсусгардонидашудаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар кишварҳои рушдкардаи хориҷӣ [6. С. 38] ва Ҷумҳурии Тоҷикистон

Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки дастгирии нисбатан самараноки давлатии соҳибкории хурдро метавон тариқи мақомоти махсуси давлатӣ ба роҳ монда шудааст, ки онҳо салоҳиятҳои васеъ доранд. Роҳи ҳалли нисбатан самаранок дар ИМА, дар шакли Мақомоти тичорати хурди назди Президенти ИМА «Small Business Administration» (SBA) пайдо гардидааст, ки он ҳанӯз соли 1953 ташкил дода шуда буд [18].

Олимони намоёни амрикоӣ Армстронг Х. ва Тейлор Ҷ. исбот мекунанд, ки барои идоракунии самараноки фаъолияти хоҷагидорӣ дар шароити рақобатҳои шадид, тамоми фишангҳо бояд ба макро ва микромуҳит ҷудо намуд. Аз ин нуқтаи назар таҳти макровоситаҳо он фишангҳои сиёсати монетарӣ, фискалӣ ва тичоратӣ дар назар дошта шудаанд, ки онҳо ҳамчун фишангҳои таъсири бевосита ба қувваҳои тичоратӣ (меҳнат) ва сармояи соҳибкории хурд хизмат мекунанд [2. С. 47].

Чадвали 2. Нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти соҳибкории хурд дар ёздаҳ кишвари пешрафтаи ҷаҳон дар соли 2018 [12; 11; 13]

№	Унвони кишварҳои мустақил	Шумораи СХ, адад	Ҳиссаи шугли аҳоли дар СХ	Ҳиссаи СХ дар ММД
		X1	X2	X3
1.	ИМА	29 600,0	71,2	68,2
2.	Чопон	3 809,0	70,0	55,0
3.	Италия	3 733,1	79,3	68,0
4.	Карея	3 542,3	87,9	51,2
5.	Фаронса	3 002,5	63,0	57,8
6.	Испания	2 458,3	73,0	61,4
7.	Олмон	2 232,1	62,8	53,1
8.	Британияи Кабир	1 871,5	53,6	52,1
9.	Канада	1 165,0	90,3	39,0
10.	Зеландияи нав	487,6	29,0	26,0
11.	Сингапур	216,9	65,0	47,0

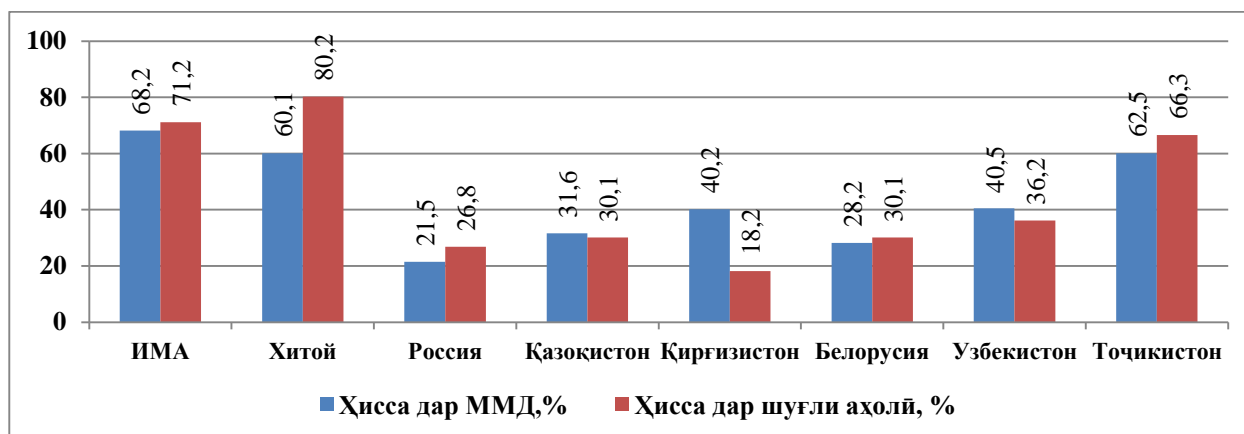
Эзоҳ: X1 – Шумораи субъектҳои хурди соҳибкорӣ, ҳазор адад ; X2 - Ҳиссаи шугли аҳоли дар субъектҳои соҳибкории хурд, % ; X3 - Ҳиссаи субъектҳои хурди соҳибкорӣ дар ММД, %

Дар самти ташкили инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ омӯзиши ҳамаҷониба ва истифодаи таҷрибаи кишварҳои рушд кардаи ҷаҳон, пеш аз ҳама дар Чопон оид ба бунёди низоми инфрасохтори дастгирии соҳибкории хурд хеле ҷолиб ва омӯхтани барои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур мебошад.

Чадвали 3. Теъдоди инфрасохтор дар бахши соҳибкории хурд дар далаатҳои пешрафтаи ҷаҳон, соли 2018

Марказҳои хизматрасонӣ	Номи кишварҳо						
	ИМА	Канада	Чопон	Олмон	Фаронса	Италия	Британияи Кабир
Хизматрасонии қарзӣ ва молиявӣ	Фаъолияти сартосарии шабакаи банкҳо, фондҳо, ширкатҳои сармоягузорӣ ва суғуртавӣ дар кишварҳо						
Маркази рушди СХ	1100	521	313	374	600	1200	450
Марказҳои иттилоотӣ	1100	521	13	33	34	50	45
Бизнес – инкубаторҳо ва технопаркҳо	330	186	11	182	216	26	471
Марказҳои пешбурди содирот	20	15	сетъ	сетъ	26	123	60
Марказҳои иҷтимоӣ	118	41	186	90	41	-	98

Бо мақсади дастгирии ин самт дар иқтисодиёти кишвар пайваста ислоҳот гузаронида шуда, ба соҳибкорон имтиёзҳои зиёд дар шакли кам кардани шумораю меъёри андозу пардохтҳо ба бучет, кам кардани шумораи сохторҳои санҷишкунанда, мораторияи санҷиши фаъолияти онҳо ва ғайра дода мешавад. Ин аст, ки саҳми ин бахш дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва шугли аҳоли дар сатҳи кишварҳои пешрафта қарор дорад. (Диаграммаи 3)

Диаграммаи 3. Ҳиссаи ҳамаи соҳаҳои бахши соҳибкорӣ дар ММД ва шугли аҳолии кишварҳо (бо фоиз) [16; 17; 19]

Ҳангоми таҳлилҳои муқоисавӣ зарур аст, ки шартҳои воридкунии субъектҳо ба ин гурӯҳ, муҳити соҳибкорӣ ва имкониятҳои табиӣи кишварҳо ба инобат гирифта шаванд, зеро онҳо фарқкунандаанд.

Вобаста ба фарқи сохтори иқтисодии кишварҳои шарикӣ иқтисодиву тиҷоратии Тоҷикистон ҳиссаи соҳибкорӣ хурд дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва шугли аҳолии онҳо нисбатан кам аст. Масалан, вобаста ба ҳиссаи ками аҳолии деҳот дар Федератсияи Русия (26 фоиз), Беларус (22 фоиз), Қазоқистон (44 фоиз) ҳиссаи субъектҳои соҳибкорӣ хурду миёна, аз он ҷумла хоҷагиҳои фермерӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва шугли аҳолии ин кишварҳо кам аст. Вале, дар Иттиҳоди Аврупо, ки хизматрасонӣ омили рушд ва ташаккулдиҳандаи асосии маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварҳои аъзои он мебошад, ҳиссаи субъектҳои соҳибкорӣ хурд дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва шугли аҳоли мутаносибан 68 ва 70 фоизро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳандаҳо дар Тоҷикистон мутаносибан ба 60,4 ва 66,1 фоиз баробаранд.

Бояд ба инобат гирифт, ки зиёдии шумораи субъектҳои соҳибкорӣ хурд дар Тоҷикистон бештар ба низомии ҳисобдорӣ ва маъмуриконии андоз вобаста аст. Кишварҳои дигар бо роҳи ҷорӣ қатъии баҳисобгирии муҳосибӣ ва низомии андозбандии муосир пеш мераванд, зеро мақсади сиёсати молиявӣ андозӣ ташкили дурусти низомии андозбандӣ дар асоси ҳисобдорӣ самаранокии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад. Мутаассифона, дар Тоҷикистон шумораи субъектҳои калон сол то сол кам шуда истодааст. Масалан, соли 2018 шумораи онҳо нисбат ба соли 2017 490 адад кам шудааст [11. С. 233].

Албатта, рушди соҳибкорӣ хурд аз омилҳои гуногун: сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, вазъи макроиқтисодӣ, иқтисодии бозори дохилӣ ва имкону шароити баромад ба бозорҳои берунӣ, масофа аз онҳо ва харчи нақлиёти истифодашаванда, арзиши захираҳои истеҳсоли қувваи корӣ, дастгирии давлатӣ ва дастрасӣ ба захираҳои табиӣю молиявӣ вобаста аст.

Барои баҳо додан ба сатҳи рушди соҳибкорӣ хурд дар ҷумҳурӣ зарур аст, ки нишондиҳандаҳои рушди он бо чунин нишондиҳандаҳо дар кишварҳои дигар муқоиса карда шаванд.

Федератсияи Русия яке аз шарикони иқтисодиву тиҷоратии Тоҷикистон аст, ки вобаста ба пасти меъёри андозҳо қисме аз маҳсулоти он ба Қазоқистону Қирғизистон оварда шуда, баъди коркард ба кишвари мо ворид карда мешавад. Ҳиссаи бештари маҳсулоти кишоварзии кишварамон ба Федератсияи Русия низ бо воситаи Ҷумҳуриҳои Қазоқистону Қирғизистон содирот мешавад.

Шароити мусоиди соҳибкорӣ дар кишварҳои ҳамсоя, аз он ҷумла меъёрҳои пасти андозӣ ва имтиёзҳои метавонад боиси ба онҳо кучидани сармояи соҳибкорони тоҷикистонӣ, ташкили корхонаю ҷойҳои корӣ дар онҳо ва мутаносибан кам шудани субъектҳои

соҳибкорию чойҳои корӣ дар Тоҷикистон гардад. Асбаски ҳиссаи зиёди бучети давлатӣ аз ҳисоби субъектҳои соҳибкорӣ ташаққул меёбад, таъсири манфии ин раванд ба бучет ва сатҳи неқӯаҳволии мардуми кишвар низ хеле зиёд хоҳад буд.

Боиси зикр аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳукумати мамлакат супориш доданд, ки оид ба “баробар кардани сатҳи андозбандӣ бо шарикони асосии иқтисодиву тичоратӣ ва давлатҳои ҳамсоя” пешниҳод манзур намояд. Дар раванди иҷрои ин супориш мутобик намудани шароити фаъолияти соҳибкорӣ низ ба мақсад мувофиқ аст [9. С. 20].

Дар сатҳи ҷаҳон вазъи соҳибкорӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои пешбурди соҳибкорӣ (Doing business) муайян карда мешавад. Аз маълумотҳои ҷадвали 4 хулоса кардан мумкин аст, ки яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар сатҳи байналмилалӣ аз рӯи баҳодиҳии пешбурди соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯи маълумотҳои таҳлилии ин баҳодиҳии байналмилалӣ маълум мегардад, ки дар ҷаҳон аз рӯи пешбурди сабуки тичорат Зеландияи нав ва Сингапур яке аз давлатҳои пешрафта ба ҳисоб мераванд. Аз рӯи рейтинги ҷаҳонии пешбурди соҳибкорӣ дар соли 2020 маълум аст, ки ҷумҳуриҳои Сингапур дар байни 190 давлати ҷаҳон ҷойи 2 –ро ишғол намудааст, ки нисбати соли 2015 – 1 зина поён шудааст ва Зеландияи нав аз ҷойи 2 –юми соли 2015 ба мақеи 1 дар соли 2020 баромадааст. Қайд кардан зарур аст, ки ҷумҳуриҳои номбурда дар рейтинги пешбурди тичорат муддати 5 соли охир мавқеи худро аз даст надодаанд. Дар рейтинги пешбурди соҳибкорӣ дар соли 2020 ҷумҳуриҳои Германия ҷойҳои 22 – бо 79,7 ҳол (2015 - 14), Япония - 29 бо 78,0 ҳол (2015 - 29), Россия - 28 бо 78,2 ҳол (2015 - 62), Қазоқистон - 25 бо 79,6 ҳол (2015 - 77), Узбекистон – 69 бо 69,9 ҳол (2015 - 141) қарор доранд. Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, дар ин ҷадвал соли 2020 ҷойи 106-умро бо 61,3 ҳол ишғол намудааст, нисбати соли 2015 – 60 зина боло рафтааст.

Ҷадвали 4. Мавқеи Тоҷикистон дар рейтинги пешбурди тичорат (солҳои 2017- 2020)

№	Нишондиҳандаҳо	Солҳо			Фарқият нисбати соли 2018
		2017 / 2018	2018 / 2019	2019 / 2020	
1.	Бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ	57	60	36	-21
2.	Гирифтани иҷозат барои сохтмон	136	135	137	+1
3.	Пайвастан ба шабакаи таъминоти барқӣ	171	173	163	-8
4.	Бақайдгирии моликият	90	91	77	- 3
5.	Дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ (қарз)	122	124	11	-111
6.	Ҳимояи манфиатҳои сармоягузoron	33	38	128	+95
7.	Андозбандӣ	132	136	139	+7
8.	Тичорати байналмилалӣ	149	148	141	-8
9.	Таъмини иҷрои созишномаҳо	54	61	76	+22
10.	Барҳамдиҳии корхонаҳо	148	146	153	+5

Муаллифи мақола дар асоси усули муқоисавӣ ба хулоса омадааст, ки дар кишварҳои гуногунӣ ҷаҳон вазъи соҳибкорӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои пешбурди соҳибкорӣ (Doing business) муайян карда мешавад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин назарсанҷиву радабандӣ дар се соли охир (2017-2019) зимни нишондиҳандаҳои бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ аз ҷойи 57 соли 2017 ба 36 –м дар соли 2019 ва мутаносибан дастраси ба захираҳои молиявӣ (қарзӣ) аз ҷойи 122 ба 11; тичорати байналмилалӣ аз ҷойи 149 ба 141-м; бақайдгирии моликият аз ҷойи 90-м ба 77 –м; пайвастан ба шабакаҳои барқи аз ҷойи 171 ба 163-м, яъне ба пешравиҳои муайян ноил гаштааст [15].

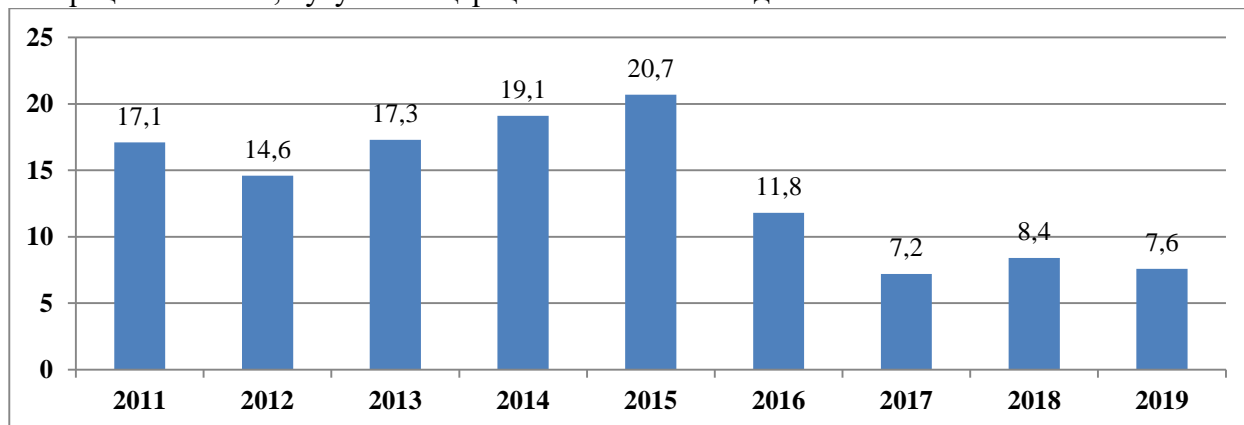
Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон аз рӯи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (6,9 ва 6,5 млрд. доллари ИМА дар соли 2019), маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар

сари аҳоли (3146 ва 3521 доллари ИМА), кишварҳои кӯҳӣ буданашон (93 ва 94 фоизи худуд), зиндагии ҳиссаи асосии аҳоли дар деҳот (мутаносибан 73 ва 66 фоизӣ), дар сохтори субъектҳои соҳибкории хурду миёна зиёд будани хоҷагиҳои фермерӣ (47,8 ва 51,3 фоизӣ) ва соҳибкорони инфиродӣ (43,7 ва 46,9 фоизӣ) ба ҳам шабоҳат доранд.

Таҳлили муқоисавии вазъи соҳибкорӣ дар ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Қирғизистон нишон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои иқтисодии рушди соҳибкорӣ дар Қирғизистон нисбати чунин нишондиҳандаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бехтаранд. Масалан, дар Ҷумҳурии Қирғизистон шумораи субъектҳои соҳибкории хурд нисбат ба Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб 3 маротиба (мутаносибан 808437 ва 280904 адад) зиёд аст, гарчанде аҳолии Ҷумҳурии Қирғизистон нисбат ба аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон 45 фоиз камтар аст. Агар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 31 нафари аҳоли як субъекти соҳибкорӣ рост ояд, дар Ҷумҳурии Қирғизистон ин таносуб зиёда аз 4 маротибаро ташкил медиҳад (7,5 нафари аҳоли ба 1 субъекти соҳибкорӣ).

Ин рақамҳо аз нисбатан мусоид будани шароити пешбурди соҳибкорӣ дар кишварҳои ҳамсоя шаҳодат дода, андешидани чораҳои фаврӣ дар самти ҳавасмандгардонии таъсиси субъектҳои соҳибкорӣ, ҳимояи манфиатҳои соҳибкорон ва дастгирии онҳо аз ҷониби давлатро тақозо мекунад.

Яке аз роҳҳои дастгирии давлатӣ таъмини дастрасии субъектҳои соҳибкорӣ ба захираҳои молиявӣ, хусусан ба қарзҳои бонкӣ мебошад.

Диаграммаи 4. Ҳиссаи қарзҳои ба ҳамаи соҳаҳои соҳибкорӣ додашуда дар ММД (бо фоиз) [3]

Гарчанде ҳиссаи субъектҳои соҳибкории хурд дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 2011 – 2019 17,7 банди фоизӣ (аз 46,8 то 64,5 фоиз) афзоиш ёфтааст, ҳиссаи қарзҳои ба он додашуда дар ин солҳо ҳамагӣ 1,3 банди фоизӣ (аз 19,37 то 20,7 фоиз) афзудаасту ҳалос. Соли 2019 бошад, вобаста ба вазъи нугувори иқтисодӣ ин нишондиҳандаҳо нисбати соли 2016 мутаносибан 4,2 ва 0,8 банди фоизӣ коҳиш ёфтаанд. Дар таъя ба маълумотҳои омории нимсолаи аввали соли 2020 ҳиссаи қарзҳо дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ то 7,2 фоиз поён хоҳад рафт, ки аз мушкилиҳо дар ин самт дарак медиҳад. Дар таҷрибаи байналмилалӣ, аз он ҷумла кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, роҳҳои гуногуни дастгирии бахши соҳибкорӣ аз ҷониби давлат истифода мешавад. Масалан, ҳамасола аз ҳисоби бучети Федератсияи Русия маблағҳои зиёд барои пӯшонидани қисме аз фоизҳои қарзҳои бонкӣ, ки ба субъектҳои соҳибкории хурду миёна дода шуданд, ҷудо карда мешавад. Сохторҳои махсуси давлатӣ ба суғуртаи истеҳсоли маҳсулот ва ташкили содироти он машғуланд. Дар баъзе кишварҳои дигар, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон фондҳои дастгирии соҳибкорӣ таъсис дода шудаанд (ҷадвали 5).

Чадвали 5. Самтҳои дастгирии давлатии соҳибкории хурд барои ҳама соҳаҳои иқтисоди кишварҳои ИДМ

Самтҳои дастгирии давлатии соҳибкории хурд	Мамлакатҳо						
	Арманистон	Русия	Қазоқистон	Қирғизистон	Белорус	Узбекистон	Тоҷикистон
Бақайдгирии интернетии ширкату соҳибкорон	+	+	+		+	+	
Хизматрасонии интернетии низоми кадастри моликияти ғайриманкул	+	+					
Низоми электронии гирифтани иҷозатномаҳо	+	+	+			+	
Созишномаи махсуси инвеститсионӣ		+					+
Имтиёзҳо дар баҳши пардохти андоз аз ғоида	+						+
Имтиёзҳои андозӣ вобаста ба сармоягузорӣ		+	+	+	+	+	+
Озод намудан аз ва ё батаъхирандозии пардохти ААИ ҳангоми воридоти гурӯҳи муайяни молҳо	+	+					
Пешниҳоди электронии ҳисоботҳои андозӣ	+	+	+	+	+	+	+
Бизнес-инкубатор ва технопаркҳо	+	+	+	+	+	+	
Фармоиши давлатӣ	+	+	+	+	+	+	+
Марказҳои рушди СХ	+	+	+	+	+	+	
Ёрии суғуртавии содироти молҳои субъектҳои СХ	+	+	+	+	+		
Пӯшонидани қисми ғоизи қарзҳои бонкӣ		+	+	+	+	+	
Дастгирии СХ ҳангоми содироти мол	+	+	+	+	+	+	+
Марказҳои иттилоотӣ		+	+		+		
Субсидия барои пӯшонидани қисми харчи лизингӣ		+	+		+		
Фонди дастгирии соҳибкорӣ		+	+	+	+	+	+
Фонди замонатӣ	+	+	+	+	+		

Дар амалия, илова ба намудҳои дар чадвали 5 зикршуда, намудҳои зиёди дастгирии соҳибкории хурд, ба монанди пӯшонидани қисми ғоизи қарзҳои ба соҳибкорон додасуда, пешниҳоди субсидияҳои давлатӣ ба субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ, паст намудани андозҳо барои соҳибкорон, содагардонии тартиботи содироти мол, суғуртаи хавфи талафи ҳосили маҳсулоти кишоварзӣ, додани маблағ барои ҳар сар чорвои дар хочагӣ парваришёфтаи стода, таъмини иштироки соҳибкорон дар тендерҳои давлатӣ, додани фармоишҳои давлатӣ ба онҳо, иҷораи биноҳои давлатӣ ба онҳо бо шартҳои имтиёзнок, мусоидат ба рушди иноватсионии фаъолияти соҳибкорӣ, дастгирии иттилоотии онҳо, дастгирии лоиҳаҳои пешниҳодкардаи соҳибкорон, ташаккул ва дастгирии соҳибкорони

чавон, додани имтиёзҳо дар истифодаи инфрасохтори давлатӣ, субсидияи харочот барои иштирок дар намоишгоҳҳои молу маҳсулот ва ғайра истифода мешаванд.

Аз чадвали 5 зикршуда чунин хулоса кардан зарур аст, ки аз 18 намуди дастгирии давлатии соҳибкорӣ айни ҳол дар Тоҷикистон 7-тои он қисман ё пурра истифода мешаванд. Боқимонда вучуд надоранд, ё дар марҳилаи ибтидои татбиқ қарор доранд. Масалан, татбиқи лоиҳаи ҳукумати электронӣ имкон медиҳад, ки бақайдгирии интернетии субъектҳои соҳибкорӣ, хизматрасонии интернетии низоми кадастри моликияти ғайриманқул ва низоми электронии гирифтани иҷозатнома амалӣ шаванд.

Яке аз намудҳои дастгирии давлатӣ, ки метавонад дар рушди соҳибкорӣ саҳми арзанда дошта бошад додани кафолати бозгашти қарзҳои ба соҳибкорон додашуда мебошад. Чи хеле, ки аз намудори боло бармеояд, ин намуди дастгирӣ дар ҳамаи кишварҳои номбаршуда, ба истиснои Тоҷикистон, вучуд дорад ва боиси рушди соҳибкорӣ гардидааст. Ташкилу таъмини фаъолияти самараноки фондҳои замонатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва истифодаи онҳо барои додани кафолати бозгашти қарзҳои бонкӣ, қисми харочот барои лизинги техникаю таҷҳизот, ҷалби маблағҳо барои истеҳсоли молу маҳсулот метавонад боиси боз ҳам рушд ёфтани соҳибкорӣ, зиёд шудани шумораи субъектҳо, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва ғанигардонию бучету некуаҳволии мардум гардад.

Бояд қайд намуд, ки пешниҳодҳои асоснокнамудаи мо ба ҳамаи соҳаҳо дахл доранд, вале дар Тоҷикистон зиёда аз 80 фоизи субъектҳои соҳибкорӣ ба соҳаҳои кишоварзӣ ва хизматрасонӣ рост меояд. Бинобар ин аксари пешниҳодҳо низ ба ҳамин самтҳо дахл доранд. Ҳамин тариқ, таҳлили таҷрибаи ҷаҳонии аҳамияти дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ ва мавҷудияти сиёсати комплексии давлатӣ дар кишварҳои пешрафта, инчунин таҳлили муқоисавии ҳолати феълӣ инфрасохтори дастгирии соҳибкорӣ дар Тоҷикистон зарурияти дастгирии системавии соҳибкорӣ дар бисёр самтҳо ро нишон медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Агенти омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2019. - с. 245
2. Армстронг Х., Тейлор Дж. Развивающиеся структуры и проблемно-ориентированные среды / перевод с англ. В.В. Александров. – СПб.: СПИИРАН, 2007. с. 47
3. Бюллетенҳои омили бонкии Бонки миллии Тоҷикистон барои соли 2019.
4. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: избранные произведения // Пер. с англ. Дж. М. Кейнс. - Москва: «Экономика», 1983. - с. 98.
5. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Нашриёти Ганҷ”, 2016 –с 9.
6. Кунин В.А., Александрова Е.А. Анализ зарубежного опыта поддержки малого предпринимательства// Российское предпринимательство, -М.: 2011. - № 1 (2). - с. 38
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ аз 02.01.2020, №1684, с.2
8. Малый и средний бизнес как фактор экономического роста России / Ин-т экон. Политики им. Е.Т. Гайдара. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2019. – 308 с. : ил. – (Научные труды / Ин-т экон. политики имени Е.Т. Гайдара; № 178Р). - с. 56
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Шарқи озод», 2016 – 20 с
10. Справочная информация о развитии малого и среднего предпринимательства Торгпредства России Японии по состоянию на начало 2019 г.
11. Тоҷикистон: 25 – соли истиқлолияти давлатӣ. – Душанбе: “ТоРус”, 2016 – с. 27.
12. Данные Национального статистического офиса Республики Корея (National Statistical Office) за 2014 г. Официальный сайт Министерства по делам МСП и стартапов Республики Корея
13. Официальный сайт Администрации малого бизнеса США <https://www.sba.gov/sites/default/files/advocacy/SB-FAQ-2017-WEB.pdf>.

14. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.
15. <http://www.doingbusiness.org/rankings> (санаи муроҷиат: 22.11.19). - с. 8.
16. <http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat/ru/statistics> (санаи муроҷиат: 16.10.19).
17. <https://www.strategybusiness.ru/jour/article/viewFile/186/176>.
18. SBA, Frequently Asked Questions, Advocacy: the voice of small business in government. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sba.gov/advo/stats/sbfaq.pdf>.
19. http://economic-definition.com/Business/Sredniy_biznes (санаи муроҷиат: 16.10.19).

УДК 2964.331.1

Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Марупова Н.Ш.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

В статье рассмотрены вопросы о социальной защите населения. Изучен термин «социальная защита», а также особенности социальной защиты населения в условиях трансформационных процессов. Кроме того, выделены компоненты и основные функции обеспечения социальной защиты населения. Установлено, социальные услуги играют важную роль в системе социальной защиты населения в контексте Республики Таджикистан. Дана авторская трактовка, что «социальные услуги - это комплекс социальных услуг, связанных с деятельностью социальных служб для предоставления пособий и предоставления различных социальных услуг нуждающимся людям», а также описаны принципы социального обслуживания.

Ключевые слова: социальная защита, население, система обслуживания, пенсия, финансирование, льготы, экономическая политика, особенности

Факеров Х.Н., Саидова М.Х., Марупова Н.Ш.

ХУСУСИЯТҲОИ ҲИФЗИ ИҶТИМОИИ АҲОЛӢ ДАР ШАРОИТИ РАВАНДҲОИ ТРАНСФОРМАТСИЯ

Мақола ба масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли бахшида шудааст. Мафҳуми «ҳифзи иҷтимоӣ», инчунин хусусиятҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар шароити равандҳои дигаргунсозӣ омӯхта мешавад. Илова бар ин, ҷузъҳо ва вазифаҳои асосии таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳоли таъкид шудаанд. Муқаррар карда шудааст, ки хизмати иҷтимоӣ дар системаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи муҳим дорад. Тафсири муаллиф дода мешавад, ки «хизматрасонии иҷтимоӣ маҷмӯи хизматрасониҳои иҷтимоӣ мебошад, ки ба фаъолияти хадамоти иҷтимоӣ оид ба пешниҳоди имтиёзҳо ва расонидани хизматҳои гуногуни иҷтимоӣ ба ашхоси ниёзманд алоқаманд аст», инчунин принципҳои хизмати социалиро тавсиф мекунад.

Калидвожаҳо: ҳифзи иҷтимоӣ, аҳоли, низоми хизматрасонӣ, нафақа, маблағгузорӣ, имтиёзҳо, сиёсати иқтисодӣ, хусусиятҳо

Fakerov Kh.N., Saidova M.Kh., Marupova N.Sh.

PECULIARITIES OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION PROCESSES

The article deals with the issues of social protection of the population. The term "social protection" is studied, as well as the features of social protection of the population in the context of transformation processes. In addition, the components and main functions of ensuring social protection of the population are highlighted. It has been established that social services play an important role in the system of social protection of the population in the context of the Republic of Tajikistan. The author's interpretation is given that "social services are a complex of social services related to the activities of social services for the provision of benefits and the provision of various social services to people in need", as well as describes the principles of social services.

Key words: social protection, population, service system, pension, financing, benefits, economic policy, features

В современных условиях система рыночной экономики изменила экономическую политику управления хозяйством, а также сформировала новую политику экономического стимулирования спроса на рабочую силу и социальной поддержки населения. Переход к новым ценностям в общественной жизни не идет гладко. Настоятельно необходимо принять жесткую экономическую политику для устранения острого противоречия между рыночным механизмом и запасом прочности людей для защиты социального обеспечения. Как право человека социальная защита или социальное обеспечение определяется как комплекс мер и программ, направленных на сокращение и предотвращение бедности и незащищенности на протяжении всей жизни. Социальная защита представляет собой благополучие детей и семьи, пособия во время беременности и родов, по безработице, производственные травмы, болезни, старость, инвалидность и благополучие тех, кто потерял кормильца, а также медицинское обслуживание.

Таким образом, политика в сфере социальной защиты является необходимо жизненно важным подразделением национальных стратегий развития, так как направленно на сокращение уровень бедности, а также экспозиции на протяжении всей жизни человека. Цели в области устойчивого развития воспроизводят совместную приверженность стран внедрению соответствующих систем и мер социальной защиты на национальном уровне, в том числе закладке основы для сокращения и предотвращения бедности.

Приверженность универсальности подтверждает глобальное согласие, содержащееся в минимальной Рекомендации 202 международного сообщества по расширению социального обеспечения, которая была принята правительствами, профсоюзами и работодателями в 2012 году. В отчете Международной организации труда дается анализ тенденций в системах социальной защиты, включая минимальные уровни соцзащиты. Также проводится в отчете анализ состояния статуса социальной защиты детей трудоспособного возраста, женщин и мужчин, а также пожилых людей на основе подхода, основанного на жизненном цикле.

В большом количестве новых глобальных, региональных и национальных данных об охвате социальной защиты, благосостоянии и государственных расходах на социальную защиту. Он обеспечивает новую оценку эффективного охвата социальной защитой и всесторонний мониторинг системы социальной защиты, включая базовый минимальный уровень социальной защиты.

Термин «социальная защита» вошел в терминологию профессиональных ученых и практиков, но и находится в массовом обращении, и является одним из наиболее распространенных терминов в повседневной жизни всех социальных классов и социальных групп. Чтобы проанализировать его и дать убедительную оценку, очертить стратегии и

тактики для реализации эффективной социальной защиты, необходимо понять ее концептуальные деформации.

Авторы [4,10] в своих исследованиях о методах количественного определения «система социальной защита» рассматривали как социальный институт. Ученый Л.П. Якушев установил связь между основной целью деятельности органов социальной защиты и соблюдением законов. Он полагает, что этот подход основан на позиции Международной организации труда, в основе которой лежит институциональная структура системы соцзащиты в виде различных агентств соцобеспечения и помощи.

В.Н. Ковалев считает, что «под социальной защитой населения следует понимать меры защиты, целостную систему конкретных действий государственной власти и общественности, которая фактически гарантирует социальную защищенность населения по всему комплексу параметров» [4].

Ученый Е.И. Холостовой отмечает, что «категориальная социальная защита населения имеет разное значение. На данный момент в экономических условиях социальная защита заменена на термин социальное обеспечение [9].

Следовательно, можно констатировать, что роль социальной защиты с помощью социальной поддержки очень важно в снижении бедности.

Исследования подсистемы социальной защиты, ее особенности, повышение эффективности управления и разработка социальных условий базируются на работах отечественных ученых [2,3,4,], которые подтвердили, что система соцзащиты является частью социальной политики и обеспечивает граждан систему социальных услуг, предназначенную для обеспечения определенной степени социального статуса. Защита с учетом конкретных условий социального развития помогает реализовать социально приемлемый уровень жизни людей.

Важно выделить следующие компоненты:

а) Социальная защита населения является неотъемлемой частью социальной политики государства и служит предотвращению негативных последствий социально-экономических реформ;

б) Система социальной защиты - это совокупность норм, методов и средств контроля над социальными услугами, которые предоставляют населению с целью совершенствование управления системой социальной защиты населения.

При этом следует выделить деятельность, осуществляемая социальными службами государственными органами, агентствами социального обслуживания для решения задач, направлений и форм социальной защиты населения.

Кроме того, выделяют следующие основные направления государственной системы социальной защиты населения: «оказание социальных услуг; социальная поддержка и помощь; социальное страхование».

Особое внимание следует уделить социальному страхованию как основную форму социальной защиты населения. Данный вопрос в Республике Таджикистан регулируется законом: от 25 июня 1993 г. № 796 (ред. от 18.03.15) «О пенсионном обеспечении граждан Республики Таджикистан»; от 13 декабря 1997 года № 517 «О государственном социальном страховании»; от 18 июня 2008 года, № 408 «О медицинском страховании в Республике Таджикистан»; от 7 января 2010 года №732 №595 «О страховых и государственных пенсиях»; от 26 декабря 2011 год № 790 «Об обязательном профессиональном пенсионном страховании»; от 3 июля 2012 года, №860 «О персонифицированном учете в системе обязательного пенсионного страхования» и т. д.

Однако до сих пор нет законодательства о статусе действующих фондов социального страхования. Поэтому считаем исследовании данного вопроса важным и на основе анализа социальной практики выделяем функции службы социальной защиты, которые показано в рисунке 1.

Рисунок 1 - Основные функции обеспечения социальной защиты населения

Как видно из рисунка 1, социальное страхование не является функцией социальных служб.

Анализ литературы [1,8,9,10] показывает, что многие авторы считают, что «социальная защита населения занимает промежуточное положение между экономической и политической системами и служит связующим звеном между экономики и политики, поэтому неразумно рассматривать социальную защиту населения как сфера социальных отношений относительно независимый подход».

Социальная защита основывалась не на институте социального страхования, как это в большинство развитых стран, а основывалась на государственном социальном обеспечении.

Социальная защита населения представляет собой сложную организацию, упорядоченное целое, а также ее природа, качество, цели и функции разнообразны, что изъясняется атомарностью и неоднозначностью потребностей различных социальных объектов. Деятельность и развитие учреждений здравоохранения и социальной защиты ограничены объективными законами и основаны на установленных принципах социального управления.

С точки зрения автора [1,4,5], социальная защита населения - это система распределительных отношений, в которой государственные средства, материальная помощь и гражданские услуги используются за счет национального дохода. Государство заботится о каждом, кто потерял полную или частичную трудоспособность, а также это деятельность государства по реализации целей и приоритетов социальной политики, которые дают каждому право на достойную жизнь.

Система социальной защиты населения - система общественных отношений и целенаправленной деятельности государства на примере центральных органов государственной власти, органов местного самоуправления, организаций, учреждений и других юридических и физических лиц по обеспечению благоприятных условий труда и быта для каждого гражданина. Субъекты связаны с созданием благоприятных условий жизни, направленных на развития человека. В сфере труда, занятости и трудовой деятельностью, предоставлением социальных услуг, пенсий и пособий, поощрением занятости и регулированием рынка труда, образование и переподготовка кадров, регулирование трудовых отношений, в том числе регулирование заработной платы и доходов населения, обеспечение социальных гарантий и уровня жизни нуждающихся, они составляют единую систему социальной защиты населения.

Социальная защита населения основывается на решении различных проблем, что является результатом реализации различных социальных рисков. Государственная политика Республики Таджикистан в области социальной защиты формируется в

соответствии с положениями Конституции Республики Таджикистан [7]. В соответствии со статьей 1 Конституции Республики Таджикистан, «Таджикистан является социальным государством, обеспечивающим каждому человеку достойную жизнь и свободное развитие». А также охраняются труд и здоровья человека, устанавливается гарантированная минимальная заработная плата и набором гарантий в старости, в случаях болезни, инвалидности, утраты трудоспособности, потери кормильца и в других случаях. Развивается система социальных служб, устанавливаются государственные пенсии, пособия и иные гарантии социальной защиты.

В Республике Таджикистан пока нет законодательства о статусе действующих фондов социального страхования. Сотрудничество государства в формировании фонда, т.е. бюджетных ассигнованиях осуществляется только в пенсионном фонде. В основном социальные гарантии реализуются через систему социальной защиты. Основой государственной социальной гарантии являются минимальные стандарты социальной защиты, на определенный период времени, посредством социальных норм, отвечающих потребностям общества, и бесплатных услуг, что гарантирует соответствующий уровень потребления для расходования обязательных бюджетных средств на эти цели.

Социальную защиту следует рассматривать как систему распределительных отношений, в которой государственные средства, материальная помощь и гражданские услуги используются за счет национального дохода. Государство заботится о каждом, кто потерял полную или частичную трудоспособность, а также это деятельность государства по реализации целей и приоритетов социальной политики, которые дают каждому члену общества право на достойную жизнь.

В целях реализации Указа Президента Республики Таджикистан от 19 ноября 2013г., № 12 «О совершенствовании структуры исполнительных органов государственной власти». В 2014 году в соответствии с распоряжением Правительства Республики Таджикистан от 16.03.2014 года № 168 был создан Государственное агентство социальной защиты населения, который в соответствии с Уставом является исполнительным органом и осуществляющим функции обеспечения государственных услуг в системе социальной защиты.

Уполномоченными органами организационно-правовой формы соцзащиты населения являются: «Служба миграции министерство труда, миграции и занятости населения; Министерство здравоохранения и социальной защиты населения; Министерство образования и науки; Министерство культуры; Комитет по делам женщин и семьи при Правительстве; Агентство социального страхования и пенсий при Правительстве; местные исполнительные органы; Федерация независимых профсоюзов, а также организации гражданского общества Республики Таджикистан».

Министерство труда и социальной защиты и на местном уровне формируют органы исполнительной власти областей, городов и районов. Другие организации и учреждения, особенно общественные объединения, которые работают в этом направлении, являются неотъемлемой частью этой системы и играют важную роль в реализации социальных прав граждан.

Социальную защиту следует рассматривать, как практическую деятельность по реализации основных направлений социальной политики.

Необходимо отметить, что социальная защита населения в Республике Таджикистан подразделяется на следующие разделы: пенсии и социальные пособия; социальные услуги и государственные социальные гарантии; социальная поддержка и благотворительная деятельность.

В этом секторе существует два типа социальной защиты государственные и негосударственные.

К государственным видам социальной защиты относятся:

- пенсии и социальное страхование;

- назначение и выплата социальных пособий и компенсаций;
- предоставление государственных социальных услуг и льгот;
- социальная интеграция инвалидов в обществе и реабилитация людей с такими нарушениями.

Социальная поддержка и благотворительная деятельность нуждающихся организаций и отдельных лиц, создание системы добровольного страхования и частной системы занятости и здравоохранения, а также деятельность общественных объединений образуют негосударственные формы социальной защиты.

Основными объектами социальной защиты являются, прежде всего, инвалиды, ветераны войны и труда, одинокие и одинокие пожилые люди, сироты и бездомные дети, бедные семьи и другие группы в трудных жизненных ситуациях.

Социальные услуги играют важную роль в системе социальной защиты населения в контексте Республики Таджикистан. Социальные услуги - это комплекс социальных услуг, связанных с деятельностью социальных служб для предоставления пособий и предоставления различных социальных услуг нуждающимся людям.

Принципы социального обслуживания:

- ответственность всех субъектов социальной защиты населения;
- соблюдение социальной справедливости;
- добровольное предоставление социальных и рейтинговых или адресных услуг;
- гуманность и равенство.

Следующие виды социальных услуг предоставляются субъектами:

- социальные услуги на дому;
- социальные услуги в учреждениях постоянного учреждения;
- временное социальное обслуживание.

Президент Республики Таджикистан, Лидера нации, Эмомали Рахмона в своем послании от 26.12.2018г. подчеркнул, что «мы уделяем особое внимание процессу реабилитации людей с ограниченными возможностями, социальной поддержке уязвимых групп, в том числе детей-сирот, детей из бедных семей и их доступа к медицинским и социальным услугам, мы принимаем своевременные меры» [9].

В рамках реализации «Концепции развития системы социального обслуживания в Республике Таджикистан» люди получают постоянную государственную поддержку в постоянных учреждениях социальной защиты, школах-интернатах для психически больных и интернатах для пожилых людей и пенсионеров.

В настоящее время регулярной государственной поддержкой охвачено 1380 жителей, из которых 305 детей-инвалидов и 1075 взрослых с ограниченными возможностями.

Следует отметить, что бесплатные социальные услуги являются одним из важнейших направлений социальной защиты населения и предоставляются гражданам, которые находятся в трудной ситуации, являются наиболее уязвимыми и нуждаются в социальной поддержке и руководстве.

В соответствии с Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 октября 2016 года № 416 «О внесении изменений и дополнений в решение Правительства Республики Таджикистан» от 3.07.2014 г. №437 экспериментальный механизм адресной социальной помощи внедряется в 40 пилотных городах. Согласно плану, новая система назначения и выплаты адресной социальной помощи малообеспеченным семьям и гражданам будет внедрена в этом году в остальных 28 городах и районах страны.

Новая система назначения и выплаты адресных пособий по социальной помощи была введена вместо двух механизмов предварительной оплаты для учащихся из семей с низкими доходами и компенсации за использование электричества и природного газа.

Адресная социальная помощь - это новая форма социальной помощи, предоставляемая семьям с низкими доходами, чье благосостояние не соответствует стандартам, установленным в Методике выявления малоимущих семей и граждан.

За четыре года 295 699 семей обратились за адресной социальной помощью, из которых 272 173 были включены в информационную систему программы. В результате обработки данных 235 472 семьям было предоставлено право на получение адресной социальной помощи. Общее число членов семей получателей адресной социальной помощи, получивших статус бедности за последние четыре года, составило 1 509 443 человек.

Сумма бюджетного финансирования на выплату адресной социальной пособий за четыре года работы составила 86 527 415 сомони. Следует отметить, что идет выполнение Постановление Правительство Республики Таджикистан от 05.02.2007 № 244 «О выплате пособий малоимущим семьям», чьи дети учатся в среднеобразовательных учреждениях Республики Таджикистан и с 1 января 2008 года № 379 «Оказание социальной помощи малоимущим семьям и гражданам» осуществляется в городах и районах республики и находится под постоянным контролем.

За последние четыре года число малоимущих семей по заявке городских и районных комиссий страны составило 437 411 семей, при этом 76 616 801 сомони было выделено на компенсацию за электроэнергию и природный газ. По данным исполнительных органов государственной власти в областях, городах и районах на период 2014-2018 годов размер пособия для малообеспеченных семей, чьи дети учатся в общеобразовательных школах, 531 125 ученикам из малообеспеченных семей республики было выплачено 16 593 864 сомони.

Социальные услуги предоставляются государством за счет государственных выплат. Социальные услуги в неправительственных организациях предоставляются за счет благотворительных организаций, внебюджетных источников и других, не запрещенных законодательством источников, таких как благотворительные пожертвования, благотворительность и гуманитарная помощь.

Во многих странах, особенно в развивающихся странах, социальная защита представляет собой сложную и хаотичную систему, которая состоит из различных социальных льгот, выплат и компенсаций предоставляемых разных групп граждан. Таким образом, в Республике Таджикистан почти 92 категориям граждан (ветераны, инвалиды, дети, безработные) обеспечено более 540 видов социального обеспечения, выплат, пособий и субсидий в виде бюджетных средств.

При совершенствовании системы социальной защиты населения Таджикистана необходимо учитывать ее межотраслевые характеристики, что поможет: «большой инклюзивной, равенству доступа к услугам, ресурсам и возможностям; расширению прав и возможностей бедных и уязвимых групп для участия в социальной, экономической и политической жизни; большей безопасности, способности преодоления хронических или внезапных рисков, особенно среди бедных и уязвимых групп; развитию кадрового потенциала; диверсификации в предоставлении социальных услуг уязвимым группам населения для преодоления трудных жизненных ситуаций».

Важно отметить, что пенсионная обеспечения играет решающую роль в политике социальной защиты, но в нашем случае из-за недостаточного или незначительного государственного измерения постепенная ликвидация принцип солидарности в системе пенсионной и социальных выплатах теряет себя. Поэтому государству необходимо укреплять положение населения в отношении доходов в социальном секторе, а также разрабатывать и реализовывать наиболее эффективные механизмы получения дохода. Основная концепция этого механизма заключается в создании благоприятных условий, которые позволят экономически активному населению получать прожиточный минимум, который был бы достаточен для средней жизни.

В результате разработки и реализации этих мер будет сформирована и улучшена система обязательного государственного страхования, а также увеличен размер социальных пособий за счет социальных налогов работающих граждан. Поэтому в эпоху

глобализации содействие занятости и регулирование трудовых отношений на рынке труда являются важной частью системы социальной защиты и в целом, социальной политики.

Таким образом, система социальной защиты населения является важной частью социальной политики, ее цели и задачи, прежде всего, направлены на улучшение благосостояния людей и обеспечение достойных условий для развития и процветания людей. Достижение этих целей создаст социальную стабильность и достойный уровень жизни граждан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахманова М.З. Особенности развития и модернизации системы социальной защиты населения в национальной экономике Таджикистана: автореф. к.э.н. (08.00.05)/ М.З. Абдурахманова. // - Худжанд, 2018. – С. 7.
2. Джаббаров А. Предпосылки и экономические основы социальной защиты населения в условиях становления рыночных отношений: автореф. дис. ... докт. экон. наук: 08.00.05 / Абдусаттор Джаббаров. - Душанбе, 2000. - 42с.
3. Марупова Н.Ш. Развитие системы социальной защиты населения в условиях рыночной экономики: дис. ... кан. экон. наук: 08.00.05 / Ш.Н. Марупова. - Душанбе, 2021. – 191с.
4. Ковалев В.Н. Социология управления социальной сферой. / В.Н. Ковалев. – М.: Академический проект, 2003. С. 130-131.
5. Комилова З.А. Управление системой социальной защиты населения Республики Таджикистан. / З.А. Комилова. – Душанбе, 2018. – С.46-53
6. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.05.2016 г.), ст. 35.
7. Послание Президента Республики Таджикистан от 26.12.2018г.: <http://www.president.tj>.
8. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.
9. Холостова Е.И. Социальная работа / Е.И. Холостова. – М.: Дашков ..., 2007. - С. 351–352.
10. Якушев Л.П. Социальная защита. /Л.П. Якушев. – М.: 1998. - С. 6.

УДК 339.3

Мариншоев М.М.

ОМИЛҶО ВА ШАРТҶОИ РУШДИ САВДОИ ЧАКАНАИ ШАҲРИ ДУШАНБЕ

Дар мақолаи мазкур дар асоси барасии таснифоти гуногун омилҳо ва шароитҳои асосие, ки ба рушди савдои чаканаи шаҳри Душанбе таъсир мерасонад асоснок ва муайян карда шудаанд. Ҳоло дар адабиётҳои иқтисодӣ таснифоти ягонаи эътирофшудаи омилҳое, ки рушди фаъолияти корхонаҳои савдои чаканаро муайян мекунанд мавҷуд нест, хусусан нисбат ба савдои чакана дар шаҳрҳои бузург. Омилҳои асосии дохилӣ (демографӣ, иқтимоию иқтисодӣ, технологӣ, психологӣ ва ғайра) ва берунӣ (анъанаҳои миллӣ, сиёсӣ, маркетингӣ, фарҳангӣ, қавмӣ, мазҳабӣ, шароити иқлимӣ ва ғайра), ки ба рушди фаъолияти корхонаҳои савдои чакана дар шаҳри Душанбе таъсир мерасонанд асоснок карда шудааст. Асоси омӯзиши хусусиятҳои гуногуни таснифот ба мо имкон медиҳанд, ки омилҳои ба

рушди ин соҳа монешавандаро муайян кунем ва самтҳои асосиро, ки ба рушди муосири ин соҳа дар шароити муносибатҳои бозорӣ мусоидат мекунанд, муайян намоем. Дар асоси ин, таснифи омилҳои, ки ба рушди корхонаҳои савдои чакана дар шаҳр таъсир мерасонанд, ба унсурҳои беруна ва дохилӣ ҷудо карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: савдои чакана, омилҳои дохилӣ ва берунӣ, бозори истеъмолӣ, омилҳои асосӣ, таснифот ва баҳодиҳии омилҳо, сатҳи даромади аҳоли, омилҳои, ки ба рушди савдои чаканаи шаҳр таъсир мерасонанд, фаъолияти инноватсионӣ.

Мариншоев М.М.

ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ ГОРОДА ДУШАНБЕ

В данной статье на основе рассмотрения различных классификационных признаков, выявлены и обоснованы основные факторы, влияющие на развитие розничной торговли города Душанбе. В статье сделан вывод о том, что в настоящее время в экономической литературе отсутствует единая общепринятая классификация факторов, влияющих на функционирование и развитие розничной торговли, особенно применительно к розничной торговле крупного города. Обоснованы и выявлены основные внутренние (демографические, социально-экономические, технологические, социо-графические, психологические и т.п.) и внешние факторы (национальные, политические, маркетинговые, культурные, этнические, религиозные традиции, климатические условия и др.), влияющие на функционирование и развитие розничной торговли в городе Душанбе, на основе исследования различных классификационных признаков, которые позволяют выявить причины, сдерживающие развитие этой сферы, определить основные направления, способствующие эффективному его развитию в условиях углубления рыночных отношений. Исходя из этого, осуществлена классификация факторов, влияющая на развитие розничной торговли города на внешние и внутренние.

Ключевые слова: розничной торговли, внутренние и внешние факторы, потребительский рынок, основные факторы, классификация и оценка факторов, уровня доходов населения, факторы, влияющие на развитие розничной торговли крупного города, инновационную деятельность.

Marinshoev M.M.

FACTORS AND CONDITIONS OF RETAIL TRADE DEVELOPMENT DUSHANBE CITY

In this article, based on a consideration of various classification signs, identified and substantiated the main factors affecting the development of retail trade of the city of Dushanbe. The article concludes that currently in the economic the literature lacks a unified generally accepted classification of factors affecting the functioning and development of retail trade, especially in relation to retail trade in a large city. The main internal (demographic, socio-economic, technological, sociographic, psychological, etc.) and external factors (national, political, marketing, cultural, ethnic, religious traditions, climatic conditions, etc.) affecting the functioning of and the development of retail trade in the city of Dushanbe, based on the study of various classification features that allow us to identify the reasons hindering the development of this area, to determine the main directions that contribute to its effective development in the context of deepening market relations. Based on this, the classification of factors influencing the development of retail trade in the city into external and internal ones has been carried out.

Key words: retail trade, internal and external factors, consumer market, main factors, classification and assessment of factors, the level of income of the population, factors influencing the development of retail trade in a large city, innovation.

Дар шароити муосир ба савдои чакана омилҳо ва шароитҳои гуногун ба монанди суръати афзоиши иқтисодиёт, фаъолшавии равандҳои бозор, баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии субъектҳои соҳибкорӣ, қонунҳои гардондани талаботи аҳоли ба молҳо, бехтар намудани сифат хизматрасонӣ ва баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии аҳоли таъсири назаррас мерасонад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ нақш ва аҳмияти соҳаи хизматрасонӣ яке аз бахшҳои пешбари он – савдои чакана сол то сол рушд меёбад [2, с. 68].

“Савдои чакана яке аз соҳаҳои тезинкишофёбандаи иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, ҳолат ва самаранокии иқтисодӣ-иҷтимоии он аз сатҳи зиндагии аҳоли ва аз рушди бахшҳои воқеии иқтисодиёт аз он ҷумла соҳаҳои, ки ба истеҳсоли молҳои истеъмоли ва хизматрасонӣ маъмуланд таъсири бевосита мерасонад. Ин соҳаи иқтисодиёти миллӣ аз рӯи шумораи кормандон, ҳаҷми фаъолият ва ҳиссагузорӣ ба ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ бахши асосӣ ба шумор меравад. Соҳаи савдо ҳамчун сарчашмаи воридгаштани воситаҳои пулӣ қисми назарраси бучети давлатӣ ва маҳаллиро ташаккул медиҳад ва ба устувории молиявӣ дар ҷумҳурӣ мусоидат менамояд” [4, с. 162].

Соҳаи савдо аз он ҷумла савдои чакана яке аз соҳаҳои мустақили иқтисодиёти шаҳр ба ҳисоб рафта, дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, ки ҳукумати шаҳр ба онҳо рӯ ба рӯ мешавад, аз он ҷумла дар пур кардани қисми даромади бучети маҳалиро давлатӣ, ба вучуд овардани ҷойҳои қорӣ нав ва баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии аҳолии аҳолии шаҳр мусоидат мекунад.

Дар умум, метавон рушди фаъоли савдои чаканаро дар шаҳри Душанбе мушоҳида намуд, ки далелҳои зерин аз он шаҳодат медиҳанд:

- афзоиши шумораи корхонаҳои савдои чакана;
- зиёдшудани шумораи шабакаҳои савдои чакана;
- амалӣ намудани шаклҳои инноватсионии хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдои чакана.

Аҳамияти соҳаи савдори дар иқтисодиёти ҷумҳурӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои зерин баҳо додан мумкин аст: саҳми савдо дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии ҷаҳон тақрибан 13% ва дар шуғлноки аҳоли бошад то 16%-ро ташкил медиҳад; 20% бечути шаҳри Душанбе аз ҳисоби пардохти андозҳои, ки корхонаҳои савдо пардохт мекунанд таъмин карда мешавад [3, с. 10]. Суръати афзоиши савдои чакана дар шаҳри Душанбе дар солҳои 2015 то 2020 бо ҳисоби миёна 22,57% - ро ташкил медиҳад, ки яке аз нишондиҳандаҳои баландтарин дар ҷумҳурӣ мебошад. Инчунин бояд қайд кард, ки ҳиссаи савдои чакана дар шаҳр тақрибан 60%-и хароҷотҳои умумии аҳолиро ташкил медиҳад [1, с. 32-40].

Рушди савдои чакана ҳамчун сигменти асосии бозори истеъмолии шаҳр дар асоси алоқамандии байни талаботи аҳоли ва истеҳсолот, талобот ва тақлифот, нишондиҳандаи сатҳи тафрикаи даромад ва хусусияти истеъмолии аҳоли, истеъмоли қорӣ ва пасандозҳои аҳоли муайян карда мешавад.

Рушди корхонаҳои савдои чаканаи шаҳр дар зерин таъсири омилҳои гуногун ба монанди муайянқунии омилҳо, таснифоти омилҳо ва баҳодиҳии омилҳо таҳлил карда мешавад. Муайян кардани таъсири омилҳои номбар карда шуда имконият медиҳад, ки самтҳои асосии рушд ва баланд бардоштани самаранокии корхонаҳои савдои чакана дар зерин таъсири омилҳои гуногун асоснок карда шавад.

Ташаккул ва рушди савдои чаканаи шаҳри Душанбе дар зерин таъсири омилҳо ва шароитҳои гуногун ба монанди: иқтисодии истеҳсолӣ, хусусиятҳои ҷойгирқунӣ корхонаҳои савдои чакана, шароити истеҳсолот, сатҳи даромади аҳоли дар шаҳр ва хусусияти афзалияти истеъмолии аҳоли, инчунин сатҳи рушди инфрасохтори бозори истеъмолиро дар бар мегирад. Омилҳои асосие, ки ба рушди савдои чаканаи шаҳр таъсир

мерасонанд дар асоси соҳаҳои таъсиррасонӣ, имконият ва шароитҳои ба вучудӣ ва хусусияти таъсиррасониашон ба корхонаҳои савдои чакана муайян карда мешаванд. [2, с. 68].

Дар адабиёти иқтисодӣ нуқтаи назар ягона оиди таснифоти омилҳои, ки ба рушди корхонаҳои савдо ва ташаккули он таъсир мерасонанд мавҷуд нест.

Ба андешаи мо ба рушди савдои чаканаи шаҳр омилҳои дохилӣ ва берунӣ таъсир мерасонанд. Омилҳои дохилӣ, ки ба рушди савдои чакана таъсир мерасонанд чунинанд: асосҳои моддӣ-техникии корхонаи савдои чакана; шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии корхонаҳои савдои чакана; ҷойгиркунонии корхонаи савдои чакана; низоми идоракунии корхона; кадрҳои корхонаҳои савдо; хусусиятҳои меҳнат дар корхонаҳои савдо; ҳавасмандгардонии кормандони корхонаҳои савдо; дараҷаи тақсими меҳнат; сифати хизматрасонии савдо; шакл ва усулҳои хизматрасонӣ; татбиқи инноватсия ва технологияҳои нав ва ғайраҳо.

Ба муҳити берунӣ бошад омилҳои зерин таъсир мерасонанд: сиёсати иқтисодии давлат; низоми танзими давлатии савдои чакана; ҳолати иҷтимоӣ - демографӣ; истеҳсоли молҳои истеъмолӣ; даромади пулии аҳоли; дараҷаи рақобат; сатҳи нархҳо ба молҳои истеъмолӣ; дастрасӣ ба қарзҳои истеъмолӣ; рушди дигар соҳаҳои иқтисодиёт; савдои хориҷӣ ва ғайраҳо [2, с. 71].

Дар асоси таҳлили адабиётҳои иқтисодӣ ва асарҳои олимоне, ки масъалаи рушди савдои чаканаро таҳқиқот газаронидаанд ва пурсиши мутахассисони соҳаи савдо, мо номгӯи омилҳои пешниҳод менамоем, ки ба андешаи мо ба рушди савдои чакана дар шаҳр таъсири назарас мерасонанд:

- тағирёбии вазъи демографӣ;
- тағирёбии сатҳи даромади аҳоли;
- хусусияти ҷойгиркунии ташкилотҳои савдои чакана;
- пайдоиши фарматҳои навӣ корхонаҳои савдои чакана;
- фарқият байни ташкилотҳои савдои чаканаи доимӣ ва сайёр;
- ба истифода додани объектҳои нави савдои чакана, аз ҷумла корхонаҳои савдои чаканаи бузург;
- интегратсияи равандҳои нав дар савдо;
- ҷараёни ҳамгирӣ дар савдо ва ҳуроки омма.

Муҳимтарин омилҳои ба рушди бозори истеъмолӣ ва шабакаҳои савдои чакана дар минтақа таъсир мерасонад чунинанд:

- омилҳои иҷтимоӣ, демографӣ, ҷуғрофӣ;
- тағирёбии дар сохтор ва таркиб нарх, баробарии нарх ба гурӯҳҳои гуногуни молҳои истеъмолӣ, ки хусусиятҳои гуногун доранд, ки дар бозори истеъмолӣ хириду фурӯш карда мешавад.

Дар маҷмӯ ба рушди бозори истеъмолии минтақа омилҳои муҳити берунӣ ба монандӣ: таъсири шароитҳои табиӣ иқлимиро инъикос кунанада; пешрафти илмӣ-техникӣ; иттилоотонии ҷамъият; ҷаҳонишавии ғайриқонунии корхонаҳои савдо таъсир мерасонанд. Ба ин омилҳо шакл ва усулҳои танзими давлатӣ, сатҳи рушди байниминтақавӣ, ғайриқонунии иқтисодии хориҷӣ, сиёсати андозбандӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд [5, с. 71].

Ба омилҳои муҳити дохилии бозори истеъмолии минтақа дохил мешавад:

-истеъмолгарон – хусусиятҳои рафтори истеъмолгарони бозори истеъмолии минтақа, тағирёбии таркибӣ дар истеъмолот, сохтори талабот, даромад ва хароҷоти аҳоли ва тафриқаи он, фарҳанг ва анъанаҳои истеъмолӣ;

-истеҳсолкунандагон - сохтори таъинот, сиёсати нархгузорӣ, сатҳи рақобатпазирӣ, таҳусуси ғайриқонунии; субъектҳои инфрасохтори бозорӣ – дастраси ба иттилооти маркетингӣ, шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии субъектҳои бозори истеъмолии минтақа;

-объектҳои инфрасохтории минтақавӣ - дастраси нақлиёт, сатҳи рушди низоми логистикӣ;

-инфрасохтори институционалӣ – сармоягузори дар бозори истеъмолии минтақа, чамбъиятҳо ва иттифокҳо барои дастгири ҳуқуқи истеъмолгарон, хусусияти идоракунии бозори истеъмолӣ дар минтика;

-муҳити муомилоти молию пулӣ – ҷойгиркунии стандартии объектҳои савдо ва корхонаҳои савдои чакана, тағирёбӣ дар ташкили шароити иқтисодии минтақа.

Ба андешаи мо ба ғайр аз омилҳои номбар карда шуда, ба рушди корхонаҳои савдои чакана фаъолияти инноватсионӣ низ таъсири назарас мерасонад.

Яке аз шароитҳои асосии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаҳои савдои чакана ин васл намудани техника ва технологияи нав, баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасонӣ дар фаъолияти корхонаҳои савдо мебошад.

Тадбиқи раванди инноватсионӣ дар корхонаҳои савдои чакана дорои афзалиятҳои зерин мебошад:

- васл намудани техника ва технологияи нав;
- таъмин ва сари вақт расонидани молҳо ба истеъмолгарони ниҳой;
- баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасонӣ;
- кам кардани хароҷот дар истифодаи анборҳо ва таҷҳизотҳо;
- татбиқи низоми гуногуни иттилоотонӣ барои кам кардани гардиши ҳуҷҷатҳо ва кам кардани хатогиҳо, ки дар зери таъсири омилҳои инсонӣ ба вучуд меоянд;
- баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнати кармандон ва фароҳам овардани шароити зарурии меҳнат дар корхонаи савдои чакана;
- сохтани низоми беҳатарӣ ва сарфакорӣ.

Ба андешаи мо дар шароити муосир имкониятҳои зиёд барои рушди савдои чакана дар шаҳри Душанбе мавҷудааст аз ҷумла:

- танзими соҳаи савдо ва баланд бардоштани самаранокии он;
- таъмини рушди инфрасохтори савдои чакана;
- фароҳам овардани шароитҳои мусоид барои рушди рақобот;
- дастгирӣ ва рушди соҳибқорӣ хурду миёна;
- баланд бардоштани дараҷаи омӯзиши касбии кадрҳои корхонаҳои савдои чакана;
- рушди тичорати (электронӣ) фосилавӣ;
- такмилдодани намудҳои анъанавии савдои чакана.

Ҳамин тариқ, пешгирии омилҳои, ки ба фаъолияти корхонаҳои савдои чакана ва бозири истеъмолӣ таъсири манфӣ мерасонанд ва андешидани тадбирҳои зурури оид ба пешгирии ин омилҳои имконият фароҳам меоварад, ки корхонаҳои савдои чакана дар шаҳри Душанбе самаронок фаъолият намоянд.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мариншоев М.М. Социально-экономический механизм развития розничной торговли: Монография / Под редакцией доктора экономических наук, профессора Хабибов С.Х. – Душанбе: “Ирфон” 2018. – 150.
2. Мариншоев М.М., Султонов З.С. Исследование подходов к оценке качества услуг предприятий розничной торговли/ Мариншоев М.М., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. №4(29). - С. 90-103.
3. Статистический сборник города Душанбе. - Душанбе: Главное управление агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в городе Душанбе, 2020 – С 10.
4. Шаропов Ф.Р. Управление социально-экономическим развитием розничной торговли. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 280 с.
5. Шаропов Ф.Р., Мариншоев М.М. Экономико-математическое моделирование развития розничной торговли города Душанбе // «Аудит и финансовый анализ». 2017. - № 3(научный журнал). - С. 346-354.

Мирзоалиев А.А., Бобишов М.Н.

САРМОЯИ МУАССИСАҲОИ ДАВЛАТИИ ҒАЙРИТИҶОРАТӢ: ХУСУСИЯТҲОИ ИНЪИКОС ДАР ҲИСОБОТ МУТОБИҚИ СБҲМ

Ҳадаф. Масъалаҳои баҳисобгирӣ ва инъикоси маълумот дар бораи сармоияи муассисаҳои давлатӣ бо назардошти талаботи стандартҳои байналмиллалӣ бинобар мавҷуд набудани методологияи ягона аҳамияти хоса пайдо мекунанд. Органҳои давлатӣ моликиятро ба муассисаҳои давлатӣ медиҳанд, вале бе ҳуқуқи моликият. Амволи додашуда дар аксари мавридҳо дар баҳисобгирии муассисаҳои давлатӣ инъикос ёфта наметавонад ва ҳангоми таъдил ё барҳамдиҳии онҳо ҳангоми баргардонидани онҳо мушкилиҳо ба миён меоянд. Ҳадафи ин таҳқиқот омӯзиши раванди интиқол ва бозпас гирифтани сармоия ба сохторҳои давлатӣ мебошад. Методология. Раванди супурдан, эътироф ва баргардонидани моликияти давлати хамчун ҳисса дар сармоияи муассисаҳои давлати аз ҷиҳати назарияви барраси гардида, таҳлили муқоисавӣ ҳамроҳ карда шуд. Хулосаҳо. Тибқи натиҷаҳои таҳқиқот, амволи додашуда бояд ҳамчун сармоия ба қайд гирифта шуда, қомилан ба гиранда тааллуқ дошта бошад, аммо дар ҳолатҳои гуногун масъалаи баргардонидани сармоия ба миён меояд. Дар ин ҳолат маблағи амволи додашуда аз сармоия хориҷ карда, ба ӯҳдадорихо гузаронида мешавад. Хулоса. Таъбиқи ҷаҳорҷӯбаи IPSAS эҳтимоли бештар ба ҳисобдорӣ ва ҳисоботдиҳии дороихо интиқолшударо осон мекунанд. Таъбиқи стандартҳои миллии барои бахши давлатӣ дар асоси IPSAS омилҳои асосии баланд бардоштани сифати иттилооти молиявӣ ва идоракунии муассисаҳои давлатӣ мебошад. Бо вучуди ин, дар бораи таъбиқи пурраи IPSAS суҳан гуфтан барвақт аст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, мақомоти давлатӣ, бахши давлатӣ, сармоия, амвол, моликият, дороихо соф.

Мирзоалиев А.А., Бобишов М.Н.

КАПИТАЛ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ: ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ В ОТЧЕТНОСТИ СОГЛАСНО МСФО

Цель. Вопросы учета и отражения в отчетности информации о капитале государственных учреждений с учетом требований международных стандартов становятся актуальными в связи с отсутствием единой методологии. Правительственные органы передают государственным учреждениям имущество, однако без прав на собственности. Переданное имущество в большинстве случаев не может быть отражено в учете государственных учреждений, и при их преобразовании или ликвидации возникают трудности по возврату. Целью данного исследования является изучение процесса передачи и изъятий капитала государственным учреждениям. Методология. Процесс передачи, признания и возврата государственного имущества как доля в капитале государственных учреждений рассматривались теоретически и сопровождалась сравнительным анализом. Выводы. Согласно результатам исследования, переданное имущество должно быть отражено в качестве капитала и целиком принадлежит получателю, однако при различных обстоятельствах возникает вопрос о возврате капитала. В этом случае сумма переданного имущества исключается из состава капитала и переводится в состав обязательств. Заключение. Применение базовых основ МСФО ОС скорее будет облегчать процесс бухгалтерского учета и отражения в отчетности переданного имущества. Разработка национальных стандартов для общественного сектора на базе МСФО ОС выступает как ключевой фактор улучшения качества финансовой информации и управления

государственными учреждениями. Однако, о полном применении МСФО ОС пока говорить рано.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, государственные учреждения, общественный сектор, капитал, имущество, доля владения, чистые активы.

Mirzooliev A.A., Bobishoev M.N.

CAPITAL OF PUBLIC NON-PROFIT INSTITUTIONS: FEATURES OF REFLECTION IN REPORTING ACCORDING TO IFRS

Target. The issues of accounting and reflection in the reporting of information on the capital of public institutions, taking into account the requirements of international standards, become relevant due to the lack of a unified methodology. Government bodies transfer property to state institutions, but without property rights. The transferred property in most cases cannot be reflected in the accounting of state institutions, and during their transformation or liquidation, difficulties arise in returning. The purpose of this study is to study the process of transfer and withdrawal of capital to government agencies. **Methodology.** The process of transfer, recognition and return of state property as a share in the capital of state institutions was considered theoretically and accompanied by a comparative analysis. **Conclusions.** According to the results of the study, the transferred property should be reflected as capital and wholly owned by the recipient, however, under various circumstances, the question of the return of capital arises. In this case, the amount of the transferred property is excluded from the capital and transferred to liabilities. **Conclusion.** Applying the IPSAS framework is more likely to facilitate the accounting and reporting of transferred assets. The development of national standards for the public sector based on IPSAS is a key factor in improving the quality of financial information and governance of government institutions. However, it is too early to talk about full application of IPSAS.

Key words: accounting, government agencies, public sector, capital, property, ownership, net assets.

1. Введение

Проблемы учета и порядка формирования капитала с учетом специфики экономического и правового статуса имущества государственной организации выступают как самые противоречивые в бухгалтерском учете для субъектов государственного сектора. Основное внимание в исследовании уделяется обоснованию правил учета капитала субъектов государственного сектора. В исследовании используются следующие методы: сравнение, синтез, анализ, логический подход и системный подход. В статье исследуются правовые аспекты и особенности признания активов учреждений государственного сектора в соответствии со стандартами IPSAS (Международные стандарты учета в государственном секторе) - это набор стандартов бухгалтерского учета, выпущенных IPSASB (Совет по международным стандартам финансовой отчетности для государственных учреждений), используемых государственными учреждениями по всему миру при составлении финансовой отчетности.

Концепция эффективности государственного сектора, лежащая в основе реформ государственного управления в этой сфере, сталкивается с рядом нерешенных методологических и организационных проблем. В частности, к таким проблемам относятся отсутствие общепринятого понятия экономической эффективности государственного сектора в научной литературе и практике; отсутствие установленных критериев и показателей экономической полезности. Методологические подходы и принципы определения экономической эффективности в государственном и коммерческом секторах должны быть едины. Мы считаем такой подход несостоятельным ввиду фундаментальных различий в принципах и целях некоммерческого сектора, а также его глубоко

укоренившихся экономических и социальных различий, и требует дополнительных исследований в области финансового учета и отчетности.

Критическим показателем экономической эффективности являются «капитал». Ключевые цели оценки некоммерческой организации должны включать не только достижение максимального социального воздействия, но и оптимизацию бюджетных ресурсов и экономических показателей. В этой связи особое значение приобретает категория «капитал», которая позволяет, с одной стороны, провести обзор инвестиционного процесса в государственном секторе, а с другой стороны, оценить прирост общей стоимости некоммерческого предприятия. Этот показатель также можно традиционно использовать как меру роста нераспределенной прибыли от платных операций некоммерческой организации.

В последние десятилетия резко возникли требования в систематическом мониторинге экономических процессов в бюджетных учреждениях вследствие повышения риска и неопределенности. Теперь финансовый и управленческий учет фокусируют внимание с управления затратами и денежных потоков на менеджмент экономических процессов (финансовое состояние, риск, ресурсы, контроль) на базе инструментов бухгалтерского инжиниринга, включающий мониторинг публичной и специальной финансовой отчетности, доклад по хеджированию и управлению деривативов. В этом аспекте данные о капитале выступают как важнейшие показатели по оценке экономических процессов и роста благополучия государственного учреждения.

Применительно к тем учреждениям, которые не преследуют коммерческие цели или путем предоставления услуг удовлетворяют общественный спрос как результат инвестирования, определение показателей капитала довольно трудно. Уже апробированные методы и модели бухгалтерского учета компонентов капитала сложно применять. Такое положение свидетельствует об отсутствии должной научной методологии в сфере учета и анализа менеджмента и оценке эффективности посредством показателей капитала. Ведь именно посредством показателей капитала возможна существенное улучшение качества учетных данных, построение соответствующей системы информационного обеспечения управления и мониторинга, принятия оптимальных управленческих решений, а также содействие в обеспечении прозрачности финансовой отчетности и подотчетности управленцев. В этом аспекте надежда на международные стандарты, ведь в других странах именно они позволили значительное улучшение контроля за финансовыми ресурсами, эффективности систем управления и разработке коммуникационных инструментов.

Это порождает проблему, связанную с необходимостью разработки новых национальных и международных моделей и инструментов учета капитала в некоммерческом секторе, а также адаптации существующих, а также разработки эффективных методологий на их основе.

2. Методология исследования.

В процессе рассмотрения проблем исследования в большей степени применялись методы логического анализа и сравнения. Основной задаче исследования являлось сравнение действующей практики учета и отражения в отчетности имущества, представленной государственными органами бюджетным учреждениям. Логический анализ и синтез применялись для установления позитивных и негативных аспектов внедрения IPSAS как основу стандартов бюджетного учета в стране.

3. Результаты

3.1 Влияние теоретических и юридических особенностей деятельности субъектов государственного сектора на толкование категории «Капитал». Субъекты государственного сектора характеризуются особенностями, предопределяющими порядок представления и разъяснения информации о компонентах капитала бухгалтерским учетом.

Согласно определению, в МСФО ОС 22 «Раскрытие финансовой информации о секторе государственного управления», «некоммерческая организация - это юридическое

лицо или организация других форм, которые созданы с целью производства или распространения товаров и услуг, но не приносящих финансовой выгоды регулирующим органам» [2,3]. Таким образом, их отличительной особенностью является владение государственным имуществом без наличия права собственности или их ограничение.

Государственные учреждения выделяются:

- осуществлением деятельности без получения экономических выгод;
- муниципальным характером деятельности;
- деятельностью по производству, распределению и потреблению общественных благ;
- содействие к экономическому равновесью спроса и предложением общественных благ посредством специальных механизмов;
- незначительной способности по ведению коммерческой деятельности.

Особенности интерпретации капитала некоммерческой организации, представленные в таблице, по-разному рассматриваются в методологии национальных и международных стандартов финансовой отчетности. Применение международных стандартов и принципов бухгалтерского учета основывается на следующих группах документов:

- Для коммерческих организаций - Международные стандарты финансовой отчетности, разработанные Советом по СМСФО (IASB).
- Для государственного сектора - Международные стандарты учета в государственном секторе (IPSAS), разработанные Советом по ОС IASB (IPSASB) при Международной федерации бухгалтеров (IFAC). [1, с. 3]

Установление целей и применение МСФО основано на принципе преобладания экономического содержания над правовой формой. Это позволяет квалифицировать коммерческую организацию для целей применения МСФООС исключительно на основе целей предприятия и его функций, которые должны быть реализованы в экономической и социальной среде, независимо от юридической формы собственности и структуры инвестиций [2, с.5].

Таблица 1. Влияние отличительных черт некоммерческих организаций на признание и учет чистых активов.

Описание	Отличительные особенности признания и учета в категории капитал
Отсутствие получения экономических выгод как основная цель деятельности	Исключает возможность использования термина «Капитал» для финансовой оценки инвестиций в операционный и финансовый цикл с целью получения экономических выгод.
Преобладание нерыночного способа организации деятельности, обеспечение экономического равновесия между спросом и предложением общественных благ через государственные механизмы (социальные институты, инфраструктуру и ресурсы)	Отсутствует традиционный для коммерческих организаций механизм извлечения прибыли и накопления, отсутствует накопление капитала во времени.
Отсутствие / ограничение права собственности на имущество и другие ресурсы, находящиеся в ведении некоммерческой организации, которые находятся в государственной	Исключает признание активов и капитала с точки зрения контроля над экономическими выгодами / возможностями полезного использования.

собственности и контролируются органами государственной власти.	
Способность в допустимых пределах осуществлять деятельность, направленную на получение дополнительной экономической выгоды при сохранении целевых функций распределения общественных благ и достижения целей государства в удовлетворении социальных потребностей.	Создает традиционную бизнес-модель движения ресурсов, вводит понятия «капитал», «выручка», «прибыль», тем самым определяя смешанный характер категории чистых активов (содержащей как некоммерческий компонент, так и финансовую оценку ресурс, переданный контролирующим органом (государством), и собственные активы, признанные с точки зрения контроля над будущими экономическими выгодами и производной прибылью)

МСФО ОС 1 «Представление финансовой отчетности» (параграф №17) требует представления достаточной информации о капитале в Отчете о финансовом положении. Параграф 95 указанного стандарта требует от учреждений, не имеющих акционерный капитал, раскрытия величины капитала либо в указанном отчете, либо в разъяснениях к ним в разрезе:

- вложенного капитала, включающий взносы собственника за минусом изъятий на отчетную дату;
- накопленного профицита или дефицита;
- резервного капитала с подробным описанием их назначения;
- долю меньшинства.

Капитал государственных учреждений подлежит анализу с учетом особенностей их деятельности. Обычно под капиталом таких учреждений понимают положительную разницу между их активов и обязательств. Но такая формулировка не совсем правильна с точки зрения их экономической и правовой сущности. Представленные выше компоненты собственного капитала не полностью совпадает со спецификой государственных учреждений, и концепции МСФО не могут позволить проведение анализа или представления пользователям надежной и актуальной информации о чистых активах.

3.2 Проблема признания собственности в государственных учреждениях

Наличие или наложение ограничения прав собственности на активы и прочие ресурсы государственных учреждений, принадлежащие государственным органам, выявленное ранее, заслуживает особого внимания. Тем самым, указанное ограничение приводит к трудности использования МСФО ОС для признания имущества публичного предприятия активами и отражения его в составе его капитала. Трудности в основном связаны с признанием таких активов в учете и отчетности государственных учреждений, установлении доли в капитале, взаимоотношений между учреждением и финансирующим органом. Несмотря на наличие разных подходов к решению этих проблем, установленных разными литературными источниками юридического и экономического характера, принятие МСФО и реформирование системы учета и отчетности до сих пор не смогли решить указанные проблемы.

3.3 Категории активов бюджетного учреждения с точки зрения «контроля над активами со стороны государства»

Мы считаем, что имущество и его источники следует классифицировать следующим образом:

- Имущество учредителя как правообладателя и других видов имущества, которое не может быть изъято при ликвидации юридического лица.

- Имущество, созданное и контролируемое некоммерческой организацией за счет собственных и сторонних частных источников, которое может быть изъято при ликвидации юридического лица.

Мы предлагаем следующие категории имущества для последующего признания в составе активов (доля в чистых активах) (таблица 2).

Таблица 2. Категории активов публичного предприятия с точки зрения «контроля над активами со стороны государства».

Тип актива	Подтип актива		Условия возврата актива государственному контролеру
Имущество учредителя как правообладателя и других аналогичных видов собственности	Право, принадлежащее государственному лицу	Приобретены за счет средств, выделенных субъектом как правообладателем	Требование возврата учредителю или другому собственнику в случае ликвидации / прекращения
	Наиболее ценное имущество по отдельному учету. Может быть отозван как дублирующий или использован не по назначению		
Имущество, созданное и контролируемое некоммерческой организацией за счет собственных и сторонних частных источников, которое не может быть изъято при ликвидации юридического лица и т. д.	Другое государственное имущество, которым можно управлять самостоятельно		Имущество, приобретенное за счет приносящего доход деятельности, имущество, полученное безвозмездно от третьих лиц, и другие подобные виды имущества
Имущество, приобретенное за счет приносящей доход деятельности, имущество, полученное безвозмездно от третьих лиц, и другие подобные виды имущества			

Особую актуальность имеют следующие проблемы учета и оценки стоимости капитала некоммерческой организации:

- Условия и критерии признания вышеупомянутого имущества в качестве активов на основе ОС МСФО, включая концепции контроля, рисков и выгод.

- Условия и критерии признания расчетов с собственниками и контролерами имущества, а также поступлений от них в составе обязательств и капитала баланса.

- Учет вышеуказанных видов собственности при оценке величины капитала бюджетного учреждения с точки зрения обслуживания различных групп заинтересованных пользователей (платежеспособность, ликвидность, инвестиционная привлекательность, устойчивое развитие и др.).

- критерии признания выручки и начисленного финансового результата.

Согласно IPSAS, государственное учреждение контролирует свое имущество в случае их эксплуатации для получения будущих экономических выгод или полезного потенциала для достижения своих целей, а также ограничить или иным образом регулировать доступ других учреждений к ним или их потенциал выгоды [1,3]. Потенциал выгоды имущества - это их способность самостоятельно или совместно с другими активами

использоваться для оказания государственных (муниципальных) услуг, выполнения учредительных функций без накопления финансовых ресурсов [1,3]. Другими словами, выгоды, создаваемые активом, нельзя оценивать в денежном выражении, но они действительно существуют и обладают социальным или другим полезным потенциалом для общества, что весьма типично для некоммерческих организаций и их нерыночных принципов функционирования.

В соответствии с параграфом 7 (IPSAS) 23 «Выручка от необменных операций», контроль над активом возникает тогда, когда организация может использовать актив или иным образом извлекать из него выгоду для достижения своих целей, или ограничить применение или контролировать доступ к нему для других сторон. Указанный критерий контроля организации над своими экономическими выгодами строго соблюдается, и все имущество, указанное в таблице 2, может быть признано активами некоммерческой организации в соответствии с МСФООС. При этом следует пренебрегать правом собственности на передаваемое имущество с соблюдением принципа преобладания сущности над правовой формой. Имущество полностью отражается в активах отчета о финансовом положении.

3.4. Проблемы признания стоимости активов, подлежащих возврату правообладателю при ликвидации бюджетного учреждения

Остро стоит проблема условий и критериев отражения расчетов с собственниками и контролирующими имуществом в обязательствах и капитале предприятия. Разграничение между источниками финансирования в отчете о финансовом положении и их квалификацией в качестве капитала или выручки содержится в МСФО (IPSAS) 23 «Выручка от необменных операций». Он предусматривает различие между взносами владельца в чистые активы учреждения и ценностями, полученными в результате операций, не связанных с обменом (т. е. без равноценного вознаграждения) [3,4].

Вклад собственника квалифицируется в соответствии с МСФО ОС 1 и воплощает в себя ожидаемые выгоды, в том числе посредством эксплуатации, не приводящих к задолженности и формирующий долю в капитале организации, которая:

- предоставляет право на выплаты, распределяемые организацией, как 1) будущие экономические выгоды или возможность полезного использования в период ее существования по усмотрению собственников или их представителей, и 2) любое превышение активов над обязательствами. в случае ликвидации организации;

- подлежит реализации, обмену, передаче и выкупу.

Учитывая соответствие выделенных активов в составе организации указанным определениям, следует уделить повышенное внимание активам, принадлежащим учреждению, которые были выделены субъектом, являющимся держателем права собственности [4,5].

Возникает противоречие между экономической и правовой сущностью данного показателя и определением вклада собственника, формирующего капитал учреждения. Поскольку условие о возможном изъятии чистых активов после вычета обязательств в случае прекращения деятельности учреждения выполняется не в полной мере.

Анализ IPSAS 1 и IPSAS 23 показывает, что IPSAS не содержит каких-либо подробных инструкций о том, как отразить специфику учета расчетов с владельцами государственной собственности. Определение «вклад собственника» противоречит экономическому и правовому содержанию категории расчетов с учредителями некоммерческой организации, так как не учитывает необходимость возврата имущества в случае ликвидации. Согласно МСФООС, вложенные средства подтверждаются предоставлением имущества одной стороной другой [3,4,5]. Эмиссия долевых инструментов при предоставлении имущества не может являться условием установления отношений с собственниками. Предоставление имущества, предусматривающий долю собственника в капитале учреждения отличается от передачи других ресурсов тем, что:

- составляется учредительный контракт, устанавливающий долю собственника;
- составляется официальное соглашение по передачи имущества как вложения в капитал.

В научной литературе встречается позиция авторов о том, что расчеты с акционерами-учредителями представляют в их первоначальной оценке текущую долгосрочную задолженность компании, которая основана на подходе, согласно которому организация должна вернуть полученные активы при ликвидации. В качестве критериев признания текущего обязательства авторы приводят такие аргументы, как наступление события в прошлом (передача собственности) и возможный отток будущих экономических выгод (в случае ликвидации организации).

По нашему мнению, указанные варианты имеют свои преимущества и недостатки, однако не могут содействовать решению проблем представления данных о капитальных и финансовых вложениях.

Капитал некоммерческой организации формируются как увеличение экономических выгод, возникающих в процессе работы, в результате изменения стоимости активов. Однако спорным остается вопрос о признании стоимости вложений собственника непосредственно в составе чистых активов, которые могут быть изъяты без согласия учреждения при ликвидации организации или в других случаях, предусмотренных законом.

3.5 Оценка чистых активов на основе корректировки стоимости активов, подлежащих возврату правообладателю при ликвидации субъекта государственного сектора

Состав и стоимость капитала представляют важную информацию для пользователей внешней отчетности некоммерческой организации. Некоммерческая организация представляет документы публичной отчетности на основе принципов МСФООС, в первую очередь с целью предоставления широкому кругу потребителей информации данные о финансовом состоянии, чтоб обеспечить возможность контроля и улучшить инвестиционную привлекательность. Такие учреждения остро нуждаются в увеличении вложений капитала, чтоб воспользоваться дополнительными возможностями реализации различных проектов и оказания услуг третьим лицам. Объем капитала при таком подходе характеризует как финансовую безопасность, стабильность роста, так и улучшение показателей деятельности учреждения.

При этом капитал компании традиционно служат инструментом оценки платежеспособности и ресурсной обеспеченности с точки зрения их возможного распределения между кредиторами в случае ликвидации предприятия, а также в его текущей деятельности. В этом случае принцип консерватизма требует осторожного подхода к признанию источников формирования активов непосредственно в основных фондах, а также включения активов в состав капитала с учетом их целесообразности и использования для урегулирования требований подрядчики. Несмотря на возможность передачи имущества через контрактное соглашение, учреждение устанавливает такие передачи не только на базе юридической формы, но и их экономического характера [6,7,8].

Для достижения вышеупомянутых целей по обеспечению пользователей финансовой отчетности актуальной и надежной информацией текущий подход IPSAS, описанный выше, не может обеспечить какой-либо универсальный метод формирования капитала некоммерческой организации.

4. Обсуждение

4.1 Методология признания и квалификации активов, подлежащих возврату правообладателю при ликвидации субъекта государственного сектора

Активы, подлежащие возврату правообладателю во время ликвидации организации государственного сектора, могут восприниматься как первоначальная передача ресурсов организации как доля в капитале, а не как предоставление средств для покрытия текущие потребности. Однако, исходя из определения вклада собственника в IPSAS 1

«Представление финансовой отчетности», требование о возможности распределения любых избыточных активов на обязательства в случае ликвидации организации не выполняется. Как уже отмечалось, это имущество может быть изъято и не будет увеличивать активы в случае ликвидации организации. Мы считаем, что классифицировать такие инвестиции учредителей как «вклад собственника» в отчете о финансовом положении нецелесообразно и не соответствует требованиям МСФО.

Передаваемое имущество может быть полностью истощено в процессе деятельности учреждения в течение всего срока полезного использования и физической способности участвовать в операционном и финансовом цикле организации. Утрата, повреждение, утрата активами его физических и моральных характеристик в результате использования не влекут за собой обязательства вернуть владельцу первоначальную стоимость имущества или представить имущество, аналогичное по своим характеристикам. Возврат актива правообладателю при ликвидации организации государственного сектора предполагает возврат физического объекта, а не денежного эквивалента. Таким образом, не возникает никаких требований в отношении обязательной эквивалентной стоимости инвестиций учредителя, подлежащей возврату в момент ликвидации и равной стоимости первоначальной валовой выручки.

Передача такого актива является признаком необменной операции. Следовательно:

- Имущество передается некоммерческой организации для осуществления своей уставной деятельности (получение экономических выгод или возможностей для полезного использования) с приоритетной целью - использовать ее в полном объеме в течение всего полезного экономического срока службы / материального существования.

- В случае ликвидации организации имущество возвращается как физический объект (право) в день ликвидации, а не как денежный эквивалент.

- Имущество подлежит возврату в том же состоянии и с такими же физическими и моральными качествами, которые оно имело на дату ликвидации организации.

То есть имеется две особенности возврата имущества при ликвидации:

- Имущество будет возвращено не полностью (только то имущество, которое физически существует на момент ликвидации).

- Имущество возвращается в случае морального и физического износа, повреждения или частичной утраты имущества.

- Недвижимость возвращается через неопределенный период времени, что влияет на ее оценку стоимости.

Требование IPSAS отражать стоимость такого имущества по справедливой стоимости, то есть сумму, на которую можно обменять актив или погасить обязательство, когда сделка совершается между хорошо осведомленными сторонами, желающими совершить такую операцию и независимы друг от друга. По нашему мнению, необходимо использовать рейтинг, рекомендованный IPSAS, поскольку он наиболее точно отражает стоимость имущества как вклад учредителя в организацию, обеспечивает необходимый контроль объективности оценки и позволяет более надежно оценить чистые активы. сумма [5].

Справедливая стоимость, по сути, является рейтингом государственных инвестиций, альтернативным созданию института, как средства реализации функций распределения и перераспределения общественных благ, что является «эффектом» таких инвестиций. Таким образом, оценивая валовую выручку в части основных средств, следует по возможности руководствоваться подходом рыночной оценки.

4.2 Альтернативная оценка активов, подлежащих возврату правообладателю при ликвидации субъекта государственного сектора

На основании приведенного выше анализа можно сделать вывод, что актив, подлежащий возврату правообладателю при ликвидации государственного субъекта, имеет отличительные особенности в плане появления. Актив на дату вложения учитывается по

справедливой стоимости, отражающий будущие экономические выгоды, представляющий долю владельца в капитале учреждения. Однако владелец имеет преимущественное право на физический возврат имущества при ликвидации учреждения. Преимущественное право ликвидации, конечно же, создает для предприятия существующее обязательство, поскольку одновременно выполняются следующие требования:

- В случае ликвидации организации имущество возвращается как физический объект (право) в день ликвидации, а не как денежный эквивалент.

- Имущество подлежит возврату в том же состоянии и с такими же физическими и моральными качествами, которые оно имело на дату ликвидации организации.

Однако, как было сказано ранее, задолженность появляется лишь в части материального объекта с учетом начисленной амортизации. Величина начисленного износа и остаточной стоимости данного объекта, на наш взгляд, не отражают истинную оценку имущества. Поскольку амортизация, хотя они могут быть коррелированы с тенденцией к потере физическими и моральными качествами объекта, в некоторых случаях в целом являются преимущественно инструментом для сравнения доходов и расходов организации, и результирующая остаточная стоимость не может дать оценку стоимости имущества [5].

По сути, собственность, закрепленный за учреждением, представляет собой потенциальные инвестиции собственника в альтернативные проекты на момент возврата (он может быть передан на публичные аукционы и в ходе приватизации, перед другим учреждением, использован в частной деятельности и т. д.). С этой точки зрения стоимость возврата недвижимости - это возмещаемая сумма. Наиболее точной оценкой, на наш взгляд, является ликвидационная стоимость актива. В соответствии со статьей 13 МСФО (IFRS) ОС 17 «Основные средства» ликвидационная стоимость - это оценочная сумма, которую организация получила бы в настоящее время от выбытия актива после вычета ожидаемых затрат на выбытие, как если бы актив был уже совершеннолетним и в состоянии ожидается по окончании полезного использования [5]. Таким образом, мы предлагаем признать обязательность преимущественного права на взыскание переданного государственной некоммерческой организации имущества со стороны собственника в размере ликвидационной стоимости актива, а также исключить указанная сумма из состава чистых активов организации. Порядок исчисления остаточной стоимости выглядит следующим образом:

- пересчитанная стоимость имущества;
- величина затрат по уничтожению;
- величина задолженности, связанной с ликвидацией.

В то же время в отчете о финансовом положении должен быть показан поступления экономических выгод по справедливой стоимости актива, полученного от владельца некоммерческим учреждением, что приводит к возрастанию величины капитала. Считаем, что при исчислении величины капитала следует использовать чистые активы, остающиеся после вычета обязательств от совокупной величины имущества, оцененной по справедливой стоимости. Следовательно, именно величина чистых активов составляют долю учредителя в капитале учреждения. Кроме того, необходимо исключить превышение сумм кредиторской задолженности над исторические стоимости имущества учреждения. При этом, в процессе оценки необходимо применять минимальную из следующих оценок:

- остаточная стоимость имущества;
- учетная стоимость изымаемого актива, признанная собственником на момент инвестирования.

Это связано с принципом взаимодействия собственника имущества и общественной некоммерческой организации, согласно которому инвестиции, направляемые собственником государственного имущества, не имеют цели ни извлечения экономической выгоды от использования переданных активов, ни иного извлечения прибыли. дополнительные экономические выгоды. Таким образом, собственник не может получить

экономических выгод больше, чем он вложил при создании и функционировании некоммерческой организации в соответствии с принципом нерыночного взаимодействия [5].

5. Выводы

Согласно рекомендованному методу, на момент создания или последующего инвестирования учредителем он отражается как валовой приток экономических выгод / возможностей для полезного использования непосредственно в увеличении чистых активов. На следующую отчетную дату финансовой отчетности рекомендуется реклассифицировать указанную выше экономическую категорию в составе обязательств, что обеспечит исключение стоимости имущества, подлежащего изъятию, из капитала. Это обеспечит адекватную оценку и раскрытие информации:

- об обязательствах перед учредителем по имуществу, по которому существует преимущественное право выхода при ликвидации в наиболее достоверной (ликвидационной) оценке, отражающей фактические характеристики имущества на дату изъятия.

- о доле валового дохода учредителя, формирующей капитал учреждения и «функционирующей» в организации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дуболазов В.А., Неелова Н.В. Учет имущества федеральных государственных автономных образовательных учреждений в соответствии с российскими и международными стандартами финансовой отчетности // Международный бухгалтерский учет. № 12(306), 2014. стр. 2-15.
2. Казарян Р.Р., Хван В.А., Чулков В.О. О некоторых аспектах развития системно-целевого подхода оценки уровня устойчивости чистых активов строительного производства на основе IPSAS // БСТ: Бюллетень строительной техники. № 7(1007), 2018, стр. 44-45.
3. Легенькова М.К. Особенности признания и учета чистых активов некоммерческих автономных учреждений в соответствии с российскими и международными стандартами // Инновации и инвестиции. №7, 2015, стр. 43-45.
4. Новиков С.В. Методы повышения инвестиционной привлекательности высокотехнологичных предприятий // Финансовая экономика. №3 (31), 2018. стр. 58-60.
5. Международные стандарты финансовой отчетности в общественном секторе. [Электронный ресурс] // URL <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/ipsas-1-presentation.pdf> (Дата обращения: 5.11.21г).

УДК 360

Чамшедова С.М., Хабибова С.С.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ КОРХОНАҲОИ ХӮРОКИ УМУМӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРИ

Дар мақола моҳият, мақсад, вазифа ва хусусиятҳои муҳими хӯроки умумӣ ҳамчун зерсоҳаи маҳсули соҳаи савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқот қарор дода шудааст. Он яке аз фаъолияти зарурии истеҳсолоти ватанӣ маҳсуб меёбад, ки натиҷаи ниҳонии он барои таъмин намудани талаботи рӯзмарраи аҳоли ва меҳмонону сайёҳони кишвар дар замони муосир маҳсуб меёбад. Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ

хӯроки умумӣ аслан се мақсади асосӣ: ташкили истеҳсолоти хӯроки умумӣ, фурӯши молу маҳсулот ва ташкили дастаҷамъонаи истеъмоли маҳсулоти ғизоӣ (истеҳсоли маҳсулоти худӣ – пухтани таомҳо, газакҳо ва нӯшокиҳои гарм, истеҳсоли маҳсулоти кулинарӣ, ва молу маҳсулоти харидашуда) ба ҳисоб меравад. Дар мақола нақш ва мавқеи зерсоҳаи савдо дар рушди иқтисоди миллӣ омӯхта ва самтҳои фаъолияти он дар давраи гузариш эътибори хоса дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: бозор, иқтисоди бозорӣ, истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ, хӯроки умумӣ, савдо, маҳсулоти харидашуда, фурӯши чаканаи маҳсулоти истеҳсоли худӣ, намуд ва шаклҳои корхонаҳои хӯроки умумӣ, шакли моликият, самтҳо ва тамоюлҳои рушди корхонаҳои хӯроки умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Джамшедова С.М., Хабибова С.С.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ВАЖНЕЙШИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются сущность, цель, задачи и важные особенности общественного питания как особой подотрасли торговли в Республике Таджикистан. Это одно из необходимых направлений деятельности отечественного производства, конечным результатом которого является удовлетворение повседневных потребностей населения и гостей страны в современное время. При переходе к рыночной экономике выделяют три основные цели: организация общественного питания, реализация товаров и организация коллективного потребления продуктов питания (производство собственной продукции - кулинарии, закусок и горячих напитков, производство кулинарной продукции, купленный товар). считается. В статье исследуется роль и место торговой подотрасли в развитии национальной экономики и особое внимание уделяется ее деятельности в переходный период.

Ключевые слова: рынок, рыночная экономика, отечественное производство, общественное питание, торговля, покупные продукты, розничная реализация продукции собственного производства, виды и формы предприятий общественного питания, формы собственности, направления и тенденции развития предприятий общественного питания Республики Таджикистан.

Jamshedova S.M., Habibova S.S.

ECONOMIC SIGNIFICANCE OF PUBLIC CATERING ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the essence, purpose, tasks and important features of public catering as a special subsector of trade in the Republic of Tajikistan. Nowadays it is one of the important tasks of domestic production, the end result of which is to meet the daily needs of the population and visitors of the country. In the transition to a market economy, catering has three main objectives: the organization of catering, sales and collective organization of food consumption (production of own products - cooking, snacks and hot drinks, production of culinary products, and purchases). The article studies the role and position of trade sub-sector in the development of the national economy and pays special attention to its activities in the transition period.

Keywords: market, market economy, domestic production, catering, trade, purchased products, retail sale of self-produced products, types and forms of public catering enterprises, forms of ownership, directions and trends of development of public catering enterprises of the Republic of Tajikistan.

Субъекти асосии муносибатҳои бозорӣ - корхона ба ҳисоб меравад. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи корхонаҳо” - корхона субъекти мустақили иқтисодист, ки аз ҷониби соҳибкор ё иттиҳодияи соҳибкорон бо тартиби муқарршуда барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, молу хизматрасониҳо бо мақсади қонеъ кардани тақозои аҳоли ва ба даст овардани фоида равона карда шудааст [2]. Корхонаҳои хӯроки умумӣ тибқи принсипҳои амал мекунад, ки қонун барои фаъолиятиҳои корхонаҳои дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ пешбинӣ намудааст.

Мақсад ва вазифаҳои асосии корхонаҳои хӯроки умумӣ аз ташкили истеҳсоли зарурии маҳсулотҳои кулинарӣ, ордӣ, каннодӣ, нонӣ, фурӯши маҳсулотҳои истеҳсоли худӣ, харидашуда ва ташкили истеъмолоти дастаҷамъонаи истеъмолгарони ватанию хориҷӣ маҳсуб меёбад.

Моҳияти иқтисодии корхонаи хӯроки умумиро ошкор намуда, онро аз се ҷиҳат баррасӣ кардан лозим аст:

- ташкили раванди истеҳсоли маҳсулоти худӣ ва харидашуда;
- ташкили раванди хариду фурӯши савдои чаканаи маҳсулоти худиву харидашуда;
- ташкили дастаҷамъонаи истеъмоли маҳсулоти хӯроки умумӣ

Аз лиҳози ҳуқуқӣ бошад, корхонаҳои хӯроки умумӣ ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ва шахси воқеӣ амал мекунад, мутобиқи қонунгузорӣ, ба монанди корхонаҳои дигар соҳаҳои фаъолият, ҳуқуқ ва уҳдадорихои яхела доранд. Тибқи Кодекси Гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон чор меъёри асосӣ мавҷуданд, ки дар асоси онҳо корхонаи хӯроки умумӣ ҳамчун шахси ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад [1]:

1. Ягонагии ташкилӣ - мавҷудияти сохтори идоракунӣ ва тобеияти мақомоти идоракунӣ, ки сохтори ташкилии корхона, танзими муносибатҳои байни иштирокчиёно ташкил медеҳад.

2. Мустақилияти амволӣ - мавҷудияти захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ, ки танҳо ба ин корхона тааллуқ доранд ва заминаи поягии фаъолияти корхонаи хӯроки умумиро ба вучуд меорад.

3. Мустақилияти шахрвандӣ барои ҳамаи уҳдадорихо тибқи қонунгузории амалкунада.

4. Волоияти қонун ва истифодаи ҳуқуқҳои шахрвандӣ, яъне иҷрои уҳдадорихо, дар суд ба ҳайси даъвогар ва масъулиятшинос баромад мекунад.

Ҷанбаҳои иқтисодии корхонаи хӯроки умумӣ мисли дигар корхонаҳои иқтисоди миллӣ он иборат аст, аз объекти ҳуқуқҳои шахрвандӣ «маҷмӯи амволие мебошад, ки барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешавад».

Маҷмӯи амвол (воситаҳои асосӣ ва гардон)-и корхонаи хӯроки умумӣ инҳоро дар бар мегиранд:

- замин;
- биноҳо, иншоот;
- таҷҳизот (воситаҳои гармидеҳӣ, сардкунӣ, механикӣ ва ғайра);

Асбобу воситаҳои ташкили раванди истеҳсол ва истеъмоли ғизо (зарфҳо, ашёҳо, матоҳои гуногун, сару либосҳои махсуси соҳавию фирмавӣ ва ғ.);

- маблағҳои нақди ва ғайринақдӣ;
- қарзҳо ва ҳуқуқҳои талабот;
- ҳуқуқи амволӣ (тамғаҳои молӣ, номгӯи маҳсулоти истеҳсоли худӣ, ва харидашуда);
- дороиҳои ғайримоддӣ.

Асоси ташкили фаъолияти соҳаи хӯроки умумиро - маҷмӯи сохторҳои моддӣ, савдо, равандҳои технологияи муосир ва ташкилӣ, иқтисодию тичоратӣ мебошад.

- Сохтори моддӣ - захираҳои моддие мебошад, ки истифодаи ҳамон як воситаҳои асосӣ ба мисли бино, таҷҳизоти махсусгардонидашудаи истеҳсолию технологӣ, ашёи хом, корхонаҳои ҳамшабеҳи худро муттаҳид месозад.

- Сохтори савдо ва технологӣ - маҷмӯи равандҳои якхелаи технологии марбут ба коркарди ашёи хом ва истеҳсоли маҳсулоти худӣ, таъиноти умумии маҳсулот, усулҳои пешқадами хидматрасонӣ ва фурӯши маҳсулоти истеҳсоли худиву харидашуда, мавқеи ҷойгиршавӣ тибқи меъёрҳои стандарӣ ва муносибати вазифавии истеҳсолот, дар анбори мучаҳҳаз нигоҳдорӣ намудаи молу маҳсулоти соҳавӣ, сеҳҳои ёрирасон ва шабакаҳои савдои чакана мебошад.

- Сохтори ташкилию иқтисодӣ - бо мустақилияти ягонаи иқтисодии корхона, умумияти низоми ҳисобгирӣ ва ҳисобот, истифодаи усулҳои муосири таҳлил ва нақшагирии нишондиҳандаҳои асосии соҳа ва истифодаи самаранокии иқтисодӣ тавсиф карда мешавад.

Корхонаҳои хӯроки умумӣ дар шароити кунунӣ чунин тасниф карда мешаванд:

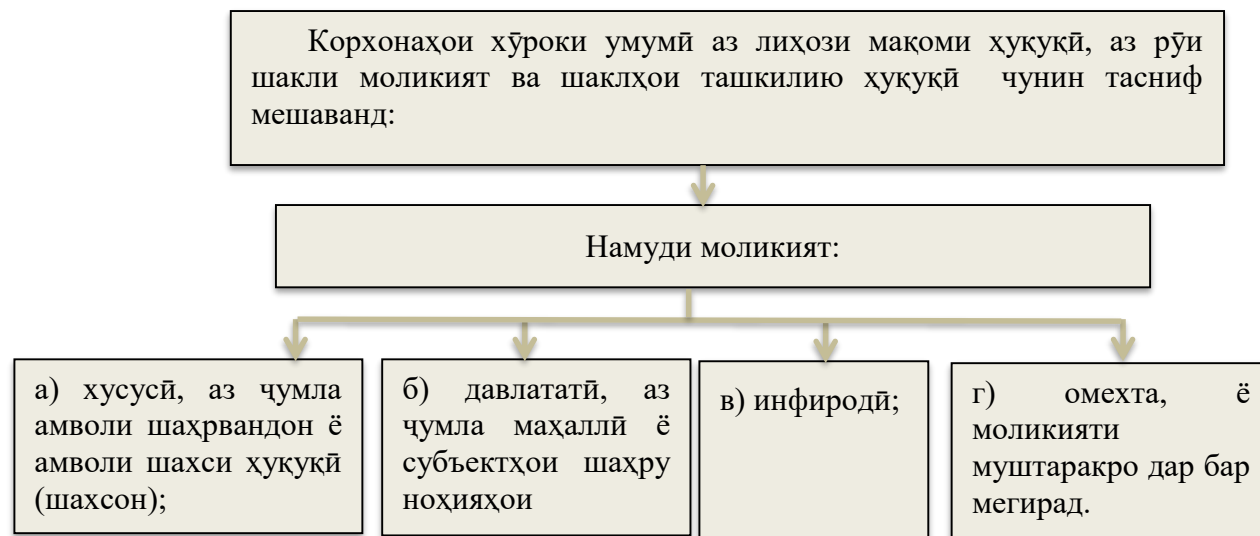
- вобаста ба ҳадафҳои фаъолияти соҳа;
- аз рӯи мавқеи ҳуқуқии онҳо дар истеҳсолоти миллӣ;
- аз рӯи меъёрҳои миқдорӣ ва сифатии ҷойгиршавӣ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он;
- аз рӯи заминаи соҳавӣ.

Хусусият ва муҳимияти ҳар яки онҳоро воқеан дида мебароем.

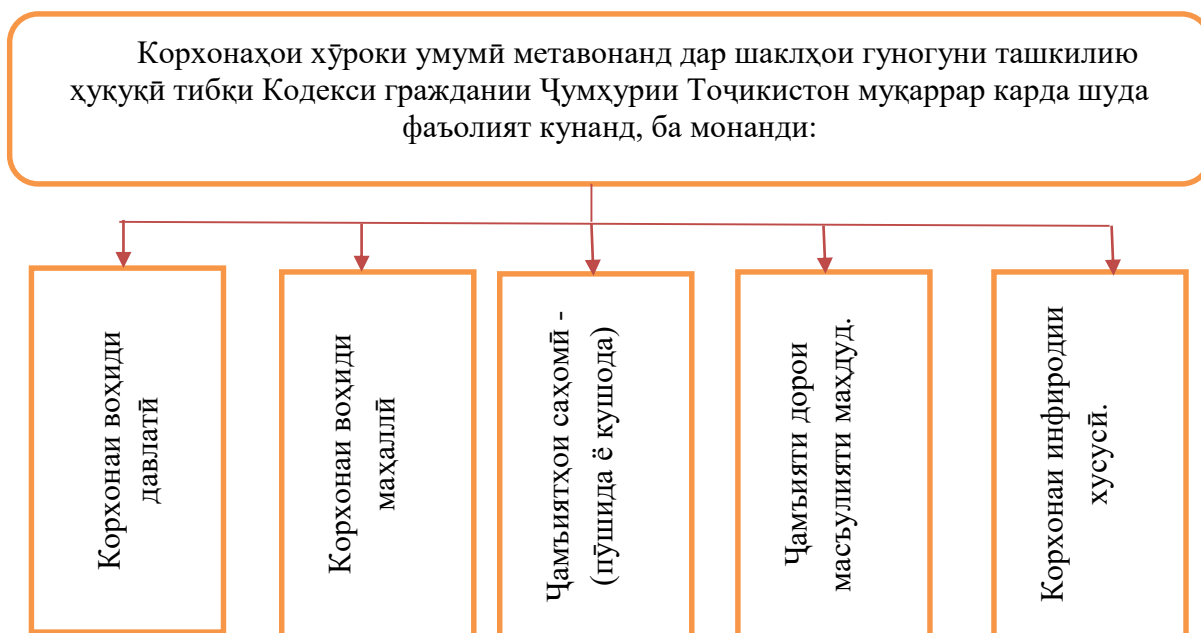
Вобаста аз ҳадафҳои фаъолият, тибқи қонунгузори кишвар корхонаҳои хӯроки умумӣ ба корхонаҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ гурӯҳбандӣ карда шудаанд.

Корхонаҳои тичоратӣ корхонаҳое мебошанд, ки ҳадафи асосии онҳо дар асоси ташкили истеҳсоли маҳсулоти худӣ, ташкили савдои чакана ва саиҳи баланди хизматрасонӣ ба истеъмолкунандагон ва ҳадалимкон гирифтани фоида мебошад.

Корхонаҳои ғайритичоратӣ бошад, ҳадафи асосӣ онҳо ҳалли масъалаҳои рӯзмарраи иҷтимоӣ, таъмин намудани гурӯҳҳои муайяни осебпазирӣ ҷомеа: толибилмони мактаҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, миёнаи махсус (коллеҷу литсейҳо), донишҷӯён, магистрантон ва коргарон) ба шумор мераванд (расми 1, 2).

Расми 1. Корхонаҳои хӯроки умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи шакли моликият

Расми 2. Корхонаҳои хӯроки умумии Тоҷикистон тибқи шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ

Инчунин имкон дорад, ки корхонаҳои хӯроки умумӣ дар ҳама гуна шаклҳои дигари ташкилию ҳуқуқии пешбиниамудаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон амал кунанд.

Аз нуқтаи назари меъёрҳои миқдорӣ ва ҳудудӣ, корхонаҳо ба калон, миёна ва хурд тақсим карда мешаванд [3]. Фармоиш ба гурӯҳи мувофиқ дар асоси маълумот дар бораи шумораи кормандони асосии хӯроки умумӣ (ошпазҳо, пешхизматҳо), ҳаҷми гардиши мол ё ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти худӣ, миқдори чойҳои нишаст ва ғайра сурат мегирад.

Дар асоси хусусиятҳои соҳавӣ, корхонаҳои хӯроки умумӣ тибқи меъёрҳои гуногуни тасниф гардида, ба монанди сатҳҳои хизматрасонӣ, номгӯи маҳсулот, муштариёну истеъмолкунандагон ва ғайра ба шаклу намудҳои мухталиф тақсим карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон-Душанбе: Қонуният, 2008.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи корхонаҳо» (бо тағйиру иловаҳо), Душанбе, соли 1997.
3. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

Ахмедов А.А.

ИДОРАКУНИИ ДИГАРГУНИҶО ДАР КОРХОНАҶОИ САВДОИ ЧАКАНА ҲАНГОМИ ЛОИҲАИ РЕИНЖИНИРИНГ ДАР РАВАНДИ КОРӢ

Дар мақолаи зерин амалисозии ин методологияи гузаронидани реинжиниринги равандҳои соҳибкорӣ дар корхонаҳои савдо пешниҳод карда шудааст. Мавқеи асосӣро ҳадафҳо, вазифаҳои асосӣ, омилҳои таъсиррасонанда ба равандҳои соҳибкорӣ дар корхонаҳои савдои чакана ишғол намудааст. Дар мақола баъзе хатогиҳое, ки ҳангоми гузаронидани реинжиниринги равандҳои соҳибкорӣ дар корхонаҳои савдо пеш меоянд маълум карда шудааст.

Калимаҳои калидӣ: идоракунӣ, такмилдиҳӣ, амалисозӣ, методология, таҷриба, низом, тартиб, ҳадафҳо, вазифаҳо, омилҳо, раванди соҳибкорӣ, истеъмолкунандагон, технологияи иттилоотӣ, марҳила

Ахмедов А.А.

УПРАВЛЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЯМИ В ПРЕДПРИЯТИЯХ РОЗНИЧНОМ ТОРГОВЛЕ В ХОДЕ ПРОЕКТА РЕИНЖИНИРИНГА БИЗНЕС- ПРОЦЕССОВ

В следующей статье представлена реализация данной методологии для повторного ведения бизнес-процессов на коммерческих предприятиях. Основное место занимают цели, основные задачи, факторы, влияющие на бизнес-процессы на предприятиях розничной торговли. В статье определены некоторые ошибки, возникающие при реинжиниринге бизнес-процессов на коммерческих предприятиях.

Ключевые слова: управление, улучшение, внедрение, методология, опыт, система, процедура, цели, задачи, факторы, бизнес-процесс, потребители, информационные технологии.

Akhmedov A.A.

CHANGE MANAGEMENT IN RETAIL TRADE ENTERPRISES DURING BUSINESS PROCESS REENGINEERING PROJECT

The following article presents an implementation of this methodology for re-conducting business processes in commercial enterprises. The main place is occupied by goals, main tasks, factors influencing business processes at retail enterprises. The article identifies some of the errors that occur during the reengineering of business processes in commercial enterprises.

Key words: management, improvement, implementation, methodology, experience, system, procedure, goals, objectives, factors, business process, consumers, information technology.

Дар шароити муосир ташаккул ва рушди бозор зинда мондани корхонаи савдои чакана танҳо бо мутобиқати доимии он ба муҳити беруна имконпазир аст. Вазифаҳои стратегӣ, ки аз ин ба вучуд меоянд, дар тарҳрезӣ ва рушди равандҳо дар корхонаи савдои чакана ҳал карда мешаванд.

Реинжиниринг дар корхонаи савдои чакана барои ташкили соҳибкории тиҷоратӣ дар асоси рақобат равона карда шудааст. Дар айни замон, масъалаҳое, ки бо усулҳои реинжиниринг ҳал мешаванд, чун қоида, ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

- эволютсия, ки ба тадричан такмил ёфтан ба такмилдиҳии равандҳои корӣ оварда мерасонад;
- радикалӣ, ки ба тағйиротҳои пешрафта оварда мерасонанд ва шакли ташкили равандҳои нави кориро доранд.

Ба фикри мо, барои татбиқи стратегияи пайваста такмил додани корхонаҳои савдои чакана бояд шӯъбаҳо, гурӯҳҳои мақсаднок, назорати равандҳо, сохтори сифат, системаҳои пешниҳод ва ғайра гурӯҳҳои беҳтаркунӣ ташкил карда шаванд ва ин натиҷаи дилхоҳ медиҳад. Аммо, бисёр равандҳо, ки идоракунии корхонаи савдои чаканаро таъмин мекунанд, метавонанд ба кам кардани хароҷот алоқаманд ё кам кардани давраи сиклиро то 50% дар давоми солро талаб кунанд. Дар ҳолатҳое, ки ба таври назаррас коҳиш додани вақт ва (ё) хароҷот ва беҳтар кардани сифати маҳсули чараёни мушаххаси кор зарур аст ва дар ин ҳолат методологияи истифодаи шавад, ки ҳамчун такмили равандҳои кори муайян карда мешавад. Онро инчунин "такмили куллии равандҳо" меноманд (дар Чопон - кайри). Он чунин равишҳоеро ба мисли реинжиниринг, беҳбудии мақсадноки радикалӣ, равандҳои инноватсионӣ, муайян кардани хароҷоти вобаста ба фаъолият, таҳлили фаъолияти корхона бо як роҳи мантиқи ворид кардани тағйироти радикалӣ ва зуд ба равандҳои ягонаи тичорат муттаҳид мекунанд.

Амалисозии ин методология, масалан, дар шакли реинжиниринг, афзоиши нишондиҳандаҳоро якҷанд маротиба таъмин менамояд ва ҳамзамон бо такмили доимӣ он танҳо 10-20% дар як сол меафзояд [1]. Реинжиниринги равандҳои корӣ дар муддати кӯтоҳтарин дар шаш моҳ 300-500%-ро такмил хоҳад дод, ки дар баъзе равандҳо татбиқ карда мешаванд [2,3].

Мувофиқи стандарти байналмилалии ISO 9000:2000, раванди маҷмӯи фаъолиятҳои бо ҳам алоқаманд ва мутақобила мебошад, ки воридот ва баромадро таъмин медиҳад. Саҳми воридшавӣ ба раванд одатан бо мақсади ба даст овардани арзиш дар шароити назоратшаванда ба нақша гирифта мешавад.

Дар корхонаҳои савдои чакана равандҳои калон бисёр функцияҳо ва шӯъбаҳоеро дар бар мегиранд, ки барои идоракунӣ мавҷуданд ва якҷоя ҳастанд: масалан, раванди таҳияи навоариҳои маҳсулот (хизматрасонӣ), таҳқиқот ва таҳия, маркетинг, истеҳсолот, кафолати сифат, дастгирии муҳандисӣ, фурӯш, нигоҳдорӣ ва ғ. идоракунии истеҳсолот ва вазифаҳои дигар [5]. Раванди гирифтани фармоиш - фурӯш, банақшагири, харид, назорати маҳсулот (хизматрасонӣ), хизматрасонии иттилоотӣ, равандҳои калони функционалие мебошанд, ки чӣ тавр корхонаи савдои чакана кор карданро муайян мекунанд. Муваффақияти корхона дар маҷмӯъ, бештар аз он вобаста аст, ки ин равандҳо оқилона ва самаранок истифода бурда шаванд [4].

Агар равандҳои муҳими корӣ кӯҳна ва ғайрисамарабахш бошанд, пас ба корхонаи савдои чакана, новобаста аз он, ки роҳбарони он хубанд ё не, кормандони он заифанд. Бисёре аз менеҷерон, кормандон худро манбаи мушкilot меҳисобанд, дар ҳоле, ки мушкilot худи равандҳо мебошанд.

Такмили маҷмӯӣ, ки тавассути истифодаи методологияи реинжиниринг ба равандҳои корӣ ба даст оварда шудааст, дар тӯли ним сол аз 300 то 500%-ро дар бар мегирад. Бо сабаби он, ки реинжиниринг ба чунин беҳбудии кулӣ оварда мерасонад, он одатан ҳамчун яке аз воситаҳо дар соли якуми нақшаи стратегӣ истифода мешавад. Такмил додани равандҳои корӣ ин истифодаи мунтазами гурӯҳҳои байникорхонавӣ барои таҳлил ва такмил додани усулҳои кори корхона тавассути баланд бардоштани самаранокӣ, маҳсулноки ва мутабиқшавии равандҳои ташкилӣ мебошад.

Аммо на ҳамеша гузариш аз методологияи такмили пайваста ба реинжиниринг, натиҷаи нақшавӣ ба даст оварда мешавад (масалан, афзоиши фоида дар як сол то 500 - 1000%). Гузашта аз ин, кӯшишҳои муттасили такмилдиҳӣ бо 15% дар як сол назар ба методологияи реинжиниринг натиҷаҳои беҳтар медиҳанд. Ҷавоб ба дарки фарқи байни

такмилоти радикалӣ ва беҳбудихои пайваста ба вазъият дар корхонаҳои савдои чакана таъсир мерасонад.

Дар амал, са навъи созмонҳо ба вучуд омадаанд, ки барои онҳо дубора таҷриба зарур аст:

- Нуқтаҳои савдои чакана дар ҳолати бӯҳронӣ (дар арафаи барҳамхурӣ), бинобар вазъи ногувори соҳаҳои нархҳо, талабот ба сифат ва ғ. Чунин корхонаҳо ҳеҷ гуна илоҷ надоранд, агар онҳо чораҳои қатъӣ набинанд, шикаст меخورанд;
- корхонаҳои савдои чакана, ки роҳбарони онҳо ногузирии мушкилоти ҳалношудаи марбут ба пайдоиши рақибони нав, тағйир ёфтани талабот ба мизочон, рафтори рақибони соҳа, таъминоти захираҳо, вазъи муҳити макроитрофро пешбинӣ мекунанд;
- корхонаҳои пешсаф бидуни мушкилот сиёсати агрессивии инноватсиониро пеш мебаранд. Бо вучуди ин, онҳо аз вазъи хуби кунунӣ қаноатманд нестанд ва мехоҳанд ба натиҷаҳои беҳтарин муваффақ шаванд.

Аз таҷрибаи корхонаҳои савдои чакана, як қатор хатогиҳои хоси ҳангоми реинжинирингро қайд кардан мумкин аст:

- изҳороти маҳдуд ва ҳалли мушкилот, яъне кӯшиш танҳо ба такмил додани раванди мавҷуда;
- кӯшиши муттаҳид шудан бидуни зарар ё манфиатҳои касе;
- ба итмом расонидани реинжиниринг;
- корхонаҳо ба равандҳои бизнес тамаркуз намекунанд ё танҳо ба равандҳои таҳрезии дигар тамаркуз намекунанд (масалан, таҷдиди шабака барои оморасозии он);
- нодуруст ба назар гирифтани нақши арзишҳо ва эътиқоди иҷрокунандагон; агар корхона ҳангоми муқовимати кормандоне, ки аз оқибатҳои бозсозӣ норозӣ ҳастанд; фарҳанги мавҷудаи корпоративӣ ва принципҳои идоракуни дар корхона қабулшуда метавонад ба реинжиниринг монеа шавад;
- кӯшиши гузаронидани реинжиниринг на аз боло ба поён, балки аз поён ба боло;
- таъмини як корманди бозсозӣ, ки намефаҳмад; гузаронидани дубораининг як сол ё ду сол қалб аз истеъфои директори иҷроияи корхонаи савдои чакана ғайриимкон аст;
- нокифоягии тақсмоти захираҳо барои реинжиниринг. Микдори лоиҳаҳои реинжиниринг набояд зиёд бошад.

Азбаски ҳамчунгардии равандҳои бизнес қисми бештари таҷрибаи корхонаҳои пешрафтаи савдои чакана шуда истодааст, ба расмият даровардани он зарур аст. Ин нуқтаро бо дарназардошти таҷрибаи ширкатҳо дар реинжиниринг ба таври муфассал баррасӣ кунед. Аввалан, мо мафҳуми равандҳои бинесро равшан созем. Баъзе муаллифон ҳамчун равандҳои бинесро дар корхона мефаҳманд ва онҳоро ба унсурҳои асосӣ, ки чараёни идоракуниро таъмин мекунад ва хизмат мерасонанд, ҷудо мекунанд. Дар айни замон, номуайяни бокӣ мемонад, ки дар кадом корхона тиҷорат ҳисобида мешавад.

Дигарон чунин мешуморанд, ки равандҳои корӣ маҷмӯи корҳо (вазифаҳо) дар вақт ва фазо фармоиш дода мешаванд, бо зикри оғоз ва анҷом, дақиқ муайян кардани ҳосил, натиҷаҳо, ки барои истеъмолкунанда ва иштирокчиҳои мушаххаси тиҷорат муҳим буда, микдоран муайян карда мешаванд.

Ба фикри мо, раванди соҳибкорӣ ҳамчун маҷмӯи корҳои анҷомёфта барои ба даст овардани молҳо (хизматрасониҳо), ки арзиши истеъмолшаванда барои истеъмолкунандаи мушаххас ё сегменти бозор мебошад.

Намунаҳои равандҳои соҳибкорӣ дар корхонаи савдои чакана:

- идоракунии таҳвили (фурӯши) молҳо (хизматрасониҳо) - қабул ва иҷрои фармоишҳо, банақшагирии фурӯш, харид, истеҳсол, таҳвил ва ғайраҳоро дар бар мегирад;
- идоракунии рушд - қоньгардонии талаботи истеъмолшавандаи (пешбинишавандаи) истеъмолкунандаро тавассути такмил додани навоариҳо (хизматрасониҳо) -и мавҷуда ё

эҷодшуда таъмин менамояд, афзоиши фурӯш, муайян кардани хосиятҳои зарурии мол (хизматрасонӣ), талабот ба онҳо ва сегментҳои дахлдори бозор, рушди технологияи фурӯш, тарроҳӣ бино ва иншоот, сармоягузорӣ, сохтмон, хариди таҷҳизот, насби таҷҳизот; ба истифода додан. Раванди рушд метавонад инчунин таҳия ва татбиқи системаи корпоративии иттилоотии компютерро дар бар гирад;

• идоракунии хидмати фурӯш пас аз иҷрои кор - иҷрои ӯҳдадориҳои тичорӣ дар назди истеъмолкунандагон нигоҳдорӣ ва таъмири моли фурӯхташударо дар бар мегирад.

Равандҳои соҳибкориро метавон бо як комбинатсияи дигар кор кард. Ҳамин тавр, масалан, корҳо оид ба хариди молҳо (хизматрасониҳо) метавонанд ба раванди таҳвил ворид карда шаванд, алахусус дар ҳолатҳои, ки аломатҳо ва хусусиятҳои он барои ҳар фармоиш алоҳида мебошанд. Вобаста аз навъҳои мол (хизматрасонӣ) ва фарқияти талаботҳои истеъмолӣ, шумораи равандҳо метавонад зиёдтар бошад. Тавре, ки дар боло қайд кардем, манбаи мушкilot дар идоракунии корхонаи савдои чакана аксар вақт на дар одамони мушаххас, балки дар равандҳо - дар нокомилӣ ва шинохти нодурусти онҳост.

Қузъи муҳими муайян кардани раванди соҳибкорӣ ҳузури мушаххаси истеъмолкунанда ё сегменти бозор мебошад, ки баромади асосии он дар он ҷойгир аст. Бештари вақт, истеъмолкунандагон ба гурӯҳҳо тақсим карда мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо маҷмӯи муайяни талабот доранд. Тақсимоти истеъмолкунандагон ба гурӯҳҳо имкон медиҳад, ки барои ҳар кадоме аз гурӯҳҳо талаботи умумӣ ва мушаххас муқаррар карда шавад. Гурӯҳҳои истеъмолкунандагон метавонанд ҳамон як талаботи умумӣ дошта бошанд, ки мувофиқи он, онҳоро ба синфҳо муттаҳид кардан мумкин аст. Шахси инфиродӣ ё ташкилот - истеъмолкунанда танҳо нақши субъекти гурӯҳи табақаи мувофиқро мебозад.

Тақсимоти истеъмолкунандагон ба синфҳо ва тақсимоти гурӯҳҳо дар ин синфҳо нақши муҳим дорад. Синфи истеъмолкунандагон синфи равандро ташкил медиҳад ва гурӯҳҳо вариантҳои онро ташкил медиҳад. Донишмандони талаботҳои, ки хости синф ва ё гурӯҳҳо мебошанд, донишмандони шарту шароити умумӣҳангоми тавсифи равандҳо ва идоракунии онҳо имкон медиҳад. Талаботи мушаххас аллақай дар тавсиф мустақиман инъикос ёфтаанд бошад имконоти раванд. Шояд бо интихоби васеи молҳои (хизматрасониҳои) харидорӣ, тақсимоти иловагии гурӯҳҳо ба зергурӯҳ талаб карда шавад. Дар ин ҳолат, синфҳои равандҳо, гурӯҳҳои равандҳо ва пас имконоти инфироди пайдо мешаванд.

Идоракунии синфи равандҳо дар сатҳи ҷамъияти саҳҳомӣ ва гурӯҳҳо ва вариантҳои равандҳои он дар сохторҳои тақсимотӣ ташкил кардан мумкин аст.

Роҳи асосии баромади маҳсулот (хизматрасониҳо), ки барои истеъмолкунандаи ниҳой пешбинӣ шудаанд. Мол (хизматрасонӣ) наметавонад фавран ба харидор (истеъмолкунандаи асосӣ) расад. Онро метавон истеъмолкунандагони мобайнӣ қабул кард. Агар лозим ояд, онҳо низ метавонанд як қисми ин раванд шаванд. Чунин истеъмолкунандаи фосилавӣ дар шабақаи тақсимоти чакана метавонад истеъмолкунандаи асосӣ бошад. Дар зер истеъмолкунандаи фосилавии берунӣ мавҷуд аст, ки одатан муёнарав байни корхонаи савдои чакана ва харидор мебошад.

Ҳангоми муайян кардани ҳудуди раванд, ҳама таъминкунандагон ва истеъмолкунандагонро, аз ҷумла, фосилавино донишмандони зарур аст. Ҳамзамон, он маънои онро дорад, ки таъминкунандагони захираҳои коркардшуда (мавод, иттилоот, таҷҳизот), истеъмолкунандагони фосилавӣ ва ниҳоии маҳсулоти асосии равандҳои бизнес аз корхона ҷойгир мебошанд. Системаи тичоратии ҳуди корхона инҳоро дар бар мегирад:

- равандҳои бизнес; Таъминкунандагони иттилооти оперативӣ ва стратегӣ, ки ҷараёни тичоратиро назорат мекунанд;
- равандҳои дастгирӣ ва инфрасохтори истифодашаванда;
- истеъмолкунандаи нуқтаи асосӣ.

Ҳангоми ташаккули иттилооти идоракунии талабот ва интизориҳои субъектҳои берунӣ, ки ба фаъолияти корхона ҳавасманданд, ба назар гирифта мешаванд.

Ба гуфтаи муаллиф, равандҳои бизнес пайдарпаии амалҳои мантиқии марбутанд, ки барои ба даст овардани натиҷаҳои, ки метавонанд ба ҳадафҳои асосии тичорат ноил шаванд, истифода мебаранд. Зинанизоми равандҳои бизнес вучуд дорад. Тамоми созмонро ба 6 - 10 макроравандҳо тақсим кардан мумкин аст, ки одатан ба равандҳои асосӣ тақсим карда мешаванд - ин чараҳои қорӣ барои амалӣ намудани ҳадафҳои асосии тичорат мебошанд. Равандҳои асосиро метавон ба зерравандҳо ва охириро ба амалҳо тақсим кард. Амалҳо он чизест, ки дар дохили раванд ба амал меояд. Онҳоро одатан аз ҷониби қувваҳои ягона иҷро мекунанд (як шахс ё як воҳид). Амалҳоро метавон ба вазифаҳо тақсим кард, яъне. қадамҳои муфассал барои амалҳои мушаххас. Аксарияти беҳбудӣ дар натиҷаи тағйирот дар сатҳи амал ба амал меоянд, гарчанде ки дар баъзе ҳолатҳо зерравандҳо тамоман истисно карда мешаванд.

Равиши зерин дар мавриди ба расмият даровардани такмили равандҳои бизнес равиш аст. Методологияи расмикунонӣ тақсими онро ба панҷ марҳила пешбинӣ мекунанд:

- **дар марҳилаи аввал** як гурӯҳи мутахассисони ҳамоҳангсозандаи равандҳои бизнес методологияи онро меомӯзанд, равандҳои танқидӣ интиҳоб мекунанд ва роҳбарони худро таъин мекунанд. Роҳбарони раванд гурӯҳи эҷодии мақсаднокро барои беҳтар кардани раванди он ташаккул медиҳад, ки худуди раванд, параметрҳои ченкардашудаи тамоми равандро муайян мекунанд, ҳадафҳои такмил додани равандро муайян мекунанд ва нақшаи лоиҳаи инноватсиониро таҳия менамоянд;

- **дар марҳилаи дуввум** гурӯҳи эҷодии мақсаднок суръати чараҳои тасвир мекунанд мувофиқат бо тартиби ҷориро таҳлил мекунанд, маълумотро дар бораи хароҷот ва вақти давр ҷамъоварӣ мекунанд ва фаъолияти ҳаррӯзаро бо тартибот ҳамоҳанг мекунанд. Ин марҳила амалҳои зеринро дарбар мегирад;

- диаграммаҳои чараҳои равандҳо;
- тайёр кардани моделсозӣ;
- назорати мунтазами равандҳо;
- таҳлили арзиши раванд давраи давра;
- мувофиқ намудани раванд бо тартиб.

- **Марҳилаи сеवуми** расионализасия дар реинжиниринги равандҳои бизнес танқиди ва эҷодитарин аст. Маҳз дар ин ҷо методологияи равандҳои бизнес такмил дода мешавад, қобилиятҳои эҷодии аъзоҳои гурӯҳи эҷодии мақсаднок истифода мешавад.

Марҳилаи такмилдиҳӣ аз амалҳои зерин иборат аст:

- бозсозии раванд;
- таҳияи равандҳои нав;
- нишондиҳанда;
- таҳлили такмилҳо, арзиш ва хатарҳо;
- интиҳоби равандҳои афзалиятнок;
- нақшаи пешакии иҷроӣ.

Чунин муносибат нуктаи навро ба ҳадафҳои раванд тақозо мекунанд. Дар ин ҷо раванд ва сохтори ташкилии идоракунии корхона комилан ноҳада гирифта мешаванд. Методологияи тарҳрезии чараҳои нав аз таҳияи тасвири чараҳои идеалӣ оғоз меёбад. Пас аз он як раванди нав таҳия мешавад, ки ин образро инъикос мекунанд. Ин усул бартарӣ дорад бо назардошти дастовардҳои нав дар соҳаи механикони, автоматизатсия, компютерисозӣ ва технологияҳои иттилоотӣ. Он ба беҳбудӣ аз 300 то 500% оварда мерасонад [2].

Рушди раванди нав баъзан "чараҳои инноватсия" номида мешавад, зеро муваффақияти он бештар ба навоарӣ ва эҷодиёти аъзои ГЭМ асос ёфтааст. Инро "реинжиниринг" низ меноманд.

Нишондиҳандаи ин лаҳзаи маъмул барои муқоисаи равандҳои мавҷуда бо беҳтарин равандҳои шабех, нест дар ҷаҳон дастрас аст. Ғайр аз он, равандҳои як соҳа метавонанд муқоиса карда шаванд ё нашаванд.

На ҳама равандҳои таҳлилшуда тарҳрезӣ, таҳияи вариантҳои нав ва нишондиҳандаҳоро мегузаронанд. Вобаста аз вазъият, як, ду ё ҳамаи ин методологияи рационализатсия истифода мешаванд.

Равандҳои тарҳрезии наватарин аксар вақт истифода мешаванд, зеро онҳо одатан хатарҳои камтар ва хароҷоти камтар доранд. Натиҷаҳои маъмулии ин равиш беҳбудӣ дар ҳудуди 300-500% мебошанд. Ин тақрибан ба 70% равандҳои корӣ дахл дорад [2].

Таҳияи равандҳои нав дараҷаи баландтаринро таъмин менамояд ва барои амалисозӣ хароҷот ва вақти зиёдро талаб мекунад. Аммо, инчунин дараҷаи баландтарини хатар вучуд дорад. Аксар вақт, таҳияи равандҳои нав тасхеҳи сохтори воҳидҳоро дар бар мегирад ва барои корхона зиёновар аст. Аксари корхонаҳо имкон доранд, ки дар як вақт танҳо як тағйирдиҳии ин миқдорро самаранок амалӣ намоянд.

■ **Дар марҳилаи чорум**, ГЭМ барои татбиқи равандҳои интихобшуда, системаҳои андозагирӣ ва назорат истифода мешавад. Системаҳои нави андозагирӣ ва назорат бояд тарҳрезӣ шаванд, ки ба кормандон фикру мулоҳизаҳои ғайрӣ расонанд, то онҳо беҳбудихоро эҳсос кунанд ва равандро боз ҳам беҳтар кунанд.

Ин марҳила аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

- банақшагирии ниҳоии раванд;
- чорӣ намудани процесси нав;
- сохтани системаҳои ченкунӣ дар ин процесс;
- ташкили системаи бозгашт;
- Муайян кардани арзиши процесси пастсифат.

Дар марҳилаи панҷум, акнун нишондиҳандаҳои раванд гузарониданд тағйироти кулӣ, мо наметавонем беҳбудиро боздорем. Ин хотима нест, фаъолиятҳои беҳбудӣ танҳо ибтидо мебошанд. Ҳоло ин раванд бояд минбаъд такмил ёбад, одатан бо суръати камтар, аммо ба такмил ниёз дорад. Дар давоми ин қисми давра, менечери раванд мониторинги таъсирбахшӣ, маҳсулноқӣ ва мутобиқшавии тамоми равандро идома медиҳад. ГЭМ барои ҳамоҳангсозии равандҳои бизнес дар бахшҳо, дар ҳар як соҳаи фаъолият, пайваста барои такмили қисми чараён ва муайян кардани ҳадафҳои худ кор хоҳад кард. Ин равиши оқилона аст, зеро роҳбари раванд назорати умумии вазъи равандро идома медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Harmon, P. Business Process Reengineering with Objects - Part 2// Object - Oriented Strategies - 1995 Vol 5 - №1 1- 13 p.
2. Абдикеев, Н. Реинжиниринг бизнес-процессов / Н. Абдикеев. - М.: Эксмо-Пресс, 2005. - 592 с. - ISBN 5699105905.
3. Гританс, Я.М. Организационное проектирование и реструктуризация (реинжиниринг) предприятий и холдингов: экономические, управленческие, и правовые аспекты/Я.М. Гританс. - 2005. - 216 с. - ISBN 5466000868.
4. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.
5. Фатрелл, Ч. Основы торговли: Пер. с англ./Ч.Фатрелл.- 4-е изд. -Тольятти: Изд. дом «Довгань», 1995. - 698 с. - ISBN 0-256-10530-8.

Ҳабибов С.Х., Табаров Ш.С.

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ МУОСИР ВА МУАММОҶОИ ТАЪМИНИ РУШДИ УСТУВОРИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ КОРХОНАҶОИ ТАБЪУ НАШР ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи мавзӯи муайян намудани масъалаҳои мубрами иқтисодӣ дар бозори тавлиди маҳсулоти ҷопӣ ва хизматрасонӣ дар корхонаҳои полиграфӣ тааллуқ дорад. Зимни ҷараёни таҳқиқот нақши муҳими корхонаҳои табъу нашр оид ба таъмини иттилоотии ҷомеа ва тамоюли рушди хизматҳои полиграфӣ муайян ва арзёбӣ карда шудааст. Вазъи кунунии субъектҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи полиграфӣ бо назардошти таъсири омилҳои фарсудаҷавии маънавӣ ва ҷисмонии таҷҳизот ва дигар намудҳои воситаҳои асосӣ, нарасидани кадрҳои баландихтисоси касбӣ, тағйирёбии сатҳи нархи маҳсулот ва хизматрасониҳои бозориро дар корхонаҳои табъу нашри кишвар, алалхусус шаҳри Душанбе дарбар мегирад.

Дар ҷорҷубаи ҳамин ва инчунин таъсири омилҳои рақобат дар бозори хизматрасониҳои табъу нашр тавачҷуҳи маҳсус ба робитаҳои иқтисодии байни нашриёт ва корхонаҳои полиграфӣ мароқ зоҳир карда шудааст. Ҷунонки маълум аст, дар шароити муосири иқтисодӣ истифодаи технологияи рақамӣ дар корхонаҳои саноати полиграфӣ аҳамияти аввалиндараҷа касб менамояд, ҷунки онҳо ба вазъи тавлиди маҳсулот, хизмати полиграфӣ, талабот дар бозор ва нархи маҳсулоти ҷопӣ омилҳои таъсиррасон маҳсуб мешавад.

Калидвожаҳо: хизматҳои полиграфӣ, бозори хизматрасониҳои корхонаҳои полиграфӣ, бозор, рушд, ҷопи рақамӣ, мушқилот, истехсоли маҳсулот, табъу нашр, нарх, кадрҳои баландихтисос, технологияҳои муосир, даромаднокӣ, технологияҳои рақамӣ.

Ҳабибов С.Х., Табаров Ш.С.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЫНКА УСЛУГ ИЗДАТЕЛЬСКО-ПОЛИГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследована актуальная экономическая тема рынка производства печатной продукции и услуг полиграфических предприятий. В процессе исследования определена важная роль издательско-полиграфических предприятий в информационном обеспечении общества и тенденции развития полиграфических услуг. На современное состояние хозяйствующих субъектов в сфере полиграфии отрицательное и положительное влияние оказывают следующие факторы: моральный и физический износ оборудования и прочих видов основных средств, нехватка высококвалифицированных специалистов, изменение условия цен, расходные материалы и услуги рынка услуг издательско-полиграфических предприятий, в частности предприятий города Душанбе.

В статье особое внимание уделяется рассмотрению состояния фактора конкурентоспособности в рынке полиграфических услуг, экономические отношения между издательствами и полиграфическими предприятиями. В современных условиях особенно возрастает роль применения цифровых технологий в полиграфической индустрии, так как состояние качества производства печатной продукции и услуг в полиграфических предприятиях являются существенными факторами, оказывающими влияние на ситуацию в данной отрасли экономики.

Ключевые слова: полиграфические услуги, рынок полиграфических услуг полиграфических предприятий, рынок, развитие, цифровая печать, проблемы,

производство продукции, издательско-полиграфический, цена, высококвалифицированные специалисты, современные технологии, рентабельность, цифровые технологии.

Khabibov S.X., Tabarov Sh.S.

**THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT
OF THE MARKET FOR SERVICES OF PUBLISHING AND PRINTING
ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article discusses the topic of determining the current economic problems of the market for the production of consumables and services of printing enterprises. In the course of the study, the important role of publishing and printing enterprises in the information support of society and the development trends of printing services were determined. The following factors have a negative impact on the current state of business entities in the field of printing: moral and physical wear and tear of equipment, a shortage of highly qualified specialists, changes in the prices of consumables and the market for services of publishing and printing enterprises, mainly in the city of Dushanbe. The article pays special attention to the consideration of the state of the competitiveness factor in the market of printing services, economic relations between publishing houses and printing enterprises. In modern conditions, the role of the use of digital technologies in the printing industry is especially increasing, since the state of the quality of production of materials and services in printing enterprises, the market demand for the cost of printed products are considered serious factors influencing the industry.

Key words: printing services, market of printing services of printing enterprises, market, development, digital printing, problems, production of products, publishing and printing, price, highly qualified specialists, modern technologies, profitability, digital technologies.

Дар шароити таъмини рушди хидматрасонии корхонаҳои полиграфӣ ва тағйир ёфтани талаботи муштариёни бозорӣ вазифаи хеле масъулиятнок ва муҳим ба ҳисоб меравад. Истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ва хидматҳои полиграфӣ дорои хусусиятҳои хос ва зери таъсири гуногуни омилҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ, тағйирёбии вазъи муосири рақобати бозорӣ дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ дар саноати таъбу нашр вобастагии зич дорад [4]. Ҳоло бозори хидматрасонӣ дар корхонаи полиграфии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз рӯи намудҳои асосии маҳсулоти чопӣ аз рӯи номгуӣ гуногуни онҳо, тамоюли хоси тағйирёбӣ доранд, ки на танҳо аз вазъи истеҳсоли маҳсулоти чопӣ, инчунин арзаии мол, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, таркиб ва тақозои бозорӣ вобастагии бевосита доранд, ки ин дар навбати худ ба сатҳи нархи озод ё шартномавии маводи чопӣ таъсир расонда, сатҳи воқеии онро ба воҳиди маҳсулот муайян мекунад. Чунонки таҳлили олимони ва банди чихати тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва хидматҳои маводи интишоршуда ба таври далелнок нишон медиҳанд, тамоюли рушди якмарома ё якнавъа ҳоло ба назар намерасад. Ингуна вазъи ноустуворро дар бозори хидматрасониҳои соҳаи таъбу нашр дар кишварҳои хориҷӣ ва ҳамзамон Ҷумҳурии Тоҷикистон [1], аз он ҷумла дар хидматрасониҳои корхонаҳои таъбу нашри ш.Душанбе, ки ҳиссаи бештари бозори зикршуда ба он тааллуқ дорад, мо мушоҳида кардем.

Вобаста ба нақш ва аҳамияти иқтисодӣ ва иҷтимоии соҳаи таъбу нашр ва тағйирёбии босуръати он, баҳо додан ба вазъи муосири бозори хидматҳои фарқкунандаи полиграфӣ дар замони муосир бо дарназардошти таъсири омилҳои муҳталиф (дохилӣ ва берунаи ғаъолияти корхонаҳои соҳаи таъбу нашр, таҳлили таъсири омилҳои муассир, муайян кардани тамоюли ҳақиқӣ дар бозори мазкур, ки айни замон хеле нокифоя таҳқиқ шудааст, ки воқеан аҳамияти муҳим пайдо кардааст. Дар баробари соҳаи саноати полиграфӣ ва хусусан зарурати таъмини рушди устувори он дорои аҳамияти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ буда, сатҳи рушди он, бо вучуди ин дар ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, ки ҳиссаи

начандон кифоя дорад, ки як навъ нишондиҳандаи макроиқтисодии бозгӯи вазъи иҷтимоию иқтисодии кишвари Тоҷикистон арзёбӣ мешавад, ки ба рушди иқтисодии иҷтимоӣ таъсири гуворо мерасонад. Маҷмӯи корхонаҳо ва вазъи соҳибкории инфиродӣ дар соҳаи таъбу нашр ва инфраструктураи истеҳсолиро дар бар мегирад.

Фаъолияти корхонаҳои таъбу нашр муносибатҳои иқтисодиро дар ин соҳа муайян мекунад, ки дар доираи фаъолияти истеҳсолию хоҷагидорӣ шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ (шаҳрвандон) оид ба истеҳсоли маҳсулоти чопӣ ва хидматрасониҳои асосӣ ва фурӯши маҳсулоти чопиро инъикос менамояд. Таҳлили таркиби соҳаи таъбу нашр имкон медиҳад, фароҳам сохт, ки низоми муносибатҳои байниҳамдигарӣ иштирокчиён дар бозори хидматрасониҳои полиграфӣ, унсурҳои асосии он (арзҳои мол, тақозои аҳоли, нарх), сарчашмаҳои молиявӣ ва муносибатҳои мутақобилаи ҳамкорӣ дар байни корхонаҳои полиграфӣ ва нашриётӣ дуруст муайяну арзёбӣ карда шаванд ниг. ба бозори маводи чопӣ ва хидматрасонии соҳаи таъбу нашр (таҳияи муаллиф).

Расми 1. Бозори маводи чопӣ ва хидматрасониҳои соҳаи таъбу нашр (таҳияи муаллиф)

Зарурати замонавӣ объективӣ истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ ва платформаҳои рақамӣ дар соҳаи коммуникатсияҳои оммавӣ бо ҳам алоқаманданд, ба рушди устувори босуръати минбаъдаи на танҳо дар истеҳсоли маҳсулоти полиграфӣ, инчунин ба тамоми инфрасохтори истеҳсоли (истеҳсоли таҷҳизоту масолеҳ, қоғаз ва картон барои таъбу нашр, ташкили савдои чакана ва хизматрасонӣ) таъсири назаррас мерасонад. Дар раванди муҳайё сохтани шароити мусоид дар бозори хидматрасониҳои полиграфӣ пайваста тағйир ёфтани ҳаҷми маҳсулоти чопӣ, афзоиши шумораи матбааҳои зиёновар ва тағйирёбии ҳиссаи нисбии хизматрасонӣ дар соҳаи таъбу нашр аз рӯи намудҳои алоҳидаи он ба таври возеҳу равшан мушоҳида мешавад. Фоиданокии фаъолияти корхонаҳои ин соҳа

дар сатҳи нокифоя қарор доранд, аз ҷумла вазни хоси корхонаҳои ғоидаовар низ чандон қаноаткунанда набуда, ҳоло аксари теъдоди корхонаҳои полиграфӣ дар сатҳи даромаднокии сифр (“0”) қарор доранд. Дар сохтори бозори хизматрасонии таъбу нашр ҳиссаи рӯзномаю маҷаллаҳо дар бозори хидматҳои таъбу нашр истифодаи технологияҳои рақамӣ имрӯз нақши афзалиятнок дошта, ҳиссаи онҳо ба ҳисоби миёна ҳоло 10,0 %-ро ташкил медиҳад, гарчанде рақобати байни корхонаҳои таъбу нашр тамоюли рушдбиро касб кардаанд [2]. Дар истеҳсоли китобҳои таъиноти гуногун (адабӣ, илмӣ, таълимӣ) тамоюли муайян ва рушди мусбат дошта, истеҳсоли маҳсулоти ҷопиро аз ҷумла китобҳои дарсиро, алалхусус барои мактабҳои миёнаи умумӣ танҳо матбаҳо ба роҳ монда метавонанд. Нархи корҳои иҷрошуда, ки ба ғоида (сатҳи самаранокӣ) ва ниҳоят ба рақобаттавонии корхона ва дар маҷмӯъ соҳаи таъбу нашр таъсир мерасонад, муҳимтарин омилҳои муайянкунандаи вазъи муосири истеҳсоли маҳсулоти ҷопӣ ва хизматрасониҳои бозорӣ дар соҳаи таъбу нашр ва рушди минбаъдаи он мебошад» [3, с.18].

Мушоҳидаҳо ва таҳлили анҷом додаи ин ҷониб (муаллифи мақола) гувоҳӣ медиҳанд, ки тамоюли дар бозори хизматрасониҳои полиграфӣ нисбатан кам будани ҳиссаи таъбу нашри китобҳои таъиноти гуногун, аз ҷумла китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёнаи умумӣ, колечу гимназияҳо ва муассисаҳои олий дар ин бозори хидматҳои соҳавӣ ва сатҳи ҷумҳурӣ ба шумор мераванд. Дар баробари тадриҷан босуръат рушд кардани технологияҳои инноватсионии рақамӣ, гузариш аз истеҳсоли маҳсулоти ҷопии маъмулӣ ба маҳсулоти ҷопӣ дар заминаи истифодаи технологияҳои нави рақамӣ тағйироти интизорӣ арзёбӣ мешавад.

АДАБИЁТ

1. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 феввали соли 2017, № 97 «Дар бораи тартиби баҳисобгирии давлатии фаъолияти ноширӣ, корхонаҳои полиграфӣ ва пешбурди Феҳристи ягонаи давлатӣ».
2. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон; 30– солагии истиқлолияти давлатӣ. Душанбе, 2021. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, - 173 саҳ.
3. Табаров.Ш.С. Таҳлили вазъи муосир ва рушди бозори хизматрасонии корхонаҳои полиграфӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Паёми политехникӣ». -1 (49) 2020 .-60 саҳ.
4. Ҳабибов С., Чамшедов М. Иқтисоди корхона (ташкilot)-ҳои истеҳсолӣ. Душанбе: «Ирфон», 2014, - 352 саҳ.

УДК 338.4

Мирзоалиев А.А.

ВАЗЪИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Муаллифи мақола нисбати масъалаи воқеан муҳим ва мубрами рӯз андешаҳои худро иброн намуда, вазъи бозори меҳнат, нақш ва мақоми корманд дар бозори меҳнат бо назардошти арза ва тақозо, бекорӣ ва омилҳои ба он таъсиргузор, мушкilot ва муаммоҳои бозори меҳнат то андозае аз нигоҳи назариявӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Калимаҳои калидӣ: Бозори меҳнат, бозор, сатҳи музди меҳнат, кормандон, биржаи меҳнат, бекорӣ, бозомӯзӣ, шуғлноқӣ, нафақа, стратегия.

Мирзоалиев А.А.

СОСТОЯНИЕ РЫНКА ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Автор статьи выражает свое видение действительно важной и актуальной проблемы современности, ситуации на рынке труда, роли и статуса работника на рынке труда с учетом спроса и предложения, безработицы и ее влияющих факторов, проблемы рынка труда и пути ее решения.

Ключевые слова: Рынок труда, рынок, уровень заработной платы, персонал, биржа труда, безработица, переподготовка, трудоустройство, пенсия, стратегия.

Mirzoaliev A.A.

LABOR MARKET SITUATION IN MODERN CONDITIONS

The author of the article expresses his vision of the most important and topical issues of modernity, the situation in the labor market, the role and status of the worker in the labor market by taking into account the demand and proposals, unemployment and the factors affecting the market.

Key Words: Labor market, market, salary level, employees, labor exchange, unemployment, retraining, employment, pension, strategy.

Бозори меҳнат соҳаи махсусест, ки дар он коргарон қувва, дониш ва малакаи худро ба фуруш мегузоранд. Чунин бозор дар фаҳмиши муқаррарӣ ғайристандартӣ аст. Аммо, он бомуваффақият амал мекунад ва имкон медиҳад, ки талаботи ҳамаи иштирокчиёни он қонеъ карда шавад. Ин чист, бозори меҳнат, вазъи кунунӣ ва мушкилоте, ки дар марҳилаи ҳалталаб боқӣ мондааст?

Дар чунин бозор, ба монанди ҳама дигар соҳаҳо, қонунҳои ба худ хос амал мекунанд - қонуни арза ва тақозо ва нархҳо низ ташаккул меёбанд. Нарх дар ин ҷо маоши ин ё он корманд, инчунин пардохтест, ки ба корфармоёни эҳтимолӣ пешниҳод кардан мумкин аст.

Чӣ қадаре ки довталаб сатҳи музди меҳнати имконпазирро талаб кунад, ҳамон қадар корфармоёни эҳтимолӣ метавонанд онро қабул кунанд (қонуни арза). Маоше, ки корфармо камтар пешниҳод мекунад, шумораи кормандон барои оғози кор камтар хоҳанд буд (қонуни тақозо). Аз ин ҷост, ки танҳо дар чорроҳаи ин ду хати рости шартӣ имкон медиҳад, ки вазъи воқеии бозори меҳнат муайян карда шавад.

Бозори муосири меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вазни қиёсии муҳочирони меҳнати муваққатӣ, норасоии пайвастаи кадрҳои касбӣ дар ихтисососҳои бозоргир, бо шумораи зиёди бекорон тавсиф шуда, таҳия ва татбиқи механизми рушди бозори меҳнат, ки ба эҳтиёҷоти иқтисодӣ мутобик карда шудааст муҳим арзёбӣ мегардад. Ин вазифа бе шубҳа дар тамоми давру замон барои ҳам назария, амалия ва ҳукуматҳои кишварҳои ҷаҳон хеле муҳим ва мубрам аст.

Ҳамин тариқ, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 пешбинӣ шудааст, ки то соли 2030 амалӣ шудани: “қохиши пайдарпайи шуғли ғайрирасмӣ таъмин карда шуд, ки ҳиссаи шуғли расмиро ба 70% аз шумораи умумии шуғлкунандагон расонд; дар соли 2030, 50% мардону занони машғул соҳиби маълумоти касбӣ мешаванд; сатҳи маъҷубони қорӣ ба шумораи умумии маъҷубон то соли 2030 15%-ро ташкил хоҳад дод; огоҳӣ ва омодагии касбии қор дар бозорҳои меҳнати хоричӣ, инчунин ҳифзи иҷтимоии муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо афзоиш меёбад [2, с. 69-70].

Ноил шудан ба нишондиҳандаҳои зикршудаи шуғли аҳолии кишвар масъалаи мутобик кардани хусусиятҳои бозори миллии меҳнат ба гузариши иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сенарияҳои рушди саноатро ба миён меорад.

Бозори меҳнат ва хусусиятҳои он дар марҳилаи кунунӣ моро водор месозад, ки ба як хусусияти муҳим диққат диҳем: корфармо корманди эҳтимолиро ба қабули шароите, ки барояш номусоид аст, мегузорад, зеро дар акси ҳол вай метавонад умуман бе кор монад.

Бозори муосир як навъ номунавзист, зеро ки набудани ҳавасмандӣ дар соҳаи касбӣ, маоши паст кайҳост маъмулӣ гаштааст. Музди меҳнати ҳадди аққал дар кишвар нисбат ба кишварҳои пешрафтаи хориҷи наздик ва дур хеле паст аст (хеле даҳҳо маротиба). Имрӯзҳо барои тақмили ихтисоси кормандон ва мутахассисони бекор амалан ҳавасмандӣ нест. Меъёрҳои муайяни рушдро фарқ кардан мумкин аст [4, с. 49]:

- афзоиши бекорӣ;
- пайдоиши муҳочирон ва гурезагон, ки бояд ба кор ҷалб карда шаванд;
- истифодаи бесамари потенциали меҳнати кормандон - бинобар кам шудани истеҳсолот, зарурати истифодаи пурраи нерӯи мавҷудаи меҳнати кормандон нест;
- кумакпулии бекорон ба таври назаррас паст карда шудааст;
- болоравии шугли пинҳонии аҳоли;
- мушкилот ба вуруд ба бахшҳои алоҳида: довталабони дорои маълумоти олӣ бинобар ҷой доштани монополия, музди баланд ва талабот, наметавонанд дар соҳаҳои алоҳида, ба монанди баҳши бонкӣ, ба кор дастрасӣ пайдо кунанд;
- фарқияти воқеии байни шумораи расмии ба қайд гирифташудаи бекорон, инчунин дар маҷмӯъ шумораи умумии бекорон.

Бозори муосири меҳнат дар ҳама кишварҳо сатҳи вазъи иҷтимоии тамоми аҳолиро муайян мекунад. Ҷузъи асосии он бекорӣ мебошад. Он дар ҳама кишварҳо мавҷуд аст, аммо он танҳо бо сатҳи худ фарқ мекунад. Талаботро ба коргарон на аз рӯи сатҳи арзиши кори онҳо, балки аз рӯи ҳаҷми мустақими истеҳсолот танзим кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, бозори меҳнат бо иқтисоди мавҷудаи кишвар мустақиман ва хеле зич алоқаманд аст, мустақиман аз он вобаста аст [3, с. 124].

Таҷрибаи хориҷӣ бояд ба мо таълим диҳад, ки рушди дуруст ва тадриҷии бозори меҳнат ва муносибатҳои бозорӣ ҳатман ташкил ва ҳимояи самараноки гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолиро дар бар мегирад.

Бозори муосири меҳнат ва талаботи он ба як мутахассис хеле возеҳ ташаққул ёфтааст ва тақрибан ҳамаи корфармоён ба ин як назар доранд. Мутахассиси арзанда шахсест, ки метавонад ба меъёрҳои муайян ҷавобгӯ бошад: чизи асосӣ он аст, ки инсон мутахассиси хуби соҳаи худ бошад. Он инчунин бояд мобилӣ ва гуногунҷабҳа бошад.

Бекориро вазъияти махсус меноманд, ки дар сурати мавҷуд будани он як қисми муайяни аҳолии қобили меҳнат бо сатҳи пешбинишавандаи музди кор бомуваффақият кор ёфта наметавонад ва ё умуман кор пайдо карда наметавонад. Маълум аст, ки ба мувозинати байни талабот ва пешниҳод ноил шудан ғайриимкон аст. Аз сабаби номувофиқии талаботҳои эълоншуда ва пешниҳоди тавсияшуда, ин ҳолат одатан боиси пайдоиши сатҳҳои гуногуни бекорӣ мегардад. Бекорӣ асосан дар доираҳои муайян маъмул аст, ки осебпазиртарини қишри ҷомеа инҳоянд:

- занони ҷавон,
- ҷавонон,
- ақаллиятҳои миллӣ,
- шахсоне, ки ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодиро тарк кардаанд.

Се ҷузъи асосии бекориро шартан муайян кардан мумкин аст:

1. Сатҳи баланди музди мавҷудаи кор. Дар ҳолати аз музди миёна боло бурдани сатҳи музди меҳнат (масалан, тибқи талаботи иттифокҳои касаба), корфармоён сатҳи пешниҳодҳои заруриро барои ишғоли вазифаҳо паст мекунанд. Ин ба бекорӣ оварда мерасонад. Бо ин падида танҳо бо роҳи устувор кардани сатҳи музди кор мубориза бурдан мумкин аст.

2. Сатҳи пасти талабот инчунин сабаби бекорӣ мебошад. Масалан, вақте ки сатҳи талабот ба мол кам мешавад, сатҳи талабот ба кормандони фуруш кам мешавад.

3. Номукамалӣ ва ноустувории бозор. Чунин мешуморанд, ки пайдоиши бекорӣ маҳсули он аст, ки бисёре аз корфармоён наметавонанд ба тағирёбии фурӯш дар вақти зарурӣ одат кунанд.

Барои мубориза бо бекорӣ бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки омилҳои барангезандаи бекориро ба инобат гирифт ва онҳоро бартараф сохт. Дар байни онҳо, мушкилоти бештареро метавон муайян кард [5, с. 32]:

- Вазъи демографӣ дар минтақаи мушаххасе, ки мубориза бо бекорӣ дар он чараён дорад. Инҳо сатҳи таваллуд ва марг, чараёни муҳоҷират (ҳам аз минтақа ва ҳам ба минтақа) ва сатҳи дарозумрӣ мебошанд.

- Раванди интиқоли моликият ба корхонаҳо аз давлат ба хусусӣ тавассути риояи тартиби муқаррарии хусусигардонӣ. Дар ин ҳолат, шумораи зиёди кормандони чунин корхонаҳо гӯё бекоранд.

- Омилҳои ташкилӣ ва иқтисодӣ. Ин ба равандҳои тағирёбии ҳама гуна шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва ҳамроҳшавӣ ва ширкатҳои гуногун дахл дорад. Дар чунин ҳолатҳо, кормандон маҷбур мешаванд, ки ҷои кори воқеии худро ба дигар минтақаҳо ва баръакс иваз кунанд. Ҳамаи ин ҳаракатҳо, ки дар шакли тағирёбиянд бе шубҳа ба бозори меҳнат таъсири мутақобила доранд.

- Омилҳои техникӣ. Бо назардошти рушди имрӯзаи пешрафти илмӣ-техникӣ ва инчунин дурнамои рушди он дар оянда, бисёр ширкатҳо (хусусан истехсолот) дигар ба категорияҳои муайяни кормандон ниёз надоранд, ки ин боиси пайдоиши ихтисори ҷаҳонӣ мегардад.

Танзими бозори меҳнат

Мутаассифона, биржаҳои таъсисёфта наметавонанд нақши танзимгари бозори меҳнатро пурра иҷро кунанд. Масъалаи ба кор қабул шудан дар сатҳи номуайяни қарор дорад. Дар иқтисоди ноустувор бисёр муассисаҳо ва ташкилотҳо ё муддате корро қатъ мекунанд ё муфлис мешаванд. Мувофиқи ин, ҳамаи кормандоне, ки дар чунин корхонаҳо кор мекарданд, бе кор мемонанд. Табиист, ки на ҳамаи онҳо бо кӯмаки биржаҳои корӣ ба кор даромада метавонанд, бисёриҳо сабти ном хоҳанд монд (хусусан агар онҳо синну соли пеш аз нафақа бошанд ё касби мувофиқ надошта бошанд). Инчунин, сафи бекорон ба давраи ба охир расидани соли таҳсил рост меояд, зеро донишгоҳҳои бисёр ва мактабҳои махсус мавҷуданд ва ҳамаи хатмкунандагонро ҳадди ақал феврал бо кор таъмин кардан ғайриимкон аст.

Ин мушкилот ҳамеша маълум буданд, аммо ба онҳо диққати кам дода мешуд. Танҳо вақтҳои охир ба ҳалли ин мушкилот диққати кофӣ дода шуд. Мавқеъ нисбати бозори меҳнат тағйир ёфт; акнун пас аз иштирок дар ярмаркаҳои ҷойҳои кории ҷойҳои корӣ ва дигар ҷорабиниҳои шабех ҷойҳои ҳолӣ имконпазир мешаванд.

Бешубҳа, нақши биржаҳоро дар танзими бозори меҳнат напазируфтани ғайриимкон аст. Тавре ки аллакай қайд карда шуд, биржаҳо бо профилактикаи тақрорӣ, бозомӯзӣ, таълими кормандони эҳтимолӣ машғуланд ва инчунин воқеан ба шуғли шаҳрвандон кӯмак мерасонанд. Ғайр аз он, мубодилаи афкор ҷамъоварии маълумот дар бораи шумораи бекорони аллакай шуғлдошта, муайян кардани рӯйхати касбҳои талабшаванда аҳамияти махсус дорад, ки ин ба тартиб додани омор ва нақшаи ҷорабиниҳо оид ба мубориза бо бекорӣ мусоидат мекунад.

Аммо новобаста аз он, ки биржа чӣ кор мекунад, то ба ҳол мушкилоти асосӣ ҳалли худро пайда накардааст. Шахсе, ки қорашро аз даст додааст, ба биржаи фондӣ омада, барои азхуд кардани ихтисоси нав пешниҳод гирифт, табиист, ки ӯ ба ин розӣ аст. Аммо, бозори меҳнат ба кормандони эҳтимолӣ, ки синашон то 45-сола аст, афзалият хоҳад дод, собиқаи муайяни кор дар касби зарурӣ вучуд дорад. Корҷӯёни воқеӣ, ки тавассути биржа кор меҷӯянд, таҷрибаи касби нав надоранд ва синну соли онҳо то ба нафақа наздик аст ва ҳатто дар ҳолати нафақа низ мебошанд.

Айнан чунин ҳолат бо ҷавононе рӯй медиҳад, ки дар давраи рафтори профилактикӣ наметавонанд дар робита ба ишғоли мансаби ҳолӣ аз ҷониби мутахассиси дигар имконияти

воқеи пайдо кардани ҷои корро гум кунанд. Яъне, масъалаи бозомӯзӣ наметавонад мушкилоти шуғро ҳал кунад.

Азбаски ҳалли пурраи мушкилот ҳанӯз муддати дарозе хоҳад буд, қарорҳои муассири муваққатӣ гирифтани мумкин аст. Гарчанде ки онҳо тамоми масъаларо ҳал намеkunанд, аммо онҳо ҳеч гоҳ зиёдатӣ нахоҳанд буд:

- афзоиши ҳадди аққал ва ҳадди ниҳии кӯмакпулиҳое, ки бекорон мегиранд;
- равона кардани талошҳо барои таъмини шуғли аҳолии ҷавони кишвар;
- кӯшиш ба харҷ додани ҷойҳои қорӣ воқеӣ барои аҳолии бекор.

Дар шароити имрӯза, ҳаракатнокии довтолабони эҳтимоли барои устувор ва такмил додани иқтисодиёт дар кишвар ва инчунин равандҳои иқтисодӣ нақши бузург дорад. Яъне, қобилияти қоранд, инчунин аъзои оилаи ӯ, барои зарурат аз як минтақа ба минтақа иваз кардани ҷои истиқомати худ. Маҳз ин хусусият метавонад боиси афзоиши ҳосилнокӣ ва самаранокии иқтисодиёт дар маҷмӯъ гардад. Барои баҳои воқеӣ додан гузаронидани Матритсаи SWOT аз манфиат ҳолӣ нест.

Матритсаи SWOT таҳлил дар бозори меҳнат

<i>Тарафҳои нуқувват</i>	<i>Имкониятҳо</i>
1. Коллективи муътадил 2. Сатҳи баланди касбии қорандон 3. Шароити хуби меҳнат	1. Рушди иқтисодӣ 2. Болоравии сатҳу сифати таҳсилот 3. Афзоиши миқдори қорфармоён
<i>Тарафҳои заиф</i>	<i>Таҳдидҳо</i>
1. Сатҳи пасти таъминоти моддии ташкилот 2. Зиёдшавии хароҷот ба нигоҳдории ташкилот 3. Вобастагии зиёд аз фаъолияти соҳибқорон	1. Таъсири қонунгузориҳо 2. Муҳити нобоварӣ аз ҷониби роҳбарияти қорхона 3. Афзоиши хоҳишмандон ба мутахассисони касбӣ 4. Маблағгузори нокифоя

Вазъи бозори меҳнат то ҳанӯз ташвишовар аст, зеро муҳити боварибахширо байни қорандони дилхоҳ қорхона эҳсос намеkunем.

Ҳалли мушкилот дар бозори меҳнат

Дар ташаккули муносибатҳои бозорӣ ҳамеша соҳаи муҳимтарини иқтисодиёт - бо қор таъмин намудани захираҳои меҳнатӣ таъсир мерасонанд. Бо сиёсати дурусти иқтисодӣ, сатҳи бекорӣ набояд аз 5% зиёд бошад, ин таносуби беҳтарин аст. Имрӯз дар кишвари мо ба чунин ҳолат ноил шудан мумкин аст. Аммо, як қатор омилҳои ҳастанд, ки роҳи расидан ба ин ҳадафро мебандад, яъне:

- Бозори мавҷудаи меҳнат мутавазин нест. Шумораи зиёди ҷойҳои қорӣ ҳолӣ дар ширкатҳои мухталиф ҷой доранд ва шумораи зиёди бекорон вучуд доранд, малака, омӯзиш ва таҷрибаи қорӣ ба онҳо имкон намедихад, ки аз ҷойҳои ҳолии пешниҳодшуда истифода баранд.

- Маҳдудиятҳои мавҷуда, аз ҷумла маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ, ки имкониятҳои воқеии ҳаракатнокии аҳолии қобили меҳнатро қорӣ медаханд (муассисаи мавҷудаи бақайдгирӣ ва сабти ном шаҳсро ба маҳалли муайян ба таври қиддӣ мепайвандад).

- Имконияти пешниҳоди манзили арзон вучуд надорад, ки ҳаракати мутахассисони хубро ба минтақаҳои дигар қорӣ медахад.

- Сатҳи ҳосилнокии меҳнат нисбат ба дигар кишварҳо бо суръати хеле паст боқӣ мондааст.

• Иқтисоди инҳисорӣ. Ин дар муддати тӯлонӣ ба корфармоён имкон медиҳад, ки шароити меҳнат ва сатҳи пардохти музди меҳнатро дикта кунанд ва корманд ба ҷуз қабул кардани шароити ошкоро номусоид, илочи дигаре надорад.

Ҳангоми баргараф кардани ҳама мушкилоти мавҷуда, дар бозори меҳнат, дар иқтисодиёт ва муносибатҳои бозорӣ ба нишондиҳандаҳои хуб ноил шудан мумкин аст. Тавре ки аллақай маълум шуд, муносибатҳои бозорӣ ва иқтисод дар маҷмӯъ аз бозори меҳнат вобастагии зиёд доранд. Ва умедвор шудан лозим аст, ки чанде нагузашта он вақте, ки бозори меҳнат комилан объективӣ хоҳад буд ва ба корфармоён ва кормандон имкон медиҳад, ки барои қонеъ кардани ниёзҳои шуғлашон дар шароити баробар мубориза баранд.

“Соли гузашта 300 коргоҳу корхонаи нави саноатӣ бо беш аз 6500 ҷойи корӣ, 157 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва биноҳои иловагӣ барои 63 ҳазор нафар хонанда, 108 муассисаи тиббӣ ва ба масоҳати беш аз 1,2 миллион метри мураббаъ манзили истиқоматӣ сохта, ба истифода дода шуданд.

Дар ин давра зиёда аз 193 ҳазор ҷойи кори доимӣ ва мавсимӣ ташкил карда шуда, даромади пулии аҳоли 10 фоиз афзоиш ёфт.

Соли 2020 дар саросари кишвар 18300 иншооти истеҳсолӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ба истиқболи ҷашни сисолагии истиқлол банақшагирифташуда, ки бештари онҳо иншооти соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва варзиш мебошанд, бунёд ва ба истифода супорида шуда, бо ҳамин роҳ даҳҳо ҳазор ҷойи нави корӣ муҳайё карда шуданд” [1, с. 3].

Новобаста ба рушди бозори меҳнат то ба ҳол мушкилотҳои ҳалталаб дар назди масъулин ва роҳбарони корхонаву ширкатҳо ҳамасола масъалагузорӣ мешаванд.

Масъалаҳои ташаққули бозори дохилии меҳнат бидуни ба танзим даровардани вазифаҳои давлат, ки барои нақши катализатор дар ҳамкории коргарон, иттифоқҳои касаба ва мақомоти маҳаллӣ дар таъмини ҳифзи ҳадди ақсар пешбинӣ шудаанд, ҳал карда намешаванд. Дар ин самт дар доираи корхонаҳо бисёр корхоро иҷро кардан мумкин аст, аммо бо дастгирии мақомоти иҷроия ё маҳаллӣ. Дар ин ҷо ҳалли мушкилот ва меҳнати изофӣ тавассути ташкили шуғли алтернативӣ ва тавсеаи истеҳсоли молҳои истеъмолӣ ва бозомӯзӣ ва кӯмак ба коргарони озодшуда дар ташкили корхонаҳои хурд ё кооперативҳо вобастагии зиёд дорад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26.01.2021
2. Стратегия милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 //Бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст аз 01 декабри соли 2016, № 636. - Душанбе: Контраст, 2016. - С.69–70
3. Мобильность и стабильность на российском рынке труда, под ред. В. Е. Гимпельсона, Р. И. Капелюшников, Москва, научное, 2017, 124-143с
4. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Нақши бозори меҳнат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №1(22) 2018, -С. 48-58
5. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Даромади муҳочирони меҳнатӣ ва мавқеи он дар баланд бардоштани сатҳи ҳаёти аҳоли дар ҚТ /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №4(25) 2018, -С. 28-36

Азимбоев А., Тӯлиев М.С.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Дар мақола масоили ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ баррасӣ карда шудааст. Нишон дода шудааст, ки рушди иқтисоди рақамӣ ба рушди технологияҳои коммуникатсионӣ (ТИК) алоқаманд аст. Инчунин масъалаҳои марбут ба татбиқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) ва таъмини дастрасӣ ба интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки боиси ташаккули бахшҳои иқтисоди иттилоотӣ, аз ҷумла иқтисоди рақамӣ мегардад, низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти рақамӣ, технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК), Интернет, Интернет ашё, платформаи рақамӣ, рақамикунонӣ.

Азимбоев А., Тулиев М.С.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются вопросы становления и развития цифровой экономики. Показано, что рост цифровой экономики напрямую связан с ростом информационной коммуникационной технологии (ИКТ). Также рассматриваются вопросы связанные с распространением информационно - коммуникационных технологий (ИКТ) и обеспечение доступа к интернету в Республике Таджикистан, где наблюдается формирование сегментов информационной экономики, в том числе цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационная – коммуникационная технология (ТИК), Интернет, Интернет вещей, цифровая платформа, цифровизация.

Azimboev A., M. Tuliev

SOME ISSUES OF THE DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT

The article discusses the formation and development of the digital economy. It is shown that the growth of the digital economy is directly related to the growth of information communication technology (ICT). Also considered are the issues related to the spread of information and communication technologies (ICT) and the provision of access to the Internet in the Republic of Tajikistan, where the formation of segments of the information economy, including the digital economy, is observed.

Key words: digital economy, information and communication technology (TIC), Internet, Internet of things, digital platform, digitalization.

Давоми даҳсолаи охир технологияҳои рақамӣ ҳамчун моҳии рушди иқтисодиёт пазируфта шуда, мавқеи он дар ташаккули соҳаҳои иқтисодиёт батадриҷ боло меравад. Татбиқи технологияи рақамӣ имконият медиҳад, ки дар баробари таъмини самаранокии равандҳои истеҳсолот ва бизнес ҳолати рушди иқтисодиёт куллан тағйир ёфта, дар заминаи он тарзи ҳаётгузаронӣ, маданият ва рафтори ҷамъиятӣ низ дигаргун мешаванд. Аз ҷамъии ҷо ҳулоса бармеояд, ки барои таъмини рушди устувори иқтисодиёт истифодаи мақсадноки технологияҳои рақамӣ ва таҳқиқи масъалаҳои муҳим ва саривақтӣ мебошад [6, С. 124-133].

Соли 1995 мутахассис дар соҳаи бизнес ва машвартчигӣ, аз кишвари Канада, Доналд Тапскотт барои ифода намудани раванди нав дар иқтисодиёти ҷаҳон мафҳуми (digital

есопому) «иктисодиёти рақамӣ» - ро пешниҳод намуд. Дар таҳқиқотҳои худ Д. Тапскотт нишон медиҳад, ки чӣ тавр дар зерин таъсири технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ (ТИК) пеш аз ҳама, робитаи миёни одамон ба таври фосилавӣ, новобаста аз мавқеи географӣ ва соҳаи фаъолият, зисту зиндагии одамон тағйир ёфт ва меёбад.

Рушди босуръати робитаи иттилоотӣ, яъне робита тавассути интернет, асоси иқтисодиёти навро ташкил медиҳад [3]. Аз ин лиҳоз иқтисодиёте, ки ба технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ (ТИК) асос карда шудааст, иқтисодиёти рақамӣ номида мешавад.

Мувофиқи ақидаи Тапскотт рушди иқтисодиёти рақамӣ муҳаррики раванди ҷаҳонишавӣ мебошад. Ў яқчанд ҷунбишҳои технологӣ, аз ҷумла татбиқи ҳамҷониба ва дастрасӣ ба Интернет, гузариш ба таъминоти барномавии кушод, нерӯи сунъӣ ва ғайраро номбар мекунад, ки рушди иқтисодиёти навро таъмин менамоянд. Бояд қайд намуд, ки ин ҷунбишҳои технологӣ дар солҳои 2017-2018 ба амал омаданд ва боиси рушди бисёр соҳаҳои иқтисодиёт гардиданд.

Рушди иқтисодиёти рақамӣ ба рушди дигар соҳаҳо, аз ҷумла соҳаҳои ба технологияи рақамии мобилӣ алоқаманд оварда мерасонад [2]. Инҳо пеш аз ҳама онлайн - савдо (e-commerce), хизматрасониҳои молиявӣ (масалан онлайн-банкинг), хизматрасониҳои иҷтимоии интернетӣ (шабакаҳои иҷтимоӣ, онлайн – бозиҳо), маориф ва тандурустӣ (таҳсилоти фосилавӣ ва варақаҳои тиббии электронӣ) ва ғайра.

Асоси иқтисодиёти рақамиро соҳаи технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ (ТИК) ташкил медиҳад. Ба ин соҳа ширкатҳои истехсолкунандаи воситаҳои техникӣ ва барномавӣ, инчунин ширкатҳои дохил мешаванд, ки хизматрасониҳои электронӣ ва консалтингиро иҷро мекунанд.

Пӯшида нест, ки раванди рушди устувори иқтисодиёти миллӣ аз бисёр ҷиҳат ба татбиқи шаклҳои нави технологияи рақамӣ вобастагӣ дорад. Бояд зикр намуд, ки татбиқи равандҳо ба рушди бомароми иқтисодиёти рақамӣ таъсир мерасонанд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки яке аз унсурҳои асосии рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ин татбиқи технологияҳои рақамӣ ва марҳила ба марҳила гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Таҳлили адабиёти иқтисодии аз тарафи пажуҳишгарони илми иқтисодиёти ватанию хоричӣ ба нашррасида шаҳодат медиҳад, ки тамоюли мазкур ба рушди устувори соҳаи хизматрасониҳо низ таъсири ҷидди расонида дар гузариши иқтисодии рақамӣ ба маҷмааи мамлакат заминаи мусоид фароҳам меорад [4, 228 с.].

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон рақамикунони соҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ моро водор месозад, ки барои ҳарчи бештар зудтар тайёр намудани мутахассисони дорои маълумоти баланди техникӣ кӯшиши бештар намоем.

Дар асоси пешгӯиҳо муайян шудааст, ки то соли 2036 наздики 50% тамоми равандҳои кор автоматӣ гардида, боиси коҳиш ёфтани шумораи ҷойҳои корие мегардад, ки таҳассуси миёна ва қисми ҷисмониро талаб мекунанд. Дар ҳалли вазифаҳои афзалиятноки рушди рақамикунони соҳаҳо ва барои зуд ва саривақт қабул намудани қарор оид ба масъалаҳои асосии рушди рақамии соҳаҳо, ташкили платформаҳои доимии муқола ба байни намоёндагонии соҳаҳо бо яқдигар мувофиқи мақсад мебошад. Ин ҳамкорӣ дар ҳоле самарабахш ва натиҷаовар хоҳад буд, агар он бо иштироки намоёндагонии муассисаҳои таълимӣ ва илмӣ баргузор шавад. Дар ҳақиқат мо низ ақидаи муҳаққиқонро ҷонибдорӣ намуда ибрази андеша менамоем, ки ҷомеаи муосир ба андешидани маҷмуи ҷорабиниҳои ниёз дорад, ки ба бартараф намудани нобаробарии рақамӣ, дастрасии баробар ба хизматрасонӣ ва маҳсулоти рақамии эътимоднок, аз қабилӣ таҳсилоти рақамӣ, тичорати электронӣ, хизматрасониҳои молиявӣ рақамӣ майл намуда, дар баробари дастрасӣ ба таҳсилоти босифат дигар намуди фаъолиятҳои таъмин менамояд.

Ба ақидаи як қатор муҳаққиқони рус [1, 409 с.] иқтисоди рақамӣ ба туфайли ҷамъоварӣ, истифода ва қобилияти таҳлили миқдори зиёди иттилоот тариқи мошин (маълумоти рақамӣ) дар бораи қариб ҳама ҷиз бо суръати бениҳоят баланд рушд мекунад.

Хусусиятҳои сохтани моделҳои муосири тичорат боиси эҷоди миқдори бениҳоят калони иттилоот гардид, ки ба таври экспоненсиалӣ афзоиш меёбад. Чунин иттилооти рақамӣ дар асоси таҳлили «изи рақамӣ» ҷамъоварӣ карда мешавад, ки дар платформаҳои гуногуни рақамӣ дар натиҷаи фаъолияти шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ё тичоратӣ боқӣ мемонанд.

Маълумотҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки суръати трафикаи Интернет, ба шакли прогрессияи геометрӣ, афзоиш меёбад. Чунинчӣ, агар дар соли 2002 он тақрибан ба 100 Гбайт/сония баробар бошад, соли 2017 ин нишондод 45000 Гбайт/сонияро ташкил дод. Интизор меравад, ки ин нишондод то соли 2022 он ба 150700 Гбайт/сония мерасад, ки аз ҳисоби афзоиши шумораи корбарони нави Интернет ва пешниҳоди Интернети ашёҳо (IoT - Internet of Things) мебошад.

Омилҳои зерин боиси афзоиши босуръати имкониятҳои рақамӣ дар бозор мегарданд: Омилҳои аввал бо самаранокии шабакавӣ алоқаманд аст (яъне, чӣ қадаре ки корбарони платформа бештар бошанд, самаранокии он барои ҳама бештар мешавад).

Омилҳои дуввум вобаста аст ба қобилияти платформаҳо барои дарёфт, назорат ва таҳлили додаҳо. Афзоиши миқдори истифодабарандагон ба афзоиши миқдори додаҳо меорад, ки он ҳам боиси болоравии самаранокии истифодаи Интернет мегардад.

Мо шакли нави фаъолияти иқтисодиро мебинем, ки одамон, ташкилотҳо ва машинаҳоро дар шароити гиперпайвастшавии истифодабарандагон, корхонаҳо, таҷҳизот, иттилоот ва ҷараёнҳо бо ҳам пайванд месозад. Дар натиҷа, мову шумо бо пайдоиши маҳсулоту хизматрасониҳои нав, баланд бардоштани самаранокии ва ташаккули фарҳанги нави идоракуниро пайдо мекунем [5, С. 243-250].

Тағйироти васеъмӯҳаби технологӣ, ки дар он одамон бо истифода аз технологияҳои додаҳо ва коммуникатсионӣ бо ҳадафи истехсоли инноватсия ҳамкорӣ мекунанд бо тағйирёбии сохтори институтсионалии ҷомеа ҳамроҳ мешаванд.

Барои татбиқи рушди иҷтимоӣ инноватсионии ҷомеаҳо шартҳои зеринро амалӣ кардан лозим аст:

— нахуст, муттаҳид намудани шумораи зиёди аъзоёни ҷамъият барои истехсол ва паҳни донишҳои нав. Донише, ки барои шахсони алоҳида дастнорас аст, ки аз муоширати иҷтимоӣ ҷудо шудаанд бояд интишор ва афзун карда шаванд;

- дуюм, ташкили фазои «дастрасии кушод» барои табодули дониш ва паҳн кардани дониш. Қоҳиш додани монеаҳо, аз ҷумла монеаҳои ҷуғрофӣ, забонӣ ва дигар монеаҳо ва рушди имкониятҳои нав дар шакли пайдоиши шабакаҳои иҷтимоӣ, ки хусусияти умумӣ ё махсус доранд.

Иқтисоди рақамӣ муҳимтарин ҷанбаи рушди ҳар як давлате мебошад, ки мехоҳад амнияти миллиро таъмин намояд, инчунин истиқлолияти технологиро ҳифз ва афзун намояд. Дар айни замон, он ба тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷомеаи муосир таъсир мерасонад. Иқтисоди рақамиро барои субъектҳои корпоративӣ ва шахсони воқеӣ метавон ҳамчун муҳити берунии фаъолият муайян кард, ки ба рушди ҷомеаи муосир, соҳибкорӣ, истехсолоти саноатӣ, ҳукумат, савдо ва хизматрасонӣ ва ҳаёти шахрвандон таъсири назаррас мерасонад. Ҳамчунин метавон хулоса кард, ки фазои рақамӣ дар ҷаҳон (инчунин дар сатҳи милли) дар заминаи рушди инфокоммуникатсионӣ ва технологияҳои end-to-end ташаккул меёбад. Ин равандҳо бо модернизатсияи соҳаҳои анъанавии истехсолӣ ва хизматрасонӣ, инчунин азнавсозии фаъолияти логистикӣ ҳамроҳ мешаванд.

Платформаҳои рақамӣ асоси иқтисодӣ нави мебошанд. Идоракуни дар иқтисодӣ рақамӣ ҳамзамон ба ҳавасмандгардонӣ ва соддагардонии татбиқ ва истифодаи платформаҳои рақамӣ дар муҳити соҳибкорӣ, аз ҷумла дар сохтори тичорати хурд ва миёна нигаронида шудааст. Тавассути платформаҳои рақамӣ, ҷомеа бояд аз бартариҳои, ки рақамисозӣ ба тичорат ва шахрвандон дар миқёси бозори ҷаҳонӣ пешкаш мекунад, огоҳ карда шавад. Платформаҳои рақамӣ шароити мусоид барои таҳлил, пешгӯӣ ва хизматрасониҳои бисёрфунксионалӣ мебошанд [4, 228 с.].

Иқтисодиёти рақамӣ дар ду нишона зухур менамояд: Якум - саноати электронӣ, истеҳсоли микрочипҳо, компютерҳо ва механизмҳои телекоммуникатсионӣ, электроникаи таъиноти маишӣ, дуюм - ширкатҳои соҳаҳои технологияи рақамӣ ва истифодабарандагони технологияи рақамии воситаҳои истеҳсолот, ниғаҳдорӣ ва идораи иттилоот. Дар иқтисодиёти муосир ширкатҳои иқтисодиёти рақамӣ қобилият доранд, ки иқтисодиётро бо захираҳои рақамӣ таъмин намоянд. Агар дар аввали асри 20 рушди иқтисодиёти ҷаҳониро ширкатҳои азими нафтӣ, металлургӣ, мошинсозӣ ва ғайра ташкил медоданд, пас имрӯз ширкатҳои азимро ширкатҳои бахши иқтисодиёти рақамӣ, ба монанди ширкатҳои Apple, Google, Amazon ва ғайраҳо ташкил медиҳанд.

Мувофиқи ҳисоботи Созмони байналмилалӣ алоқаи барқӣ (Международного союза электросвязи -МСЭ) дар соли 2017, дар миёни кишварҳои аз ҷиҳати ТИК рушдёфта, мамлакатҳои зеринро номбар намудан мумкин аст: Ҷумҳурии Корея, Исландия, Дания, Шветсария, Англия, Ҷумҳурии халқии Чин, Нидерландия, Норвегия, Япония, Олмон, ИМА ва ғайра.

Маълумотҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки 98%- и аҳолии кишварҳои Аврупо ба Интернет дастрасӣ доранд, ки 85% - и онро дастрасӣ ба шабакаи 4G ташкил медиҳад. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ дар соли 2017, ҳаҷми бозори ТИК дар кишварҳои мутаракқӣ, аз 3% то 6% - и Маҷмӯи маҳсулоти дохилиро (ВВП) ташкил медиҳад. Дар ин кишварҳо сафи кормандони ба технологияи рақамӣ алоқаманд сол ба сол меафзояд ва ин ҷараён идома дорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, ҳамчун аъзои комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ин равандҳо дар канор буда наметавонад. Мувофиқи дастури Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.12.2019 «Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» тасдиқ гардид.

Мувофиқи маълумоти Бонки ҷаҳонӣ, дар ҷумҳуриҳои Осиёи марказӣ, ба истиснои Қазоқистон, кишварҳои боқимонда – Узбекистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркманистон дар марҳилаи аввали воридшавӣ ба иқтисодиёти рақамӣ қарор доранд.

Мувофиқи нишондодҳои оморӣ дар соли 2019, дастрасӣ ба Интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 35%, Қирғизистон 38%, Туркманистон 22% ва Қазоқистон 78% мебошанд. Бояд қайд намуд, ки таъминоти доимии истифодабарандагон ба Интернет аслан дар шаҳрҳои калон мушоҳида карда мешаванд.

Таҷрибаи кишварҳои ИМА, Аврупо, Россия, Қазоқистон ва ғайраҳо нишон медиҳанд, ки дастрасӣ ба Интернет дар ин кишварҳо оддӣ ва арзон аст. Дар кишвари мо низ зарур аст, ки фаъолияти корхонаҳои пешниҳодкунандаи Интернет самарабахш ба роҳ монда шуда, дастрасӣ ба Интернет нисбатан арзон карда шавад, ки он боиси рушди технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва рақамикунонии иқтисодиёти кишвар мегардад.

Ҳамин тариқ иқтисодиёти рақамӣ ин истифодаи самараноки ТИК, бунёди платформаҳои пуриктидори рақамӣ ва таъминкунандаи сифати ҳаёти шаҳрвандон буда, барои рушди минбаъдаи он қабули барномаҳои махсусӣ давлатӣ, таҳияи стратегияҳо ва консепсияҳо, инчунин ҷалби сарчашмаҳои гуногуни молиявӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Авдони́на А. М. и др. Цифровая экономика: практический аспект: учебное пособие / А. М. Авдони́на, Д. Р. Игошина, О. А. Корнилова, А. В. Миленский, Н. Е. Тихонюк, К. В. Хартанович. – Владимир: Владимирский филиал РАНХиГС, 2021. – 149 с
2. Буриев Б.М., Курбонов М.А. Рынок информационных услуг и развитие предпринимательства/Буриев Б.М., Курбонов М.А. //Вестник Педагогического университета. 2015. № 5-2 (66). С. 107-110.

3. Курбонзода М.Р. Шароитҳои аввалиндарача ва тамоюлҳои рушди иқтисодиёти миллӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / М.Р. Курбонзода// Паёми ДДТТ, № 1(35) 2021. - С. 7-12.
4. Пашинцева Н.И. Методологические аспекты анализа цифровой экономики/Пашинцева Н.И.//Цифровая экономика в России: информационное и статистическое обеспечение. – М.: Ин-т проблем развития науки РАН, 2020. – 228 с.
5. Ризоқулов Т.Р., Алиев О.М. Андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ: мушқилот ва дурнамо/ М.Р. Курбонзода. - Паёми ДДТТ, № 4/2(34)/2020. - С. 243-250.
6. Чурабоев Ғ., Тӯлиев М.С. Ҷанбаҳои назариявии масоили рушди иқтисодиёти рақамӣ/Тӯлиев М.С., Чурабоев//Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. 2020. №3 (32). С. 124-133.

УДК 331

Кабиров Ш.Р.

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОНИ МУҲОЧИРОН ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Муаллиф дар мақолаи худ, масъали омилҳои таъсиррасони муҳочирон дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлонро мавриди таҳлил қарор додааст. Қайд намудааст, киошкорсозии омилҳое, ки ба рушди ҷараёни муайян таъсир мерасонанд, дар муайянсозии сиёсат дар ин ё он соҳа бо роҳи бартарафсозӣ ё бунёди монеаҳо ё шароити мусоид бо истифода аз методҳои бевосита ва ё бавоситаи таъсиррасонӣ, то ин, ки оқибатҳои номатлуб мусоид гарданд, нақши ҳалқунанда мебозад.

Калидвожаҳо: омил, муҳочират, кишоварзӣ, минтақа, аҳоли, заминҳои наздиҳавлиғӣ, тичорати чорво, боғдорӣ, моҳипарварӣ, сину сол.

Кабиров Ш.Р.

ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ МИГРАНТОВ НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В своей статье автор анализирует вопрос влияния факторов мигрантов в аграрный сектор Хатлонской области. Он отметил, что выявление факторов, влияющих на развитие того или иного процесса, при определении политики в той или иной сфере путем устранения или создания барьеров или благоприятных условий с использованием прямых или косвенных методов воздействия, так что негативные последствия являются благоприятными., играет решающую роль.

Ключевые слова: фактор, миграция, сельское хозяйство, регион, население, приусадебные земли, торговля скотом, садоводство, рыболовство, возраст.

Kabirov Sh.R.

INFLUENCING FACTORS OF MIGRANTS IN AGRICULTURE OF KHATLON REGION

In his article, the author analyzes the issue of influencing the factors of migrants in the agricultural sector of Khatlon region. He noted that the identification of factors that affect the

development of a particular process in the definition of policy in this or that area by removing or creating barriers or favorable conditions using direct or indirect methods of influence, so that the negative consequences are favorable. , plays a crucial role.

Keywords: factor, migration, agriculture, region, population, household land, livestock trade, horticulture, fisheries, age.

Ошкорсозии омилҳое, ки ба рушди чараёни муайян таъсир мерасонанд, дар муайянсозии сиёсат дар ин ё он соҳа бо роҳи баргарафсозӣ ё бунёди монеаҳо ё шароити мусоид бо истифода аз методҳои бевосита ва ё бавоситаи таъсиррасонӣ, то ин, ки оқибатҳои номатлуб мусоид гарданд, нақши ҳалкунанда мебозад.

Омилҳое, ки ба муҳочирати аҳоли таъсир мерасонанд, инҳо буда метавонанд: иқтисодӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, сиёсӣ, табиӣ-иқлимӣ, маданӣ динӣ, этикӣ, психологӣ. Охирин яъне омили психологӣ дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон махсусан муҳим мебошад, зеро ки маҳз баргарафсозии монеаи психологӣ дар омодагии шахс ба муҳочират, зимни мутобиқшавӣ ба ҷойҳои нав ва ниҳоят, барои дарки он, ки чаро баъзеҳо муҳочир мешаванду дигарон дар ҷойи зисти худ аз ҳисоби ғаъл гардонидани заминҳои наздиҳавлигӣ, тичорати чорво, боғдорӣ, моҳипарварӣ, мемонанд, нақши хосса дорад.

Дар бораи омилҳое, ки ба муҳочирати аҳоли таъсир мерасонанд, дар як қатор асарҳо навишта шудааст. Дар бораи онҳо Е.СюЛи [3](дар чараёни қабули қарорҳо дар бораи ҳаракат аз як ҷо ба ҷойи дигар ӯ омилҳои ҷойи баромад ва маскунсозии муҳочирон, инчунин ба дарку рафтори инфиродӣ ҷудо кард), Я.Уолперт [7](«ҷойи ғоиданокӣ» чун «бақияи ғоидаҳое, ки шахс дар натиҷаи муҳочират гирифтааст», муайян мегардад, илова бар ин, якҷоясозӣ дар ягон навъ ва дар макон низ муфид буда метавонад), А.Л. Мабоганче [5](ҳавасмандӣ ба тағйири маҳал ба энергияи иқтидорӣ ва энергияи кинетикӣ монанд аст), У.Петерсон [6](фарқи байни чор қувваи муҳочиратиро пешниҳод намуд): такони экологӣ (кӯчманчигии ибтидоӣ), сиёсати муҳочиратӣ (ҷойивазкунии ихтиёрӣ ё иҷбории аҳоли), хоҳиши беандоза калон (муҳочирати озод) ва ҷойивазкунии иҷтимоӣ-миқдорӣ (муҳочирати оммавӣ ва шаҳришавӣ); Козански ва М.Прозеро [2](кӯшиданд, ки омилҳои муҳочиратро ба аутогенӣ ва аллогенӣ тасниф кунанд); Я.Мангалам [4] (дар бораи омилҳои иҷтимоӣ-маданӣ навиштааст ва ин омилҳо инҳоро дар бар мегирад): таъмини хизматрасониҳои тиббӣ ва таълимӣ, таъсири муҳочирони аз маҳалҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле суст рушд ёфта, муҳочирати интизоршаванда ва рафтори муҳочирон (занҷираҳои муҳочиратӣ бо робитаҳои мустақами хешу табории муҳочирон ва ниҳоят мутобиқшавӣ ба ҷойи нави зист); П.Чорч [1] (дар бораи ҷойивазкунии ҷуғрофӣ аҳоли баҳс карда, муҳочиратро ба зарурат ё рафтани оммавии иҷборӣ чун натиҷаи таъсири омили иқтисодӣ тақсим намудааст).

Ақидаи Козински ва М.Прозеро дастгирӣ карда, мо ҳамзамон чунин меҳисобем, ки зимни таҳлили омилҳое, ки ба муҳочирати аҳоли дар соҳаи кишоварзӣ таъсир мерасонанд, тақсим кардани онҳо ба ду гурӯҳи калон-омилҳои эндогенӣ ки маҳсули қувваҳои дохилии ҳуди муҳочиронанд, ва экзогенӣ, ки маҳсули омилҳои берунианд.

Омилҳои эндогенӣ -омилҳои иқтисодӣ, институтӣ ва сиёсӣ (механизмҳои пасткунии фишор дар ҷойҳои маскуншавӣ бо роҳи пешниҳоди ҷойҳои алтернативии маскуншавӣ), ҳавасмандии демографӣ ва иҷтимоӣ-маданӣ, омилҳои дигари рафторӣ ё инфиродӣ (субъективӣ).

Омилҳои экзогенӣ -омилҳои инсонӣ институтӣ ё сиёсӣ (аз ирода ва амали ҳокимон вобастаанд, идоракунии чараёнҳои муҳочират аз тарафи ҳукуматдорон амали мегардад ва онҳо ба муҳочирати иҷбории одамон боис мегарданд) ва омилҳои муҳити атроф (обҳезӣ, хушксолӣ, сӯхторҳо, заминчунбӣ ва тарки муваққатӣ ҷойи зист ё ҳолатҳои экстремалӣ, ки боиси тарки доимии ҷойи зист мегарданд. Ба онҳо муҳочирате низ дохил мешавад, ки бо таназзули муҳити атроф дар натиҷаи рафтори нодурусти инсон, ки табиат зарар мерасонад, алоқаманд аст. Аз ин сабаб онҳо маҷбур мешаванд, ки ҷойи зисти худро тағйир диҳанд.

Ин ду гурӯҳи калони омилҳоро таҳлил карда, ба мафҳумҳои муҳочирати ихтиёрӣ ва муҳочирати иҷборӣ бояд сарфаҳм рафт.

Дар аксари сарчашмаҳои илмӣ шӯравӣ, русӣ, ғарбӣ зери мафҳуми муҳочирати ихтиёрӣ муҳочирате фаҳмида мешавад, ки бо ташаббуси шахсии одам рӯй медиҳад, муҳочирати иҷборӣ бошад тавассути омилҳои экзогенӣ ба вучуд меояд. Чунин муносибат ба арзёбии чараёни муҳочират ба ақидаи мо, яктарафа мебошад, ҳарчанде, ки фаҳмида мешавад, ки аз нуқтаи назари қабули қарор чунин таснифи навъҳои муҳочират ва чунин шарҳ ба ҳастӣ ҳуқуқи пурра доранд.

Ҳамин тариқ, ҳар як фарди аз назари муҳочират Ҷаъл зери таъсири омилҳои эндогенӣ (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, сиёсӣ, маданӣ, динӣ, психологӣ, аз рӯи вазъи саломатӣ ва муҳочирати пиронсолону кӯдакон) ё экзогенӣ (омилҳои институтӣ ё сиёсӣ ва омилҳои муҳити атроф) аз як макон ба макони дигар ҳаракат мекунанд. Тамоми муҳочиратеро, ки зери таъсири омилҳои эндогенӣ рӯй медиҳанд, танҳо ба муҳочирати ихтиёрӣ мансуб доништан ҳатост.

Ин ба мулоҳизаҳои зерин асос меёбад. Яқум, бо андешаи аксари муаллифоне, ки муҳочирати одамонро на зери фишори ҳукуматдорон ва оқибатҳои офатҳои табиӣ, балки аз рӯи хоҳиши худ онҳо мебошанд, розӣ шудан мумкин аст. Яъне, ин навъи муҳочиратро ба муҳочирати ихтиёрӣ мансуб доништан дуруст мебошад.

Аммо дилхоҳ муҳочират зери таъсири ягон омилҳои алоҳида ё гурӯҳи омилҳои рӯй медиҳад. Чӣ тавре ки дар боло қайд шуд, омилҳои эндогенӣ шахс ё оммаи одамонро ба муҳочират водор месозад. Дилхоҳ водоркунӣ худ ба худ пайдо намегардад, ба он чизе мусоидат менамояд. Ҷаълнокии муҳочирати аҳолии дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон ба андешаи мо аксаран аз шуғл ва даромад дар шакли музди меҳнати миёнаи кормандон дар ҷойи пештараи муҳочирон, ки барои таъмини эҳтиёҷоти худ ва оилаи хеш заруранд, вобастааст, яъне Ҷаълнокии муҳочирати аҳолии дар вобастагии мутақобила бо сатҳи шуғл ва даромади аҳолии қарор дорад, ки мо инро ҷадвали 1 нишон медиҳем.

Ҷадвали 1

Музди меҳнати миёнаи ҳармоҳаи кормандони соҳаи кишоварзӣ дар вилояти Хатлон барои солҳои 2013-2020 (сомонӣ)

№	Нишондиҳанда	Солҳо							
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқи вилоят	503,9	615,2	645,0	714,1	843,3	913,3	998,5	1053,7
2	Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	186,6	235,5	292,9	296,6	382,5	435,9	492,9	515,0
	Аз ҷумла	37,0	38,2	45,4	41,5	45,3	47,7	49,3	48,8

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2020. С.129-130.

Аз таҳлилҳои ҷадвал бармеояд, ки музди меҳнати миёнаи ҳармоҳаи кормандони ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқи вилоят таносуби афзоиш дошта, нисбат ба соли 2013 209,1 фоиз зиёд гардидааст. Қайд кардан лозим аст, ки дар соли 2020 назар ба соли 2013 музди меҳнати миёнаи ҳармоҳаи кормандони соҳаи кишоварзӣ дар вилоят 235,1 сомон зиёд шудааст, аммо нисбат ба музди меҳнати миёнаи солонаи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқи вилоят 538,7 сомонӣ кам буда, 48,8%-ро ташкил медиҳад. Гарчанде ки музди меҳнати миёнаи ҳармоҳаи кормандони соҳаи кишоварзӣ нисбат ба соли 2013 275,9 фоиз ё 328,4 сомон, кишоварзӣ, шикор ва дигар хизматҳои ба инҳо алоқаманд 327,1 сомон, ҷангалпарварӣ, захираи маҳсулоти ҷангал ва дигар хизматҳои ба инҳо алоқаманд 221 сомонӣ, моҳипарварӣ 362 сомонӣ зиёд гардида бошад, ҳам ин нишондодҳо барои рушди соҳа ва кам намудани

муҳочират сабаб шуда наметавонад (ҷадвали 2). Дар иртибот ба ҳамин олими ватани Саидмуродов (Баротзода) Ш.М. дар кори диссертатсионии худ дар мавзӯи “Такмили методҳои паст намудани хавфу хатарҳои сармоягузори дар корхонаҳои истеҳсоли” музди меҳнати кормандони соҳаи кишоварзиро мавриди таҳлил қарор дода хулоса намудааст, ки машғул шудани аҳоли дар соҳаи кишоварзӣ самарнок набуда, даромади аҳоли он қадар боло нест. Ҳарчанд дар соҳаи кишоварзӣ қумхурӣ бештар аз 23 % ММД кишвар истеҳсол карда мешавад, аммо даромаде, ки кишоварзон дар муқоиса ба дигар соҳаҳои иқтисодиёт ба даст меоранд кам мебошад. Биноан, барои таъмин намудани мардум ба чойи кори ғолидаовар ва баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат зарур аст, ҳаҷми сармоягузориҳо, ки боиси инкишофи маҳсулоти кишоварзӣ хоҳад шуд, зиёд карда шавад [8]. Мо низ ҷонибдори гуфтаҳои эшон мебошем. Зеро дар ҳолати зиёд шудани сармоягузори дар соҳаи кишоварзӣ, таъсиси чойҳои кори, зиёд шудани даромаднокии кишоварзон, бештаршавии сатҳи зиндагӣ гардида, дар ҳамин замина ба коҳиши муҳочирати кори дар вилояти Хатлон мусоидат менамояд. Илова бар ин солҳои охир таваҷҷуҳи сармоягузориҳо барои соҳаи кишоварзӣ вилоят мақомотҳои марбути ҳокимияти давлатии вилоят ва шахру ноҳияҳои он бояд муносибати мавзунро истифода баранд, то ин ки барои кор ба миқдори муайяни шахрвандони хориҷӣ ба воридшавӣ ба қаламрави вилоят иҷозат дода шавад ва ҳамзамон дар ҳифзи бозори дохилии меҳнат бояд манфиатдор бошанд, чунки ҳоло ҳуди шахрвандони вилояти Хатлон дар минтақаи худ чойи кори муносибро барои худ наёфта, барои сустҷӯи кор ва таъмини оила маҷбуранд, ки ба хориҷа раванд.

Ҷадвали 2

Музди меҳнати миёнаи кормандон дар корхонаҳои кишоварзӣ вилояти Хатлон дар солҳои 2013-2020 (сомонӣ)

№	Нишондиҳанда	Солҳо								Муқоиса 2020/2013	
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Бо %	Зиёдшавӣ бо сомонӣ
1	Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	186,6	235,5	292,9	296,6	382,5	435,9	492,9	515,0	275,9	328,4
	Аз ҷумла										
1.1	Кишоварзӣ, шикор ва дигар хизматҳои ба инҳо алоқаманд	184,2	232,5	290,0	292,9	369,1	427,6	488,4	511,3	277,5	327,1
1.2	Ҷангалпарварӣ, захираи маҳсулоти ҷангал ва дигар хизматҳои ба инҳо алоқаманд	366,0	431,2	445,3	477,2	741,0	591,2	583,6	587,0	160,3	221
1.3	Моҳипарварӣ	236,0	291,9	450,0	390,8	496,9	193,4	879,8	598,0	253,3	362

Манбаъ: Маҷмӯаи омили солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2020. С.129-130.

Бо тақия ба ин маълумотҳои таҳлили, гуфтан мумкин аст, ки сатҳи даромади кам, дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон ҳаёти ҷомеа, шахси алоҳида ва ё оиларо маҷбур месозад, ки муҳочир шавад.

Муҳочирате, ки зери таъсири омилҳои экзогенӣ рӯй медиҳад, иҷборӣ мебошад ва ин дар осори ҳамаи муҳаққиқан қайд мегардад.

Муҳочирате, ки дар доираи омилҳои экдонгенӣ ва экзогенӣ ба вучуд меояд, ба андешаи мо аз нуктаи назари таъсири ин ё он омилҳои сершумор дар якҷоягӣ чун муҳочирати иҷборӣ баррасӣ кардан зарур аст. Агар ба муҳочират аз нуктаи назари қабули қарорҳо дар соҳаи кишоварзӣ назар афканем, пас онро ба ихтиёрӣ ва иҷборӣ тасниф кардан мумкин аст.

Зиёдшавии шумораи аҳоли бо талаботҳои афзояндаи он бо воситаҳои маҳдуду камшавандаи ҳаётдучор мегардад. Дар соҳаи амалӣ якҷоя байни рушди аҳоли, табиат ва ҷамъият ин ихтилофи асосии замони ҳозира мебошад.

Мураккабияти ин масъаларо дарк намуда, роҳбарони мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоят ва шаҳру ноҳияҳои он олимони, иқтисодонҳои минтақа, ва тамоми қисми пешқадами аҳли вилоят қувваи худро, аз як тараф, ба афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ барои таъмини бозори истеъмолӣ ва, аз тарафи дигар, ба муносибгардонии ҷараёнҳои демографӣ равона месозанд. Ҳалли ҳар ду қисми ин масъала хеле мушкул аст, аммо муносибгардонии ҷараёнҳои демографӣ мушкултар ҳисоб меёбад.

Вилояти Хатлон минтақаест, ки бо суръати баланди афзоиши аҳоли ва ин омил дар назди МИҲД-и вилояти Хатлон вазифаи истифодаи оқилонаи чунин сармояи табииро мегузорад. Агар аҳолии вилоят соли 2013 2898,6 млн. нафарро ташкил меод, пас соли 2020 шумораи он ба 3425,0 млн. нафар расид ва ин нишондиҳандаи мусбии афзоиши аҳоли зимни тақсимооти самаранок ва оқилонаи захираҳои меҳнатӣ дар соҳаи кишоварзӣ мебошад.

Динамика ва таносуби аҳолии шаҳру деҳоти минтақаи вилояти Хатлон нисбати ба аҳолии умумӣ дар ҷадвали 3 барои таваҷҷӯҳ пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 3

Динамика ва таносуби аҳолии шаҳру деҳоти вилояти Хатлон барои солҳои 2013-2020 (ҳаз.нафар)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вилояти Хатлон	2898,6	2971,5	3047,8	3124,3	3198,5	3274,9	3348,3	3425,0
Бо %	100	100	100	100	100	100	100	100
Аз ҷумла								
шаҳр	522,1	535,2	547,5	568,6	580,6	591,0	599,6	613,1
Бо %	18,0	18,0	18,0	18,2	18,1	18,1	17,9	17,9
деҳот	2376,5	2436,3	2500,3	2555,7	2617,9	2683,9	2748,7	2811,9
Бо %	82,0	82,0	82,0	81,8	81,9	81,9	82,1	82,1
Мардҳо	1456,8	1494,7	1534,1	1573,6	1612,1	1650,1	1685,3	1722,7
Бо %	50,3	50,3	50,3	50,4	50,4	50,4	50,3	50,3
Занҳо	1441,8	1476,8	1513,7	1550,7	1586,4	1624,8	1663,0	1702,3
Бо %	49,7	49,7	49,7	49,6	49,6	49,6	49,7	49,7

Манбаъ: Маҷмӯаи омили солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2020. С.21-22.

Таҳлилҳои нишон медиҳад, ки дар минтақаи вилояти Хатлон ду соли охир таносуби аҳолии шаҳру деҳот нисбат ба аҳолии умумии вилоят каме дигар шуда истодааст. Соли 2020 нисбати соли 2013 аҳолии шаҳр 0,1% кам шудааст, аммо аҳолии деҳот дар ин давра

0,1% зиёд гардидааст. Нишондиҳандаи дигари ин таносуби марду занҳо мебошад. Ин нишондиҳандаҳо дар ду соли охир бетағир яъне мардҳо 50,3 ва занҳо 49,7 фоизро ташкил додааст.

Чи тавре рақамҳои чадвали 5 нишон медиҳад, дар гуруҳи якум, то 50 ҳазор аҳоли, 1 шаҳр ва ду ноҳияро дар бар гирифтааст. шаҳри Леваканти яке аз шаҳрҳои аграриву саноатии вилояти Хатлон ба ҳисоб меравад, ки айни ҳол дар масоҳати 0,1 ҳаз метри км, кв, 49, 4 ҳазор аҳолиро ҷой намуда, суръати афзоиши он бошад 102,2% ва суръати табиӣ аҳоли 1176 нафааро ташкил медиҳад, ки нисбат ба ноҳияи Н.Хусрав ва Н.Балҷувон зиёдтар буда, нақши он дар рушди иқтисодиёти маҳаллӣ ва дар ин замина таъмини амнияти озуқаворӣ назаррас арзёбӣ мегардад.

Чадвали 4

Гуруҳбандии аҳоли дар вилояти Хатлон

№	Аҳоли, ҳаз.нафар	Ноҳияҳо	Масоҳат, ҳаз метри км, кв	Аҳоли, ҳазор нафар	Суръати афзоиши аҳоли (% нисбати соли гузашта)	Зичии аҳоли дар 1 км мураббаъ (нафар)	Таваллуд ва фавт		Суръати табиӣ аҳоли
							Таваллуд	Фавт	
1	То 50	н.Н.Хусрав	0,8	40,6	103,4	50,8	1289	171	1118
		ш.Леваканти	0,1	49,4	102,2	494,0	1386	210	1176
		н.Балҷувон	1,3	31,3	102,7	24,1	1006	121	885
2	Аз 51 то 100	н.Муъминобод	0,9	96,8	102,2	107,6	2717	307	2410
		н.Темурмалик	1,0	71,0	101,7	71,0	2113	335	1778
		н.Ховалинг	1,7	59,2	102,3	34,8	1735	201	1534
		н.Ш.Шоҳин	2,3	56,4	101,6	24,5	1566	233	1333
		ш.Норак	0,4	62,8	102,1	157,0	1740	267	1473
3	Аз 101 то 200	ш.Бохтар	0,1	113,4	101,4	1134	2285	519	1766
		н.Хуросон	0,9	119,6	102,7	132,9	3103	420	2683
		н.Дӯстӣ	1,2	120,5	102,9	100,4	3869	509	3360
		н.Кубодиён	1,8	192,9	102,6	101,5	5959	837	5122
		н.А.Ҷомӣ	0,6	180,4	102,6	300,7	5570	679	4891
		н.Чайхун	1,0	142,3	102,4	142,3	4030	503	3527
		н.Панҷ	0,9	122,3	102,2	135,9	3419	422	2997
		н.Шаҳритус	1,5	133,0	102,3	88,7	3812	587	3225
		н.Восеъ				107,6	6321	1026	5301
		н.М.С.А.Ҷамадонӣ	0,5	151,3	101,7	302,6	4164	725	3439
		н.Фархор	1,2	174,5	102,2	145,4	5070	735	4335
н.Данғара	2,0	166,1	103,2	83,1	5152	750	4402		
4	Аз 201 боло	н.Кӯшониён	0,6	251,1	102,1	418,5	6308	953	5355
		н.Вахш	1,0	204,2	102,5	204,2	5827	675	5152
		н.Ч.Балхӣ	0,9	205,8	102,2	228,7	5571	765	4806
		н.Ёвон	0,9	240,8	102,7	240,8	7475	998	6477
		ш.Кӯлоб	0,3	218,4	101,7	728,0	5623	1315	4308

Манбаъ: Маҷмуаи омили солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2020. С.19,26,31,36,41,46,51.

Дар ҷамоатҳои деҳоти шаҳри Леваканти вилояти Хатлон аслан кишоварзон ба истеҳсоли пахта, ғалладонагиҳо, сабзавот, картошка, полезӣ, асал, хӯроки чорво ва инчунин боғдорӣ, пиллапарварӣ, чорводорӣ, паррандапарварӣ, моҳипарварӣ машғул мебошанд. Зиёда аз 9,7 фоизи аҳолии қобили меҳнат дар деҳот истиқомат дошта, дар соҳаи кишоварзӣ

фаъолият мекунад. Аҳолии деҳот қисми зиёди даромади худро аз ҳисоби фурӯши пахта, маҳсулотҳои сабзавот, полезӣ, мевагӣ ва ғалладонагиҳо ба даст меоранд. Истеҳсолкунандагони асосии маҳсулоти кишоварзӣ дар шаҳр кооперативҳои истеҳсоли, хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ), оилавӣ ва инфиродӣ ба ҳисоб мераванд.

Ҳарчанде, ки дар вилояти Хатлон фаъолгардони ҷанбаҳои дигари ҷараёни муҳоҷиршавӣ низ, амсоли шаҳришавӣ, муҳоҷирати байниминтақавӣ, кӯчиши ихтиёрӣ аз минтақаҳои кӯҳӣ ва сараҳоли ба водиҳои вилоят, кӯчиши аҳоли аз ҳудуд экзогенӣ ба ҷойҳои бехатар мушоҳида мегардад, аммо ҳаҷми ин ҷараёнҳо бо муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷи кишвар баробар шуда наметавонад.

Умуман, муҳоҷирати берунии меҳнатии аҳолии вилояти Хатлон хусусияти мавсимӣ авҷи тарки маҳал ба давраи баҳор-тобистон дар давраи ва бозгашти муҳоҷирон ба давраи тирамоҳ-зимистон рост меояд. ҳамзамон, солҳои охир ҳиссаи шахсоне беш аз як сол дар муҳоҷират мекӯшид, меафзояд.

Бо назардошти он омиле, ки дар вилояти Хатлон афзоиши ҳарсолаи аҳоли ба ҳисоби миёна 2,3%-ро ташкил медиҳад ва шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ ва шаҳрвандони бекор аз таъсир ҳоли буда наметавонад, зеро ҷунинвазъият дар дилхоҳ замон метавонад ба номутадилогардии иҷтимоӣ-иқтисодӣ оварда расонад. Чунки давлатҳои қабулкунанда муҳоҷирони меҳнатӣ, аз ҷумла Федератсияи Россия, ҳар сол ба қонунгузориҳои муҳоҷират тағйироти ҷиддӣ ворид менамояд ва бо ин гунна тағйирот Россия дар ояндаи наздик дар қаламрави худ бештар муҳоҷирони меҳнатиро қабул хоҳад кард, ки баландиқимат буда, забони русиро хуб медонанд.

Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки:

- аҳолии вилоят асосан бо мутаҳарриқи наҷандон қалон фарқ мекунад;
- дар байни муҳоҷирони меҳнатӣ ва бештар мардон майл ба кори муваққатии мавсимӣ дар хориҷа паҳн шудааст, ҳарчанде ки солҳои охир афзоиши муҳоҷирати меҳнатии доимӣ ё дарозмуддат мушоҳида мегардад;
- даромад аз муҳоҷирати меҳнатӣ яке аз сарчашмаҳои асосии даромади аҳолии вилоят мебошад.

АДАБИЁТ

1. George, P. (1970). Types of migration of population according to the professional and social composition of migrants, in Jansen, C. J. (ed.) Readings in the sociology of migration, pp. 39-47. Oxford.
2. Kosinski and R. Mansell Prothero, 1975 "People on the move" p-24.
3. Lee E.S. (1996). A theory of migration. Demography, 3, p.p. 47-57.
4. Mangalam, J. J. (1968). Human migration: a guide to migration literature in English 1955-1962. Lexington.
5. Mabogunje, A.L. (1970). Systems approach to a theory of urban – rural migration. Pp. 1-18
6. Petersen, W. (1958). A general typology of migration. Am Social. Pp. 256-266.
7. Wolpert, J. (1965,1966,1967). Distance and directional bias in inter urban migratory streams.
8. Саидмуродов Ш.М. / Такмили методҳои паст намудани ҳавфу хатарҳои сармоягузори дар корхонаҳои истеҳсоли / диссертатсияи илмӣ. Душанбе – 2018 С.42.

Ашуров Ғ.Д., Қурбонов Б.М.

ТАҶРИБАИ ХОРИЧИИ АНДОЗБАНДИИ НИЗОМИ МАОРИФ

Дар ин мақола баъзе аз хусусиятҳои хоси андозбандии мамлакатҳои тараққинамуда омӯхтаву таҳқиқ шудааст. Вобаста ба ин, дар ҷамъбасти муаллифон ба ҳулосае омадаанд, ки низоми тадбирҳои муайянгардида имконияти медиҳанд, ки ташаккули заминаи молиявӣ барои мукамалгардонии муассисаҳои таълимӣ таъмин гардида, пешниҳоди тарҳҳо ва дигар имтиёзҳо ба шахрвандон имконияти медиҳанд, ки ҳуқуқи гирифтани таълимро бештар дошта бошанд ва дар мақомоти таълимӣ кафолати молиявӣ ва иқтисодӣ ба вучуд омада, самаранокии фаъолияти таълим бештар гардонида шавад.

Калидвожаҳо: андозбандӣ, соҳаи маориф, ИМА, Британияи Кабир, андоз аз даромад, андоз аз ғоида, андоз аз амвол.

Ашуров Ғ.Д., Қурбонов Б.М.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье исследуются некоторые особенности налогообложения в развитых странах. В связи с этим авторы приходят к выводу, что обозначенная система мер обеспечит формирование финансовой базы для улучшения образовательных учреждений, предоставление проектов и других льгот позволит гражданам иметь больше прав на образование и в образовательных учреждениях финансово-экономические гарантии и повышение эффективности образовательной деятельности.

Ключевые слова: налогообложение, сфера образования, США, Великобритания, подоходный налог, налог на прибыль, налог на имущество.

Ashurov G.D., Kurbonov B.M.

FOREIGN EXPERIENCE IN TAXATION OF THE EDUCATION SYSTEM

This article examines some of the features of taxation in developed countries. In this regard, the authors come to the conclusion that the designated system of measures will ensure the formation of a financial base for improving educational institutions, the provision of projects and other benefits will allow citizens to have more rights to education and financial and economic guarantees in educational institutions and an increase in the efficiency of educational activities.

Key words: taxation, education, USA, Great Britain, income tax, income tax, property tax.

Шароити муосири иқтисодиёти ҷаҳонӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки низоми андозии хуб ба роҳ мондашудаи давлатҳои пешрафтаи хориҷӣ дар зери таъсири тағйироти иқтисоди миллӣ ва ҷаҳонӣ инкишоф меёбанд. Аз ин рӯ, омӯзиши вижагиҳои андозбандии соҳаи маориф дар кишварҳои хориҷӣ ва муайян кардани тамоюли рушди он барои такмили сиёсати дохилии андоз ва қонунгузорӣ оид ба андозу пардохтҳо омили зарурӣ ва муҳиммӣ аст.

Дар бештари мамолики ҷаҳон, пеш аз он, ки мақомоти давлатӣ сиёсати андозро ҳамчун воситаи ҳавасмандгардонии маориф, чун ҷузъи зарурии рушди давлат ва баландбардории рақобатпазирии он дар фазои ҷаҳонӣ истифода намоянд, андозбандии ташкилотҳои таълимӣ дар раванди таҳаввули худ аз якҷанд марҳила гузаштааст [1; С.44-50].

Дар ин радиф, низоми андозии чанде аз давлатҳои пешрафтаре дар ин самт таҳқиқ ва таҳлил мекунем. Ислоҳоти соҳаи маориф дар охири асри XX ва ибтидои садаи XXI дар мамлакатҳои аз лиҳози иқтисодӣ тараққикарда як қатор тамоилҳои умумӣ доранд.

Ҳамин тариқ, оғози ислоҳоти соҳаи маориф дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (минбаъд ИМА) ба соли 1983 бо интишори гузориши Комиссияи милли оид ба беҳбудии маориф зери унвони «Миллат дар хатар аст», рост меояд. Ва дар рушди минбаъдаи маориф қабули санади «Гузариш аз мактаб ба кор» аз тарафи Конгресси ИМА дар соли 1994 як қадами муҳим буд. Дар санади мазкур зарурати таъсиси низоми ба ҳам алоқаманди кӯмак ба ҷавонон баҳри ба даст овардани дониш, малака ва маҳорат, инчунин, бо мақсади дастовардҳои дастрасӣ ба бозори меҳнат, қайд карда шудааст. Дар чунин тадбирҳо таъмини уҳдадорӣ барои бомуваффақият гузаштан аз мактаб ба таҳсилоти ибтидоии касбӣ ё олии дарҷ гардидааст [3; С.44].

Низоми андозии ИМА нисбат ба андозбандии муассисаҳои таълимӣ бо шартҳои имтиёзӣ асос ёфтааст. Дар ин самт шаклҳои имтиёзҳои зерин: озодкунӣ аз андоз, тарҳҳои андозӣ ва таҳфифи андозӣ муқаррар шудааст.

Таҷрибаи байналмилалӣ имтиёзҳои андозӣ дар соҳаи маориф нишон медиҳад, ки дар ИМА чунин андозҳо ситонида мешаванд:

- андоз аз Ҷоида (Income Tax) дар сатҳи федералӣ, муассисаҳое, ки бо мақсади танҳо таълимӣ таъсис ёфта ё фаъолият мекунад, аз пардохти андоз озод мебошанд. Барои фаъолияти соҳибкорӣ, ки бевосита ба хизматрасонии таълимӣ алоқаманд нестанд, озодкунӣ аз андоз татбиқ намегардад. Инчунин, имтиёзи озодкунии андоз аз Ҷоида барои фондҳои мақсадноки хайриявӣ донишгоҳӣ (эндаумент-фонд), низ татбиқ мегардад;

- андоз барои ҳуқуқи амалӣ намудани фаъолият дар ҳудуди иёлот (Franchise Tax) дар сатҳи маҳаллӣ амалӣ мегардад. Дар иёлоти Техас муассисаҳои давлатие, ки танҳо бо мақсади таълимӣ фаъолият мекунад, аз пардохти андоз озод ҳастанд;

- андоз аз амвол (Property Tax) (ба сифати манбаи андози замин, амволи ғайриманқул ва манқул) дар сатҳи маҳал амалӣ мегардад. Дар аксари иёлотҳо, муассисаҳои таълимӣ аз пардохти андоз аз амвол озод карда шудаанд, аз ҷумла эндаумент-фондҳо низ. Масалан, дар иёлоти Техас аз моликияти муассисаҳои олии таълимӣ андоз ситонида намешавад. Тариқи истисно амволе, ки ба иҷора дода шудааст ва ё тавассути лизинг бо мақсади хизматрасониҳои таълимӣ алоқаманд набуда, инчунин, масоҳати истиқоматии шахсоне, ки корманд ё донишҷӯёни муассисаи таълимӣ нестанд, амалӣ мегардад. Ҳангоми дар як вақт истифода бурдани молу мулк бо мақсадҳои вобаста ба иҷрои вазифаҳои худ ва ғайра андоз мутаносибан ситонида мешавад;

- андоз аз фурӯш (Sales and use tax) дар сатҳи маҳал (иёлоти Небраска, Канзас, Невада ва дигарон) амалӣ гардида, барои муассисаҳои таълимии давлатӣ ва шахсӣ татбиқ намегардад [2; С.60].

Таҷрибаи андозбандии маориф дар Британияи Кабир, ки барои рушди комплекси таълимӣ шароити мусоиди молиявӣ иқтисодӣ фароҳам овардааст, таваҷҷуҳи хоси муаллифро ба худ ҷалб намуд. Пеш аз гузаштан ба таҳлили таҷрибаи Британияи Кабир оид ба андозбандии соҳаи маориф бояд мухтасар нисбати низоми андозии ин давлат маълумот диҳем.

Низоми андоз дар Британияи Кабир – дузинагӣ аст, зеро он давлати унитарӣ (ягона) аст, мисли Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бинобар ин, андозҳо ба бучети давлатӣ ва маҳаллӣ пардохт карда мешаванд. Назорати пардохти андозҳо дар Британияи Кабир аз ҷониби Хадамоти андоз ва гумрук амалӣ карда мешавад. Хадамот ҳамчун мақомоти алоҳида мустақиман ба парламент итоат мекунад.

Хусусиятҳои андозбандии соҳаи маориф дар Британияи Кабир пеш аз ҳама бо пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва дигар сабукиҳо ба иштирокчиёни муносибатҳои таълимӣ алоқаманд аст. Ҳамин тариқ, волидаине, ки барои таҳсили фарзандони худ маблағ

пардохтаанд, ҳуқуқи муайяни тархҳо ва тахфифи андози даромад (вобаста аз сарчашмаи даромад, ки ҳамчун асос барои ҳисоб намудани андози даромад ва андоз аз Ҷоида – ҳам барои кормандон ва ҳам соҳибкорон) доранд.

Муассисаҳои таълимӣ, фондҳо ва дигар шахсони ҳуқуқӣ, ки ҳадафҳои асосии оинномавии онҳо бо пешбурди фаъолияти таълимӣ алоқаманданд, барои озодкунӣ ё тарҳи андозӣ – андоз аз даромади корхонаҳо, андоз аз амволи ғайриманқул ва андоз аз арзиши иловашуда ҳуқуқ доранд. Донишҷӯёне, ки маблағи таҳсилро пурра пардохт кардаанд, ҳуқуқи гирифтани тахфифи андозро доранд. Ин тахфифҳо метавонанд дар шакли Ҷоида қарзи донишҷӯӣ ва пардохтҳо аз рӯи грантҳо барои тадқиқоти илмӣ, инчунин дар шакли тархҳо пешниҳод гарданд. Инчунин, нисбати муассисаҳои таълимие, ки кормандони худро аз ҳисоби маблағҳои худӣ барои бозомӯзии касбӣ раван мекунанд, имтиёзҳои андозӣ татбиқ мегардад, ки бевосита ба андоз аз музди меҳнат ва андоз аз даромади корхонаҳо дахл дорад.

Дар Британияи Кабир муассисаҳои таълимӣ бештар мақоми ташкилоти эҳсонкорӣ (хайриявӣ)-ро (charity) доранд ва аз пардохти андозҳо ҳангоми иҷрои бештари амалиёти худ, озод ҳастанд. Мақоми ташкилоти эҳсонкорӣ асосан ба муассисаи таълимии сатҳи минтақавӣ дода мешавад (танзимкунандаи ташкилотҳои хайрия), аз ин рӯ, дар баъзе ҳолатҳо муассисаи таълимии ғайридавлатӣ метавонад аз ҳуқуқи гирифтани имтиёзи андоз маҳрум карда шавад. Барои мисол, имтиёзҳои андозии зерин ба муассисаҳои таълимӣ дода шудааст [2; С.61]:

- андоз аз Ҷоидаи ташкилот (Corporate Tax) (умумичумхуриявӣ). Озодкунӣ аз андозбандӣ, ба истиснои амалиётҳои, ки ба мақоми хайрияи гирифташуда (ғайрихайриявӣ) тааллуқ надоранд, яъне нисбат ба амалиётҳои, ки дар ҳуҷҷатҳои таъсисӣ инъикос нашудаанд, татбиқ мегардад.

- бочи давлатӣ (stamp duty) (умумичумхуриявӣ). Аз хариди амвол ва дигар моликият боч гирифта намешавад.

- андоз аз арзиши иловашуда (Value Added Tax) (умумичумхуриявӣ). Дар робита ба хариди молҳо ва хидматҳо, аксари муомилот аз андоз озод мебошанд (бо шартӣ дар фаъолияти ғайритижоратӣ нисбат ба амволи ғайриманқул истифода шавад). Ҳамин тариқ, намудҳои зерини амалиёти муассисаҳои таълимӣ аз андоз аз арзиши иловашуда озод карда мешаванд:

-хизматрасониҳои таълимӣ;

- пешбурди фаъолияти тадқиқотӣ;

-хизматрасонии имтиҳонӣ.

- харид ва фурӯши молу маҳсулот/ хизматрасонӣ, ки ба фаъолияти амалиёти болозикр алоқаманд мебошанд.

- хизматрасониҳои таълимӣ дар соҳаи таҳсилоти касбӣ, инчунин, хариди молҳо ва хизматрасониҳо, ки барои пешниҳоди онҳо зарурӣ мебошанд.

Илова ба ин, нисбати андоз аз арзиши иловашуда дар низоми андозии Британияи Кабир як қатор имтиёзҳои дигаре низ татбиқ мегардад, ки дар мақолаҳои илмӣ дигар онҳоро дар алоҳидагӣ таҳқиқ мекунем.

Дар ҳуҷҷати ин низоми тадбирҳо имконият медиҳанд, ки ташаккули заминаи молиявӣ барои мукамалгардонии муассисаҳои таълимӣ таъмин гардида, пешниҳоди тархҳо ва дигар имтиёзҳо ба шахравдон имконият медиҳанд, ки ҳуқуқи гирифтани таълимро бештар дошта бошанд ва дар мақомоти таълимӣ кафолати молиявӣ ва иқтисодӣ ба вучуд омада, самаранокии фаъолияти таълим бештар гардонида шавад.

АДАБИЁТ

1. Зарипова, Н.Д. Анализ практики налогового регулирования в зарубежных странах / Н.Д. Зарипова // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – №19. – С. 44-50.

2. Леонова Ж.К., Иванина В.М. Особенности налогообложения образовательных услуг в РФ и зарубежный опыт. Международный научно-исследовательский журнал № 7(38). Екатеринбург 2015. 138с. – С. 61.
3. Юркова М. Р. Развитие налогообложения государственных учреждений в сфере высшего образования. Дисс. к.э.н. по спец: 08.00.10. Москва – 2014. 170 с. – С. 44.

УДК 336

Абдукодирзода Ч.К.

ИСТИФОДАИ ВОСИТАҶОИ ТЕХНИКИИ НАЗОРАТИ ГУМРУКӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола асосҳои назариявии истифодаи воситаҳои техникӣ дар раванди пешбурди назорати гумрукӣ дида баромада шудааст. Дикқати асосӣ баррасии навъҳои Воситаҳои техникӣ назорати гумрукӣ ва истифодаи онҳо дода шудааст. Баҳодиҳии натиҷабахш ва мақсаднок истифодабарии воситаҳои техникӣ аз сатҳи омодагии ҳайати шахсӣ, донишдони хусусияти техникӣ воситаҳо ва услуби татбиқи онҳоро ҳангоми гузаронидани назорати гумрукӣ дар бар мегирад. Дар самти мучаҳҳазгардонии дидбонгоҳҳои гумрукӣ бо воситаҳои техникӣ мавқеи роҳбарияти Хадамоти гумрук муайян карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: воситаҳои техникӣ, назорати гумрукӣ, истифода, мучаҳҳазгардонӣ, таҷҳизоти муоинаи гумрукӣ

Абдукодирзода Дж.К.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ТАМОЖЕННОГО КОНТРОЛЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В статье рассмотрены теоретические основы использования технических средств в процессе таможенного контроля. Особое внимание уделяется видам технических средств таможенного контроля и их применению. Оценка эффективности и целевого использования технических средств включает уровень подготовки персонала, знание технических характеристик средств и способов их применения при таможенном контроле. Определена позиция руководства Таможенной службы в области оснащения таможенных постов техническими средствами.

Ключевые слова: технические средства, таможенный контроль, использование, оборудование, оборудование для таможенного досмотра.

Abdukodirzoda J.K.

USE OF CUSTOMS CONTROL TECHNICAL FACILITIES IN TAJIKISTAN

The article discusses the theoretical foundations of the use of technical means in the process of customs control. Particular attention is paid to the types of technical means of customs control and their application. Evaluation of the effectiveness and intended use of technical means includes the level of training of personnel, knowledge of the technical characteristics of the means

and methods of their use in customs control. The position of the leadership of the Customs Service in the field of equipping customs posts with technical means has been determined.

Key words: technical means, customs control, use, equipment, equipment for customs inspection.

Дар шароити муосир истифодаи воситаҳои техникии назорати гумрукӣ (ВТНГ) ҳангоми гузаронидану ташкили назорати молу воситаҳои нақлиёт ва шахсони инфиродӣ, барои натиҷагии риояи талаботи қоидаҳои гумрукӣ ва пешгирии онҳо мавриди истифодаи шуда имконият медиҳад, ки натиҷаҳои назаррас ҷиҳати ҳимояи бозори дохилии кишвар ба даст оварда шавад.

Тавре аз мазмуни мафҳуми дарҷгардида бармеояд воситаҳои техникӣ – ин «яроқ»-и муҳими кормандони масъули мақомоти гумрук мебошанд, ки истифодаи мақсадноки онҳо амнияти иқтисодиву давлатиро таъмин менамояд.

Бояд қайд намуд, ки тамоми таҷриба ва воситаҳои техникӣ, ки дар рафти назорати гумрукӣ аз ҷониби масъулини мақомоти гумрук истифода бурда мешаванд, дар маҷмӯъ воситаҳои техникии назорати гумрукӣ ба ҳисоб мераванд.

Мутобиқи Кодекси гумрукии амалкунандаи Тоҷикистон «Мақомоти гумрук бо мақсади кӯтоҳ кардани вақти назорати гумрукӣ, самаранокӣ ё муносиб гардонидани он метавонанд воситаҳои техникӣ, ки рӯйхаташ аз тарафи мақоми ваколатдор оид ба масъалаҳои фаъолияти гумрукӣ муқаррар карда мешавад, истифода баранд» [6].

Бо назардошти талаботи ҳуҷҷати мазкур номгӯй ва тартиби истифодаи ин воситаҳо дар раванди пешбурди фаъолияти гумрукӣ ба роҳ монда мешавад [1]. Ин номгӯй тартиби истифодабарии воситаҳои техникӣ ҳангоми амалӣ намудани назорати гумрукии молҳое, ки тавассути сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол дода мешаванд, муқаррар менамояд.

Пеш аз ҳама қоидаи асосии истифодабарии воситаҳои техникии назорати гумрукӣ амалӣ намудани назорати фосилавии вайроннасозандаи тамоми молу воситаҳои нақлиёт аз сарҳади гумрукӣ интиқолшаванда мебошад. Ҳангоми истифодабарии воситаҳои техникӣ риоя намудани меъёр ва қоидаҳои дар шиносномаи техникӣ ва дастурҳо нишон дода шуда зарур аст.

Истифодабарии воситаҳои техникӣ бояд барои ҳаёт ва саломатии инсон, ҳайвонот ва растаниҳо беҳавф буда, ба мол, воситаҳои нақлиёт ва шахсони ҳамроҳикунанда зарар нарасонад.

Аз таҳлилҳо бар меояд, ки сатҳи таъмин будани дидбонгоҳҳои гумрукӣ бо воситаҳои техникӣ хело паст мебошад. Инчунин воситаҳои мавҷудбуда фарсуда шудаанд ва ба талаботҳои муайяншуда барои гузаронидани назорати гумрукӣ имконият намедиҳанд.

Бояд қайд намуд, ки навъҳои зерини ВТНГ-ро дида баромадан зарур аст [2;3;4;5]:

1. “Техникаи дидабароии интраскопӣ – аз тарафи кормандони гумрук ҳангоми тафтиши борҷомаи мусофирон, муросилоти почтавии байналмиллалӣ ва маҳсулоти дигар бе кушодани онҳо бо истифодаи усули рентгеноскопӣ, рентгенографӣ ва гамма –сканерҳо сурат мегирад”.

2. “Техникаи назорати радиатсионӣ - барои ёфтани, пешгирӣ ва муайян кардани маводи радиоактивӣ ва тақсимшавандаю партовҳои хавфнок, чен кардани миқдору сифатии онҳо истифода мешавад”. Ба онҳо дозиметрҳои инфиродӣ, радиометрҳо, спектрометрҳои портативӣ ва статсионарӣ, системаҳои статсионариӣ дарёфтнамояндаи маводи тақсимшаванда ва радиоактивӣ шомил мешаванд.

3. “Техникаи ҷустуҷӯи – дар раванди муоинаи гумрукии бағочи мусофирон, муросилоти почтавии байналмиллалӣ, маҳсулотҳо ва ҷойҳои дастнораси автомобилҳо истифода мешаванд”. Ба чунин воситаҳои техникӣ детектори фулӯзот, оинаҳои муоинавӣ, сикҳои муоинавӣ, эндоскопҳо ва фонуси муоинавӣ шомил мешаванд.

4. “Техникаи ҳаммонандкунӣ – барои муайянкунии ҳақиқӣ будани хуччатҳои гумрукӣ, тамға, мӯҳрҳо, фулӯзоти қимматбаҳо ва ғайраҳо” истифода мешаванд.

5. Техникаи тафтиши пешакӣ – “дар раванди муайян ва аз даст надодани нишонаҳои ҳуқуқвайронкунӣ ҳангоми иҷрои амалиёти таъхирнопазири тафтишӣ аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ, гузаронидани тафтиши пешакӣ, таъмини сабти овозӣ ва видеоии (суратгирак, видеокамера, видеомагнитофон ва диктофон) истифода бурда мешаванд”.

6. Техникаи назорати визуалӣро мақомоти гумрукӣ барои назорати ҳолати фаврӣ дар иншооте, ки дар онҳо назорати гумрукӣ гузаронида мешавад, истифода мебаранд. Ба онҳо дохил мешаванд: асбобҳои назоратӣ – бинокл, найчаҳои монокулярӣ ва стереоӣ, асбобҳои диди шабона ва ғайра.

7. Воситаҳои техникийи назорати барандагони маълумоти аудиоӣ ва видеоӣ – намуди воситаҳои техникийи назорати гумрукӣ буда ба онҳо дохил мешаванд: магнитофонҳо, видеомагнитофонҳо, плейерҳои тамоми система ва форматҳои сабт, телемониторҳо, системаҳои махсуси назорати компютерӣ, проекторҳои суратӣ, киноӣ ва слайдӣ, асбобҳо барои тамошо намудани микрофишҳо, ҳамчунин асбобҳо барои тоза кардани маълумотҳои ба дастовардашуда.

8. Техникаи алоқаи фавриро - мансабдори мақомоти гумрукӣ барои таъмин намудани идораи фаврии назорати гумрукӣ бо истифодаи асбобҳои радиоалоқаи наздики ултрамавҷкӯтоҳ истифода мекунад. Маҷмӯъ иборат аст: асбобҳои радиоалоқаи бо худ бурдашаванда, статсионарӣ (базавӣ) ва автомобилӣ, ки дар мавҷҳои радиои махсус барои мақомоти гумрук чӯдошуда амал менамоянд.

9. Техникаи гузоштани таъминоти гумрукиро барои пешгирии кушодани контейнерҳои иҷозатдоданашуда, систернаҳо сафарбар карда мешавад. Ба онҳо дохил мешаванд: асбобҳои маҳкамсозандаю тамғагузорӣ, мӯҳрҳо, тамғагузорҳо, тамғаҳо, марқаҳои аксизӣ, фломастерҳои флуорэстсентӣ.

Истифодаи ВТНГ дар самти фаъолияти мақомоти гумрук ҳангоми интиқоли молу воситаҳои нақлиёт бо мақсади муайян намудани ҳолатҳои вайрон гардидани талаботи қонунгузорӣ, муҳим арзёбӣ мегардад. Инчунин истифодаи ВТНГ санҷиши мутобиқати маълумоти пешниҳодгардидаро вобаста ба моли декларатсияшаванда ҳангоми гузаронидани назорати воқеии гумрукӣ, таъмин менамояд.

Натиҷабахш ва мақсаднок истифодабарии ВТНГ аз сатҳи омодагии ҳайати шахсӣ, донишмандони хусусияти техникийи воситаҳо ва услуби татбиқи онҳоро ҳангоми гузаронидани назорати гумрукӣ муайян карда мешавад.

Корманди мақомоти гумрук, ки барои истифодаи ВТНГ масъул гардидааст, дар сурати вайрон намудани тартиби муқарраршуда ҷиҳати истифодаи ғайрмақсадноки ВТНГ, гум кардан ва корношоям гардонидани онҳо мутобиқи қонунгузорӣ ҷавобгар мебошад.

Дар самти мучаҳҳазгардонии дидбонгоҳҳои гумрукӣ бо воситаҳои техникӣ бевосита аз ҷониби роҳбарияти Хадамоти гумрук чораҳои назаррас андешида шуда истодааст.

Бояд қайд намуд, ки байни Ҳукумати Тоҷикистон ва Чин оид ба пешниҳоди таҷҳизоти муоинаи гумрукӣ маъқул доништа шуда, аз ҷониби Сардори Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Раиси Агентии давлатии рушди байналмилалӣ ва ҳамкориҳои Ҷумҳурии Халқии Хитой ба имзо расонида шуда буд. Ин мубодилаи ёддоштҳо аз тарафи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Тоҷикистон тасдиқ карда шуда мавриди истифода қарор дода шудааст.

Дар асоси мубодилаи ёддоштҳо, аз ҳарду ҷониб лоиҳаи шартномаи татбиқи лоиҳаи расонидани кумаки бебозгашти таҷҳизоти муоинаи гумрукӣ таҳия гардида, ба имзо расонида шуд.

Барои мучаҳҳаз гардонидани мақомоти гумрук бо воситаҳои техникӣ пешниҳоди таҷҳизоти муоинаи гумрукӣ ба маблағи зиёда аз 30 млн доллари ИМА дар назар дошта шудааст.

Воқеан ин дар маҷмӯ имконият медиҳад, ки мақомоти гумрук истифодаи самараноки воситаҳои техниро ба роҳ монда шуда, ҳимояи манфиатҳои иқтисодии давлат ва таъмини беҳатариро дар Тоҷикистон таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Номгӯй ва тартиби истифодабарии воситаҳои техникии назорати гумрукӣ. Бо фармоиши Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 14-ф аз 18 феввали соли 2010 тасдиқ гардидааст.
2. Раҷабов Р.К., Хикматов С.И., Раҷабова Н.Р. Ташкили назорати гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт. Китоби дарсӣ. -Душанбе: ДДТТ «Ирфон»,2021.- 293 саҳ.
3. Раджабов Р.К. Региональные особенности развития рынка таможенных услуг. Монография / Р.К. Раджабов. -Душанбе: Ирфон, 2014. -150с.
4. Раджабов Р.К., Хикматов С.И. Технические средства таможенного контроля/ Р.К.Раджабов, С.И.Хикматов. - Душанбе: Сумани Кудрат, 2010. -200 с.
5. Раҷабов Р.К., Қудратов Р.Р., Раҷабова Н.Р. Экспертизаи гумрукӣ ва масоили он дар раванди гузаронидани назорати гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон//Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон.№1(35)-2021-С.7-12.
6. Тафсири Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон/зери таҳрири генерал-майори хизмати гумрукӣ Раҳматов Н.С.-Душанбе,202000.-805с.

УДК 378.147

Қурбонов М.А.

НАҚШИ ИТТИЛОТ ВА ХИЗМАТРАСОНИҲОИ РАҚАМӢ ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ СОХТОРҲОИ СОҲИБКОРИИ ЭЛЕКТРОНӢ

Дар мақола масоили мавқеи захираҳои иттилоотӣ дар таъмини рушди сохторҳои соҳибкорӣ баррасӣ шудаанд. Иббот шудааст, ки манбаъҳои асосии рушди сохторҳои соҳибкорӣ захираҳои иттилоотӣ мебошанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки ҳиссаи соҳибкорӣ дар сохтори ММД 33 фоизро ташкил медиҳад. Дар чараёни таҳқиқот ба муаллиф имконият фароҳам омад, ки баъзе омилҳои ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ таъсиррасандаро муайян намояд. Вобаста ба ин, як қатор тавсияҳо оид ба таъмини рушди устувори сохторҳои соҳибкорӣ пешниҳод карда шуданд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, табаддулоти рақамӣ, системаҳои иттилоотӣ, таъминкунандагон ва истеъмолкунандагон, бозори хизматрасониҳои иттилоотӣ, захираҳои иттилоотӣ, маҳсулоти иттилоотӣ, сохторҳои соҳибкорӣ, техника ва технология, маҳсулоти нармафзор, барномарезӣ.

Қурбонов М.А.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ И ЦИФРОВЫХ УСЛУГ В ОБЕСПЕЧЕНИИ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННЫЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУРАХ

В статье исследуются вопросы место информационных ресурсов в обеспечении развития предпринимательских структурах. Обоснованно, что основные источники развития предпринимательских структурах является информационных ресурсов. Результаты

проведённый исследования показал, что доля предпринимательство в структуре ВВП составляет 33 процентов. В процессе исследование автором удалось определить некоторые факторы, которые влияют на развитие предпринимательских деятельности. Исходя из этого предложено ряд рекомендаций по обеспечении устойчивое развития предпринимательских структурах.

Ключевые слова: экономика, цифровая трансформация, информационных систем, поставщики и потребители, рынок информационных услуг, информационных ресурсов, информационные продукты, предпринимательских структур, техники и технологии, программных продуктов, программирования.

Qurbonov M.A.

THE ROLE OF INFORMATION AND DIGITAL SERVICES IN PROVIDING THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC BUSINESS STRUCTURES

The article examines the issues of the place of information resources in ensuring the development of entrepreneurial structures. It is substantiated that the main sources of development of entrepreneurial structures are information resources. The results of the study showed that the share of entrepreneurship in the structure of GDP is 33 percent. In the course of the study, the author was able to identify some factors that affect the development of entrepreneurial activity. Based on this, a number of recommendations have been proposed to ensure sustainable development of entrepreneurial structures.

Keywords: economy, digital transformation, information systems, suppliers and consumers, the market of information services, information resources, information products, entrepreneurial structures, engineering and technology, software products, programming.

Современный период развития экономики показывает, что одним из основных тенденций является усиление трансформационных процессов, которые связаны с общей компьютеризацией. Используемые информационные системы, по мере их развития и совершенствования, становятся все более доступными и востребованными на рынке информационных ресурсов и определяется имеющимся набором программных разработок по различным направлениям, в том числе и в области предоставления услуг, что также подтверждено исследователями современной теории и практики внедрения и использования развитого информационного обеспечения, в частности в деятельности по принятию управленческих воздействий.

По мнению таких авторов, как Лашко, А.В. и Петухова Я. А., «рынок информационных ресурсов (информационный рынок) - это особый рынок, объектом которого является информационный продукт в любой его форме: в виде книг, газет, рекламы, программного обеспечения и т.д» [7].

Современный период, когда наблюдается переход к рыночной экономике в Республике Таджикистан, характеризуется сложным процессом по становлению и развитию рынка услуг, в том числе и информационных. Природа предоставления услуг имеет свои особенности, которые обуславливают наличие факторов, выявляющих основные факторы, которые определяют отличие этого рынка от обычного рынка товаров. Такая дифференциация обуславливает определённую специфику и отличительные черты по организации предпринимательства и маркетинга в сфере услуг. Как показывает практика, значительную роль в сфере услуг занимает малое предпринимательство.

В устойчивом развитии предпринимательства [10], как показывает мировой опыт, в настоящее время, одним из основных факторов является использование информационных ресурсов и технических средств их обработки, передачи и хранения. Иначе говоря, развитие предпринимательства обуславливает состояние информационного рынка. Определяющим

элементом состояния информационного рынка является наличие, структура и объем используемой информация. В современных условиях понятие «информация» может быть использована как некое понятие, которое конкретизируется такими терминами как «информационный продукт», «информационный ресурс», «информационная система» и т.д.

Исходя из классического определения, информацией являются сведения или знания, которые направлены на снятие неопределённости об исследуемом объекте [1]. Иначе говоря, информация понимается как свойство предмета уменьшить неопределённость имеющихся знаний для того, чтобы принять управленческое решение. Следовательно, информация представляет собой определённую меру, которая расширяет диапазон знаний получателя для принятия решения.

Если исследовать современные тенденции развития и функционирования информационного рынка, то можно говорить о стратегическом значении использования информационного продукта во всех областях экономики, и в том числе в предпринимательских структурах [8]. На основании общих правил информационного рынка, данном случае информационный продукт можно отождествить с объёмом информации, расположенном на некотором техническом носителе. Исходя из этого, информационную систему можно представить, как совокупность сообщений, применяемых технических средств для и хранения, обработки, поиска и управления данными информационными процессами [4].

Каждый рынок имеет своих потребителей и поставщиков, которые обеспечивают поставку товара. Необходимо отметить, что в Республике Таджикистан рынок информационных услуг находится на стадии развития, поэтому уровень потребностей и поставщиков соответствующей продукции не так высок, как в других странах. Но, несмотря на данные обстоятельства, на рис.4 приведена структура поставщиков информационного рынка в сфере предпринимательских структур в Республике Таджикистан.

Рассмотренные тенденции рынка информационных услуг показывают, что в последнее время получил широкое распространение такое понятие, как «ресурсный подход» к информации. В данном контексте под информационным ресурсом понимается «особый вид ресурсов, который, как правило, основан на идеях и знаниях, полученных при проведении научно-экономической деятельности и представленных в виде, позволяющей проводить процесс накопления, реализации и воспроизводства». [9]

Исходя из основных приоритетов рыночной экономики, исследуемый информационный ресурс наделён всеми признаками товара, т.е. наличие возможности такой вид товара продавать, покупать, хранить и т.д. При этом важно обратить внимание и на и другие особенности специфики использования информационных ресурсов в предпринимательских структурах, как [5]:

- Свойство неисчерпаемости информационных ресурсов, которое показывает, что, исходя из возрастания уровня потребления их, объёмы информационных ресурсов обладают устойчивой тенденцией к росту;

- На протяжении всего периода использования информационных ресурсов они обладают свойством сохранения объёмов и даже увеличиваются на основе проведения структурной перестройки с учётом конкретных условий функционирования предпринимательских структур;

- Необходимость совместного использования информационных ресурсов, так как они практически применимы только при наличии определённого уровня взаимодействия с такими важными компонентами, как полученный опыт, накопленные знания, достигнутый уровень квалификации, используемая энергия, сырьё, современное техническое оборудование и т.д.;

Рисунок 1 - Рынок информационной продукции и услуг

- Свойство, при котором достигается требуемый эффект на начальных этапах получения требуемых знаний, когда совокупность действий на существующем информационном пространстве, предопределяет возникновение возможности получения новых знаний, при этом используя меньше затраты труда, энергии и времени, по сравнению с проведением прямого генерирования;

- Возможность для используемых информационных ресурсов представлять механизм прямого включения научных достижений в производственный процесс как составе существующих производительных сил в предпринимательстве;

- Возможность для значительного роста эффективности их использования. В частности, возможность повышения производительности труда предпринимательских структур на порядок и более раз;

- Процесс производства, генерирования и использования необходимых информационных ресурсов в предпринимательстве проходит, как правило, за счёт творческой части умственного труда.

В практических направлениях использования информационный ресурс может быть представлен в активной или пассивной формах, что обусловлено следующими положениями:

- Пассивные формы представления информационный ресурс зависит от того, каким образом и по каким направлениям принято принимать полученные знания, находящиеся не в полной зависимости с исследуемыми прикладными направлениями. Относительно в

информационным ресурсам можно отнести издаваемые книги, печатные журнальные статьи, выданные патенты, разрабатываемые реляционные банки данных.

- Активные формы информационного ресурса имеют формы и виды разнообразных моделей, разработанных алгоритмов, программ, созданных проектов, сформированных баз знаний. Эти формы и виды используются как элемент искусственного интеллекта и представляют определённые этапы «подготовки» информационного ресурса.

Согласно проведённым исследованиям применяют различные варианты проведения классификации, как информации в целом и используемых информационных ресурсов.

Одним из основных классификаторов является разделение по существующим этапам их создания, среди которых можно выделить следующие основные:

- Образование первичной (исходной) информации;
- Образование вторичной (производной) информации.

Рассматривая принципы использования приведённой классификации, прослеживается следующий вывод, что по способу создания, вторичная информация определяется как продукт процесса переработки первичной информации. Кроме того, вторичную информацию можно определить, как результат проведения промежуточного этапа. При этом необходимо учесть, что вторичная информация является, как правило, множеством собранных данных, которые подвергаются обработке, чтобы придать им определённых свойств с целью их дальнейшего использования. Вторичная информация может быть расположена на определённом виде материального носителя (книги, дискеты и т.д.). При этом, необходимо отметить, исходя из практического опыта, что сбор первичной информации, обходится намного дороже, чем ее обработка, так как затрачивается больше ручного труда и времени. Важность сбора необходимого объёма первичной информации состоит в том, что после обработки объём вторичной информации бывает недостаточной.

Следующим используемым классификатором является по месту ее возникновения, которая делится на следующие классы [6]:

- Внутренняя информация;
- Внешняя информация.

К внутренней информации, согласно используемым классификаторам относится та информация, которая выявляется в итоге проведения соответствующей производственно-хозяйственной деятельности на определённом производственном объекте.

К внешней информации относится такая информация, которая образуется во внешней среде, имеющей определённое влияние на деятельность предприятия. К ним можно отнести вышестоящие иерархические уровни управленческой деятельности, смежные предприятия и организации и т.д.

Следующим используемым классификатором для проведения дифференциации информации является такие функции управления, которые предназначены их осуществления. Так, подразделяют разделение информации на следующие:

- Учётная;
- Плановая;
- Директивная;
- Нормативно-справочная;
- Статистическая;
- Маркетинговая и др.

При проведении классификации по фактору времени или периоду возникновения, различают следующие виды информации:

- Дискретная (периодическая);
- Непрерывная.

При этом принимается положение, когда, дискретную информацию рассматривают как долгосрочную, в случае, если временной период использования больше одного года; текущую, если временной период составляет от одного месяца до одного года; и оперативную, если временной период использования не больше одного месяца. Определённую важность имеет та информация, которая образовывается в процессе проведения деятельности искомого производственного объекта. Процесс получения такой информации называют сообщениями, образованными в реальном масштабе времени.

Важной особенностью используемой информации является признак ее стабильности в зависимости от времени пользования. Для этого, чтобы определить ее стабильность, применяется специальный классификатор, который дифференцирует информацию по существующему уровню стабильности. Исходя из этого классификатора по уровню стабильности, информации может подразделяться на переменную и к условно-постоянную. В частности, переменную информацию можно фиксировать, используя либо значения реквизитов-признаков, либо значения реквизитов-оснований. Приведённый тип классификации обуславливает имеющиеся количественные и качественные характеристики хода проводимых производственно- хозяйственных процессов или событий, уже произошедших. В данном случае, существенной особенностью постоянной информации является неизменность в течение определённого периода времени. Кроме того, существует возможность многократное использование, в случае проведения обработки переменной информации.

Для формализованного обозначения такого важного свойства как уровень постоянства информации, используемой в практической деятельности, применяется так называемый коэффициент стабильности, значения которого определяется по следующей формуле:

$$K_{ст} = Н/П, \quad (1)$$

где Н - количество таких позиций номенклатуры информации, которые остаются постоянными в периоде их использования;

П - общее количество позиций номенклатуры информации, которые определяются исходя из определенного времени на начало месяца, квартала или года.

На практике принято, что информация является постоянной, в случае, когда значение установленного коэффициента стабильности (формула 1) больше величины, чем 0,8 ($K_{ст} \geq 0,8$). При этом необходимо отметить, что это значение может меняться, исходя из каждого конкретного практического случая, с учетом допусков по стабильности информации. Принимается согласно существующим конкретным условиям, на основании имеющихся технических и других средств, необходимых для ее обработки.

В практической деятельности используются также и другие способы классификации применяемой информации:

- Текстовая;
- Графическая;
- Звуковая и визуальная.

Исследование представленных методов классификаций информации показывает, что каждая из них обусловлена спецификой реализуемых задач (Табл.1).

Исходя из направлений, которые рассматриваются в данной статье, важное значение состоит в исследовании вопросов нахождения методов оценки используемых информационных ресурсов предпринимательскими структурами. Это обуславливает важность проведения классификации рассматриваемых информационных ресурсов, с учетом возможных направлений их применения. Такое направление исследований предопределяет необходимость выделения следующих классификационных групп:

- Данные;

- Технологии;
- Продукты.

Таблица 1.

Классификация информационных ресурсов

ИНФОРМАЦИОННЫЙ РЕСУРС	По форме	Активная форма
		Пассивная форма
	По стадиям образования	Первичная информация
		Вторичная информация
	По месту возникновения	Внутренняя информация
		Внешняя информация
	По функциям управления	Учётная информация
		Плановая информация
		.....
		Маркетинговая информация
	По временному периоду	Дискретная информация
		Непрерывная информация
	По стабильности	Переменная информация
		Постоянная информация
	По способу представления	Текстовая информация
		Графическая информация
	По виду носителя	Нефиксированная
		Фиксированная

Источник: [2].

В качестве выделяемого класса «Данные» рассматриваются такие информационные ресурсы, использование которых даёт возможность для уменьшения уровня наблюдаемой неопределённости. Причём исследуется как внутренняя, так и внешняя среда действия исследуемой системы хозяйствования, в частности в сфере работы предпринимательских структур. В исследуемый класс «Данные» можно отнести такие «данные», которые должны соответствовать практическому подходу, иначе говоря, которые не состояли в процессе обработки в пределах данной системы. Также и можно отнести такие «данные» которые являются итогом проведения анализа соответствующей информации, как первичной. В частности, используемая информация, получаемая в процессе проведения соответствующей маркетинговой деятельности.

В качестве выделяемого класса «Технология» рассматриваются такие информационные ресурсы, использование которых необходима для проведения хозяйственной деятельности в предпринимательстве. Данный класс «Технология», в отличие от предыдущего, состоит не из отдельных параметров, либо комплекса параметров, а определяет собой совокупность моделей и алгоритмов, которые направлены на повышение возможности эффективного использования различных сторон деятельности предпринимательских структур.

В направлении используемого класса «Продукт» принимаем такую информацию, которая представляющая собой результат проведения законченной обработки. Она предназначается в основном, как для регулирования деятельности предпринимательских структур, так и для установления согласованного взаимодействия с существующей внешней средой.

Проведённый анализ показывает важность использования информационных ресурсов для развития предпринимательских структур. Если не проводить анализ особенностей используемых направлений деятельности предпринимательства, то можно сделать вывод, что, как правило, основанием основного числа принятых определений

является формулирование предпринимательства как такого вида деятельности, где основным направлением деятельности служит получение максимальной прибыли. При этом основная цель такого вида деятельности возможно достичь как за счёт применения средств собственно самой организации, так и привлечения в проведении деятельности предпринимательской внешней инвестиций.

Определяющее значение для становления и эффективного развития предпринимательства имеет определение искомых субъектов деятельности. В этот контингент могут входить граждане и юридические лица всех форм собственности. В порядке, который определён органами законодательства, также обозначен и круг тех лиц, которые не имеют право на занятие искомой деятельностью в предпринимательстве.

Исследование становления и развития предпринимательской деятельности показывает, что важной частью этой системы является инновационная сфера бизнеса. Одним из первых наиболее исчерпывающее исследование процесса внедрения инноваций в бизнесе было проведено И. Шумпетером. В своей классической работе "Теория экономического развития", которая вышла в печати в 1911 г., им было введено следующее определение "новые комбинации". Введённое определение стало основой для дальнейших вариантов и понятий термина «нововведения», что в конечном итоге послужило принятию 5 основных типов направлений:

- Внедрение новой техники,
- Внедрение новых технологий;
- Внедрение новых видов продукции;
- Применение новых видов сырьевых ресурсов;
- Внедрение организационных изменений и выход на новые рынки сбыта [3].

Важным направлением исследования этого учёного-экономиста стало введение понятия "инновации", которое понимается как деятельность для проведения процесса разработки и внедрения новых видов продукции, внедрения новых технологий производственного процесса, дальнейшее развитие рынков сбыта и применение новых форм организации в производстве.

На основе приведённых квалификационных признаков можно определить следующие предпринимательские структуры различных направлений деятельности:

- Предприятия и организации, направленные на получение исходного полезного результата;
- Предприятия и организации, направленные на получение промежуточного полезного результата;
- Предприятия и организации, направленные на получение замыкающего полезного результата.

Например, к предпринимательским организациям, относящимся к первому типу причисляются предприятия и организации отрасли добывающей промышленности.

К предпринимательским организациям, относящимся к второму типу причисляются предприятия, производящие продукцию, которая направлена для использования во внутреннем производственно-техническом назначении. Также к структурам второго типа относятся посреднические и информационные организации.

К предпринимательским организациям, относящимся к третьему типу причисляются предприятия, производящие экспорт ориентированную продукцию, предприятия по производству товаров для потребления населением, организации сферы бытового обслуживания и т.д.

Важным является проведение анализа структуры информационных потребностей предпринимательских структур, на основе исследования следующих направлений:

- Возможность выявления существующих потребностей в использовании информационных средств, исходя из иерархии управленческой деятельности;
- Возможность выявления потребностей в использовании информационных средств в пределах действующей структуры функций управления;
- Возможность выявления потребностей в использовании информационных средств для различных типов предпринимательских систем.

Для того, чтобы достичь эффективного уровня функционирования на различных уровнях управления в предпринимательских структурах особенно важно выявить те особенности информационных ресурсов, которые необходимы, чтобы осуществлять их деятельность. При этом возможный набор основных параметров деятельности можно определить, исходя из трёх основных уровней управления:

- Низший уровень управления. Как правило, работает с информацией, служащей для внутреннего потребления и теми оперативными данными, которые по направлению использования, относятся к массиву постоянной информации.
- Средний уровень управления. На этом уровне происходит перемещение агрегированной внутренней и постоянной внешней информации. Также используется переменная информация.
- Высший уровень управления. Это уровень направлен преимущественно для работы с информацией, имеющую соответствующую агрегированную структуру, и применение которой имеет значимость для выявления стратегии действия конкретной предпринимательской структуры.

Исходя из этого, можно сделать вывод, что информация, которая используется для проведения деятельности любой предпринимательской структуры, может быть классифицирована и по функциональному признаку. В этом случае происходит процесс реализации каждой конкретной функции управления в соответствии с использованием определённого вида информации. В частности, Кантер Дж. исходя из функционального признака, предложил выделить следующие три основных типа информационных подсистем предприятия предпринимательской структуры [3]:

- Подсистема обеспечения;
- Подсистема главного направления;
- Подсистема административная.

В соответствии с существующими направлениями действий каждой конкретной указанной подсистемы, возможно установить основной перечень используемых функций, которые дифференцируются по виду используемых информационных ресурсов, предназначенных для их выполнения (Рис. 2).

Рисунок 2 - Распределения информационных ресурсов в рамках системы предпринимательства

В зависимости от сферы предпринимательской деятельности различаются и информационные потребности. Так как, каждое предприятие осуществляет свою

деятельность в зависимости от потребности потребителей, например, для предприятия, производящего товары народного потребления необходимо использование отлаженной системы получения внешней маркетинговой информации.

Установленное состояние исследуемых типов предпринимательских структур и соответствие их наиболее используемым для их деятельности видам информационных ресурсов представлено на рис.5.

Результаты вышеизложенных изысканий дают возможность определить основные показатели развития электронного предпринимательства: широкополосного интернет, серверы, Веб-сайт, облачные сервисы, технологии электронного обмена данными, между своими и внешними информационными системами, RFID – технологии, ERP – системы и др. которые является способами возрождения электронное предпринимательство в современных условиях.

Для каждого предприятия использование информационных ресурсов имеет свои особенности в зависимости от типа и направления деятельности предприятия. На основе учёта конкретных особенностей предприятия, проводится работа по формированию соответствующих методических разработок по определению издержек получения необходимой информации. Различия направлений, объёмов и видов потребляемых информационных ресурсов предопределяет и их различную стоимость для соответствующих предпринимательских систем.

Результаты приведённый исследования позволяет предложить следующие выводы:

- В современном мире цифровая информация играет основную роль в экономическом развитии страны, и является основным фактором для превышения уровень жизни населения.
- Исследуя роли и значение цифровой технология в процессе деятельности, экономических субъектов можно сделать вывод, что использование современных технологий приобретает, в настоящее время, особую программную ценность в системе функционирования экономических отраслей.
- В системе стремительного развития мировое сообщество информация цифровые технологий и информационным ресурсом, который выступает как комплекс материальных ресурсов, так и присущими только ему характеристиками.
- Учитывая особенности каждого субъекта экономики, определяется практическая оценка используемой информации, и её информационных свойств, исходя из типа предпринимательских структур, а также по уровню функциональным подсистемам управления внутри них.

ЛИТЕРАТРА

1. Бронников М. К. вопросу о цене информации / М. К. Бронников // Проблемы теории и практики управления. - М.: Книга, 1999, № 1. –С. 68.
2. Зарубин А. Л. Принципы и методы экономической оценки использования информационных ресурсов в предпринимательской деятельности: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.30/ Зарубин, Александр Леонидович. – Санкт-Петербург, 2000. -120. - Стр. 36.
3. Иозайтис В.С. Экономико-математическое моделирование производственных систем/ В.С.Иозайтис, Ю. А. Львов. - М.: Высшая школа, 1991. -192с. –С. 52.
4. Камаров Ш. А. Информационные проблемы управления производством/ Ш.А. Камаров // Межвузовский сборник - Л.: ЛФЭИ, 1991. - С. 37.
5. Курбонов М.А. Современные тенденции развития ИТ-аутсорсинга в Республике Таджикистан/ М.А .Курбонов// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. 2018. -№ 1 (22). -С. 17-23.
6. Курбонов М.А., Гулямова М.Н. Некоторые вопросы исследования развития

предпринимательства в Республике Таджикистан/ М.А. Курбонов, М.Н. Гулямова// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2014. № 2/3 (135). С. 163-167.

7. Лашко, А.В. Рыночно-экономические основы становления и развития информационных услуг как части виртуального рынка / А.В. Лашко, Т.А. Макареня// Вестник Адыгейского государственного университета. -Майкоп, 2015г. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rynochno-ekonomicheskie-osnovy-stanovleniya-i-razvitiya-informatsionnyh-uslug-kak-chasti-virtualnogo-rynka/viewer>

8. Петров Б. Н. Ценность информации / Семантические аспекты информационной теории управления и кибернетики / Б. Н. Петров, Г. М. Уланов, С. В. Ульянов, Э. И. Хазен. ВИНТИ. Т. 6, кн. I. М.: Наука, 1992. –С. 89.

9. Страесман Поль А. Информация в век электроники: (Проблемы управления): Пер.сангл. с сокр./ Науч.ред. Б. З. Мильнер. - М.: Экономика, 1987. – С. 14.

10. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

УДК 339

Мухторзода С.С.

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ САВДОИ ЧАКАНА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур дар бораи таҳлили ҳолати муосири савдои чакана дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар он таҳлили ҳамаҷониба оиди суръати афзоиш ва афзоиши мутлақи гардиши чаканаи мол гузаронида шуда аст. Инчунин, дар мақола оиди ҳолати сохтори муомилоти молӣ, ки молҳои озуқа ва ғайриозуқаро ташкил менамояд, таҳлили муфассал гузаронида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: таҳлил, гардиши чаканаи мол, афзоиши мутлақ, суръати афзоиш, сохтори молӣ, молҳои озуқа, молҳои ғайриозуқа.

Мухторзода С.С.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья представляет собой анализ текущего состояния розничной торговли в Республике Таджикистан. Также проведен всесторонний анализ темпов роста и абсолютного роста розничной торговли. Представлен подробный анализ состояния структуры торговли, которая состоит из продовольственных и непродовольственных товаров.

Ключевые слова: анализ, розничный товарооборот, абсолютный рост, темпы роста, товарная структура, продовольственные товары, непродовольственные товары.

Mukhtorzoda S.S.

**ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF RETAIL TRADE IN THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

This article is an analysis of the current state of retail trade in the Republic of Tajikistan. A comprehensive analysis of the growth rates and absolute growth of retail trade was also carried out. A detailed analysis of the state of the trade structure, which consists of food and non-food products, is presented.

Key words: analysis, retail turnover, absolute growth, growth rates, commodity structure, food products, non-food products.

Гузариши иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибатҳои бозорӣ ба қобилияти пардохтпазирии аҳоли таъсир расонд, ки дар натиҷа тамоюли ҳаҷми умумӣ ва сохтори гардиши чаканаи мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйир ёфт {1;2}.

Аз ин рӯ омӯзиши таҳлили нишондиҳандаҳои гардиши чаканаи мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ду даҳсолаи охир ҷойи асосиро ишғол менамояд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Тамоюли нишондиҳандаҳои савдои чакана дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2019

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						
	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Ҳаҷми умумии гардиши моли чакана дар ҳамаи соҳаҳои савдо <i>аз он ҷумла:</i>	558,2	8494,5	14377,7	16166,7	19068,6	20479,7	24948,3
бахши давлатӣ	14,3	109,5	58,7	85,6	68,9	133,6	264,8
бахши ғайридавлатӣ <i>аз ин:</i>	543,9	8385,0	14319,0	16081,1	18997,3	20346,1	24683,5
- савдои тиҷоратӣ	12,8	426,0	3258,8	3704,2	5084,3	6691,0	8448,8
- савдои кооперативии «Тоҷикматлубот»	9,7	124,1	69,7	12,2	2,6	1,4	0,5
- бозори номуташаққил	521,4	7834,9	10990,5	12634,7	13910,4	13653,7	16234,2

Агентии омили назди Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2005. Агентии омили назди Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2014. Саҳ. 382. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. Саҳ 412 [3;4]

Бояд қайд кард, ки аз рӯи ҷадвали овардашуда шаҳодат медиҳанд, ки дар солҳои охир таркиб ва шаклҳои манбаҳои асосии савдои чакана, ба қулли тағйир ёфта, қариб ҳамаи муассисаҳои савдо дар шакли бахши ғайридавлатӣ фаъолият мекунанд. Агар вазни қиёсии савдои давлатӣ дар соли 2000 - 2,56 фоизро ташкил дода бошад, соли 2019 ҳамагӣ 1,06 фоизро баробар шуд, ки нисбати соли 2000 - 1,5 фоиз кам мебошад. Ҳиссаи савдои ғайридавлатӣ бошад, дар соли 2000 - 97,44 фоизро ташкил дода бошад, дар соли 2019 ба 98,94 фииз расид, ки нисбати соли 2000 1,5 фоиз зиёд мебошад.

Барои боз ҳам дақиқтар таҳлил кардан мо аз нишондиҳандаҳои афзоиши мутлақ, суръати афзоиш ва афзоиши арзиши мутлақи 1%-и гардиши чаканаи молро дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро дида баромадем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Таҳлили нишондиҳандаҳои тамоюли гардиши чаканаи мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2009-2019 бо фосилаи 5 сол (млн. сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2009	2014	2019	Афзоиши мутлақ,		Суръати афзоиш, %		Афзоиши арзиши мутлақ нисбати 1 %	
				2019 нисбат ба 2009	2019 нисбати 2014	2019 нисбати 2009	2019 нисбати 2014	2019 нисбат ба 2009	2019 нисбати 2014
Ҳаҷми умумии гардиши моли чакана дар ҳамаи соҳаҳои савдо аз он ҷумла:	7004,8	16025,7	24948,3	+17943,5	+8922,6	3,6 маротиба	1,5 маротиба	+49,8	+59,5
бахши давлатӣ	81,0	138,4	264,8	+183,8	+126,4	3,3 маротиба	1,9 маротиба	+0,56	+0,67
бахши ғайридавлатӣ аз ин:	6923,8	15887,3	24683,5	+17759,7	+8796,2	3,3 маротиба	1,5 маротиба	+53,8	+58,6
- савдои тижоратӣ	273,0	3426,6	8448,8	+8175,8	+5022,2	3,1 маротиба	2,5 маротиба	+26,4	20,1
- савдои кооперативии «Тоҷикматлубот»	111,7	138,2	0,5	-111,2	-137,7	0,45 маротиба	0,36 маротиба	-2,5	-3,8
- бозори номуташаққил	6539,1	12322,5	16234,2	+9695,1	3911,7	2,5 маротиба	1,3 маротиба	+38,8	+30,1

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои оморӣ ҚТ. - Агентии омили назди Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2014. Саҳ. 382. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. Саҳ 412 [3;4].

Дар асоси таҳлили маълумотҳои ҷадвали 2 ва ҳисобҳои нишондиҳандаҳои тамоюли гардиши чакана ҳулосаҳои зерин баровардан мумкин аст. Афзоиши мутлақи ҳаҷми гардиши чаканаи мол тавассути тамоми соҳаҳои фурӯш дар соли 2019 нисбати соли 2009 17943,5 миллион сомонӣ ё 3,6 маротиба афзуда аст. Дар муқоиса нисбати соли 2014 бошад,

8922,6 млн. сомной, ё ин ки 1,5 маротиба зиёд шуда аст. Ҳаҷми гардиши чаканаи мол дар баҳши давлатӣ дар соли 2019 нисбати соли 2009 183,8 миллион сомонӣ ё 3,3 маротиба афзуда аст ва дар соли 2014 бошад, 126,4 миллион сомонӣ ё ки 1,9 афзоиш ёфтааст, ки нисбати афзоиши соли соли 2009 кам мебошад. Таҳлили нишон медиҳад, ки вазни қиёсии савдои давлатӣ кам шуда истодааст.

Дар баҳши ғайридавлатӣ соҳаи савдо тамоюли мусбат мушоҳида шуда, гардиши мол мутаносибан 17759,7 миллион сомонӣ ё 3,3 маротиба ва 8796,2 миллион сомонӣ ё 1,5 маротиба афзоиш ёфтааст.

Гардиши чаканаи мол дар соли 2019 аз рӯи нишондиҳандаи арзиши мутлақи 1 фоиз афзоиш ёфта, нисбат ба соли 2009 49,8 миллион сомонӣ ва нисбат ба соли 2014 59,5 миллион сомонӣ афзуда аст. Дар баҳши давлатӣ мутаносибан 0,56 миллион сомонӣ зиёд ва 0,67 миллион сомонӣ зиёд шуда аст ва дар баҳши ғайридавлатӣ мутаносибан 53,8 миллион сомонӣ ва 59,6 миллион сомонӣ зиёд шуда аст.

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки вазни қиёсии савдои давлатӣ дар ҳаҷми умумии гардиши мол тамоили камшавӣ дорад. Барои беҳтар намудани вазъияти савдои давлатӣ мо чунин мешуморем, ки давлат бояд барои тараққӣ додани савдои давлатӣ дастгирӣ ва маблағгузорӣ кунад. Дар низоми муносибатҳои бозорӣ моликияти давлатӣ яке аз шаклҳои моликият буда, савдои давлатӣ бояд дар муносибат бо дигар намудҳои моликият рақобатпазир бошад.

Таҳлили чуқури номгӯи маҳсулот дар давраи муайян натиҷаи дурусттар пешгӯи кардани арзиши мақсадноки гардиши молро медиҳад [5].

Корхонаҳои савдо ба фуруши мол машғул ҳастанд, ки мақсадашон гирифтани фоимда мебошад, ки ин гардиши молро инъикос менамояд, ва ба даромади умумӣ, фоида, даромаднокӣ ва ғайра таъсир мерасонад.

Бояд гуфт, ки номгӯи маҳсулоҳои пешниҳодшуда ба корхонаҳои савдои чакана дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибан 30 000 мерасад.

Таҳлили номгӯи гардиши мол ва таркиби он метавонад муайян кунад, ки кадом маҳсулот ё гурӯҳи маҳсулот дар байни истеъмолкунандагон талаботи зиёд дорад. Дар ҷадвали 3, муқоисаи динамика ва сохтори гардиши моли гурӯҳҳои асосии молӣ дар солҳои 2018-2019 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Таҳлили сохтори моли гардиши чаканаи мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои солҳои 2018-2019.

Гурӯҳи молҳо	Номгӯи гурӯҳи молҳо	2018		2019		Суръат и афзоиш %	Фарқият, (+,-)	
		Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %	Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %		Мутлақ, Ҳазор сомонӣ	Нисбӣ, %
Молҳои озуқа	гӯшт ва колбаса	1519935,7	15,37	1844027,1	15,24	121,32	324091,4	+21,32
	моҳӣ ва маҳсулоти хӯроквории баҳрӣ, шӯрмоҳиҳо	54211,7	0,55	62919,6	0,52	116,06	8707,9	+16,06
	консерваҳо	54211,8	0,55	65339,5	0,54	120,53	11127,7	+20,53
	равғанҳо	693709,1	7,01	895393,7	7,40	129,07	201684,6	+29,07
	шир ва маҳсулоти ширӣ	179701,7	1,82	205698,6	1,70	114,47	25996,9	+14,47

Паёми ДДТТ | Вестник ТГУК

Гурӯҳи молҳо	Номгӯи гурӯҳи молҳо	2018		2019		Суръат и афзоиш %	Фарқият, (+,-)	
		Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %	Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %		Мутлақ, Ҳазор сомонӣ	Нисбӣ, %
	панир	55215,6	0,56	68969,5	0,57	124,91	13753,9	+24,91
	тухм ва маҳсулоти тухм	116454	1,18	140359	1,16	120,53	23905	+20,53
	қанд	210823,3	2,13	302497,9	2,50	143,48	91674,6	+43,48
	маҳсулоти каннодӣ, мураббо, чем, повидло, асал	458791,6	4,64	540866,3	4,47	117,89	82074,7	+17,89
	чой	194760	1,97	234738	1,94	120,53	39978	+20,53
	намак	34133,3	0,35	41139,7	0,34	120,53	7006,4	+20,53
	нону бӯлка	173678,2	1,76	221428,5	1,83	127,49	47750,3	+27,49
	орд	988861,7	10,00	1203941,6	9,95	121,75	215079,9	+21,75
	ярма ва лубиёӣ	239937	2,43	289188	2,39	120,53	49251	+20,53
	маҳсулоти макаронӣ	164642,9	1,66	198438,6	1,64	120,53	33795,7	+20,53
	картошка	315231	3,19	379937,3	3,14	120,53	64706,3	+20,53
	сабзавот	288125,2	2,91	347267,6	2,87	120,53	59142,4	+20,53
	мева, буттамева, ангур, тарбуз ва харбуза	187733,1	1,90	226268,4	1,87	120,53	38535,3	+20,53
	машруботи спиртдор	67262,8	0,68	81069,4	0,67	120,53	13806,6	+20,53
	нӯшокиҳои беспирт	220862,5	2,23	266198,1	2,20	120,53	45335,6	+20,53
	чорвои зинда	3168373,2	32,03	3697734,2	30,56	116,71	529361	+16,71
	дигар молҳои хӯрокворӣ	505020,9	5,11	786494,6	6,50	155,74	281473,7	+55,74
	Ҳамагӣ молҳои озуқа	9891677,1	100,0	12099915,6	100,0	122,32	2208238,5	+22,32

Гурӯҳи молҳо	Номгӯи гурӯҳи молҳо	2018		2019		Суръат и афзоиш %	Фарқият, (+,-)	
		Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %	Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %		Мутлақ, Ҳазор сомонӣ	Нисбӣ, %
Молҳои ғайриозуқа	газвор-ҳамағӣ	1071592,3	10,12	1282266,7	9,98	119,66	210674,4	+19,66
	пахтагин	245006,5	2,31	290373	2,26	118,52	45366,5	+18,52
	матоъ ва рӯймолҳои пашмин	124652,4	1,18	142616,8	1,11	114,41	17964,4	+14,41
	абрешимӣ	84044,2	0,79	78375	0,61	93,25	-5669,2	-6,75
	катонӣ	30088,5	0,28	46254,1	0,36	153,73	16165,6	+53,73
	либос ва либоси тағ	291213,9	2,75	346905,8	2,70	119,12	55691,9	+19,12
	мӯина, маҳсулоти мӯина ва каллапӯшҳо	163337,6	1,54	195295,1	1,52	119,57	31957,5	+19,57
	маҳсулоти кашбофӣ	87041,7	0,82	104071,7	0,81	119,57	17030	+19,57
	чӯробу пайпоқ	107459	1,01	128483,6	1,00	119,57	21024,6	+19,57
	пайафзол - ҳамағӣ	585651,5	5,53	693811,2	5,40	118,47	108159,7	+18,47
	собуни чомашӯй ва маводи синтетикӣ шустушӯй	188053,2	1,78	224846,4	1,75	119,57	36793,2	+19,57
	собуни дастурӯйшӯй (мушк)	58027,8	0,55	69381,2	0,54	119,57	11353,4	+19,57
	атриёт ва маводи косметикӣ (ороишӣ)	117130,3	1,11	140047,2	1,09	119,57	22916,9	+19,57
	чарчинворӣ	37610,6	0,36	44969,3	0,35	119,57	7358,7	+19,57
	ресмонҳо	26864,7	0,25	32120,9	0,25	119,57	5256,2	+19,57
маҳсулоти тамоқу ва маҳорка	48356,5	0,46	57817,6	0,45	119,57	9461,1	+19,57	

Гурӯҳи молҳо	Номгӯи гурӯҳи молҳо	2018		2019		Суръат и афзоиш %	Фарқият, (+,-)	
		Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %	Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %		Мутлақ, Ҳазор сомонӣ	Нисбӣ, %
	гӯгирд	16118,8	0,15	19272,5	0,15	119,57	3153,7	+19,57
	мебел	252528,6	2,39	301936,6	2,35	119,57	49408	+19,57
	қолинҳо ва маснуоти қолинӣ	253603	2,40	303221,4	2,36	119,57	49618,4	+19,57
	соатҳо	48356,5	0,46	57817,6	0,45	119,57	9461,1	+19,57
	зарфҳои фулузӣ	58027,8	0,55	69381,2	0,54	119,57	11353,4	+19,57
	зарфҳои шишагин, чинӣ, хомчинӣ, сафолин, пластмассӣ ва булӯрин	247155,7	2,33	295512,4	2,30	119,57	48356,7	+19,57
	молҳои маданӣ	198799,1	1,88	244118,9	1,90	122,80	45319,8	+22,8
	велосипед ва мотосиклҳо	53729,5	0,51	65526,7	0,51	121,96	11797,2	+21,96
	молҳои барқӣ	120354,1	1,14	142616,8	1,11	118,50	22262,7	+18,5
	молҳои бинокорӣ	2727309,1	25,76	3250636,1	25,30	119,19	523327	+19,19
	молҳои хоҷагӣ	120354,1	1,14	142725,5	1,11	118,59	22371,4	+18,59
	ҷавоҳирот	413717,1	3,91	493377,2	3,84	119,25	79660,1	+19,25
	автомобилҳо	1110120,3	10,48	1363211,4	10,61	122,80	253091,1	+22,8
	маҳсулоти нафт	1121049,8	10,59	1340084,4	10,43	119,54	219034,6	+19,54
	дигар молҳои ғайриозуқа	580630,8	5,48	881289,6	6,86	151,78	300658,8	+51,78
	Ҳамагӣ молҳои ғайриозуқа	10587985,0	100,0	12848363,9	100,0	121,35	2260378,9	+21,35

Гурӯҳи молҳо	Номгӯи гурӯҳи молҳо	2018		2019		Суръат и афзоиш %	Фарқият, (+,-)	
		Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %	Ҳазор сомонӣ	Вазни хос %		Мутлақ, Ҳазор сомонӣ	Нисбӣ, %
	Ҳама молҳо	20479662,1		24948279,5		121,82	4468617,4	+21,82

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои оморӣ ҚТ. - Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. Саҳ 421 [4].

Чунон ки аз чадвали 3 дида мешавад дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 гардиши мол бештар ба маҳсулоти озуқа рост меояд, яъне дар давоми сол он аз 9891677,1 ҳазор сомонӣ ба 12099915,6 ҳазор сомонӣ, яъне он ба маблағи 2208238,5 ҳазор сомонӣ, ё ки 22,32% афзоиши ёфта аст. Молҳои гурӯҳи ғайриозуқа, гардиши молии онҳо дар соли 2019 24948279,5 ҳазор сомониро ташкил дод, ки он дар соли 2018 20479662,1 ҳазор сомониро ташкил дода буд.

Умуман дар ду гуруҳи молҳо ба маблағи 4468617,4 ҳазор сомонӣ фарқи мутлақ мушоҳида карда мешавад. Дар асоси маълумотҳои чадвали 3 овардашуда маълум гардид, вазни хоси гуруҳе аз молҳои алоҳида асоси ҳаҷми гардиши молро ташкил медиҳанд, ки метавонем чанде аз онҳоро номбар кунем:

- чорвои зинда – 32,03%;
- молҳои бинокорӣ – 25,76%;
- гӯшт ва колбаса – 15,37%;
- маҳсулоти нафт – 10,59%;
- автомобилҳо – 10,48%;
- газвор- ҳамагӣ – 10,12%;
- орд – 10,00%;
- равғанҳо - 7,01%;
- пайафзол -ҳамагӣ – 5,53%;
- маҳсулоти қаннодӣ, мураббо, чем, повидло, асал – 4,64%.

Ҳамин тариқ сиёсати номгӯи молии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба банақшагирии дарозмуддат ва танзим, ки ба қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагон нигаронида шудааст, асос ёфтааст.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мухторзода С. С. Торговля: сущность, роль, источники и тенденция развития / С. С. Мухторзода // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - №1. - 2011. - С. 120.
2. Мухторзода С.С., Черняков М.К., Чернякова М.М., Исмаилов И.У. Цифровая экономика и современная торговля в Российской Федерации и Республике Таджикистан // Под редакцией доктора экономических наук, профессора Чернякова М.К.; - Душанбе: 2019. – 174 с.
3. Социально-экономическое положение Республики Таджикистан в 2014 году: статсборник. - Душанбе: Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2015. - 223 с.
4. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Душанбе: Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. - 456 с.
5. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики

Марупова Н.Ш.

МАБЛАҒГУЗОРИИ СОҶАИ ИҶТИМОИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ҲОЛАТ, МУШКИЛОТ, ТАМОЮЛҲО

Мақола ба масъалаҳои таъминоти молиявии соҳаи иҷтимоӣ дар доираи сиёсати иҷтимоии давлат бахшида шудааст. Яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати иқтисодии давлати муосир таъминоти пурраи молиявии системаи қобили ҳифзи иҷтимоии аҳоли мебошад, ки ба рушди ҳамаҷонибаи шаҳрвандон ва баробарсозии иҷтимоӣ равона карда шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки сатҳи маблағгузори соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳиссаи ММД дар муқоиса бо давлатҳои дигар, пеш аз ҳама, аз ҳисоби сатҳи пасти нафақа ва кӯмакпулиҳо хеле паст аст. Таҳлили динамикаи маблағгузори соҳаи иҷтимоӣ аз ҳисоби маблағҳои бучетӣ оварда шудааст. Мушкилотҳои таъминоти молиявӣ дар ин соҳа муайян карда шуда, роҳҳои ҳалли онҳо пешниҳод карда мешаванд. Зарурати идома додани такмили сиёсати маблағгузори соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ ва андешидани чораҳои самараноки сарфакорона ба миён омадааст.

Калидвожаҳо: маблағгузорӣ; тандурустӣ; ҳифзи иҷтимоӣ; харочоти давлатӣ; сугуртаи иҷтимоӣ ва нафақа.

Марупова Н.Ш.

ФИНАНСИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ, ТЕНДЕНЦИИ

Статья посвящена вопросам финансового обеспечения социальной сферы в рамках государственной социальной политики. Одной из основных целей экономической политики современного государства является полноценное финансовое обеспечение жизнеспособной системы социальной защиты населения, ориентированной на всестороннее развитие граждан и социальное выравнивание. Результаты исследования показали, что уровень финансирования здравоохранения и социальной защиты в Республике Таджикистан в доле ВВП достаточно низкий в сравнении с другими странами, прежде всего за счет низкого уровня пенсий и пособий. Приведен анализ динамики финансирования социальной сферы за счет бюджетных средств. Выявлены проблемы финансового обеспечения в данной сфере и предложены направления их решения. Необходимо продолжать совершенствовать политику по финансированию систем здравоохранения и социальной защиты и принимать эффективные меры по затратам.

Ключевые слова: финансирование; здравоохранение; социальная защита; государственные расходы; социальное и пенсионное страхование.

Marupova N.Sh.

**FINANCING OF THE SOCIAL SPHERE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN:
STATUS, PROBLEMS, TRENDS**

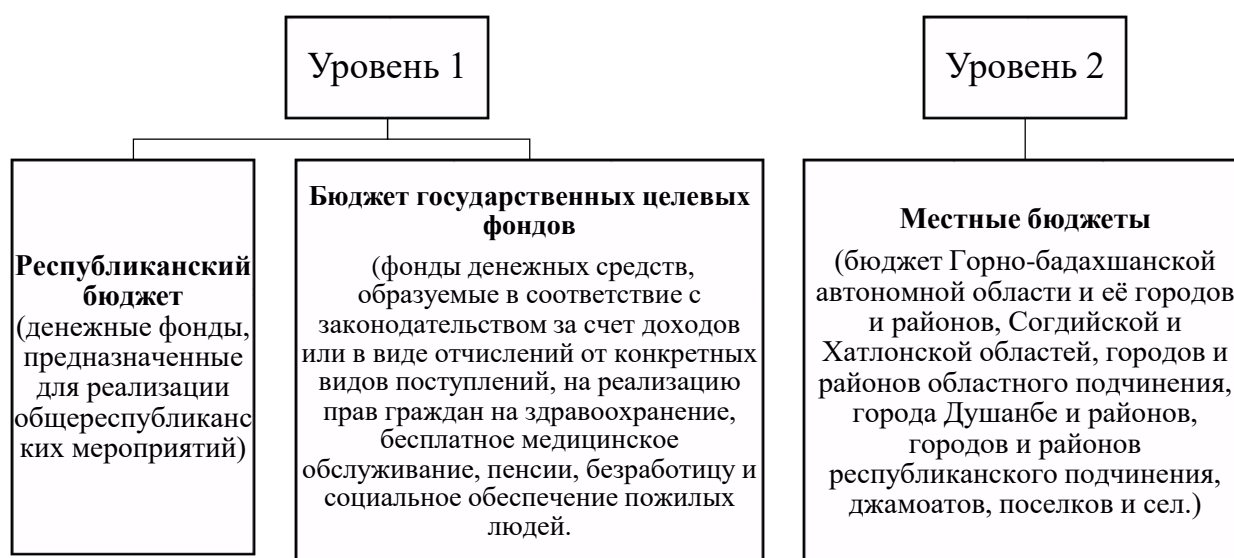
The article is devoted to the issues of financial support of the social sphere within the framework of state social policy. One of the main goals of the economic policy of a modern state is the full financial provision of a viable system of social protection of the population, focused on the all-round development of citizens and social equalization. The results of the study showed that the level of financing of health care and social protection in the Republic of Tajikistan in the share of GDP is rather low in comparison with other countries, primarily due to the low level of pensions and benefits. The analysis of the dynamics of financing the social sphere at the expense of budgetary funds is given. The problems of financial support in this area are identified and directions for their solution are proposed. There is a need to continue to improve policies for financing health and social protection systems and to take effective cost-effective measures.

Key words: financing; healthcare; social protection; government spending; social and pension insurance.

В современном мире социальная политика необходима для выполнения двух основных функций – защита и развитие [6].

Социальная *защита* обеспечиваться за счет бюджетного или страхового финансирования. Следовательно, использования этих форм могут привести к различным социально-экономическим последствиям, которых нужно учесть при организации управленческой деятельности данной сферы [5].

Государственные средства представляют собой совокупность денежных отношений, формируемых, распределяемых и используемых через республиканский бюджет, местные бюджеты и национальные целевые фонды, накопленные средства и другие финансовые ресурсы. Государственный бюджет Республики Таджикистан состоит из двух бюджетных уровней [3, С. 8], которые представлены на рисунке 1.

Рисунок – 1. Структура государственного бюджета Республики Таджикистан составлен автором.

Источник: Каримова М.Т., Вазиров С.З., Махкамов Б.Б., Нарзиев Х.Ш. Практикум бюджетного анализа. – Душанбе: Ирфон, 2015. - С. 8

Существенное направление социальной политики, посредством которого, осуществляется функция *развития*, его роль в обеспечении производства социально значимых благ в сферах образования, здравоохранения, культура, социальная страхования и защита. В современном обществе важное направление социальной политики является финансирование уязвимых слоев населения, а также социальное развития и равенство граждан.

В модифицирующейся экономике финансовые вызовы кризисного периода призвали усиления теоретического изучения экономического содержания социального финансирования государством.

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон в своем послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан, отметил что «в течение семи последних лет общий объем доходной части государственного бюджета возросло с 14,6 миллиарда сомони 2014 года до 23,6 миллиарда сомони 2020 года. В 2020 году доля расходной части социальных сфер в общем объеме достигла 50% в расходной части государственного бюджета» [4].

Расходы Республики Таджикистан в социальной сфере в 2020 году составили 12 млрд. 887 млн. 349 тысяч сомони, что составляет 15,6% ВВП. В том числе, 4 млрд. 534 млн. сомони на образование; 3 млрд. 450 млн. сомони на здравоохранение, 894 млн. сомони на культуру и спорт и свыше 4 млрд. сомони на социальное страхование и социальную защиту, включая социальные налоги, которые составляют 4,8% ВВП. Анализ финансирования социальной сферы РТ представлено на таблице 1.

Таблица 1.

Финансирование социальной сферы Республики Таджикистан

(тыс. сомони)

Социальные сферы	2017	2018	2019	2020	темп прирост %
Образование	3 581 017	3 863 064	4 404 877	4 533 628	26,6
Здравоохранение	1 440 782	1 550 944	1 740 536	3 449 477	139,4
Культура – спорт	822 111	648 729	760 717	893 907	8,7
Социальная страхования и социальная защита	3 249 339	3 357 910	3 677 838	4 010 337	23,4

Источник: Составлено автором на основе Закона РТ «О государственном бюджете на 2017-2020гг.» Составлен автором.

Согласно данным таблице 1, в 2020 году по сравнению с 2017 годом финансирование социальных сфер увеличился образования на 26,6%, здравоохранения на 139,4%, культуры и спорта на 8,7%, социальная страхования и социальная защита - 23,4%.

По результатам таблицы можно сделать вывод, что в последние годы финансирование социальной сферы страны увеличивается. В 2017 году в социальную сферу страны было направлено 9 млрд. 093 млн. 249 тыс. сомони, а в 2020 году 12 млрд. 887 млн. 349 тыс. сомони, что в 2020 году увеличилось на 29,5% по сравнению с 2017 годом. Расходы на здравоохранения увеличились на 98,2%, на социальную защиту - на 9%.

Значительная часть бюджетных средств - 2 млрд. 946 млн. 094 тыс. сомони в 2020 году были направлены на выплату пенсий. На компенсационные выплаты и адресную

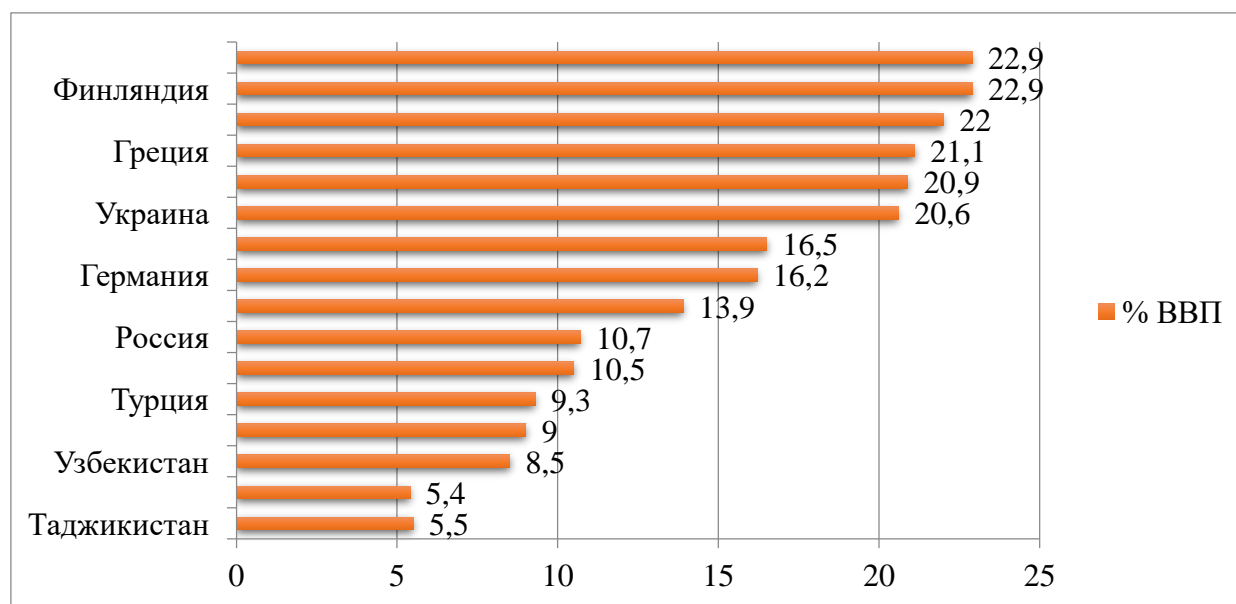

социальную помощь выделено 524 млн. 647 тыс. сомони, а на социальные услуги, включая финансирование социальных служб, выделено только 60 млн. 191 тыс. сомони. В 2020 году этот показатель снизился до 4,8% ВВП.

В своем послании Президент РТ, Эмомали Рахмон отметил что «в 2020 году для большей социальной поддержки пенсионеров, инвалидов, детей сирот и малообеспеченных семей был предпринят ряд эффективных мер, более чем 700 тысячам жителей из числа уязвимых групп общества было выплачено более чем 250 миллионов сомони дополнительной социальной помощи» [4].

Для сравнения, общие затраты только на социальную защиту в Европе и Центральной Азии в среднем на 16,5% выше, чем в других странах мира. Во многих странах доля расходов на социальную защиту в ВВП увеличилась, включая снижение в последние годы и высокий уровень безработицы. В других странах из-за бюджетной консолидации и мер жесткой экономии расходы на социальную защиту в процентах от ВВП снизились. Республика Таджикистан - одна из таких стран.

Различия в размерах средств, выделяемых на социальную защиту между странами, очень велики: Финляндия и Франция выделяют около 23% ВВП, Россия - около 11%, а Таджикистан - лишь 5,5% ВВП. Если сравнивать ситуацию по регионам, страны Северной Европы, Южной и Западной Европы выделяют в среднем 17,7% ВВП на социальную защиту, а страны Восточной Европы выделяют 12,5% ВВП. Средняя стоимость социальной защиты в Азии составляет 9% ВВП. [1., С. 20].

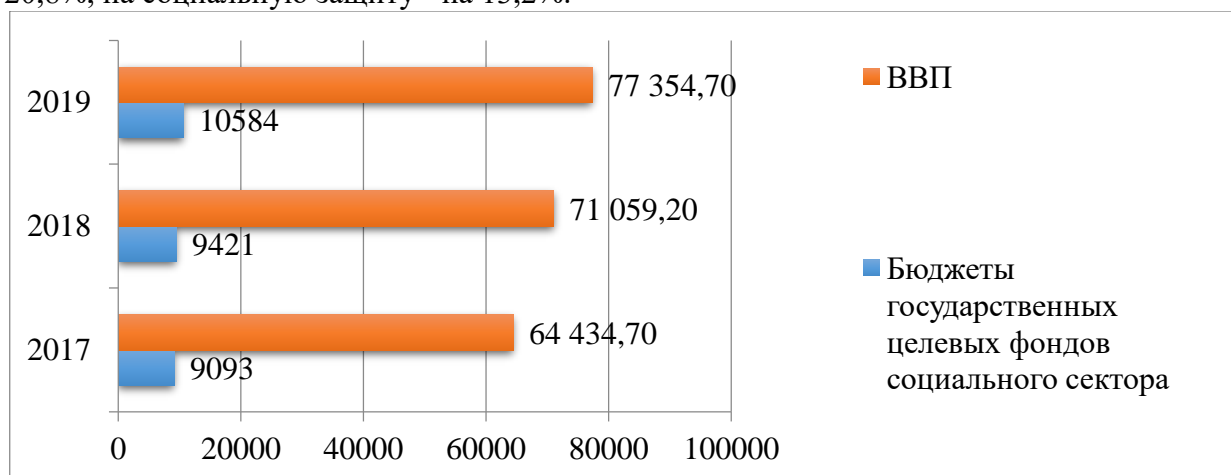
Диаграмма 1. Государственные расходы на социальную защиту (без учета расходов на здравоохранение), % ВВП, 2017 г.

Источник: Доклад о социальной защите в мире 2017 – 2019. С.20. (последние годы, за которые имеются данные) ; Министерство финансов Республики Таджикистан (данные по Республике Таджикистан предоставлены за 2017 г.

В целом, несмотря на то, что доля расходов на социальную защиту и здравоохранение в ВВП снизилась, следует отметить и положительные изменения: расходы на здравоохранения и социальную защиту и в денежном выражении постепенно увеличиваются.

В 2017 году финансирование социальной сферы: на здравоохранения, социального страхования и социальной защиты, а также на социальную помощь составили 1 млрд. 441 млн. 3 млрд. 249 млн. сомони и 126 млн. 791 тыс. сомони соответственно. В 2019 году эти

средства увеличились на 293 млн. 536 тыс., 428 млн. 838 тыс. и 49 млн.687 тыс. сомони и составили 1 млрд. 740 млн. 536 тыс. сомони, 3 млрд. 677 млн. 838 тыс. сомони и 176 млн. 478 тыс. сомони соответственно. [2., С. 1]. Расходы на здравоохранения увеличились на 20,8%, на социальную защиту - на 13,2%.

Диаграмма 2. ВВП и бюджет государственных целевых фондов социального сектора Республики Таджикистан, млн. сомони

Источник: Министерство финансов, 2017-2019 гг. Составлен автором.

В сравнении с регионами уровень финансирования здравоохранения и социальной защиты в Таджикистане составляет относительно низкий процент ВВП, что в основном связано с низким уровнем пенсий и пособий. Реформа финансирования должна решить две группы проблем:

- Недостаточное финансирование здравоохранения и социальной защиты, высокие неформальные платежи за медицинские услуги, которые являются основными препятствиями для доступа к медицинским услугам для населения, особенно уязвимых групп, низкие уровни пособий и пенсий, а также неформального сектора и мигрантов;
- Недостаточный потенциал государственных органов, устаревшие методы сбора средств и распределения ресурсов ограничивают сбор средств, для обеспечения доступа и равенства для всех граждан, а устаревшая инфраструктура не позволяет эффективно использовать организацию труда.

Необходимо продолжать совершенствовать политику по финансированию систем здравоохранения и социальной защиты и принимать эффективные меры по затратам.

Особое внимание следует уделять разработке новых социальных программ, а также показателей эффективности и мотивации участников программ, которые набирают более высокие баллы. Также следует приложить усилия для улучшения качества охраны здоровья матери и ребенка, социального страхования, расширения формального сектора.

Для укрепления потенциала государственных органов по разработке эффективной социальной политики, включая обеспечение эффективного финансирования во всех областях социальной сферы.

В развивающихся странах часто утверждают, что эффективные меры социальной защиты не могут быть сохранены при реформировании системы. В стране, как и в других развивающихся странах, часто утверждают, что невозможно увеличить расходы на социальную защиту.

Доступ к бюджетным маневрам имеет особое значение для экономического и социального развития, для достижения высокого уровня развития страны, для устойчивого человеческого развития, особенно для детей и женщин, и для реализации прав человека, особенно в периоды застоя. Но даже в развивающихся странах есть решение, которые нужно рассмотреть и это поможет определить фискальное пространство, финансовые возможности бюджета и мобилизацию в целом.

Когда начинаете оценивать и изучать финансовые возможности государства, важно понимать, что государственные расходы и доходы сильно различаются в разных странах. Следует изучить все возможные варианты бюджетных маневров. Основным принципом заключается в том, что государства должны использовать все доступные ресурсы для защиты прав человека, но многие страны не делают этого из-за ограниченности государственных доходов и расходов. Правительство Таджикистана также выделяет относительно ограниченные государственные средства на социальную защиту. Следует понимать, что финансирование системы социальной защиты - это политический выбор любого государства.

В то время как одни государства используют все бюджетно-финансовые возможности, другие не используют его вообще. Многие страны, даже во время экономического спада, смогли мобилизовать значительные ресурсы для развития социальной защиты. Используя все средства для увеличения финансирования в этой области, такие страны смогли обеспечить устойчивый взаимосвязанный рост в экономическом и социальном секторах, что позволило им изыскивать все больше и больше ресурсов.

В статье описаны способы, изыскать бюджетно-финансовые возможности для применения и расширения программ социальной защиты Республики Таджикистан.

Способы внедрения и расширения программы социальной защиты в разных странах мира представлены в рис 2.

Способы внедрения и расширения программы социальной защиты в мере:	Перераспределение государственных расходов;
	Увеличение налогов;
	Расширение охвата социального страхования и рост доходов от взносов;
	Получение помощи и денежных средств от других государств и международных организаций;
	Сокращение и полная ликвидация незаконных финансовых потоков;
	Использование фискальных и валютных резервов;
	Управление задолженностью: заем или реструктуризация существующего долга;
	Принятие более адаптивной макроэкономической структуры.

Рисунок – 2 Способы внедрения и расширения программы социальной защиты в разных странах мира

Источник: Рекомендации МОТ 2012 года о минимальных уровнях социальной защиты (№202). Составлено автором.

• **Перераспределение государственных расходов:** это традиционный вариант оценки фиксированных бюджетных расходов путем оценки государственных расходов. Следовательно, вместо финансирования дорогостоящей политики и неэффективных инвестиций, средства можно направлять на более эффективные и значимые социально-

экономические цели, которые приносят пользу, как в социальном, так и в экономическом и политическом плане. Устранение неэффективных затрат.

• **Увеличение налогов:** налоговые поступления могут быть увеличены путем корректировки различных налоговых ставок - например, от валового дохода, специальной финансовой деятельности, личного дохода, имущества, импорта или экспорта, добычи природных ресурсов и продаж алкогольных напитков и табака, или за счет более эффективного сбора налогов и контроля.

• **Расширение охвата социального страхования и рост доходов от взносов:** в нынешней системе социального страхования и роста доходов пенсионного и социального фонда, а также дальнейшее сокращение государственных расходов на социальное страхование являются надежным способом передачи государственных средства в финансирование социальной помощи. Высвобождение бюджетных средств на других социальных целей и задач, таких как повышение социального благосостояния или внедрение новых программ социальной помощи, поможет повысить уровень социальной защиты и формализовать неформальную экономику.

• **Получение помощи и денежных средств от других государств и международных организаций:** это относится к участию других стран, доноров или международных организаций и их помощи в создании благоприятных социально-экономических условий в регионе.

• **Сокращение и полная ликвидация незаконных финансовых потоков:** Согласно расчетам, объем ресурсов, незаконно передаваемых из развивающихся стран каждый год, в десять раз превышает объем помощи, получаемой этими странами. Необходимо усилить борьбу с финансовыми преступлениями, такими как отмывание денег, взяточничество и уклонение от уплаты налогов, которые лишают страны средств, необходимых для социально-экономического развития.

• **Использование фискальных и валютных резервов:** используйте валютные резервы и другие государственные доходы для специальных фондов, таких как независимые фонды благосостояния, и / или используйте валютные резервы центрального банка для целей национального и регионального развития.

• **Управление задолженностью:** заем или реструктуризация существующего долга: активно ищите внутренние и внешние займы под низкие проценты, в том числе прибыльные, и тщательно оценивайте устойчивость долга. Для стран с огромной задолженностью реструктуризация долга возможна и разрешена, особенно когда законность самого долга вызывает сомнения и / или погашение долга может ухудшить положение уязвимых групп населения.

Такие займы можно получить в коммерческих банках, банках или фондах развития. Кредиты коммерческих банков менее предпочтительны, потому что они обычно предлагаются по более высоким процентным ставкам и с более жесткими условиями.

• **Принятие более адаптивной макроэкономической структуры:** колебание цен и контроля инфляции до плавного перехода через экономические периоды, сокращения безработицы и содействия социальной справедливости. В последние десятилетия макроэкономические меры были сосредоточены на стабилизации краткосрочной экономики, особенно в борьбе с инфляцией и бюджетным дефицитом. В долгосрочном плане такие меры направлены на либерализацию экономики, интеграцию национального рынка в мировые рынки, а также на привлечение инвестиций. При разработке таких макроэкономических мер во многих развивающихся странах существует риск того, что другие важные цели, такие как рост занятости и социальное развитие, будут считаться второстепенными и приоритетными.

Все варианты, описанные в этой статье, были поддержаны международными финансовыми организациями. Многие государства используют их десятилетиями и показывают разные результаты, которые приведены в рисунке 3.

Каждая страна уникальна, поэтому следует тщательно рассмотреть все возможные возможности для Республики Таджикистан, включая потенциальные риски и сделки. В результате можно выбрать одновременно несколько вариантов или один из предложенных. Такие решения должны приниматься через социальный диалог. И решение этой проблемы связано с ролью государства как главного гаранта прав человека, человеческого развития и социальной защиты.

Рисунок - 3 Использование способов внедрения и расширения программы социальной защиты в мере

На основе анализа были выделены два основных типа проблем в системах социальной защиты. Это связано с неполным охватом уязвимых групп и слоев населения и недостаточным уровнем социальных выплат. Представленная работа и содержащаяся в ней информация нацелена на выявление этих основных проблем и других вопросов, а также на разработку соответствующих рекомендаций.

В целях защиты населения от основных социальных угроз на протяжении всей жизни, социальные гарантии, предоставляемые национальными минимальными уровнями социальной защиты, должны быть нацелены на постепенное расширение охвата.

Существующие недостатки в основном связаны с адекватностью выплачиваемых социальных пособий, размер которых должен гарантировать пожилым людям,

нуждающимся в приобретении или использовании необходимых товаров и услуг, включая медицинскую помощь. Их доход должен быть выше черты бедности и достигать минимума, требуемого национальным законодательством. Для этого в первую очередь рекомендуется определить минимальные уровни (прожиточный минимум, минимальный потребительский бюджет) и установить размер пособий не ниже этих показателей.

Возможности обеспечить население соответствующей медицинской помощью, социальными льготами и пособиями в Республике Таджикистан тесно связаны с миграционным процессом с его формальной и неформальной структурой, с миграционным процессом. При оценке минимального уровня социальной защиты необходимо учитывать национальные особенности, в том числе значительную долю сельских жителей и трудовых мигрантов в структуре населения.

В интересах социальной защиты наемных работников, работающих по трудовым договорам и получающих фиксированный доход (оклад, вознаграждение), создаются социальные системы, в том числе здравоохранение, страхование, финансовые ресурсы, которых покрываются страховыми взносами, взимаемыми с работодателей и работников. В то же время работники неформальной экономики и их семьи, как правило, не охвачены социальным страхованием и подвергаются различным социальным рискам, особенно в непредвиденных обстоятельствах.

Как можно скорее должны быть разработаны и реализованы стратегии реформ и необходимо выбрать механизмы, чтобы провести преобразования в системе социальной защиты, которые, в свою очередь, обеспечат создание конкурентоспособной экономики и благосостояние всего населения. Также необходимо разработать новую концепцию социальной защиты и среднесрочную стратегию с учетом произошедших значительных изменений, которые закладывают основу для дальнейших реформ. Эффективные меры в этой сфере улучшат функционирование рынка труда, системы здравоохранения, социальной защиты и государственного социального страхования, а также миграции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Доклад о социальной защите в мире в 2017–2019 годах. Обеспечение всеобщей социальной защиты для достижения Целей в области устойчивого развития / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2018. С. 490.
2. Закон РТ «О государственном бюджете на 2020 год», г. Душанбе, от 26 ноября 2019 года, №1650.
3. Каримова М.Т. Практикум бюджетного анализа / М.Т. Каримова, С.З. Вазиров, Б.Б. Махкамов, Х.Ш. Нарзиев. - Душанбе: Ирфон, 2015. — 88 с.
4. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». Душанбе 26 января 2021 года.
5. Соболева И. В. Социальная политика как фактор устойчивого развития. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vasilievaa.narod.ru/11_3_03.htm.
6. Султонов З.С. Роль малых форм предпринимательской деятельности в экономическом росте и сокращению уровня бедности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Саидова М.Х., Абдуллоев А.Б., Махмудов М.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Сумани Кудрат», 2018. № 1(22). - С. 12-17.

Дадоматов Д.Н.

ТАШКИЛИ НАЗОРАТИ НИЗОМИ ҲИСОБИРӢ ДАР ШАРОИТҲОИИ ТАТБИҚИ СТАНДАРТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ

Дар мақола усулҳои таҳияи ҳисоботи молиявӣ мутобиқи Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Афзалиятҳо ва нуқсонҳои мавҷудаи ҳар як равиш диққат дода шудааст. Дар заминаи афзалиятҳо ва нуқсонҳои ҳар як равиш, баъзе роҳҳои ташкили назорати низоми ҳисобирӣ дар заминаи татбиқи СБҲМ нишон дода шудаанд.

Калидвожаҳо: эътимоднокии ҳисоботи молиявӣ, тартиботи назорат, стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, баҳисобгирӣ параллелӣ, ҷадвалҳои табдилдиҳӣ.

Дадоматов Д.Н.

ОРГАНИЗАЦИЯ КОНТРОЛЯ СИСТЕМЫ УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ПРИМЕНЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

В статье рассмотрены методы составления финансовой отчетности в соответствии международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). Выделены преимущества и недостатки каждого подхода. В контексте преимуществ и недостатков каждого подхода показаны некоторые способы организации контроля системы бухгалтерского учета в контексте внедрения МСФО.

Ключевые слова. надежность финансовой отчетности, процедуры контроля, международные стандарты финансовой отчетности, параллельный учет, трансформационные таблицы.

Dadomatov D.N.

ACCOUNTING SYSTEM CONTROL ORGANIZATION IN THE CONDITIONS OF INTERNATIONAL FINANCIAL STANDARDS IMPLEMENTATION

The article discusses the methods of preparing financial statements in accordance with international financial reporting standards (IFRS). The advantages and disadvantages of each approach are highlighted. In the context of the advantages and disadvantages of each approach and some ways of organizing the control of the accounting system in the context of the IFRS implementation are shown.

Keywords: reliability of financial reporting, control procedures, International Financial Reporting Standards, parallel accounting, conversion tables

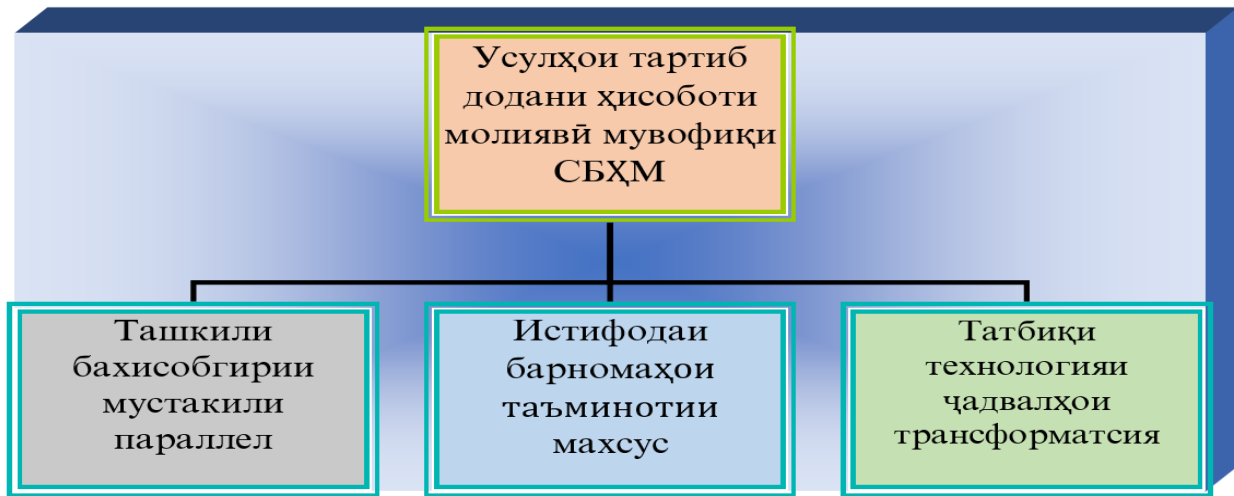
Воридшавии ташкилотҳои ватанӣ ба бозорҳои байналмилалӣ сармоя, ҷалби сармоягузори хориҷӣ, сохторҳои бонкӣ барои бадастории қарзҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат, ҳамкорӣ бо харидорон ва таъминкунандагони хориҷӣ таҳияи ҳисоботи молиявиро мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) талаб менамояд. Ин мушкили таъмини эътимоднокии маълумоти дар он мавҷудбударо ба миён меорад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки зимни мулоқот бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдорӣ кишвар (10.05.с.2019) дар таъмини шаффофият ва ҷиҳати интишори ҳисоботи молиявӣ онҳо таъқад намуда ...барои

ичрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тадбирҳои иловагии танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” чиҳати гузаштани муассисаҳо ва корхонаҳои азими давлатӣ ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, гузаронидани аудити ҳатмии ҳарсола ва наشري ҳисоботи молиявиро дар воситаҳои ахбори омма таъмин намояд [5].

Ташкилотҳои ватанӣ дар заминаи татбиқи қоидаҳои дохилии низомномаи баҳисобгирии муҳосибӣ (НҲМ) фаъолият мекунанд, ки сарфи назар аз конвергенсияи мунтазами худ бо СБҲМ, дар айни замон ба онҳо пурра мувофиқат намекунанд. Ин далел таъмини эътимоднокии ҳисоботи молиявии мутобиқи СБҲМ омодашударо душвор месозад ва тақвияти назоратро аз болои ташаққули он тақозо мекунад.

Дар айни замон дар ташкилотҳо се усули тартиб додани ҳисоботи молиявиро мувофиқи СБҲМ истифода мебаранд [2]:

Расми 1. Усулҳои тартиб додани ҳисоботи молиявӣ мувофиқи СБҲМ

Ташкили баҳисобгирии мустақили параллелӣ нигоҳдории баҳисобгирӣ ва таҳияи ҳисоботи молиявӣ дар ду низоми компютери пайвастнашуда мебошад.

Афзалиятҳои ташкили баҳисобгирии мустақили параллелӣ:

- таҳияи ҳисоботи молиявии босифати баландтарин ҳам тибқи қоидаҳои баҳисобгирии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам мутобиқи СБҲМ;

- инъикос дар заминаи баҳисобгирии "байналмилалӣ"-и ҳама маълумот, аз ҷумла он маълумоте, ки бо ин ё он сабаб дар ҳисоботи миллӣ инъикос нашудааст (масалан, амалиёте, ки бо ҳуҷҷатҳои аввалия тасдиқ нашудаанд);

- истифодаи пурраи имкониятҳои хеле бештари барномаҳои ғарбӣ (дар муқоиса бо вариантҳои барномаҳо) барои таҳияи гузоришҳои гуногун;

- амалисозии ғарбӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ;

- таъмини тафтиши маълумот аз ду ҳисобҳои гуногун ва ташкили низоми муассири аудити дохилӣ ва назорат дар ширкат дар натиҷаи мустақилона ворид шудани ҳуҷҷатҳо аз ҷониби ду муҳосиб;

- кам кардани хавфҳои вобаста ба аудити ҳисоботи мақомоти танзимкунанда;

- ба даст овардани ҳисоботи молиявӣ мувофиқи СБҲМ бо роҳи зудтарин, бе талафи вақт барои ислоҳи ҳисоботи миллӣ. Ҳамзамон, камбудҳои ташкили баҳисобгирии мустақили параллелӣ вучуд доранд, ки инҳоянд:

- ташкили раванди баҳисобгирӣ воридкунии як ҳуҷҷатро ба ду низоми гуногуни нармафзор дар бар мегирад;

- зарурати зиёд кардани ҳайати ташкилот ҳадди ақал барои мутахассисони шӯъбаи ҳисоботи байналмилалӣ;

- зарурати таҳияи тартиби чараёни кори дохилӣ бо мақсади коркарди пайдарпайи ҳуччатҳои ибтидоӣ дар ду барнома;

- арзиши баланди ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ. Истифодаи нармафзори махсус ба шумо имкон медиҳад, ки дар як вақт дар ду (ё зиёда) нақшаи ҳисобҳо (китобҳои умумӣ) сабти як амалиётро нигоҳ доред.

Бартариҳои истифодаи барномаҳои таъминоти махсус иборатанд аз:

- аксарияти кулли амалиёт коркарди дукаратаи ҳуччатҳоро талаб намекунад, ба мисли ташкили баҳисобгирии мустақили параллелӣ;

- хароҷот барои ташаккули ҳисоботи молиявӣ кам карда шавад;

- хавфҳои, ки бо зарурати инъикоси ҳуччатҳо аз ҷониби ду муҳосиб алоқаманданд, кам карда мешаванд.

Камбудии истифодаи барномаҳои таъминоти махсус иборатанд аз:

- мураккабии тартиботи ба ҳам пайвастанӣ (харитасозӣ) ду нақшаи суратҳисоб, вақте ки як ҳисоби миллӣ ба якчанд ҳисобҳои "байналмилалӣ" мувофиқат мекунад;

- зарурати таҳияи расмиёти бақайдгирӣ дар Китоби асосии «байналмилалӣ» амалиёте, ки набояд дар баҳисобгирии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос карда шаванд (масалан, ҳисоб кардани беқурбшавии дороиҳо мутобиқи СБҲМ 36 «Беқурбшавии дороиҳо») [1, с. 314];

- зарурати ислоҳи алгоритмҳо, ки имкон намедиҳанд, ки баъзе амалиёти ватанӣ дар баҳисобгирии байналмилалӣ инъикос ёбанд (масалан, истеҳлоки воситаҳои асосӣ, ки бояд дар дафтари баҳисобгирии якҷоя тибқи қоидаҳои худ ҳисоб карда шаванд);

- пастшавии назарраси сифати ҳисоботи молиявӣ, ки мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ таҳия шудааст.

Усули сеюми таҳияи ҳисоботи молиявӣ тибқи СБҲМ ҷорӣ намудани технологияи ҷадвалҳои трансформатсионӣ мебошад, ки аз истифодаи коркардунадагони электронии ҷадвалҳо ба мисли MS Excel иборат аст, ки дар онҳо ҳисоботи молиявӣ субъектҳои иқтисодӣ тасҳеҳ ва ба ин васила ба байналмилалӣ табдил дода мешаванд. ҳисоботи молиявӣ. Бартариҳои ҷорӣ намудани технологияи ҷадвалҳои трансформатсия харчи камтарини ташкилот барои таҳияи ҳисоботи молиявӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ мебошад ва камбудӣ сифати пасти ҳисоботи молиявӣ ва давраи тӯлонии таҳияи он мебошад, чунин намуд дорад:

Ҷадвали 1. Дафтари қайдҳои ислоҳи барои тартиб додани ҳисоботи молиявӣ мувофиқи СБҲМ (бо сомонӣ)

NN ислоҳӣ	Дафтари қайдҳои ислоҳи	ИСЛОҲИ ББ/ ИСЛОҲИ ҲФЗ	ДЕБЕТ	КРЕДИТ
1,1	Истеҳлоки ҷамъшудаи воситаҳои асосӣ	ислоҳи ББ		
1,2	Воситаҳои асосӣ	ислоҳи ҲФЗ		
1,3	Ҷоидаи тақсимашудаи соли гузашта	ислоҳи ББ		
Тафтиши баланс			0	0

Ҷадвали мазкур бо мақсади муқотиботи ислоҳи фарқиати байни истеҳлоки ҳисобкардашуда мувофиқи стандартҳои миллӣ ва СБҲМ истифода бурда мешавад.

Ҷадвали 2. Ҳисобкунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ

№	Номгуи воситаҳои асосӣ	Мувофиқи стандартҳои миллӣ			Мувофиқи СБҲМ		
		Арзии аввала	Меъёри истеҳлок	Маблағи истеҳлок	Арзии аввала	Меъёри истеҳлок	Маблағи истеҳлок
1	Гӯруҳи яқум	-	20%	-	-	20%	-
2	Гӯруҳи дуҷум	-	15%	-	-	8,3%	-

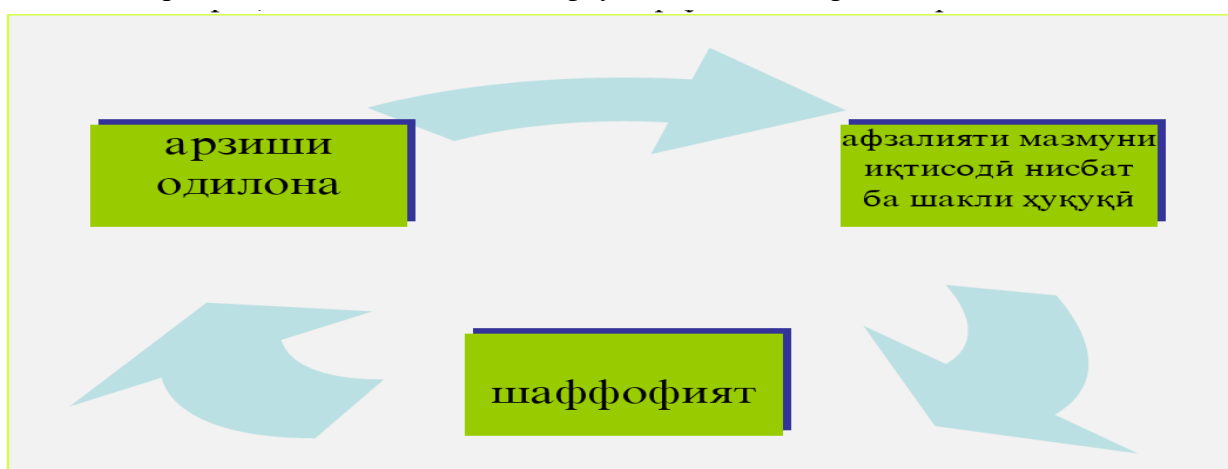
3	Гӯруҳи сеюм	-	10%	-	-	10%	-
4	Гӯруҳи чорум	-	8%	-	-	8%	-
	Ҳамагӣ	-		-	-		-
					Фарқият		-
							-

Манбаъ: [3,4]

Дар ҷадвали 2 бошад фарқияти меъёри истехлоқ мувофиқи стандартҳои миллӣ ва СБҲМ бо фоиз ва маблағ инъикос карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки гузариш ба СБҲМ ҳам принципҳои таҳияи ҳисоботи молиявӣ ва ҳам принципҳои назорат ва аудитро тағйир медиҳад. Ҳамин тариқ, тартиби оморасозии ҳисоботҳо тибқи НҲМ ба иҷрои дастурҳо ва талаботи мақомоти танзимкунанда асос ёфтааст. Дар баробари ин коидаҳои байналхалқӣ ба муҳосиб озодии бештари амал медиҳанд.

Стандартҳои байналмилалӣ ба се мафҳуми асосӣ асос ёфтаанд:

Расми 2. Мафҳумҳои асосии СБҲМ.

Арзиши одилона ин маблағест, ки бо он дорой метавонад иваз карда шавад ё ўҳдадорихо дар муомилоти ҷорӣ байни тарафҳои боҳабар, ки майлу хоҳиш доранд, дар муомилоти байниҳамдигарӣ ба даст оварда шаванд. Моҳияти консепсияи арзиши одилона аз он иборат аст, ки ба қорбарони манфиатдор чунин маълумотро дар бораи вазъи молиявӣ ва фаъолияти қорхона, ки ба нархҳои воқеии бозорӣ асос ёфтаанд, дар бар гирад. Мисоли истифодаи ин консепсия зарурати тасҳеҳи арзиши воситаҳои асосӣ дар натиҷаи беқурбшавии онҳо мебошад.

Мафҳуми афзалияти мазмунӣ иқтисодӣ нисбат ба шакли ҳуқуқӣ аз он иборат аст, ки тибқи СБҲМ дар қадом шакли ҳуқуқӣ пӯшидани ин ё он факти фаъолияти иқтисодӣ чандон муҳим нест. Муҳимтар аз он аст, ки таъсири иқтисодии ин далел ба фаъолияти иқтисодии созмон чист. Мафҳуми шаффофият зарурати пешниҳоди чунин ҳаҷми иттилоотро дар назар дорад, ки тавачҷуҳи қорбарони манфиатдорро ба тамоми ҷузъиёти муҳими қори ташкилот ҷалб намояд. Мутобиқи СБҲМ, раванди қабули қарор ҳамчун ҳадафи асосии ҳисоботи молиявӣ ҳисобида мешавад.

Ҳамин муқаррарот дар ҳуҷҷатҳои нашркардаи дигар ташкилотҳо, аз ҷумла Шӯрои стандартҳои баҳисобгирии молиявии ИМА (FASB) мавҷуд аст. Қарорҳои иқтисодӣ, ки қорбарони ҳисоботи молиявӣ қабул мекунанд, баҳодиҳии қобилияти ширкат дар тавлиди пули нақд ва муодили он, инчунин саривақтӣ ва устувории таъсиси онҳоро талаб мекунанд.

Тақсимои ин гуна қарорҳои аз ҷониби қорбарон қабулшуда бо арзёбии қорбарони оянда ва махсусан гардиши пули нақд дар оянда алоқаманд аст. Баҳодиҳии қорбарон ба дурнамои оянда осонтар хоҳад буд, агар директорони ширкат дар ҳисоботи ҳамроҳ бо

ҳисоботи молиявӣ нуқтаи назари худро дар бораи оянда бо истифода аз нишондиҳандаҳои сифатӣ ва микдорӣ, ба мисли пешгӯии ҳаҷми фурӯш, ҳаҷми банақшагирифташудаи сармоягузориҳои асосӣ, хусусияти қорӣ ва хароҷоти корҳои илмӣ тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ конструкторӣ ба нақша гирифта шудааст. Ин нишон медиҳад, ки ҳисоботи молиявӣ наметавонад ҳамаи ниёзҳои иттилоотии истифодабарандагонро қонеъ гардонад.

Гарчанде ки ҳама ниёзҳои иттилоот тавассути ҳисоботи молиявӣ қонеъ карда намешаванд, эҳтиёҷоте вучуд доранд, ки барои ҳамаи корбарон маъмуланд. Азбаски сармоягузориҳои таъминкунандагони сармояи ширкат мебошанд, пешниҳоди иттилооте, ки ба эҳтиёҷоти онҳо мувофиқат мекунад, бештари ниёзҳои дигар истифодабарандагони ҳисоботи молиявиро низ қонеъ хоҳад кард. Чунин корбари касбӣ метавонад таҳлилгари молиявӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок бошад (ё бевосита дар корхона кор кунад ва рақибонро таҳлил кунад).

Дар асоси гуфтаҳои боло, зарурати тартиботи назоратӣ бо мақсади таъмини эътимоднокии ҳисоботи молиявӣ, ки тибқи стандартҳои байналмилалӣ таҳия шудааст, меафзояд. Ҳамзамон, интихоби тартиби ташаккули ҳисоботи молиявӣ тибқи СБҲМ ба рушди системаи назорат таъсири калидӣ мерасонад.

Ҳангоми интихоби баҳисобгирии мустақил (параллелӣ), тавачҷӯҳи тартиботи назорат бояд ба таъмини инъикоси саривақтии ҳамаи далелҳои фаъолияти иқтисодӣ ҳам дар шӯъбаи баҳисобгирии мутобиқи НҲМ ва ҳам дар шӯъбаи баҳисобгирӣ тибқи СБҲМ равона карда шавад. Ҳангоми истифодаи нармафзори ягонае, ки баҳисобгирии мувозиро дар асоси НҲМ ва СБҲМ таъмин менамояд, бояд ба дуруст танзим ва инъикоси дурусти муомилоти тичорӣ дар баҳисобгирӣ диққат дод.

Ҳангоми табдил додани ҳисоботи молиявии ватанӣ ба ҳисобот мутобиқи СБҲМ, бо истифода аз чадвалҳои табдилдиҳӣ, дурустии ислоҳоти татбиқшуда бояд назорат карда шавад. Ҳамин тариқ, таъминоти иттилоотии назорат аз болои тартиби тавлиди иттилооти боэътимод бояд чамъоварӣ, бақайдгирӣ ва чамъбаस्तкунӣ ва баъдан таҳлили иттилооти бевосита барои иҷрои вазифаҳои назоратӣ заруриро аз ҷониби шахсони мансабдори ташкилот ҳангоми таҳияи ҳисоботи молиявӣ дар бар гирад. ҷавобгӯи талаботи СБҲМ.

Хулоса, ҳангоми гузаштан ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, созмон бояд маиҷудонопазири назоратро созмон диҳад, ки тибқи СБҲМ омода ва пурра омода кардани ҳисоботи молиявиро таъмин намояд. Тавзеҳот қисми таркибии ҳисоботи молиявӣ буда, дар он бояд омилҳои назарраси фаъолияти корхона, ки дар дигар ҳисоботҳои молиявӣ ба таври возеҳ кушода нашудаанд, дарҷ ёбанд. Ҳангоми дар мутобиқат ба СБҲМ тайёр намудани ҳисоботи молиявӣ лозим аст, ки ҳама қисмҳои ҳисоботи молиявӣ ба ҳар як талаботи ҳамаи стандартҳо мутобиқат намояд. Ҳангоми риоя накардани ягон талаботи стандартҳо сабаби риоя накардан ба талаботи ин стандарт ва таъсири он ба ҳисоботи молиявӣ бояд ифшо шавад.

АДАБИЁТ

1. Бобоев М.У. Международные стандарты финансовой отчетности: Учебное пособие. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 384 с.
2. Дастурамал оиди тартиби таҳия намудани Шақлҳои ҳисоботи молиявие, ки мутобиқи Стандартҳои миллӣ ва байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ тартиб дода шудаанд. Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.05.2011., №42. – Душанбе., 151 саҳ.
3. Международные стандарты финансовой отчетности: издание на русском языке. М.: Аскери-АССА, 2010.
4. МСФО: точка зрения КПМГ. Практическое руководство по международным стандартам финансовой отчетности, подготовленное КПМГ. 2017/18: В 2 ч. М.: Альпина Бизнес Букс, 2019

5. Суханрони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон дар вохӯрӣ бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонқдорӣ кишвар. 3 Душанбе. 10.05.2021 с. <http://www.president.tj/node/20101>. (Санаи мурочиат 25.10.2021).

УДК 336.221

Баҳромов Ф.Б.

ХУСУСИЯТҲОИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақола тадбирҳои мушаххаси аз ҷониби мақомоти андоз амалишавандаи назорати андоз ҷиҳати таъмини риоя намудани қонунгузори андоз, пурра ва саривақт ворид намудани андозҳо ба бучети давлатӣ, зарурати таҳия ва ҳолати амалӣ гардидани Концепсияи сиёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин расонидани кӯмак ба андозсупорандагон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Барои ноил гардидан ба ин мақсад пурзӯр намудани механизми муосири фаъолияти мақомоти андоз зарур аст, ки он дар маҷмӯъ маъмурикунонии андозро ташкил медиҳад. Маъмурикунонии андоз тадбиқи амалии вазифаҳои идоракунии субъекти идоракунии дар соҳаи андозбандӣ мебошад. Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (субъекти идоракунонда) ҳамчун мақоми иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардида, назорати андозиро оид ба иҷрои ӯҳдадорӣҳои андоз дар назди давлат таъмин мекунад. Ҳамчунин қайд гардидааст, ки ислоҳоти андоз бо тадбиқи мақсад ва вазифаҳои мушаххаси сиёсати андоз алоқаманд аст. Маъмурикунонии андоз ҳамчун восита муваффақият ва нобарорӣҳои сиёсати бучетию андозӣ, ки асоси сиёсати иқтисодии давлатро ташкил медиҳад, муайян мекунад. Дар қор ҳолати маъмурикунонии андоз таҳлил гардида, қайд карда шудааст, ки ҷиҳати тадбиқи вазифаҳои банақшагирифташуда минбаъд низ тадбирандешӣҳо идома дода шавад. Дар ин маврид, муддати давраи таҳлилгардида омилҳои, ки ба иҷрои нақшаи воридоти андозҳо ва пардохтҳо таъсири манфӣ расониданд, муайян гардида, асоснок карда шудааст, ки бетаъсир гардонидани оқибатҳои манфии молиявии онҳоро бо мусоидати иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ метавон таъмин намуд. Зеро танҳо бо мусоидати ҳаматарафаи онҳо метавон ба раванди маъмурикунонии андоз ва ислоҳоти андоз хотима бахшид.

Калидвожаҳо: андоз, мақомоти андоз, маъмурикунонии андоз, назорати андоз, хизматрасонӣ ба андозсупоранда, сиёсати андозӣ, ислоҳоти андоз, қонунгузори андоз, қарзи андоз, андозсупоранда (соҳибкор).

Баҳромов Ф.Б.

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И ЕЁ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются конкретные меры налоговых органов, которые осуществляют налоговый контроль в отношении соблюдения налогового законодательства, полного и своевременного поступления налогов в государственный бюджет, необходимость разработки и осуществление Концепции налоговой политики Республики Таджикистан, а также меры по поддержке и содействию налогоплательщикам. Для реализации поставленных целей возникает необходимость использования современных

механизмов налогового администрирования. Налоговое администрирование представляет собой реализацию управленческих задач субъектов управления налогообложения. Налоговый комитет при Правительстве Республики Таджикистан (субъект управления) является органом исполнительного аппарата, и его деятельность определяется Правительством Республики Таджикистан и который осуществляет налоговый контроль по выполнению налоговых обязанностей перед государством. Также отмечается, что налоговая реформа тесно связана с конкретными задачами налоговой политики. Налоговое администрирование определяет достижения и неравенства фискальной политики, которые вытекают из экономической политики государства. В статье состояние налогового администрирования анализируется и отмечается, что в дальнейшем запланированные меры должны совершенствоваться. В таких случаях срок анализируемого периода, в котором можно наблюдать отрицательные факторы воздействия на план поступления налогов, определяется и тем самым обосновывается, что отрицательные финансовые последствия основных участников налоговых отношений должны быть ликвидированы. Потому что только всестороннему содействию можно завершить процесс налогового администрирования и налоговой реформы.

Ключевые слова: налог, налоговые органы, налоговое администрирование, налоговый контроль, оказания услуг налогоплательщикам, налоговая политика, налоговая реформа, налоговое законодательство, налоговая задолженность, налогоплательщик (предприниматель).

Bahromov F.B.

FEATURES OF TAX ADMINISTRATION AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS ACTIVITIES

The article discusses specific measures of tax authorities that exercise tax control in relation to tax compliance, full and timely receipt of taxes in the state budget, the need to develop and implement the Concept of tax policy of the Republic of Tajikistan, as well as measures to support and assist taxpayers. To achieve these goals, it becomes necessary to use modern tax administration mechanisms. Tax administration is the implementation of the management tasks of the subjects of tax administration. The Tax Committee under the Government of the Republic of Tajikistan (subject of management) is an executive body, and its activities are determined by the Government of the Republic of Tajikistan and which exercises tax control over the fulfillment of tax obligations to the state. It is also noted that tax reform is closely related to the specific objectives of tax policy. Tax administration determines the achievements and inequalities of fiscal policy, which arise from the economic policy of the state. The article examines the state of tax administration and notes that in the future the planned measures should be improved. In such cases, the period of the analyzed period in which you can observe negative factors influencing the plan for tax revenues is determined and thus justified that the negative financial consequences of the main participants in tax relations should be eliminated. Because only comprehensive assistance can complete the process of tax administration and tax reform.

Keywords: tax, tax authorities, tax administration, tax control, providing services to taxpayers, tax policy, tax reform, tax law, tax debt, taxpayer (entrepreneur).

Дар шароити иқтисоди бозорӣ такмил додани низоми маъмурикунонии андоз тақозои замон буда, яке аз омилҳои муҳими рушди соҳа ва ба таҷрибаи байналмилалӣ мутобиқ гардонидани тадбиқи амалии вазифаҳои идоракунии субъекти идоракунии дар соҳаи андозбандӣ мебошад. Зеро таҷрибаи байналмилалӣ гувоҳӣ медиҳад, ки такмил додани тадбирҳои мушаххаси аз ҷониби мақомоти андоз амалишавандаи назорати андоз ҷиҳати таъмини риояи қонунгузориҳои андоз, пурра ва саривақт ворид намудани андозҳо ба бучети

давлатӣ, зарурати таҳия ва ҳолати амалӣ гардидани Консепсияи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин расонидани кӯмак ба андозсупорандагон бевосита ба фаъолияти муназзами ҳам мақомоти андоз ва ҳам андозсупорандагон мусоидат мекунад. Барои ноил гардидан ба ин мақсад пурзӯр намудани механизми муосири фаъолияти мақомоти андоз зарур аст, ки он дар маҷмӯъ маъмурикунонии андозро ташкил медиҳад.

Истилоҳи «маъмурикунонӣ» аз калимаи латинии «administrare» бавучуд омада, дар забони тоҷикӣ мафҳумҳои «идора намудан» ва «мудирӣ кардан»-ро дорад [1, с. 25; 8, с. 9-10; 15, с. 15].

Худи истилоҳи «маъмурикунонӣ» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ аз ду калимаи таркибии зерин таркиб ёфтааст:

1) аз калимаи арабиасоси «маъмурӣ» («مأموری») гирифта шуда, мазмуни «мансуб ва оид ба маъмурият», «чораи маъмури ба амру фармони маъмурият ё бо чораю тадбирҳои расмӣ амалигарданда»-ро дорад [15, с. 786];

2) аз калимаи тоҷикии «кунонидан» («کنانیدن») гирифта шуда, «тарзи бевоситаи иҷро кардан»-ро дорад [15, с. 635].

Дар адабиёти илмии молиявию иқтисодӣ мафҳуми «маъмурикунонӣ» яке аз мафҳумҳои охири мавриди истифода қарор дода шудааст. Новобаста ба он, ки худи истилоҳи «маъмурикунонӣ» дар илми ҳуқуқ ҳамчун «идоракунӣ» ба таври васеъ истифода гардидааст, исми бавучудодаи «маъмурикунонӣ» дар адабиёти муосир рӯйдоди бениҳоят ғавқулуда маҳсуб меёбад. Шояд чунин маънидод гардад, ки калимаи «идоракунӣ» ба мазмуни калимаи «маъмурикунонӣ» пурра мувофиқат мекунад. Бинобар ин, зарурати маҳсус дар иқтисоди калимаи хориҷӣ нест. Пас «маъмурикунонӣ» «идоракунӣ»-ро мефаҳмонад. Дар маҷмӯъ таҳти мафҳуми «маъмурикунонӣ»:

1) иҷрои вазифаҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва дигар шохаҳои ҳокимият;

2) афзалият дар идоракунӣ расмӣ ва маъмурӣ фаҳмидан мумкин аст.

Фаромӯш набояд кард, ки «идоракунӣ» ба мафҳуми васеъ «таъсиррасонии мақсадноки батартибдаровардашуда ба ин ё он объект ва ё роҳбарии таъсир ба ин объект»-ро мефаҳмонад. Бо дарназардошти ин, маъмурикунонии андоз бояд мазмуни «идоракунӣ дар соҳаи андозбандӣ»-ро дошта бошад. Аз ин рӯ, тахмин намуд, ки маъмурикунонии андоз ин тадбиқи вазифаҳои идоракунӣ субъекти идоракунӣ дар соҳаи андозбандӣ мебошад.

Дар асоси тафсири овардашуда мафҳуми «маъмурикунонии андоз»-ро аз ду ҷиҳат шарҳ дод.

Якун, ин низоми мақомоти идоракунӣ (мақомоти қонунгузор ва маъмурияти андоз) мебошад. Ба доираи вазифаҳои онҳо тибқи муқаррароти қонунгузорӣ баррасӣ, муҳокима, тасдиқ ва таъмини тартиботи амали консепсияи сиёсати андозӣ дар давраи навбатии нақшавӣ дохил мешаванд. Ба ғайр аз ин, онҳо ҳисобот дар бораи иҷрои бучети андозиро таҳия намуда, онро ҳаматарафа мавриди таҳлил қарор медиҳанд.

Дуюм, маҷмӯи шакл ва усулҳои батартибдарорандаи амали андозӣ ва тарзи мушаххаси андозӣ, ҳамчунин муайянкундаи чораҳои ҷавобгарӣ барои риоя накардани қонунгузори андоз мебошад.

Дар Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки муносибатҳои андозиро ба танзим медарорад, «маъмурикунонии андоз» ҳамчун «маҷмӯи чораҳои аз ҷониби мақомоти андоз амалишавандаи назорати андоз, маҷбуран ситонидани андоз нисбат ба ўҳдадорӣ андозии дар мўҳлаташ иҷронашуда, инчунин хизматрасониҳо ба андозсупорандагон (агентҳои андоз) ва мақомоти ваколатдор» шарҳ дода шудааст [3].

Ҳамин тавр, «маъмурикунонии андоз» – ин фаъолияти мақомоти ҳокимияти ваколатдор мебошад, ки бо тадбиқи вазифаҳои назорати андоз ва ҷиҳати ҳуқуқвайронкунии андоз ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони айбдор вобаста аст.

Бояд гуфт, ки таи даҳсолаи охир дар низоми андозии тамоми давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Ин дигаргуниҳо асосан ба

афзун гардонидани даромади бучет ва ё чихати ба мақсадҳои муайян ноил гардидан такмил додани қорҳои андозӣ равона гардидаанд. Мақсади асосии қорҳои мақомоти андоз – ин таъмини пурра ва саривақтии чамъоварии андоз ва пардохтҳои ҳатмӣ, мувофиқи қонунгузорӣ ҳангоми тадбиқи маҷмӯи қоидаҳои ҳуқуқӣ муайян намудани тартиботи ҳавасмандгардонии андозсупорандагон, ки қонунро риоя мекунад, инчунин назорати зарурӣ ва ҷазо нисбати вайронкуандагон қонунҳои андоз мебошад. Ҳамаи қорҳои номбаргардида моҳиятан ба соҳаи маъмурикунонии андоз дохил мешаванд. Аз инҷо ҳулоса баровардан мумкин аст, ки «маъмурикунонии андоз» ҳамчун восита ниҳоят муваффақиятҳо ва нобарориҳои сиёсати умумии бучетию андозӣ ва иқтисодии мамлакатро муайян мекунад.

Давра ба давра афзун намудани воридоти андозҳо бо ҳадди ақали хароҷот яке аз ҳадафҳои ислоҳоти андоз ба шумор меравад, ки аз аз солҳои аввали мустақил гардидан то ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардонидани шуда истодааст. Барои ноил гардидан ба ин ҳадафи мазкур, ки бевосита аз самаранокии фаъолияти мақомоти андоз ва сатҳи сифати хизматрасониҳо вобаста аст, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор қорҳо ба анҷом расонида шудаанд.

Якум, амалан мазмуни сиёсати андозӣ таҳия намудани консепсияи умумии сиёсати андозӣ, муайянсозии мақсад, вазифа ва самтҳои он, бунёди механизми самараноки андоз ва андозбандӣ, ташкили идоракунии фаъолияти андозии давлат ва дигар субъектҳои иқтисодиётро дар бар мегирад. Бо дарназардошти ин, Консепсияи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи миёнамӯҳлат таҳия ва қабул гардид [4]. Хуччати мазкур, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардидааст, мақсадҳои стратегӣ ва афзалиятҳои сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, роҳҳо ва усулҳои ноилгардӣ ба ин мақсадҳо ва афзалиятҳо, самтҳои асосии ислоҳоти низоми андоз ва маъмурикунонии андозро муайян менамояд. Содда гардонидани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба андозбандӣ бо мақсади беҳтар сарфаҳм рафтани онҳо аз ҷониби андозсупорандагон, бартарафсозии ихтилофот ё номутобиқатии мавҷудбуда дар қонунгузорию андоз ва таъмини сатҳи муосири маъмурикунонии андоз аз ҷумлаи масъалаҳои дар консепсия пешбинигардида буданд. Гарчанде мӯҳлати амали хуччати мазкур сипарӣ гардида бошад ҳам, тадбиқи амалии мақсад ва вазифаҳои асосии сиёсати андозӣ, аз ҷумла ислоҳоти дорои хусусияти умумӣ, такмилдиҳии тартиби ҳисоб кардану пардохт намудани андозҳо ва маъмурикунонии андоз, ки дар консепсия пешбинӣ гардидаанд, то ҳол идома дорад.

Дуюм, яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти мақомоти андоз ин дар сатҳи муосир ба роҳ мондани хизматрасонӣ ба андозсупорандагон ва пайваста беҳтар намудани сифати он мебошад. Аз ин лиҳоз, бо мақсади баланд бардоштани тафаккури андозсупорандагон дар муносибатҳои андозӣ ва дар сатҳи замонӣ ба роҳ мондани хизматрасониҳои мақомоти андоз ба андозсупорандагон аз ҷониби мақомоти андоз Стандарти ягонаи хизматрасонӣ ба андозсупорандагон қабул карда шуд. Хуччати мазкур 15 стандарт ва 76 номгуи хизматрасониро дарбар мегирад. Ҳар як стандарт номгуи муайяни хизматрасонӣ дар бар мегирад ва ба сохтори он дохил мешаванд: рамзи хизматрасонӣ, номгуи хизматрасонӣ, мӯҳлати иҷрои хизматрасонӣ, тартиби пешниҳод намудани хизматрасонӣ (лаҳзаи анҷоми хизматрасонӣ) ба андозсупоранда, санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии хизматрасониро батанзимдароранда, арзиши хизматрасонӣ ва масъули хизматрасонӣ [13].

Сеюм, новобаста аз саҳми назаррас доштани мақомоти андоз дар афзун гардидани қисми даромади бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъ ва суръати ислоҳот дар соҳаи андоз қаноатмандкунанда нест. Чунин ҳолат тақозо менамояд, ки чихатҳои мусбат ва манфии системаи андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаматарафа мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода шуда, имкониятҳои мавҷуда, инчунин таҳдиду хавфҳои, ки ба иҷрои нақшаи воридоти андозҳо ва пардохтҳо таъсир мерасонанд, ба ҳисоб гирифта шаванд. Бо ин мақсад, Барномаи рушди маъмурикунонии андоз ҳамчун барномаи чораҳои миёнамӯҳлат бо

мақсади минбаъд низ вусъат бахшидани ислоҳоти ташкилию идоравӣ дар соҳаи маъмурикунонии миллии андоз амалӣ мегардад [5]. Зарурати қабули хуччати мазкур агар аз як тараф талаботи дар Концепсияи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраргардида бошад, аз тарафи дигар аз қаноатманкунанда набудани ислоҳот дар соҳаи андоз вобастагӣ дорад.

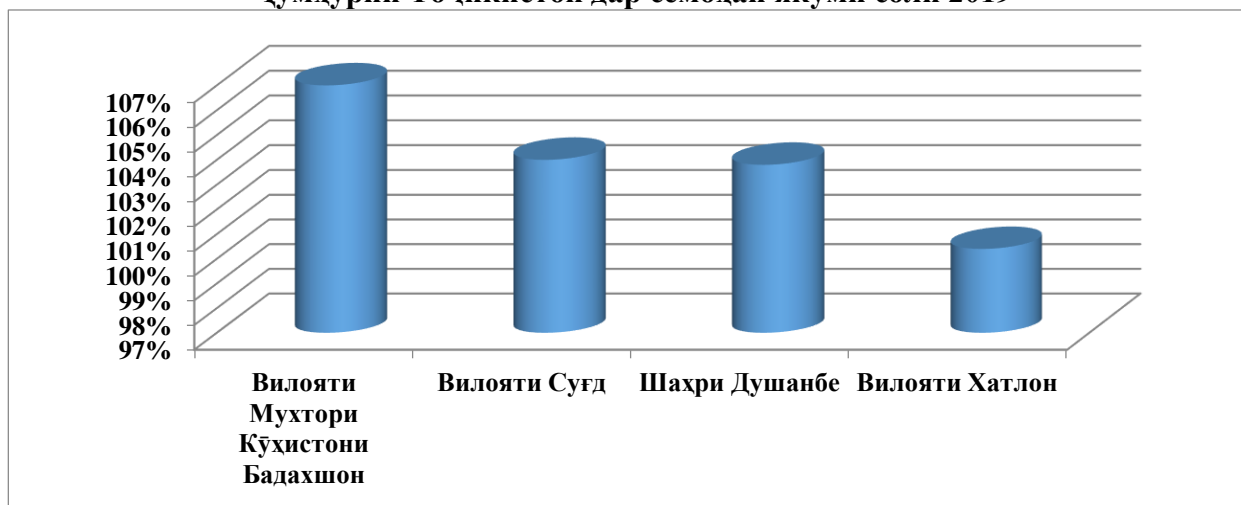
Ҷиҳати тадбиқи барнома нақшаи чорабиниҳо тартиб дода шудааст, ки он вазифаҳои зеринро дар бар мегирад:

- 1) амалӣ гардонидани азнавсозии сохторӣ ва ғураксионалии мақомоти андоз;
- 2) ҷорӣ намудани нишондиҳандаҳои арзёбии натиҷаҳои ғаъолияти мақомоти андоз;
- 3) баланд бардоштани нерӯи кадрӣ мақомоти андоз;
- 4) таҳия ва ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ;
- 5) ташаккули системаи муосири назорати андоз, ки дар арзёбии сатҳи хавфи вайрон намудани тартиби андозбандӣ асос ёфтааст;
- 6) ташкили системаи кам кардани бақияи қарзи андоз;
- 7) хизматрасонӣ ба андозсупорандагон;
- 8) таҳкими Нозироти андозии андозсупорандагони калон;
- 9) таҳкими нерӯи мақомоти андоз доир ба назорати андозсупорандагони миёна;
- 10) амалӣ намудани ҷораҳои меъёрию ташкилӣ доир ба осон намудани андозбандӣ;
- 11) тадбиқи ҷораҳо доир ба таҳкими молиявӣ ва моддӣ мақомоти андоз.

Новобаста ба он, ки бо мақсади тадбиқи вазифаҳои дар нақшаи чорабиниҳо пешбинигардида ва дар ин замина таъмин намудани рушди устувори иқтисодӣ аз ҷониби Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми имкониятҳо истифода гардида истодааст, имрӯз баъзе масъалаҳои мавҷуданд, ки метавонанд ба таъмини афзунгардии воридоти андозҳо ва пардохтҳои ҳатмӣ таъсири манфӣ расонанд.

1. Иҷрои нақшаи воридоти андозҳо ва пардохтҳо. Тибқи маълумот дар семоҳаи якуми соли 2019 нақшаи андозҳо ва пардохтҳои ҳатмӣ, ки ҷамъоварии онҳо ба зиммаи мақомоти андоз воғузур гардидааст, ба андозаи 100,3% таъмин гардида, ба бучети давлатӣ 2 миллиарду 642 миллион сомонӣ маблағ ворид гардид, ки нисбат ба нишондиҳандаҳои пешбинигардида 7,2 миллион сомонӣ зиёд мебошад. Иҷрои нақша дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба андозаи 107%, вилояти Хатлон ба андозаи 100,4%, вилояти Суғд ба андозаи 104% ва шаҳри Душанбе ба андозаи 103,8% таъмин гардид.

Диаграммаи 1. Иҷроиши нақшаи воридоти андозҳо ва пардохтҳо ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар семоҳаи якуми соли 2019

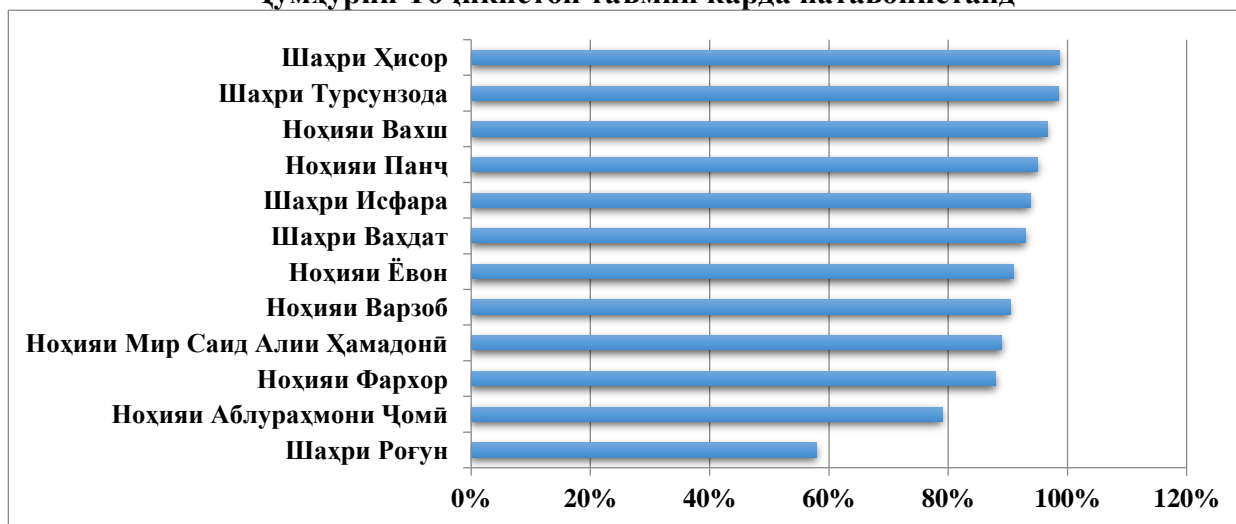

Манбаъ: Ҳисобот дар бораи натиҷаи ғаъолияти мақомоти андоз дар семоҳаи якуми соли 2019 (www.bojukhiroj.tj).

Дар баробари ин дар давраи ҳисоботӣ дар 12 шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷрои нишондиҳандаҳои буҷети давлатӣ таъмин нагардид, аз ҷумла ноҳияи Ваҳш ба андозаи 96,6%, ноҳияи Абдурахмони Ҷомӣ ба андозаи 79%, ноҳияи Панҷ ба андозаи 95%, ноҳияи Ёвон ба андозаи 91%, ноҳияи Мир Саид Алии Ҳамадонӣ ба андозаи 89%, ноҳияи Фархор ба андозаи 88%, шаҳри Исфара ба андозаи 93,8%, шаҳри Ваҳдат ба андозаи 93%, шаҳри Роғун ба андозаи 58%, шаҳри Турсунзода ба андозаи 98,5%, ноҳияи Варзоб ба андозаи 90,4% ва шаҳри Ҳисор ба андозаи 98,7% [11, 16].

Диаграммаи 2. Шаҳр ва ноҳияҳое, ки нақшаи воридоти андозҳо ва пардохтҳоро дар симоҳои якуми соли 2019 ба буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда натавонистанд

Манбаъ: Ҳисобот дар бораи натиҷаи фаъолияти мақомоти андоз дар симоҳои якуми соли 2019 (www.bojukhiroj.tj).

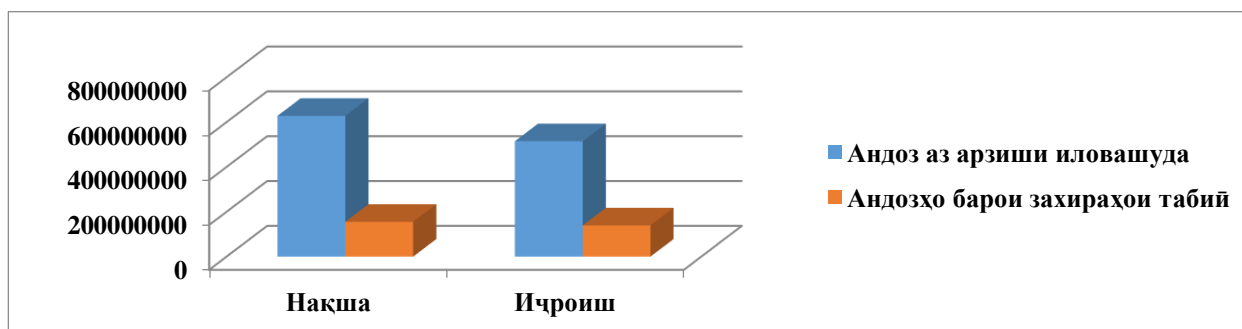
Таъмин нагардидани нишондиҳандаҳои пешбинигардида мутаносибан ба таъмини сифатноки иҷроиши нақша таъсири манфӣ расонид ва дар натиҷа нақшаи андоз аз арзиши иловашуда ба андозаи 82% ва андозҳо барои захираҳои табиӣ ба андозаи 89,7% таъмин гардида, аз ин ҳисоб ба буҷет мутаносибан 113 миллион сомонӣ ва 16 миллион сомонӣ ворид нагардид.

Ҷадвали 1. Тамоюли иҷроиши андоз аз арзиши иловашуда ва андозҳо барои захираҳои табиӣ дар симоҳои якуми соли 2019

Номгӯи андозҳо	Нақша	Иҷроиш	Тамоюл	Ҷоизи иҷроиш
Андоз аз арзиши иловашуда	627777777,8	514777777,8	-113000000	82%
Андозҳо барои захираҳои табиӣ	155339805,8	139339805,8	-16000000	89,70%

Манбаъ: Ҳисобот дар бораи натиҷаи фаъолияти мақомоти андоз дар симоҳои якуми соли 2019 (www.bojukhiroj.tj).

Диаграммаи 3. Иҷроиши нақшаи воридоти андоз аз арзиши иловашуда ва андозҳо барои захираҳои табиӣ ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар семоҳаи якуми соли 2019

Манбаъ: Ҳисобот дар бораи натиҷаи фаъолияти мақомоти андоз дар семоҳаи якуми соли 2019 (www.bojukhiroj.tj).

Тибқи таҳлилҳои сабабҳои асосие, ки ба иҷро нагардидани нақшаи андозҳо мусоидат карданд, инҳоянд:

- аз ҷониби корхонаҳои семнтбарорӣ бештар гардидани содироти маҳсулот, ки бо меъёри сифрии андоз аз арзиши иловашуда андозбандӣ мешавад;
- кам гардидани даромади умумии корхонаҳои калони истеҳсолӣ;
- муқаррар гардидани имтиёзҳои иловагии андозӣ муддати солҳои охир ва манбаҳои андозбандии бонус;
- аз ҷониби корхонаҳо ба даст наовардани ҳуқуқи истифодаи захираҳои нав;
- дар сатҳи зарурӣ иҷро накардани ўҳдадорихои мансабӣ аз ҷониби кормандони мақомоти андоз.

2. Бақияи қарзи андозҳо. Бақияи қарзи андозҳо ба ҳолати 1-уми марти соли 2019 маблағи умумии 734,6 миллион сомониро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда нисбат ба 1-уми январи соли 2019 ба андозаи 8,9 миллион сомонӣ зиёд гардидааст. Новобаста аз кам гардидани ҳаҷми бақияи қарзи андозҳо дар ин давра дар 48 шаҳру ноҳияҳо дар Нозироти андоз дар ноҳияи Сино ба маблағи 2,4 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Исмоили Сомонӣ ба маблағи 1 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Шохмансур ба маблағи 202 ҳазор сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Фирдавсӣ ба маблағи 291 ҳазор сомонӣ, Нозироти андоз дар шаҳри Ваҳдат ба маблағи 3 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар шаҳри Роғун ба маблағи 5,3 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Рӯдакӣ ба маблағи 2,7 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Ёвон ба маблағи 2,0 миллион сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Балҷувон ба маблағи 600 ҳазор сомонӣ, Нозироти андоз дар ноҳияи Истаравшан ба маблағи 1,7 миллион сомонӣ ва дар Нозироти андози андозсупорандагони калон ба маблағи 5,4 миллион сомонӣ зиёд гардидааст.

Аз рӯи маълумоти пешакӣ ба ҳолати 1-уми марти соли 2019 шуморан андозсупорандагони қарздор зиёда аз 41 ҳазор адад мебошад, ки нисбат ба ба 1-уми январи соли 2019 4 ҳазор адад кам гардидааст. Аз теъдоди умумии қарздорон 9 ҳазор адад шахсони ҳуқуқӣ ва 32 ҳазор нафар соҳибкорони инфиродӣ мебошанд [9, 11, 16].

3. Корҳои назоратии мақомоти андоз. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуда буданд: «Мо соли чорӣ бо мақсади бартараф намудани санчишҳои беасосу такрорӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ ба ҳама гуна санчишҳои фаъолияти соҳибкорони истеҳсолӣ дар давоми ду сол мораторий эълон намудем, ки аз он қариб 2000 субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ бархурдор гардиданд.

Барои тақвият бахшидан ба ин раванд, зарур мешуморам, ки солҳои 2019-2020 тамоми санчишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ манъ карда, муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мораторий ба санчишҳои

фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ» ба ҳамаи мақомоти санҷишу назорат ва ҳифзи ҳуқуқ, аз ҷумла Прокуратураи генералӣ, Палатаи ҳисоб, Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия, Бонки миллӣ ва мақомоти андозу гумрук татбиқ карда шаванд» [7]. Дар заминаи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи эълон намудани мораторий ба ҳама намуди санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ» [12, 14] ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ» [6, 10] тибқи нақша аз ҷониби мақомоти андоз дар семоҳаи якуми соли 2019 нисбати фаъолияти 386 адад андозсупоранда (шахси ҳуқуқӣ ва соҳибкори инфиродӣ) санҷиш гузаронида шуд, ки шумораи онҳо нисбат ба семоҳаи якуми соли 2018 94 адад кам мебошад. Дар натиҷаи гузаронидани санҷиш ба маблағи 111,6 миллион сомонӣ кам ҳисоб кардан ва пинҳонкунии андозҳо ошкор гардида, аз ин ҳисоб ва аз ҳисоби маблағҳои қаблан дар солҳои 2013-2018 дар рафти санҷишҳои андоз барилова ошкоргардида, ки рӯёнида нашуда буданд, ба бучети давлатӣ 124,2 миллион сомонӣ ворид карда шудааст [11, 16].

Ҳамин тавр, бо назардошти хусусиятҳои маъмурикунонии андоз ва баланд бардоштани мавқеи он дар рушди фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби мақомоти андоз минбаъд низ ба таври устувор амалӣ гардонидани вазифаҳои пешбинигардида зарур аст. Ҳамчунин бо мақсади тадқиқи босамари стратегияву барномаҳо зарур аст, ки тамоми иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ кӯшиш намоянд. Зеро маҳз муносибатҳои андозӣ предмети маъмурикунонии андоз мебошад [2, с. 332]. Танҳо бо мусоидати ҳаматарафаи тамоми иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ метавон ба раванди маъмурикунонии андоз ва ислоҳоти андоз хотима бахшид.

АДАБИЁТ

1. Аронов А.В., Кашин В.А., Налоговая политика и налоговое администрирование: учеб. пособие / А.В.Аронов, В.А.Кашин. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2013. – 544 стр.
2. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н.Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М.: Институт новой экономики, 2010, 1472 стр.
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17-уми сентябри соли 2012, таҳти №901 (бо тағйири иловаҳои минбаъда).
4. Концепсияи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи миёнамӯҳлат (2012-2015), 2011.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.12.2010 сол, таҳти № 626, аз 03.04.2012 сол, таҳти № 166, аз 23.08.2016 сол, таҳти № 354 «Дар бораи тасдиқи Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2011-2019».
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санҷишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ» аз 25-уми декабри соли 2015, таҳти № 1269.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, 26-уми декабри соли 2018.
8. Солехзода А.М., Налоговое администрирование в Республике Таджикистан: учебное пособие / Солехзода А.М.. – Душанбе: «Мега-принт», 2018 – 176 стр.
9. Сомонаи расмии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – www.andoz.tj.
10. Сомонаи расмии Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – www.mmk.tj.
11. Сомонаи расмии Нашрияти Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Бочу хироч» – www.bojukhiroj.tj.
12. Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – www.president.tj.
13. Фармоиши Раиси Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12.07.2017 сол, таҳти № 316 «Дар бораи тасдиқи Стандарти ягонаи хизматрасонӣ ба андозсупорандагон».

14. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16.01.2019 сол, тахти № 990 «Дар бораи эълон намудани мораторий ба ҳама намуди санчишҳои фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаи истеҳсолӣ».
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд), Ҷилди 1, зери таҳрири С.Назарзода, А.Сангинов, С.Каримов, М.Ҳ.Султон, Душанбе – 2008, сах. 950 сах.
16. Ҳисобот дар бораи натиҷаи фаъолияти мақомоти андоз дар симоҳаи якуми соли 2019.

УДК 338.2(575.3)

Досиев М. Н.

ТАШКИЛИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ САНОАТ

Дар мақола ташкили фаъолияти соҳибкории экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар рушди саноат баррасӣ карда шудааст. Таъкид гардидааст, барои рушди иқтисодии инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкории экологӣ низ нақши калидӣ дошта, дар беҳтар намудани вазъи экологии кишвар ва таъмин намудани сатҳи шуғл саҳми босазо гузошта метавонад. Инчунин, зикр гардидааст, фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи экология метавонад дар беҳбуди вазъи экологӣ ва иқтисодӣ, инчунин, баланд бардоштани нуфузи кишвар дар байни ИДМ нақши бузург дошта бошад ва инчунин, самти афзалиятноки таъмини рушди устувори иқтисодӣ, пур кардани бозор бо молҳо ва хидматҳои экологӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ мусбӣ арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: соҳибкории экологӣ, идоракунии давлатӣ, муҳити зист, вазъи экологӣ, рушди иқтисодӣ, мушкилоти экологӣ, беҳатарии экологӣ.

Досиев М. Н.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье рассматриваются вопросы формирования экологического предпринимательства в Республике Таджикистан и его роль в развитии промышленности. Подчеркивается, что для развития инновационной экономики Республики Таджикистан экологическое предпринимательство также играет ключевую роль и может внести значительный вклад в улучшение экологической ситуации в стране и обеспечение занятости. Также было отмечено, что деловая активность в сфере экологии может сыграть важную роль в улучшении экологической и экономической ситуации, а также в повышении престижа страны среди СНГ, а также приоритетных направлений устойчивого экономического развития, наполнения рынка с экологическими товарами и услугами, создание новых рабочих мест и сокращение бедности оцениваются положительно.

Ключевые слова: экологическое предпринимательство, государственное управление, окружающая среда, экологическая ситуация, экономическое развитие, экологические проблемы, экологическая безопасность.

Dosiev M. N.

FORMATION OF ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY

The article discusses the formation of environmental entrepreneurship in the Republic of Tajikistan and its role in the development of industry. It is emphasized that for the development of the innovative economy of the Republic of Tajikistan, environmental entrepreneurship also plays a key role and can make a significant contribution to improving the environmental situation in the country and ensuring employment. It was also noted that business activity in the field of ecology can play an important role in improving the environmental and economic situation, as well as in increasing the country's prestige among the CIS, as well as priority areas for sustainable economic development, filling the market with environmental goods and services, creating new jobs. and poverty reduction is rated positively.

Key words: ecological entrepreneurship, public administration, environment, ecological situation, economic development, ecological problems, ecological safety.

Дар шароити муосири рушдбандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тайи солҳои соҳибистиклолӣ дар кишвар бобати рушди минбаъдаи фаъолияти соҳибкорӣ бо мақсади афзоиши мунтазами ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, тавлиди молу маҳсулоти ватанӣ, муҳайё намудани ҷойҳои нави корӣ, истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда, ки оид ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум равона гардидааст, аз ҷониби ҳукумату давлат пайваста тадбирҳои судманд андешида мешавад.

Равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва пайдо гардидани рақобат дар муносибатҳои шадиди бозоргонӣ ҳар яки моро водор месозад, ки соҳаҳои таркибӣ ва калидии иқтисодиётро мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор диҳем. Тавре ки маълум аст, яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёти кишвар соҳаи соҳибкории саноатӣ буда, соҳибкории экологӣ ҳамчун субъекти фаъоли ин намуди фаъолият дар иқтисодиёт арзёбӣ мегардад [4].

Бо мақсади таъмини рушди фаъолияти соҳибкории экологӣ дар асоси такмили заминаҳои ҳуқуқии дастгирии соҳибкории истеҳсолӣ давоми солҳои охир аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тадбирҳои мушаххас андешида шуда, барои рушду дастгирии соҳа мусоидат намуданд.

Зимни Паёмҳои ироагардидаи Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии кишвар таъкид гардид, ки: “Бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иқтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ пешниҳод менамоем, ки саноатикунони босуръати кишвар ҳадафи чоруми милли эълон карда шавад. Вобаста ба ин, то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 21 дарсад расонида шавад”, “Мо саноатикунони босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегияи кишвар қабул кардем, зеро рушди саноат барои таъмин намудани устувории иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатнокии он замина мегузорад” [6].

Барои расидан ба ин мақсад, нақш ва ҷойгоҳи фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан соҳибкории экологӣ, инчунин амалишавии стратегияҳо ва барномаҳои соҳавии солҳои охир қабулгардида, аз ҷумла «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» [6], «Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020», ва ғайраҳо ниҳоят муҳим арзёбӣ ва таъмин гардида истодааст. Дар доираи нишондиҳандаи «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» ҳамасола на камтар аз 100 ҳазор ҷойи нави корӣ пешбинӣ шудааст [4].

Аз ин рӯ, масъалаҳои ташкил ва рушди фаъолияти соҳибкории экологӣ ва беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар ин самт пайваста тадбирҳои зарурӣ андешида мешавад.

Аз ин чо хулоса баровардан мумкин аст, ки соҳаи соҳибкории экологӣ яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёт ба шумор рафта, ба рушди дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ таъсири калон мерасонад. Омили асосии пешбарандаи иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб рафтани соҳибкории экологӣ бо шароитҳои зерин асоснок карда мешавад.

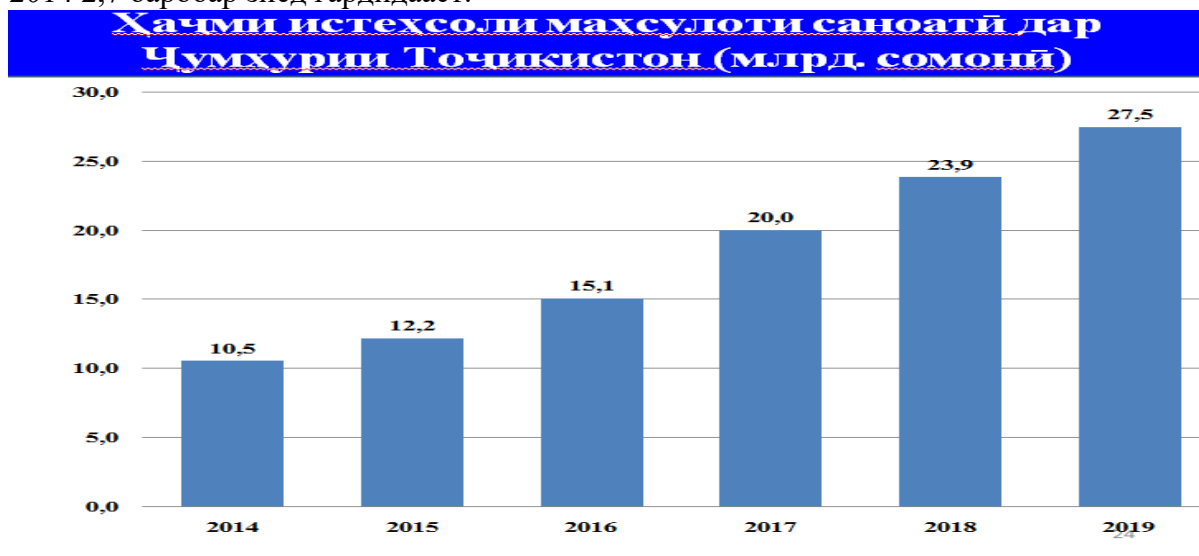
1. Рушди соҳибкории экологӣ - ташаккули босуръати прогресси илмӣ-техникиро дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ таъмин менамояд;

2. Соҳибкории экологӣ маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза истеҳсол намуда, дар рушди иқтисодии ҳар як субъекти иқтисоди миллӣ (энергетика, маориф, тандурустӣ ва дигар) замина мегузорад;

3. Аз рушди соҳибкории экологӣ аксар соҳаҳои саноат, махсусан тақвияти истеҳсолоти соҳаҳои саноати сабук, ҳӯрокворӣ, коркарди маъдан, масолеҳи сохтмон ва ғайра бобати дастрасӣ ба молҳои ниёзи мардум, ба шуғл фаро гирифтани аҳоли ва таъмини зиндагии шоиста вобастагӣ дорад [5].

Ҳамин тавр, истеҳсолоти саноатӣ пешбарандаи иқтисоди миллӣ, таъминкунандаи шуғли аҳоли, сарчашмаи даромади буҷети давлатӣ ва дар маҷмӯъ омили ҳалли масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ маҳсуб меёбад [4].

Аз ин ҷост, ки ҳамасола шумораи коргоҳу корхонаҳо аз ҷониби соҳибкорон зиёд гардида, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ низ ба маротиб афзоиш меёбад. Дар ин замина, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз ҳисоби ҷаҳонӣ корхонаҳои истеҳсоли ва соҳибкорони саноатӣ дар соли 2019 27587 млн сомониро ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2014 2,7 баробар зиёд гардидааст.

Диаграммаи 1. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар ҚТ барои солҳои 2014-2019
[4].

Маврид ба ёдоварист, ки дар баланд гардидани нишондиҳандаҳои истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ саҳми соҳибкории экологӣ хеле назаррас арзёбӣ мегардад ва аксари онҳо технологияи муосири ба талаботи экологӣ ҷавобгӯ ворид намуда, маҳсулоти ба бозори истеъмолӣ ҷавобгӯ истеҳсол менамоянд, вале ҳамчун соҳибкории экологӣ ба қайд гирифта нашудаанд.

Агар ин намуди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври зарурӣ ташкил карда шуда, рушди бемайлони он таъмин карда шавад, бо боварӣ метавон гуфт, ки ҳам дар ташкил намудани ҷойҳои нави корӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва баланд гардидани нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишвар саҳми босазо гузошта метавонад.

Бо назардошти устуворӣ ва рушди ҷаҳонӣ соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои мамлакат риояи талабот ва қоидаҳои экологӣ, инчунин меъёрҳои сифат ва талаботи

мувофиқ ба маҳсулоти истеҳсолшуда ва хидматҳои экологӣ ҳатмӣ буда, дар чараёни муносибатҳои иқтисодии истеҳсоли нақши муҳимро ифода менамояд.

Илова бар ин, устувори маблағгузори, ҳолат ва иқтидори бозори экологӣ, имтиёзҳои молиявӣ ва андоз, мавҷудияти талабот ва пешниҳод, ба молҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза, даромаднокӣ маҳсулот ва ҳадамоти экологӣ ба рушди бемайлоии фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши муҳити зист таъсири мусбӣ расонида метавонад.

Чунин ҳисобидан ба маврид аст, ки фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши муҳити зист ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии маҳалҳо ва минтақаҳо мусоидат намуда, дар ташкил намудани ҷойҳои нави корӣ ва беҳтар намудани вазъи экологии минтақаҳои кишвар саҳми арзанда гузошта метавонад [1].

Дар баробари ин, барои беҳтар гардондани вазъи экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин, бо мақсади тақмили заминаҳои ҳуқуқӣ, меъёрӣ ва экологӣ дар раванди гузариши мамлакат ба модели пешбинишудаи рушди устувори экологии иқтисодӣ тугайли санадҳои таҳиягардида ва қабулшудаи меъёри ҳуқуқӣ дар соҳаи экология ва ҳифзи табиат муваффақиятҳои назаррас ба даст омаданд.

Бояд зикр намуд, ки ташаккули соҳибкории экологии замонавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳимтарини барномаҳои рушди устувори иқтисодии мамлакат буда метавонад. Истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, кор ва хизматрасониҳои таъиноти ҳифзи табиатдошта самти асосии фаъолияти соҳибкории экологӣ мебошад.

Ба ақидаи мо, ташкили низоми соҳибкории экологӣ дар тамоми минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки ба навҷудокунии шакли маҳсулоти ба ҳифзи табиат нигарондашуда, мутобиқати он ба талаботи меъёр ва стандартҳо, ба даст овардани иҷозатномаҳо барои фаъолияти корхонаҳои саноатӣ бо ҷорӣ намудани технологияҳои илман асоснокшуда ва пешқадами ҳозиразамони истеҳсолот таъмин гарданд. Таҳия ва ҷорӣ намудани чунин механизмҳои низомҳои зикршуда барои рушди устувори экологӣ ниҳоят муҳим мебошад [1].

Омузиши таҷрибаи мамлакатҳои хориҷа оид ба рушди соҳибкории экологӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки соҳибкории экологӣ дорои иқтидори баланд буда, имкони истифодаи механизмҳои худташаккулёбии соҳаро дар баҳши экология, хусусан, агар дар ин маврид аз тарафи давлат дастгирии босамар ёбад, ба вучуд меорад [3].

Соҳибкории экологӣ, ки аз ҷониби давлат дастгирӣ карда мешавад, на танҳо тичорати бонуфуз, балки ғайридавлатӣ низ мебошад. Тибқи нишондиҳандаҳои омӯрӣ, ҳаҷми маҳсулоти дар бозори экологӣ истеҳсолшаванда аз 600 то 2 триллион долларро ташкил медиҳад ва суръати афзоиш аз 5,5 то 7 % дар як солро ташкил медиҳад. Саҳми тичорати экологӣ ба ММД-и кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, ИМА ва Ҷопон аз 10 то 24 % -ро ташкил медиҳад. Бозори дохилии ИМА барои истеҳсоли маҳсулот ва хидматҳои экологӣ ҳамасола 37 миллиард доллар, Ҷопон - 30 миллиард доллар, Олмон - 20 миллиард доллар, Фаронса - 10 миллиард долларро ташкил медиҳад. Дар кишварҳои Аврупои Шарқӣ, аз ҷумла ИДМ, истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасониҳои экологӣ ҳамасола 20 миллиард долларро ташкил медиҳад [8].

Барои ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар амал татбиқи намудани ҳадафҳои соҳибкдороне, ки ба ин ҷода қадам мениҳанд, нақши бозори қору ҳадамоти экологӣ ва бозори маҳсулоти экологӣ ниҳоят муҳим аст. Илова бар ин, оид ба таъсири ҷойҳои нави корӣ ва ба қору таъмин намудани шахрвандон чӣ дар доираи соҳибкорӣ ва чӣ дар бозорҳои қору ҳадамоти экологӣ қадамҳои устувор ба шумор меравад [2].

Даромади ҳамасола аз истехсоли маҳсулот ва хадамоти экологӣ(млрд. доллар)

№	Номгӯи мамлакатҳо (интихобан)	Маблағи даромад
1	ИМА	37
2	Чопон	30
3	Олмон	20
4	Фаронса	10
5	ИДМ	20

Манбаъ: Филичева Т.П. Проблемы развития экологического предпринимательства // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. 2018. Т. 10. № 1. с. 51-56 [8].

Оид ба ин масъала дар кишварҳои абаркудрати хоричӣ ҳанӯз дар нимаи дуҷуми қарни гузашта чораандешӣ намуда, фаъолияти соҳибқорони экологӣ ва бозори хизматрасониҳои экологиро роҳандозӣ намуда буданд.

Масалан, дар Федератсияи Русия ҳанӯз то соли 1991 шумораи соҳибқорони экологӣ аз 17 ҳазор зиёд гардида буд, ки 40% аз шумораи онҳо ба фаъолияти хадамоти миёнаравии фурӯши захираҳои табиӣ машғул буданд. Бозори қор ва хадамоти экологиро дар Федератсияи Русия як қатор бонкҳои тичоратӣ аз қабилӣ бонки ҳифзи муҳити зисти Поволже (Экобанк - Волга), Экопромбанки шаҳри Пермь, бонки саҳҳомии миллии ҳифзи муҳити зист (Эконацбанк), инчунин, биржаҳои маҳсусгардонидашуда дастгирӣ намуда, барои соҳибқорони равияи экологӣ шароити сазовор фароҳам овардаанд [7].

Мавриди зикр аст, ки бо назардошти таҷрибаи пешқадами мамолики хоричӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бояд бонкҳои тичоратӣ ва давлатӣ бо соҳибқороне, ки дар баҳши экология фаъолият менамоянд, ҳамқориро мустаҳкам намуда, дар пиёда намудани сиёсати давлатӣ оид ба ҳифзи муҳити зист саҳми арзандаи хешро гузоранд.

Дар раванди тағйирёбии вазъияти молиявӣ дар бозорӣ ҷаҳонӣ ва торафт шиддат гирифтани муносибатҳои миёни кишварҳои ҷаҳон, ки ба фаъолияти соҳибқорони саноатии Тоҷикистон низ бетаъсир намонд, муассисаи давлатии “Фонди дастгирии соҳибқорони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 феввали соли 2015, №62 бо мақсади дастгирии соҳибқорони ватанӣ таъсис дода шуд. Фонди мазкур, яке аз омилҳои асосии зиддибӯҳронии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, қарзҳои имтиёзнок ва маблағҳои пешбиниғардида маҳз ба хотири аз байн бурдан ва бартараф намудани мушкилотҳои моливию соҳавӣ нигаронида шудааст. Фонди мазкур аз ибтидои фаъолияти худ то имрӯз дар асоси қарорҳои Шӯрои нозирон, ки ба он роҳбарони вазорату идораҳо таҳти роҳбарии намояндаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон шомиланд, давоми фаъолият ба беш аз 170 субъекти соҳибқорӣ ба маблағи 248,6 млн. сомонӣ қарзҳои имтиёзнок ҷудо намудааст [4].

Ҳарчанд, ки ҳаҷми маблағгузориҳои фонд бобати рушди фаъолияти соҳибқорӣ маҳсусан, соҳибқорони саноатӣ мунтазам тамоюли афзоиш дошта бошад ҳам, аммо масъалаҳои ҳалталаби дигаре ҷой доранд, ки барои дастрасии соҳибқорон ба қарзҳои имтиёзноки давлатӣ монеаро ҳангоми фаъолият эҷод мекунанд.

Аз ин ҷост, ки дар Паёми Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии мамлакат санаи 26 декабри соли 2019 таъкид гардид, ки дар заминаи муассисаи давлатии “Фонди дастгирии соҳибқорони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” бонк бо ҷалби маблағҳои буҷетӣ таъсис дода шавад [6].

Таъсиси бонки мазкур агар аз як тараф дастрасии соҳибқорони саноатиро ба қарзҳои имтиёзноки давлатӣ осон гардонад, аз ҷониби дигар бобати бартараф намудани монеаҳои

чойдоштаи болозикр ва аз байн бурдани омилҳои бюрократӣ, пешгирии омилҳои коррупсионӣ мусоидат мекунад.

Раванди таҳлили вазъи кунунии фаъолияти соҳибкории саноатӣ муайян менамояд, ки ҳоло бо вучуди фароҳам гардидани имкониятҳои хубу мусоид ва дастгириҳои ҳамешагии ҳукумату давлат дар ин самт, боз як қатор таҳдиду хатарҳо ва масъалаҳои ҳалталабе чой доранд, ки бартараф ва ҳаллу фасл намудани онҳо аз масъулини сохторҳо масъулиятро тақозо менамояд.

Бо назардошти ин дастгириҳо метавон қайд намуд, ки ҳангоми ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ раванди ташкили чойҳои нави корӣ дар тамоми манотиқи кишвар пурзӯр, вазъи муҳити атропо ва сатҳу сифати зиндагии мардум беҳтар мегардад.

Ба андешаи мо, барои рушди нумӯи фаъолияти соҳибкории экологӣ бояд, пеш аз ҳама, маърифати экологӣ шаҳрвандонро баланд бардошта, навсозии низоми таълимро дар ин самт таҳия ва қорӣ намоем.

Яке аз механизмҳои муҳими идоракунӣ ва ҳавасмандгардонии субъектҳои соҳибкорӣ бо мақсади коҳиш додани ҳолатҳои ногувор ба муҳити зист мебошад, ки ба рушди инноватсионӣ ва ҳамзамон, устувори маҳалҳо мусоидат менамояд.

Илова бар ин, қайд намудан ба маврид аст, ки соҳибкории истеҳсолӣ дар баҳши экология яке аз омилҳои фаъол дар амалӣ гардонидани ҳадафи чоруми стратегияи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки саноатикунони босуръат маҳсуб меёбад, ба шумор рафта, метавонад саҳми арзандаи худро дар болоравии ҳиссаи саноат дар иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузорад.

Хулоса, қайд намудан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиқлол ташкил намудани соҳибкории экологӣ бамаврид буда, дар рушди иқтисодиёти инноватсионии кишвар саҳми муносиб гузошта метавонад.

Соҳибкории экологӣ бошад, ба танзим ва дастгирии давлатӣ зарурати объективӣ дорад [3]. Дар ҳолати танзим ва дастгирии давлатӣ дурнамои тараққи ояндаи соҳибкории экологӣ вобаста буда, метавонад бо истифода аз захираҳои табиӣ ва имкониятҳои мавҷуда маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва ба бозори ҷаҳонӣ ҷавобгӯ истеҳсол намуда, бо ин васила дар рушди иқтисодиёти инноватсионии кишвар саҳми муносиб гузорад.

АДАБИЁТ

1. Досиев М. Н., Каландарова И. М. Нақши соҳибкории экологӣ дар рушди босуботи иқтисодиёти инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] /М.Н. Досиев, И. М. Каландарова // Материалы международной научно-практической конференции (29–30 ноября 2019 года) // ДТТ, Душанбе -2019. с. 48-52.
2. Досиев М. Н., Мукамалгардонии ташкил ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши экология [Текст] /М.Н. Досиев, // Паёми ДДТТ 3(32), Душанбе -2020. с. 53-58.
3. Комилов, С.Д., Забиров. Н. Предпринимательство: основы развития и государственное регулирование [Текст] / С.Д. Комилов, Н. Забиров. –Душанбе, 2004. -213 с.
4. Қаюмова Ш. Т. Рушди соҳибкории саноатӣ омили асосии пешрафти иқтисодиёти кишвар ва таъмини сатҳи некӯаҳволии мардум [Текст] Ш. Т. Қаюмова, ДМТ, Душанбе-2020. – 19 с.
5. Модельный закон «Об основах экологического предпринимательства» [Принят на пятнадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ] (постановление № 15-6 от 13 июня 2000 года) [Электронный ресурс]. URL: <http://docs.cntd.ru/document>.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 26 декабри соли 2019, [Маводи электронӣ] www.president.tj.
7. Развитие экологического предпринимательства за рубежом [Электронный ресурс]. URL: <http://leksii.org/8-20026.html>.

8.Филичева Т.П. Проблемы развития экологического предпринимательства // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. 2018. Т. 10. № 1. с. 51-56.

УДК 620.97

Kodirov A.S.

THE ENERGY SECTOR AND «GREEN ECONOMY»: SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF THE CENTER FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND NEW TECHNOLOGIES OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article provides information on the goals, main tasks, research areas and the structure of the Center for innovative development of science and new technologies of the National academy of sciences of the Republic of Tajikistan, as well as about the scientific achievements of the scientists and specialists of the center for 2014 to 2021.

Key words: energy sector, «Green economy», science, innovation, models, solar energy, wind energy, remote-control.

Кодиров А.С.

БАХШИ ЭНЕРГЕТИКА ВА «ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ»: ДАСТОВАРДҶОИ ИЛМИИ МАРКАЗИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ ИЛМ ВА ТЕХНОЛОГИЯҶОИ НАВИ АКАДЕМИЯИ МИЛИИ ИЛМҶОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур маълумот оид ба мақсад, вазифаҳои асосӣ, самтҳои илмӣ ва соҳтори Маркази рушди инноватсионии илм ва технологияҳои нави Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, инчунин дастовардҳои илмии олимони Марказ дар давраи солҳои 2014-2021 баррасӣ гардидааст.

Калимаҳои калидӣ: бахши энергетика, «Иқтисодиёти сабз», илм, инноватсия, амсилаҳо, энергияи офтоб, энергияи шамол, идоракунии фосилавӣ.

Кодиров А.С.

ЭНЕРГЕТИКА И «ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА»: НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕНТРА ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАУКИ И НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье представлена информация о целях, основных задачах, направлениях исследований и структуре Центра инновационного развития науки и новых технологий Национальной академии наук Республики Таджикистан, а также о научных достижениях ученых и специалистов центра на период 2014-2021 гг.

Ключевые слова: энергетика, «зеленая экономика», наука, инновации, модели, солнечная энергия, ветроэнергетика, дистанционное управление.

The State Scientific Institution Center for Innovative Development of Science and New Technologies of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan was established by the Decree of the Government of the Republic of Tajikistan, dated from August 26, 2011, №394 and the Resolution of the Presidium of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, dated from December 26, 2011, №140.

Academician M. Ilolov was appointed the first director of the Center. Since August 2019, a candidate of technical sciences (PhD at Technical Sciences), A.S. Kodirov has been appointed the director of the Center.

The main goal of the Center is to organize and conduct fundamental and applied scientific research in the development and implementation of the innovative projects and new technologies that are important for the development of the country.

In the period of 2014 to 2021 the staff of the Center of Innovative Development of Science and New Technologies has worked on the implementation of two scientific-research themes. One scientific-research theme has been completed in 2017. As a part of implementation of the first scientific theme “Development and creation of innovative technologies for the production, consumption and conservation of energy based on the solar, wind, bio and geothermal energy resources, the issuance of recommendations on the practical application of these technologies and their commercialization” for 2014-2017, more than 60 scientific results were obtained, among which it can be noted:

Based on the example of the “Jilandi” site (Shughnon district, GBAR), a mathematical model of the dynamics of geothermal energy sources has been proposed, and the numerical methods have been developed for solving a three-dimensional geothermal problem.

Conditions of stability and asymptotic stability of Lyapunov for a traveling wave of the Cauchy problem for an Integra-differential analog of the Kolmogorov-Petrovsky-Piskunov equation are established in a medium with memory. The results obtained can be used to analyze technological and biological processes in fractal structures.

An optimal ratio of the passive and active heat sources for heating the model of the “Solar House” has been experimentally determined (Photo 1). It is shown that the “Solar House” is heated by the solar radiation with an average power of about 2 kW, as well as by the heat flows through the walls, roof and floor - 1 kW. Heat losses, solar radiation fluxes through the windows and heat fluxes through the fences (walls, roofs, floors, doors and glass of windows) are calculated depending on the season of the year.

Automation of the control of the power supply system of the “Solar House” model was carried out on the basis of the remote-control scheme, which allows turning on and off the 4 lighting lines at a distance of up to 25 meters from the mobile remote control with a timer.

Photo 1. Layout of the operating solar house.

On the basis of a solar battery 100 W, an accumulator (with a capacity of 40 Ah) purchased from the PRC and a charge controller of our own design, a solar power plant has been assembled, which reliably ensures the operation of a portable color TFTLEO TV with a DVD player and a receiving-set (radio receiver) as well as several energies saving LED lamps.

There has been developed, manufactured and tested a charge-discharge controller with an accumulator pack. In the period of January to June 2014, three modifications of the charge controller and two types - an open and a closed accumulator packs were tested. The controller provides a charge cut-off mode, when the battery (accumulator) voltage reaches 14.5 V and disconnects the load, when the voltage drops below 10 V.

There has been developed, manufactured and tested a storage tank for hot water from innovative construction materials. It is shown that the model provides circulation of water through the solar collector, the temperature of which at noon reaches 70°C for 1 hour of exposure; the collector efficiency is 50%.

There has been developed, manufactured and investigated a nonvolatile surface-type memory element based on the heterostructure of organic semiconductors - copper phthalocyanine (CuPc) and metal-free phthalocyanine (H²Pc). There was found the effect of switching from a high-resistance to a low-resistance state on the current-voltage characteristics of the element, i.e. nonvolatile memory effect.

There has been investigated the possibility of using an inkjet printer for the manufacture of electronic devices based on organic materials. This method can be used to manufacture not only sensors, thermoelectric elements, solar cells, but also the capacitors and transistors, which will allow printing electronic circuits.

There has been developed, manufactured and tested a hybrid solar installation of the “Photovoltaic module-collector” type, intended for converting solar energy into electrical energy and heating water in domestic conditions or at work. The installation allows reducing the surface area used to convert solar energy into electricity and heat twice (2 times), which is specifically important in urban and mountainous conditions.

There has been studied the dynamics of the increase in the biological mass of Jerusalem artichoke (*Helianthus tuberosus*), the formation of the leaf surface and the mass of tubers during the growing season. There was found that growing an artichoke in one place leads to a 20% reduction in its total biomass and crop yield, in contrast to planting plants in a new place. There has been received and propagated a new form of Jerusalem artichoke with a smooth surface of tubers, conventionally named “Universal”.

On the basis of innovative approaches to the study of Jerusalem artichoke grown in Tajikistan, there have been determined its nutritional value, fodder value, medicinal usefulness and bioenergetic ability.

There has been established an effective combined cultivation of Jerusalem artichoke with corn, legumes and pumpkin, which is extremely important in the intensive use of an irrigated crop rotation wedge in the future.

For the innovative development of Tajikistan, there has been proposed: to concentrate the efforts of the state and the business community on the development of fundamentally new, competitive technologies and products; innovatively renew a critically outdated industrial and technological park; increase the role and responsibility of the state for the choice and implementation of a strategy, for the development and distribution of new generations of equipment and technologies, for the efficiency of integration.

There were continued the tests of a hybrid solar plant of the “photovoltaic module-collector” type. There has been found that the average efficiency of a photovoltaic module, water and air collectors in natural conditions is 9%, 44% and 12-16%, respectively. A hybrid solar installation, due to the combination of a module and a collector in one corpus (housing), made it possible to obtain electric energy, thermal energy in the form of warm air for heating the building and warm water for the domestic needs with a low thermal energy loss (Photo 2).

There has been developed, manufactured and tested an electrolytic cell for producing hydrogen from water by using solar energy. There has been selected a diaphragm material for gas separation and its parameters were optimized.

There has been determined a contribution of the passive heat source of the solar radiation penetrating through the windows for heating the “Solar House” model in the winter months by monitoring the temperature inside and outside the “Solar House” model. It is shown that the monthly amounts of the radiation model penetrating through the windows are 3706.8 W h in January and 4015.1 W h in February. There was found that the share of the passive sources of the solar radiation during heating of the "Solar House" model was 5.6% for January, 8.2% for February, 17.6% for March and 85.3% for April 2015.

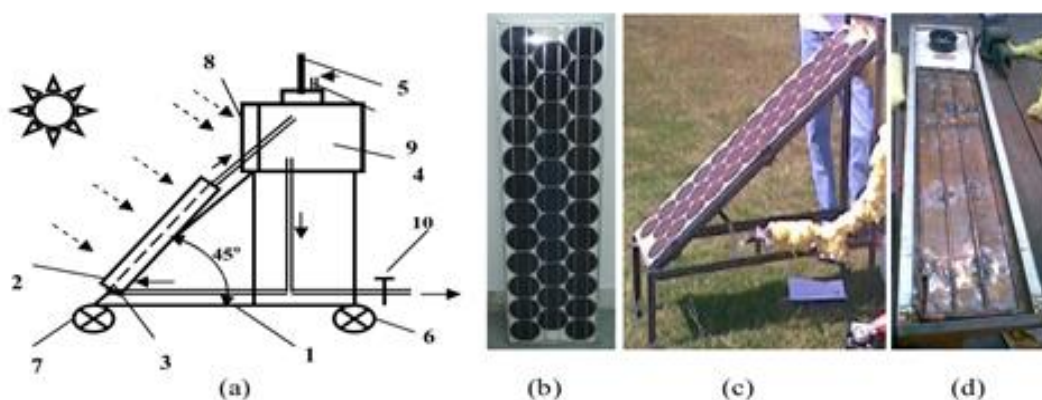

Photo 2. A hybrid solar system of the “photovoltaic module-collector” type.

[In the Photo 2. Side view (a): 1-metal case, 2-photovoltaic module, 3-built-in water hydronic collector, 4-tank with heated water, 5-thermometer for measuring the water temperature, 6 and 7 - wheels for moving the unit, 8-glass cover front wall of the tank, 9-water inlet into the tank, 10-tap for the release of warm water. Photovoltaic module, front view (b). Hybrid solar plant, side view (c). Water manifold, bottom view (d)].

There have been investigated the properties of a photovoltaic cell based on the bulk heterostructure of organic semiconductors copper phthalocyanine (CuPc) and metal-free phthalocyanine (H²Pc). It was found that the absorption spectrum of a bulk heterostructure based on the organic semiconductors CuPc and H²Pc covers wavelengths in the range of 200-850 nm. The photocell ITO | CuPc-H²Pc | Al has a sufficiently high sensitivity and stability of properties, as a result of which it can be used for the development of photovoltaic devices and practical usage.

For the Kolmogorov-Petrovsky-Piskunov (KPP) equation with a source, there have been obtained the automodel solutions of the traveling wave type. A transformation is investigated that transforms of the KPP equation with a source into the KPP equation are with a flow and the connection between the solutions of these equations. These equations can be used to analyze numerical results and allow characterizing some of the parameters in the geothermal systems.

There have been found the conditions for the stability of the split system configuration in the geothermal system. It is found that when the physical parameters change, there can occur a bifurcation of the phase transition surface of the turning point type, when a pair of surfaces is created or disappeared, one of which is a subject to the long-wave instability through the destabilization by a perturbation with a zero-wave number.

The method of separation of variables has been used to find particular classes of the analytical solutions for two types of equations of nonlinear heat conduction with the fractional

time derivative. There has been investigated a mathematical model of the propagation of ultrahigh energy cosmic rays.

A new variety of Jerusalem artichoke “Sarvat”, developed by the scientists of the Center, has been submitted for the variety testing to the State Commission for testing Agricultural Crop Varieties and for the variety protection, to the Ministry of Agriculture of the Republic of Tajikistan.

There has been carried out a physicochemical analysis of samples of Jerusalem artichoke varieties “Interes” (Interest), “Sarvat” (Richness) and “Oroishi” (Decorative), grown by the scientists and specialists of the Center of Innovative Development of Science and New Technologies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. It was found that in all artichoke samples the content of radionuclides: Cesium-137 and Strontium-90 for all samples is not more than 10 bq/kg, which is 4-12 times less than the established norm, and the content of heavy metals is: lead - from $8 \cdot 10^{-4}$ up to $3.5 \cdot 10^{-3}$ mg/kg; cadmium from $5 \cdot 10^{-4}$ to $1 \cdot 10^{-3}$ mg/kg, which is lower than the established norm for 2-3 times. There were not found, mycotoxins (aflatoxin b¹, deoxyvalenone and fumonisin) and the pests of agricultural crops in the tested varieties of Jerusalem artichoke.

There have begun works on the study of the chemical composition of tubers of Jerusalem artichoke varieties “Interes”, “Sarvat” and “Oroishi” and the production of inulin from the artichoke under the laboratory conditions.

There has been developed a laboratory method for obtaining inulin in the form of an aqueous and alcoholic saturated solution from the artichoke grown in the Hisor (Gissar) valley of Tajikistan.

There has been investigated an experience of the leading countries of the world in the field of innovative development, which indicates that the development of an effective innovation policy should be carried out considering a comprehensive understanding of the goals, objectives, functions of the National Innovation System, its weakness and strength sides.

Using the example of the geothermal reservoirs of Jilandi and Khoja Obi Garm, there have been studied the temperature characteristics of thermal processes in heterogeneous porous environments in case, when the thermal conductivity coefficient nonlinearly depends on the temperature.

An analysis was carried out and proposals were given for the development of a common electricity market of Central and South Asia, as well as an analysis of the current situation and prospects for the successful implementation of the project to complete the construction of the Rogun HPP.

There has been developed, manufactured and tested an automated measuring complex for ongoing monitoring of air temperature inside and outside of the buildings.

Experimentally there have been determined the total heat fluxes entering through the ceiling of the “Solar House” model in the winter period. It is shown that the heat flux, depending on the orientation and angle of the roof slope, can simultaneously have opposite directions. Active heating sources turn on after the sunset and work 18-19 hours. The ratio of passive and active heating sources on the sunny winter days is 1:4.

Experimentally there have been determined the total heat fluxes entering through the enclosing structures of the “Solar House” model during the summer peak of insolation. It is shown that the ratio of radiation fluxes penetrating through the windows and heat fluxes entering through the enclosing structures is 1:2. The value of passive heat fluxes through the enclosing structures in summer is almost 100 times higher than in winter.

With the aim of determining the contribution of the passive heat sources for heating the model in the winter months, the temperature outside and inside the model was monitored by the help of an automated complex based on the controller of the “Arduino” company. To determine the direction of heat flows through the fences (windows, walls, floor, roof), the temperature sensors were installed on both sides of one of the inner layers. An accurate accounting of the heat flows

(losses and heat gain) through the ceilings, walls and windows in winter period provides an optimal ratio of the passive and active sources.

There has been developed and manufactured a battery charge and discharge controller for a solar installation with a digital indication.

There has been developed a technique for examining the projects and buildings to assess their energy efficiency based on measuring heat losses through the enclosing structures and determining the annual energy consumption for heating.

For the use of passive sources of solar radiation for heating and ventilation in the private sector, it is recommended to use data on the level of insolation in the valley and mountain regions of the Republic of Tajikistan throughout the year and the results of the accurate measurements of the components of solar radiation (global, direct, reflected, scattered), which are given in the tables. The results of experimental studies of the influence of the orientation of windows, walls and roof of the “Solar House” model on heat and radiation fluxes penetrating through the enclosing structures are presented.

There have been investigated the properties of a thermoelectric generator in laboratory and natural conditions. A pyramidal concentrator with a concentration coefficient equal to 4 was manufactured and its properties were investigated under the action of the incandescent lamp light at an intensity equal to (330-1000) W/m² and solar radiation of (674-686) W/m². It has been established that the use of a pyramidal concentrator allows, on average, to increase the output power of a thermoelectric generator twice (2 times).

The battery charge and discharge controller, developed and manufactured by the specialists of the Center, was tested for a solar installation with a digital indication, which showed that the controller provides the necessary parameters of charge and discharge during the operation of a solar photovoltaic installation.

There have been investigated the solar photovoltaic batteries with a maximum installed power of 100 W and 200 W in natural conditions in Dushanbe: the open-circuit voltages, short-circuit currents were measured and there have been determined the minimum, average and maximum power generation during the day and the average monthly power generation by these panels during the months of July to October 2016.

There have been developed and investigated the solar thermoelectric hybrid panels, which can be used for the production of electricity and water heating in the domestic and industrial conditions.

A systematic study of the effect of weather conditions on the operation of solar panels with an installed power of 100 and 200 W was carried out at the experimental location of the Center of the Innovative Development of Science and New Technologies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. It is shown that under the natural exploitation conditions, the operating parameters of the solar batteries (SB) differ significantly from the parameters obtained under the standard test conditions. In the natural conditions of SB operation, their efficiency is influenced by such factors as the intensity of the solar radiation, the length of the daylight hours, the weather conditions and precipitation. Thus, the generated power in cloudy weather decreases from 3.8 to 4.5 times, while the snow cover leads to a decrease in power by up to 7.5 times compared to a clear day.

There has been carried out an analysis of the available data on the solar radiation for the valley northern regions of the Republic of Tajikistan (RT). The amount of solar energy intercepted by a solar panel installed horizontally (0°) in the condition of north of the Republic of Tajikistan is 1680 kWh/ m² per year. At optimal angles of the installation of the panels (40°), the annual amounts increase by 10% and reach 1848 kWh / m². An expected volume of electricity generation by the solar panels in the condition of the northern regions during the year will be 277 kWh per square meter with an optimal constant position of the solar panel. A design efficiency of the solar panels is 15%.

There has been developed, manufactured and tested a solar hybrid thermoelectric installation with a parabolic concentrator, consisting of 40 industrial thermoelectric generators (TES1-12710), which can be used for the demonstration and educational purposes, as well as, as a prototype for the development and manufacture of the sufficiently powerful installations used in the household sector.

The average real annual CE (Energy conversion/coefficient of efficiency) of the solar power plant was 6.1%. In the summer months, the CE decreases to 4.5%, which is three times less than the calculated efficiency of the solar panels, and in the winter months it reaches 11.5-12.6%. It has been established that the operation efficiency of a solar power plant also depends on the charge and discharge mode of the storage batteries. The decrease of CE in the summer months is associated with the insufficient capacity of the storage batteries and the excess of generation over the electricity consumption. The charge controller stops charging process, when a voltage of 14 V is reached at the battery terminals and lasts only 1/3 of a day.

REFERENCE

1. Akhmedov Kh.M. Center of Innovative Development of Science and New Technologies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Booklet. - Dushanbe, 2014, 32 p.
2. Akhmedov Kh.M., Karimov Kh.S. Energy based on the use of hydrogen and fuel cells. - Dushanbe: Donish, 2018, 153 p.
3. Polov M. A look at the peaks of the Tajik science. - Dushanbe: "ER-graph", 2013. –292 p.
4. Partoev K., Yasinov Sh.M., Hotamov U.B. The brochure for farmers "Jerusalem artichoke - a productive crop", - Dushanbe, 2015.
5. Partoev K., Yasinov Sh.M., Zevarshoev A. The brochure "Jerusalem artichoke (*Helianthus tuberosus* L.) and its importance in agriculture", - Dushanbe, 2015.
6. Petrov G.N., Akhmedov Kh.M. The development strategy and the ways to improve energy efficiency in Tajikistan. - Dushanbe: Donish, 2017, 357 p.
7. Petrov G.N., Akhmedov Kh.M. The development strategy and the ways to improve energy efficiency in Tajikistan. - Dushanbe: Donish, 2017, 357 p.

УДК 338.49

Нишонзода Рискибой

ДОСТУПНОСТЬ ОБЪЕКТОВ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ, КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УСЛОВИЕ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассматривается доступность объектов социальной инфраструктуры с позиции населения. Обоснована необходимость проведения социологического опроса населения, позволяющего не только получить данные о реальной доступности социальной инфраструктуры, но выявить проблемные зоны в размещении социальных объектов на территориях региона. Выделены показатели доступности (транспортная, ценовая и объектная). Изложены результаты социологического опроса, проведенного на территории Согдийской области, проведена типизация территорий области по уровню доступности населению объектов социальной инфраструктуры. Отмечены факторы, влияющие на

доступность, и предложены мероприятия, направленные на обеспечение доступности объектов социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, жизнедеятельность населения, доступность, социологический опрос.

Нишонзода Рискибой

ДАСТРАСИИ ИНФРАСТОХТОРИИ ИЧТИМОЙ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ШАРОИТИ ЗИНДАГИИ АХОЛИИ ВИЛОЯТИ СУҒД

Дар мақола мавҷудияти иншооти инфрасохтори иҷтимоӣ аз нуқтаи назари аҳоли баррасӣ карда мешавад. Зарурати гузаронидани таҳқиқоти сотсиологӣ аҳоли асоснок карда шудааст, ки он имкон медиҳад, на танҳо маълумот дар бораи мавҷудияти воқеии инфрасохтори иҷтимоӣ ба даст оварда шавад, балки барои ҷойгиркунии объектҳои иҷтимоӣ дар ҳудуди вилоят низ муайян карда шавад. Нишондиҳандаҳои дастрасӣ (нақлиёт, нарх ва объект) нишон дода шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқоти сотсиологӣ дар ҳудуди вилояти Суғд гузаронида шуда пешниҳод гардида, гуруҳбандии ҳудуди вилоят аз рӯи сатҳи дастрасии иншоотҳои инфрасохтори иҷтимоӣ ба аҳоли гузаронида мешавад. Омилҳое, ки ба дастрасӣ таъсир мерасонанд, қайд гардида, барои таъмини дастрасии объектҳои инфрасохтори иҷтимоӣ чораҳо пешниҳод карда шудаанд.

Калид вожаҳо: инфрасохтори иҷтимоӣ, воситаҳои зиндагии аҳоли, дастрасӣ, таҳқиқоти сотсиологӣ.

Nishonzoda Riskiboy

ACCESSIBILITY OF SOCIAL INFRASTRUCTURE FACILITIES AS AN INCREASE FACTOR LIVING CONDITIONS OF THE POPULATION OF SUGHD REGION

The article examines the accessibility of social infrastructure facilities from the perspective of the population. The necessity of conducting a sociological survey of the population is substantiated, which allows not only to obtain data on the actual availability of social infrastructure, but also to identify problem areas in the placement of social facilities in the territories of the region. The results of a sociological survey conducted on the territory of the Sughd region are presented, the typification of the territories of the region according to the level of accessibility of social infrastructure facilities to the population is carried out. The factors influencing accessibility are noted, and measures aimed at ensuring the accessibility of social infrastructure facilities are proposed.

Keywords: social infrastructure, vital activity of the population, accessibility, sociological survey.

На современном этапе в государственной политике многих стран особое внимание уделяется развитию социальной сферы, так как развитие региональной социально-экономической системы зависит не только от эффективности функционирования региональной экономики, но и от социального сектора, который включает уровень потребления материальных благ и услуг, удовлетворение духовных потребностей, условий окружающей среды, социальный комфорт [9].

Правительство Республики Таджикистан придерживается мировых тенденций и в стратегических документах определяет первостепенной задачей обеспечение сбалансированного социально-экономического развития региональных субъектов, сглаживание межтерриториальных различий в уровне и качестве жизни населения, создание приемлемых условий для граждан республики в реализации своих социальных

прав независимо от территорий их проживания [5]. Выполнение поставленных задач связано с повышением уровня развития социальной инфраструктуры и доступности её услуг для сельского населения региона, так как доступность социальной инфраструктуры является одним из факторов реализации возможностей по развитию человеческих ресурсов [8]. Под доступностью, мы понимаем, такое размещение объектов социальной сферы, которое обеспечивает свободный доступ населения к имеющимся ресурсам. П.А. Минакир в своих размышлениях подчеркивал необходимость учета пространственного параметра при исследовании экономических процессов, то есть «при принятии любого решения в экономике, на каком бы уровне оно ни принималось (фирмы, финансовой группы, муниципалитета, государства), всегда приходится отвечать на вопросы не только «что» и «сколько», но и на вопрос «где»» [4].

Формирование развитой системы социальной инфраструктуры объективно связано с конкретной территорией и во многом зависит от территориальной организации производительных сил [2]. Однако, социальная инфраструктура предназначена для создания условий жизнедеятельности населения. Следовательно, при размещении социальной инфраструктуры на территориях региона необходимо учитывать места проживания населения, чтобы обеспечить доступность граждан к социальным услугам. Такой подход к размещению объектов социальной инфраструктуры предопределяет необходимость проведения анализа существующих объектов инфраструктуры с точки зрения ее доступности населению.

Оценку развития и обеспечения доступности социальной инфраструктуры чаще всего проводят по официальным статистическим данным, что вполне оправдано при количественном анализе, но такая оценка не позволяет учитывать интересы, запросы местного населения, выявить состояние реальной доступности объектов [3]. Для решения этой задачи, считаем необходимым, проведение социологического опроса населения. Такой метод исследования позволит определить уровень реальной доступности социальной инфраструктуры для населения и выявить проблемы в размещении объектов социальной инфраструктуры на территориях региона.

Оценка доступности социальной инфраструктуры населению проводилась по показателям доступности с позиции:

- транспортной доступности (пешеходная доступность, наличие пассажирского транспорта, затраты времени от места проживания до объекта);
- ценовой доступности (платежеспособность населения услуг социальной инфраструктуры);
- объектной доступности (наличие объектов в местах проживания).

Результаты исследования. Социологический опрос населения Согдийской области проводился на разных территориях, в котором участвовало 900 респондентов. Участники опроса разные по возрасту, но большая часть (55%) респондентов в возрасте от 18 до 40 лет, так как у респондентов этой группы более активная потребность в услугах социальной инфраструктуры в сфере охраны здоровья и образования.

Опрос показал, что на всех территориях Согдийской области имеется доступность к общеобразовательным учреждениям, что подтвердили 86% респондентов. Доступность к дошкольным учреждениям подтвердили 22% респондентов, проживающих в городах и районных центрах. Доступность к получению среднего профессионального образования обозначили респонденты (26%), проживающие на территориях, где расположены учебные заведения того типа. Возможность получения высшего образования отметили 22 % респондентов. Низкая доступность к профессиональному образованию связана, по мнению респондентов, с необходимостью перемещаться от места проживания до районного или областного центра для потребления услуг образования и здравоохранения. Услугами общественного транспорта пользуются 85% респондентов, из них 47% считают транспортный маршрут удобным и 32% неудобным (затраты времени).

Средняя доступность к образовательным учреждениям различного типа по области составляет 39% (таб.1).

Таблица 1 – Уровень доступности объектов социальной инфраструктуры территорий с позиции населения (в %)

Территории	Средний уровень транспортной и объектной доступности		Ценовая доступность		Средний уровень доступности объектов социальной инфраструктуры
	образования	здравоохранения	получения высшего образования	получения больничных услуг	
Айни	26,25	31	56	68	45
Ашт	30,5	38	78	92	60
Б.Гафуров	42	63	85	87	69
г. Бустон	56	67	86	88	74
г. Гулистон	56	65	78	65	66
Деваштич	23,25	35	35	48	35
Зафарабад	44,75	32	38	46	40
Истаравшан	44,5	34	78	92	62
г. Истиклол	22,5	23	36	38	30
Исфара	42	45	73	65	56
Канибадам	37	42	75	78	58
Кух.Мастча	15	19	27	36	24
Мастча	41	37	68	54	50
Пенджикент	54,5	36	64	72	57
Спитамен	28,5	29	76	64	49
г. Худжанд	68	67	95	98	82
Дж.Расулов	41,25	34	64	68	52
Шахристан	27,75	15	56	63	40
Среднее по региону	39	39	65	68	53

Источник: расчеты автора на основе [7]

Высокая доступность к объектам образования указана респондентами городов Худжанда (68%), Бустона (56%), Гулистона (56%), сельского района Пенджикента (54,5%). Низкая доступность к объектам образования отмечена респондентами Кух.Мастчи (15%).

Возможность получения медицинских услуг в среднем по области с позиции населения оценена на 39%. Высокая доступность отмечена респондентами к больницам (66%), ниже среднего или 37% - к услугам поликлиник, по мнению респондентов, низкая доступность (16%) к услугам медицинских пунктов.

Полная доступность к услугам здравоохранения отражена респондентами из Худжанда (67%), Гулистона (67%), Бустона (66%), сельского района Б. Гафуров (63%). Низкая доступность населения к услугам здравоохранения отмечена респондентами сельского района Шахристан (15%).

На территории Согдийской области размещено 7 высших учебных заведений [7]. Обучение в профессиональных учебных заведениях в основном построено на платной системе обучения. Пребывание в больничных учреждениях так же построено на хозрасчетной основе.

Результаты опроса о ценовой доступности объектов социальной инфраструктуры показали, что средняя ценовая доступность населения к объектам высшего образования

составляет 65%, то есть основная часть респондента имеет возможность для оплаты обучения в высшем учебном заведении. Доступность к услугам больниц в среднем по области равна 68%. Высокая доступность к обучению в вузах отмечена респондентами из Худжанда (95%), Бустона (86%) и Б.Гафурова (85%).

Низкие доходы и высокая стоимость обучения ограничивают доступность населения проживающих на территории Кух.Мастча, Истиклола, Деваштича, Зафарабада к высшему образованию, так как положительные ответы дали 27%, 36%, 35, 38% респондентов соответственно.

По данным опроса доступность получения больничных услуг в среднем по региону составила 68%. Наиболее доступными услуги больниц, по мнению респондентов, являются в г. Худжанде (98% положительных ответов), сельском районе Ашт (92%), г. Бустон (88%), Б. Гафуров (87%). Ограниченная доступность к услугам больниц отмечена респондентами в Горной Мастче и Истиклоле.

Расчеты, показанные в таблице 1, позволяют сделать заключение, что реальная средняя доступность социальной инфраструктуры по области, по мнению населения, соответствует 53 %. Уровень доступности социальной инфраструктуры территорий выше среднего по результатам опроса наблюдается в Худжанде (82%), Бустоне (74%), Б. Гафурове (69%), Истаравшане (62%). Низкий уровень доступности социальной инфраструктуры определен респондентами Горное Мастчо (24%), Деваштич (35%).

Обработка результатов опроса по всей выборке о доступности услуг объектов образования и здравоохранения позволяет получить информацию в целом о доступности объектов социальной инфраструктуры по Согдийской области. На низкий уровень доступности образования повлияло недостаточное количество объектов, на этот фактор указали в среднем 33,8% респондентов по всей выборке, 20 % респондентов указывают на высокие цены в сфере образования и 7,7% отметили недоступность транспорта для посещения учреждений образования. Доступность к объектам здравоохранения, по мнению респондентов, находится на уровне 40%, недостаточность объектов – 37%. В основном населением ощущается недостаток медицинских пунктов, отметили 62% опрошиваемых, 9% выделили ценовую недоступность услуг здравоохранения и 14 % недоступность транспорта для перемещения к объектам здравоохранения.

Таким образом, полученные результаты опроса населения о доступности объектов образования и здравоохранения по территориям области позволяют сделать вывод, что в регионе низкая доступность к дошкольным учреждениям, получению среднего профессионального образования. Отсутствие медицинских пунктов в сельских территориях приводит к отсутствию профилактических мероприятий по охране здоровья и оказанию услуг среднего медицинского персонала. Все это сдерживает формирование достойных условий жизнедеятельности населения.

Опрос позволил выявить не только уровни доступности социальной инфраструктуры по территориям, но и проблемные зоны разных сегментов социальной инфраструктуры. Высокие тарифы на предоставление медицинских и образовательных услуг снижают уровень доступности населения к объектам этой сферы.

Недостаточность объектов на определенных территориях является фактором неэффективного управления развитием социальной инфраструктуры региона, что предопределяет необходимость поиска новых инструментов управления развитием социальной инфраструктурой. Учитывая дефицит государственного бюджета, для решения этих проблем необходимы новые пути, которыми могут быть государственно-частное партнерство, проектное управление.

Таким образом, осознание современной значимости объектов социальной инфраструктуры в формировании и развитии человеческого потенциала требует модернизации управления развитием социальной инфраструктуры и должно отразиться в целевых программах регионального развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бардаль А. Б. Оценка доступности транспортных услуг для населения региона // Власть и управление на Востоке России. 2017. № 3 (80). С. 63–70
2. Иванова Н.А. Классификация объектов региональной инфраструктуры // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. 2014. № 1. С. 38–43.
3. Куратова Э. С. Методология оценки транспортной обеспеченности территории для целей доступности социальных услуг / Э. С. Куратова // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2014. №5(35). С. 251–259.
4. Минакир П.А. Экономика и пространство (тезисы размышлений) // Пространственная экономика. 2005. № 1. С. 4–26.
5. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе. ООО «Контраст». 2016.-88с.
6. Попов Е.В., Кац И.С., Веретенникова А.Ю. Доступность социальной инфраструктуры городских территорий// Региональная экономика: теория и практика.2016. №2. С. 54–67
7. Статистический ежегодник Согдийской области. Худжанд. АПСРТ 2020. -351с.
8. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.
9. Хайлбронер Р.Л. Экономическая теория как универсальная наука // THESIS, 1993, no. 1, с. 41-55.

УДК 339.371.2

Лутфулов М.Д.

САВДОИ ЧАКАНАИ ШАҲРИ ХУЧАНД: ВАЗЪ ВА ДУРНАМОИ ОН

Дар мақола савдои чаканаи шаҳри Хучанд баррасӣ шудааст. Муаллиф мушкилоти рушди низоми савдои чаканаи шаҳри мазкурро муайян намуда, зикр кардааст, ки рушди минбаъдаи савдои чакана ва такмили сохтори он масъалаи муҳими иқтисодию иҷтимоӣ мебошад.

Асоснок карда шудааст, ки татбиқи имкониятҳои васеи савдои чаканаи шаҳри Хучанд ба баланд бардоштани самаранокии савдои чакана, дастрасии нарҳӣ, афзоиши номгӯи мол ва сифати баланди хизматрасонии савдо мусоидат менамояд. Дар асоси таҳлили рушди савдои чаканаи шаҳри Хучанд гурӯҳҳои масъалаҳои афзалиятнок муайян карда шудааст, ки ҳалли онҳо барои ноил гардида ба ҳадафҳои гузошташуда оид ба баландбардории самаранокии иқтисодию иҷтимоӣ ва хизматрасонии савдои чаканаи аҳоли мусоидат менамояд.

Вожаҳои калидӣ: савдои чакана, дурнамои рушд, дастрасии нарҳӣ, рақобатпазирӣ, самаранокии иқтисодӣ, сифати хизматрасонии савдо, заминаи меъёрию ҳуқуқӣ, ҳавасмандгардонии рушди савдои чакана.

Лутфулов М.Д.

РОЗНИЧНАЯ ТОРГОВЛЯ ГОРОДА ХУДЖАНДА: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается розничная торговля в Худжанде. Автор выделяет проблемы развития системы розничной торговли города и отмечает, что дальнейшее развитие розничной торговли и совершенствование ее структуры является важным экономическим и социальным вопросом.

Обосновано, что реализация широкого спектра розничных возможностей в Худжанде поможет повысить эффективность розничной торговли, доступность, увеличить ассортимент товаров и высокое качество торговых услуг. На основе анализа развития розничной торговли в Худжанде определены приоритетные группы, решение которых будет способствовать достижению поставленных целей по повышению социально-экономической эффективности и розничного обслуживания населения.

Ключевые слова: розничная торговля, перспективы развития, ценовая доступность, конкурентоспособность, экономическая эффективность, качество торговых услуг, нормативная база, стимулирование развития розничной торговли.

Lutfuloev M.D.

RETAIL IN KHUJAND CITY: SITUATION AND ITS PERSPECTIVES

The article deals with retail trade in Khujand. The author highlights the problems of the development of the city's retail trade system and notes that the further development of retail trade and the improvement of its structure is an important economic and social issue.

It is substantiated that the implementation of a wide range of retail opportunities in Khujand will help to increase the efficiency of retail trade, affordability, increase the range of goods and high quality of trade services. Based on the analysis of the development of retail trade in Khujand, priority groups have been identified, the solution of which will contribute to the achievement of the goals set to increase social and economic efficiency and retail services to the population.

Key words: retail trade, development prospects, affordability, competitiveness, economic efficiency, quality of trade services, regulatory framework, stimulation of retail trade development.

Шаҳри Хучанд маркази сиёсӣ-маъмурии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли шаҳри дуҷуми Тоҷикистон мебошад.

Хучанд яке аз шаҳрҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна мебошад, ки ҳамчун маркази тичорат машҳур буд ва аз ин шаҳр «Роҳи бузурги абрешим» мегузашт, ки Осиё ва Аврупоро пайваст мекард.

Таҳлил баъзе таққиқотчиён нишон дод [2], ки вазъи соҳаи иҷтимоию иқтисодии шаҳри Хучанд дар давраи таҳлилӣ тадричан беҳтар мегардад. Тибқи маълумоти омӯрӣ, дар аксари соҳаҳои фаъолияти иқтисодиву иҷтимоии шаҳр пешравиҳо ба назар мерасанд (Ҷадвали 1).

Сиёсати муҳити сармоягузорӣ ва ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии қабулшуда ба ҳалли масъалаҳои афзалиятноке, ки бо рушди иқтисоди шаҳр ва баҳши хусусӣ алоқамандӣ доранд, мусоидат менамояд.

Нишондиҳандаҳои асосии иқтисодию иҷтимоии шаҳри Хучанд
дар солҳои 2014-2019

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	Соли 2019 ба 2015, %
Шумораи аҳолии доимӣ, ҳазор нафар	175,4	178,1	180,2	181,7	183,7	104,7
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ, млн. Сомонӣ	638,8	761,4	942,6	1132,4	1119,7	175,3
Ҳаҷми умумии гардиши савдои чакана, млн. сомонӣ	1852,8	2050,6	2441,4	2350,4	2587,1	139,6
Ҳаҷми хизматрасониҳои меҳмонхонаҳо ва тараб- хонаҳо, млн.сомонӣ	158,2	172,7	188,8	201,2	218,6	138,2
Ҳаҷми хизматрасонии пулакӣ дар ҳамаи соҳаҳои хизматрасонӣ, млн. сомонӣ	978,9	995,8	1431,7	1230,9	1274,3	130,2
Шумораи миёнаи кормандон дар соҳаҳои иқтисодиёт, ҳазор нафар	41,2	41,2	40,7	39,3	38,9	94,4
Шумораи бекорон, ҳамагӣ, нафар	733	415	486	468	774	105,6
Музди миёнаи меҳнати номиналӣ, сомонӣ	1054,5	1111,8	1241,7	1324,4	1430,1	135,6
Гардиши савдои хоричӣ, млн. доллари ИМА	412,5	345,7	325,8	314,9	392,1	95,0
Содирот, млн. доллари ИМА	118,5	27,9	34,9	35,8	29,0	25,0
Воридот, млн. доллари ИМА	294,0	317,8	290,9	279,1	363,1	123,5

Дар асоси сарчашмаи зерин таҳия шудааст: Омори солонаи шаҳри Хучанд. Раёсати омори шаҳри Хучанди Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020.[1].

Бозори молҳои истеъмолии шаҳри Хучанд дар ҳамалоқамандӣ бо раванди ислоҳоти иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ва вилояти Суғд тараққӣ ёфт ва ба соҳаи савдо диққати аввалиндарача дода шуд. Дар раванди хусусигардонии объектҳои савдо пастравии нақши бахши давлатӣ дар ҳамаи соҳаҳои он ба назар расид. Агар дар соли 1991 дар ташаққули гардиши моли чаканаи шаҳри Хучанд ҳиссаи корхонаҳои давлатӣ 50%-ро ташкил дода бошад, пас дар давоми қариб 30 сол ин ҳолат куллан тағйир ёфта, ҳиссаи бахши давлатӣ дар савдои шаҳри Хучанд дар соли 2019 ҳамагӣ 0,5 %-ро ташкил дод.

Бо гузариш ба муносибатҳои бозорӣ дар бозори истеъмолии шаҳри Хучанд дар натиҷаи ташаққули стихиявии инфрасохтори он, шаклҳои фуруши ғайримағозавии молҳо афзалият пайдо намуданд, ки он ба рушди “гардиши ниҳонӣ” ва пастравии сифати хизматрасонии савдо сабаб гардид.

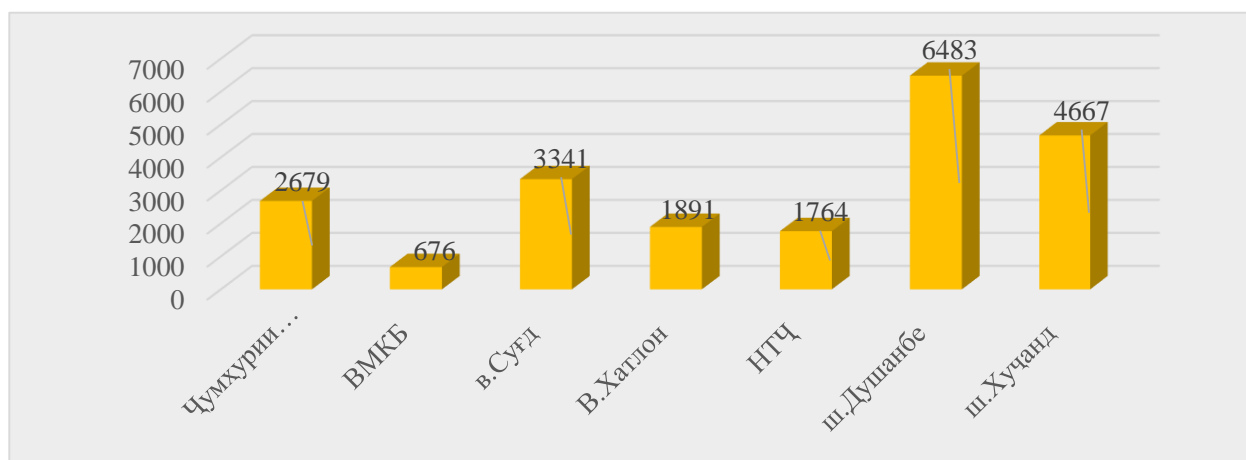
Савдои чакана зинаи асосӣ дар низоми бозори истеъмолии молу хизматрасонии шаҳри Хучанд ба ҳисоб меравад. Савдои чаканаи шаҳр нақши назаррасро дар ноил шудан ба мақсади асосӣ – таъмини қонеъгардонии пурраи тақозои аҳоли ба молу хизматрасониҳо дорад [4].

Дар марҳилаи аз соли 2015 то 2019 гардиши савдои чаканаи шаҳри Хучанд ҳислати устуворро соҳиб гардид ва дар нархҳои муқоисавӣ то 1,7 маротиба афзуд. Ҳиссаи шаҳри Хучанд дар гардиши ҷумҳуриявии савдои чакана дар соли 2019 қариб 10,3 % ва дар гардиши савдои чаканаи Вилояти Суғд 28,6 %-ро ташкил дод (расми 1).

Дар баробари ин, гардиши савдои чаканаи шаҳри Хучанд ба ҳар як сари аҳоли дар соли 2019 4667 сомониро ташкил дод, ки ин нишондиҳанда нисбат ба дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ, ба ғайр аз шаҳри Душанбе (6483 сомонӣ), баландтар аст (расми 1).

Расми 1. Вазни хоси ҳаҷми гардиши чаканаи шаҳри Хучанд дар гардиши савдои чаканаи ҷумҳурӣ ва вилояти Суғд дар соли 2019

Расми 2. Ҳаҷми гардиши чаканаи мол ба ҳар нафар аҳоли дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои алоҳидаи он дар соли 2019

Дар асоси таҳлили маълумоти оморӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар таркиби гардиши моли чаканаи шаҳри Хучанд аз рӯи намуд ва шаклҳои савдо дар солҳои 2015-2019 ҳиссаи бахши савдои ғайридавлатӣ 99,8 %-ро ташкил додааст. Қайд намудан зарур аст, ки дар сохтори савдои чакана тамоюли мусбати афзоиши ҳиссаи корхонаҳои савдо ва соҳибкорони инфиродӣ нигоҳ дошта мешавад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити муосир тамоюли рушди нишондиҳандаҳои савдои чакана дар шаҳри Хучанд бо ҳаҷми умумӣ, сохтор ва суръати тағйирёбии гардиши чаканаи мол, нишондиҳандаи миёнаи он ба ҳар як сари аҳоли, инчунин сатҳи қонебгардонии талаботи қобили пардохти аҳоли ба молҳо асоснок карда мешавад.

Рушди бахши хусусии савдо дар солҳои ислохот, афзоиши ҳаҷми фурӯши молҳо дар бозорҳои омехта (ашёвӣ ва озуқаворӣ) ва баландшавии нархи молҳои истеъмоли ба сохтори гардиши моли чаканаи шаҳр таъсир расониданд.

Бояд тазакур дод, ки новобаста ба беҳтар гардидани сатҳи некӯаҳволии мардум ҳиссаи хароҷотҳо ба маҳсулоти озуқаворӣ ва ғайриозуқа ва хизматрасониҳо тағйир ёфт. Масалан, агар соли 2015 ҳиссаи хароҷоти аҳоли барои харидории маҳсулоти озуқаворӣ ва ғайриозуқа мутобиқан 40,0 ва 60,0 % ташкил дода бошад, пас дар соли 2019 вазни ҳоси молҳои озуқаворӣ дар сохтори гардиши чаканаи моли шаҳри Хучанд 52,9 % ва вазни ҳоси молҳои ғайриозуқа ба 47,1 % барорбар гашт (ҷадвали 2., расми 3).

Ҷадвали 2

Сохтори гардиши моли чакана аз рӯи гурӯҳҳои мол

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	2019 ба 2015, %
Ҳамаи молҳо, млн. сомонӣ	1852,8	2050,6	2441,4	2350,4	2587,1	139,6
аз ҷумла:						
Молҳои озуқаворӣ, млн. сомонӣ	741,1	1004,8	1208,5	1226,9	1367,8	184,6
Вазни қиёсӣ, %	40,0	49,0	49,5	52,2	52,9	-
Молҳои ғайриозуқа, млн. сомонӣ	1111,7	1045,8	1232,9	1123,5	1219,3	109,7
Вазни қиёсӣ, %	60,0	51,0	50,5	47,8	47,1	-

Дар асоси сарчашмаи зерин таҳия шудааст: Омори солони шаҳри Хучанд. Раёсати омори шаҳри Хучанди Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020. [1].

Расми 3. Муқоисаи сохтори гардиши моли чакана дар солҳои 2015 ва 2019

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2.2. ва расми 10 маълум мегардад, ки дар марҳилаи таҳқиқшаванда дар сохтори гардиши моли чаканаи шаҳри Хучанд, ҳиссаи молҳои озуқаворӣ то 52,9 % афзудааст. Ба андешаи мо, сабаби асоси ин тамоюли манфӣ тадричан баланд шудани нархи молҳои озуқаворӣ ва паст шудани сохтори даромади пулии аҳоли аз ҳисоби кохиши қуръби асъори миллӣ ба ҳисоб меравад.

Рушди самараноки савдои чакана ба рақобатпазирии тамоми шаҳр ва ғанигардонии бучети он таъсири мусбат мерасонад. Вобаста ба он, рушди минбаъдаи савдои чакана, ташаккулдиҳии сохтори он вазифаи муҳими иқтисодию иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад [5].

Мо чунин меҳисобем, ки савдои чаканаи шаҳри Хучанд имкониятҳои васеъро барои боз ҳам рушд ёфтани, зиёд намудани масоҳатҳои савдо, афзоиши ҳиссаи шаклҳои нави корхонаҳои савдои чакана, рушди рақобат байни субъектҳои савдори соҳиб аст.

Қайд намудан зарур аст, ки барои иҷрои нақша ва динамикаи гардиши мол таъсири назаррасро рушд ва ҳолат, инчунин натиҷадиҳии татбиқи заминаи моддию техникии савдо доранд.

Солҳои охир дар шаҳри Хучанд шабакаи супермаркетҳо, сохторҳои савдои ҳамгиришуда, системаҳои иттилоотии автоматикунонидашуда, низоми пардохти ғайринақдӣ ва ғайраҳо ташаккул ва рушд ёфта истодаанд. Ин тамоюл, дар навбати худ, ҷалби маблағгузориҳои назаррасро талаб мекунад.

Таҳлили заминаи моддию техникии савдо дар шаҳри Хучанд нишон медиҳад, ки таъминоти техникии баъзе аз корхонаҳои савдои чакана нисбатан паст аст, илова бар ин талаботи соҳа оид ба таҷҳизоти савдою технологӣ ва нақлиётро борбардорӣ на ҳама вақт қаноатбахш аст. Бинобар ин, беҳтаркунии истифодаи иқтисодии мавҷудаи мошинҳо, саривақт ва пурра таъмин намулани корхонаҳои савдо бо таҷҳизот ва техникаи муосир хеле муҳим аст.

Ғайр аз ин, аз тарафи мо таҳлили арзиши қисми фаъоли воситаҳои асосии истеҳсоли ба сад метри квадратии масоҳати савдо гузаронида шуда, баҳогузориҳои мучаҳҳазгардонии техникии корхонаҳои савдо дода шуд. Муайян карда шуд, ки дар корхонаҳое, ки меҳнати дастӣ 50%-ро ташкил мекунад, зиёдшавии арзиши воситаҳои истеҳсолии асосӣ ба сад метри квадратии масоҳати савдо тақрибан ба 10-25% зиёдшавӣ ба мушоҳида мерасад. Зариби меҳнат ва кори дастиро истифода бурда, мо потенциал ва захираҳоро ба дурнамои механизатсия ва автоматикунонии равандҳои савдою истеҳсоли дар шабакаҳои шаҳри Хучанд муайян намудем.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар аксари корхонаҳои савдо мошину таҷҳизот аз даҳ сол зиёд истифода бурда шуда, аз 60 то 75 %-ро ташкил медиҳанд. Вобаста ба ин, мо чунин меҳисобем, ки онҳоро бо мошин ва таҷҳизоти нави муосир иваз кардан зарур аст. Аммо ҳангоми гузаронидани таҳлили мӯҳлати таркиби мошину таҷҳизот аз рӯи баъзе намудҳо муайян карда шуд, ки вазни қиёсии азнавшавии онҳо дар соли охир тақрибан ба 15-20% зиёд шудааст.

Мо чунин меҳисобем, ки нақши бузургро барои фаъолият ва рушди гардиши моли чакана ва барои беҳтаркунии хизматрасонии харидорон ҷойгиркунии дурусти шабакаҳои савдо зарур аст.

Аз ҷониби мо муайян карда шуд, ки дар шаҳри Хучанд радиуси хизматрасонӣ аз рӯи молҳои талаботи ҳаррӯза дар аксарияти микроноҳияҳо аз 400-500 метр зиёд нест.

Дар умум беҳтаршавии хизматрасонии харидорон ва баландбардории самаранокии истифодабарии заминаи моддию техникаӣ ба рушди шаклҳои пешрафти савдо мусоидат менамояд. Таҷрибаи савдои чакана дар шаҳри Хучанд нишон медиҳад, ки дар толорҳои савдои универмағҳо имконияти аз 20 то 30% зиёдтар ҷойгиркуни ва фурӯши молҳо нисбат ба мағозаҳои муқаррарӣ мавҷуд аст.

Солҳои охир фурӯши молҳо бо усули худхизматрасонӣ рушд ёфта истодааст, чунки вай имкон медиҳад, ки 15-20% вақти харидорон барои соҳибшавӣ ба мол ихтисор карда шавад.

Қайд намудан зарур аст, ки натиҷанокии максималиро дар мағозаҳои хӯрокаи худхизматрасонӣ ҳамоно вақт ба даст овардан мумкин аст, ки агар ҳиссаи молҳои борбандишуда дар гардиши мол аз 90 фоиз зиёдро ташкил диҳад, дар борбандии саноатӣ бошад, на кам аз 80 фоиз.

Ҳолати воқеиро дар шаҳри Хучанд муқоиса намуда, мо муайян намудем, ки ҳиссаи фурӯши молҳо бо усули худхизматрасонӣ тақрибан 80%-ро ташкил медиҳад ва ин ба тавсияҳои ИИТ оид ба савдо қариб наздик аст.

Дар умум натиҷаи таҳлили заминаи моддию техникаӣ имкон дод, ки захираҳо оид ба рушди афзоиши натиҷанокии истифодабарии заминаи моддию техникии савдои чакана ва ташаккулдиҳии хизматрасонии харидорон дар шаҳри Хучанд муайян карда шавад. Ҳам замон, мо чунин меҳисобем, ки истифодабарии имкониятҳои мавҷуда барои

ташакулдиҳии сохтори субъектҳои савдо, васеъкунии шабакаҳои универсамҳо ва универмагҳо, афзудани натиҷаи фаъолияти мағозаҳо муҳим аст

Мо, таҳия ва татбиқи стратегияи рушди инноватсионии савдои чаканаро самти афзалиятнок ҳисоб намуда, ҳамзамон ба захираҳои пешгуиқунанда, ки онҳо бояд барои баландбардории самаранокии хизматрасонии савдо дар шаҳри Хучанд истифода шаванд, диққати махсус медиҳем [3].

Дар асоси таҳлили рушди савдои чаканай шаҳри Хучанд, чунин гурӯҳҳои масъалаҳои афзалиятнок муайян карда шуд, ки ҳалли онҳо барои ноил гардида ба ҳадафҳои гузошташуда оид ба баландбардории самаранокии иқтисодию иҷтимоӣ ва хизматрасонии савдои чаканай аҳолии мусоидат менамояд:

- ташакулдиҳии таъминоти меъёрию ҳуқуқӣ ва ташкилии савдои чаканай;
- рушди шаклҳои муосир ва ташакулдиҳии шаклҳои хизматрасонии савдо, такмилдиҳии корхонаҳои амалқунанда;
- дастгирии таъминоти нархӣ ва дастрасии ҳудудии мол ва хизматрасонӣ;
- дастгирии рушди фарҳанг, инчунин сифати хизматрасонӣ дар савдои чаканай.

Ба андешаи мо, ҳалли масъалаҳои номбаршуда ба баланд бардоштани самаранокии савдои чаканай, рушди дастрасии нархӣ молҳо, зиёдшавии номгуӣ сол ва сифати хизматрасонии савдо, афзоиши даромади корхонаҳои савдо, зиёдшавии даромадҳои андозӣ ва ғайраҳо оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, таҳлили аз ҷониби мо гузаронидаи рушди савдои чаканай шаҳри Хучанд нишон медиҳад, ки харчанд майлонҳои мусбӣ мавҷуд бошад ҳам, ҳанӯз муаммоҳои ҳалнашуда оид ба пурракунии молҳои истеҳсоли ватанӣ, инчунин соҳибшавӣ ба сатҳи баланди хизматрасонии савдои соқинон вучуд дорад.

АДАБИЁТ

1. Омори солонай шаҳри Хучанд. Раёсати омори шаҳри Хучанди Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020.
2. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). – С.163-169.
3. Ташаққули дурнамои рушди савдои чаканай шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд / Шаропов Ф.Р., Лутфулоев М.Д., Амонов С.С. // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. – Хучанд.- 2021. - №1 (86). – С. 89-95.
4. Факеров Х.Н., Шаропов Ф.Р., Мариншоев М.М. Социально-экономический механизм развития розничной торговли: Монография / Под редакцией доктора экономических наук, профессора Хабибова С.Х. – Душанбе: “Ирфон”, 2018. – 150 с.
5. Шаропов Ф.Р. Управление социально-экономическим развитием розничной торговли: Монография / Ф.Р.Шаропов. Под.ред. д.э.н., профессора С.Х.Хабибова – Душанбе: “Ирфон”, 2018. – 280 с.

Ашуров М.Н., Гафуров Ф.Ч., Якуб Ҳасанзода

САМАРАНОКИИ ИЧТИМОЙ – ИҚТИСОДИИ ҚОРӢ НАМУДАНИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ЧУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола самаранокии иҷтимоӣ – иқтисодии қорӣ намудани Ҳукумати электронӣ дар Чумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Қайд карда шудааст, ки баҳри рушди тичорати электронӣ самараи хуб хоҳад дод, чунин самти фаъолият дар соҳаи рушди бизнеси электронӣ дар кишвар қабули стратегияи давлатӣ оид ба рушди тичорати электрониро тақозо мекунад. Инчунин, таҳияи системаи маҷмӯӣ оид ба пешниҳоди имтиёзҳои инвестисионӣ ва андозӣ барои ширкатҳо ва маблағгуздорон, ки дар соҳаи ТИК амал мекунанд, муҳим аст. Аз ҷониби муаллифон нақшаи инфрасохтори ҳукумати электронӣ тартиб дода шудааст, ки дар он гуруҳбандии самаранокии инфрасохтори Ҳукумати электронӣ ба таври муфассал маълумот пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: давлат, сиёсат, ҳукумат, иқтисодиёт, ҳукумати электронӣ, самаранокӣ, рушд, ташаккулёбӣ, тичорат, технологияи иттилоотӣ.

Ашуров М.Н., Гафуров Ф.Дж., Якуб Ҳасанзода

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается социально-экономическая эффективность внедрения электронного правительства в Республике Таджикистан. отмечено, что для того, чтобы развитие электронной коммерции дало хорошие результаты, такое направление деятельности в области развития электронного бизнеса в стране требует принятия государственной стратегии развития электронной коммерции. Также важно разработать интегрированную систему предоставления инвестиционных и налоговых льгот для компаний и инвесторов, работающих в секторе ИКТ. Авторам было разработано план инфраструктуры электронного правительства, который предоставляет подробную информацию о классификации эффективности инфраструктуры электронного правительства.

Ключевые слова: правительство, политика, правительство, экономика, электронное правительство, эффективность, развитие, формирование, торговля, информационные технологии.

Ashurov M.N., Gafurov F.J., Yakub Hasanzoda

SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the socio-economic efficiency of the introduction of e-government in the Republic of Tajikistan. it was noted that in order for the development of e-commerce to give good results, such a direction of activity in the development of e-business in the country requires the adoption of a state strategy for the development of e-commerce. It is also important to develop an integrated system for the provision of investment and tax incentives for companies and investors working in the ICT sector. The authors have developed an e-government infrastructure plan that provides detailed information on the performance classification of e-government infrastructure.

Key words: government, politics, government, economy, e-government, efficiency, development, formation, trade, information technology.

Воқеияти рушди иқтисоди чаҳони муосир нишон медиҳад, ки имруз мо дар ҳолати гузариш ба истифодаи технологияи таъминкуандаи коркарди фаврии иттилоот, иҷрои таъчилии қарорҳои идоракунии, ноил шудан ба дастрасии васеъ ва иштироки аҳоли дар қараёни идоракунии давлатӣ қарор дорем. Яке аз омилҳои муайянкуандаи ин самт қорӣ намудани ҳукумати электронӣ ба шумор меравад. Ба масъалаи мазкур пеш аз ҳама диққати худро Пешвои муаззами миллат равона кардаанд. Доир ба иттилоотикунони чамъият ва қорӣ намудани ҳукумати электронӣ ва иқтисодиёти рақами дар ҳар баромадҳои хеш қайд менамоянд.

Ташкили (сохтори) ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қабули Барномаи давлатии рушд ва қорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуруъ гардидааст. Ин Барнома барои татбиқи Стратегияи давлатии «Технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003 таҳти №1174 тасдиқ шудааст, пешбинӣ гардидааст.

Бояд қайд кард, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани соҳибистиқлолӣ рушди нокифояи инфрасохтори коммуникатсиониро дошт, ки он ҳам дар давраи муқовиматҳои шаҳрвандии солҳои 1992-1997 аз байн рафт. Дар ин давра, талабот ба хизматрасонии алоқа то ҳадди ниҳой паст гашта, сол то сол миқдори хатҳои телефонӣ кам шуданд. Дар ин давра истиқоматкунандагон кишвар имконияти кор бо онро надоштанд [10, с.-33].

Дар ин давра баҳри пешбарии фаъолияти қорӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ теъдоди компютерҳои фардӣ бениҳоят кам буданд.

Айни замон сохторҳои ҳокимияти давлатӣ шабакаи идоравӣ ва сомонаҳоро дар шабақаҳои интернетӣ барои дар онҳо қойгир намудани тамоми иттилооти хатмӣ оид ба фаъолиятшонро, ки дар доираи амалишавии ислоҳоти маъмурий бурда мешаванд, истифода мекунанд. Аз ҷумла дар онҳо тавсифи амалҳо ва вазифаҳои мавҷуда оид ба идоракунии давлатӣ, татбиқи лоиҳаҳои алоҳида оид ба ислоҳот ва фаъолияти муносиби мақомоти маъмурии ҳокимият дар идораҳо ва сохторҳои алоҳида қойгир карда шудаанд.

Ҳамзамон, қайд кардан лозим аст, ки дар вазъияти бамиёномада барои гузариш ба дараҷаи нисбатан баланди сифати хизматрасонии давлатӣ ва пешниҳоди хизматрасонии электронӣ ба ташкилотҳо ва аҳоли бо истифодаи ТИК шароит фароҳам овардан ғайриимкон аст. Ин дар навбати худ дараҷаи самаранокии хароҷоти маблағҳои бучетиро, ки барои ташкил ва рушди сохтори системаи иттилоотии давлатӣ пешбинӣ гардидаанд, паст менамояд. Дар ҳамин вақт, ташаккули ХЭ барои хатман амалӣ гардидани қорҳо оид ба самтгирии қорабиниҳои ташкилӣ-технологӣ, ноил гардидан ба сатҳи фаъолияти матлуб тибқи рисоияти миёни сохторҳои ҳокимияти давлатӣ дар доираи сиёсати умумидавлатӣ замина мегузорад.

Хусусиятҳои муайянкуандаи бартариятҳои рақобатӣ, маҳорати техникӣ омили муҳими қалби маблағгузори ҳам дохилӣ ва ҳам берунӣ мебошанд, ки барои ташкили қойҳои қорӣ шароит фароҳам меоранд.

Бояд гуфт, ки ҳалли масъалаҳои бо қор таъмин намудани мутахассисони маълумоти олии техникдор яке аз самтҳои муҳими бозори меҳнат ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, қайд намудан қоиш аст, ки онҳоро наметавон бо имкониятҳои, ки дар хориҷи ҷумҳурӣ мавҷуданд, муқоиса намуд.

Новобаста ба ин, айни замон дар натиҷаи рушди босуръати бозори технологияҳои телекоммуникатсионӣ ва ташкили ширкатҳои нав дар самти алоқаи мобилӣ ва интернет-провайдерҳо қойҳои нави қорӣ пайдо шуда истодаанд, ки барои тахассуси техникӣ пешбинӣ

гардидаанд [9, с.-306]. Кор дар ин ширкатҳо донишу маҳорати муносиб дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионии муосирро тақозо мекунад.

Бояд қайд кард, ки ба зиёд гардидани омӯзандагони ихтисосҳои техникӣ нигоҳ накарда, танҳо қисми ками мутахассисони техникӣ ҳатмкардагони муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар, дорандагони дониши кифояи навғониҳои кор бо таҷҳизоту дастгоҳҳо бо сатҳи зарурӣ мебошанд. Чунин ҳолат зарурати аз тарафи ширкатҳои телекоммуникатсионӣ ташкил намудани раванди омодаسازی мутахассисони заруриро дар хориҷи кишвар ба вучуд меоранд.

Тадқиқи самтҳои фаъолияти корхонаҳои хурд ва миёна нишон медиҳанд, ки онҳо дар стратегияи рушди худ ТИКи муосирро бо дарназардошти хароҷоти зиёд ба инобат нагирифтаанд, аз ин рӯ, наметавонанд таҷҳизоти муосирро харидорӣ ва мутахассисони баландихтисосро истифода намоянд, ки онҳо метавонанд ба баланд гаштани самаранокии фаъолияти онҳо мусоидат кунанд.

Дар ин маврид қайд кардан лозим аст, ки дар кишвар тичорати электронии (B2C) ба таври кофӣ зуд рушд намекунад. Танҳо миқдори ками ташкилот ва ширкатҳо веб-сайтҳои худро доранд. Чи тавре, ки мо медонем дар шароити кунунӣ веб-сайтҳо барои рушди корхонаҳо нақши калон мебозанд, мутаассифона доир ба фаъолияти бештари корхонаҳои ҚТ аз ВАО маълумот дастрас кардан ғайри имкон аст [6, с.-42].

Тавре имрӯз тадқиқотҳо нишон медиҳанд [7], истифодаи усули тичорати электронӣ дар кишвар феълан нокифоя рушд мекунад. Ҳамзамон, таъкид кардан лозим аст, ки он бо санадҳои қонунгузориҳои марбута танзим намегардад.

Суръати пасти рушди тичорати электронӣ дар кишвар дар натиҷаи мавҷуд набудани сатҳи донишҳои нокифоягии иттилоотӣ мебошад. Корхона ва ширкатҳои ватанӣ интернетро ҳамчун воситаи чорӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ба таври пурра истифода намеkunанд. Доир ба масъалаи мазкур Пешвои миллат дар паёми хеш қайд карданд, ки «Имрӯз дар берун аз кишвар имконияти пайдо кардани маълумоти кофӣ доир ба корхонаҳои саноатӣ ва маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тозаи Тоҷикистон маҳдуд аст. Сомонаҳои интернетии корхонаҳо роҳи аз ҳама самараноки муаррифии маҳсулоти саноатӣ ба ҳисоб мераванд. Роҳи дигари пешниҳоди маҳсулот барои фурӯш иштирок дар намоишгоҳҳои маҳсулоти саноатӣ дар кишварҳои хориҷӣ мебошад. Яъне аз ҳамаи воситаҳо бояд васеъ истифода карда шавад» [5]. Албатта гуфтаҳои дар болозикргардида аз он шаҳодат медиҳад, ки сомонаҳои расмӣ корхонаҳо дар ҳолати на он қадар хуб қарор дорад.

Дар натиҷаи иттилоотонии нокифоя дар бораи имкониятҳо дар соҳаи маркетинг ба вучуд меояд, ки интернет онро доро мебошад [1, с.-57]. Дар шароити кунунӣ, ки ҷаҳонро фаро гирифтааст ҳамчун обу ҳаво лозим аст. Вақте, ки корхонаҳои ҚТ интернетро самаранок истифода намоянд, фаъолияти кориашон шаффоф ва дастраси омма гардад ба андешаи мо хубтар мешуд.

Ҳамин тавр, дараҷаи фарогирии аҳоли бо хизматрасониҳои интернетӣ дар маҷмӯъ аз 3%-и фазои хизматрасонӣ зиёд набуда, қисмати асосии истифодабарандагон дар шаҳри Душанбе қарор доранд.

Бизнеси электронӣ (B2B) низ нокифоя рушд кардааст. Ташкилот ва ширкатҳо манбаъҳои нокифояи иттилоот оид ба амалиسازی фаъолияти маркетинг дар ин соҳаро доранд. Амалигардонии шартномаҳо тавассути бизнеси электронӣ сураат намегиранд ва дар шакли хаттӣ иҷро мегарданд. Барои амалиسازی харидуфурӯш (мубодила) имзои электронӣ истифода намегардад.

Чорӣ намудани бизнеси электронӣ дар кишвар мисли бароҳандозии тичорати электронӣ айни замон дар марҳилаи давраи ташаккулёбӣ ва рушд қарор дорад.

Маъмулан, сохторҳои тичоратӣ интернетро барои амалӣ намудани харидуфурӯши электронӣ, тарғиби фурӯши молҳои истеҳсолшуда ва хизматрасониҳо истифода намеkunанд. Ин аз сатҳи пасти маърифати компютерӣ ва донишҳо дар бораи шабакаҳои локалӣ ва глобалии роҳбарияти ширкатҳо шаҳодат медиҳад.

Веб-сайтҳои омодашудаи ширкатҳои тичоратии мавҷуда ахбороти кам доранд, маълумот дар бораи фаъолияти корхона ва ширкатҳо ноқис ва фаврӣ нестанд.

Доир ба самаранок истифодабарии интернет дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз аз 10 июли соли 2017, № 344 «Дар бораи Қоидаҳои ягона барои сомонаҳои расмӣ вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунӣ шаҳрак ва деҳот дар шабакаи Интернет» омадааст [3].

Пайдоиши чунин қарор зарурати сохтори шабакаи мутобиқ бо шабакаи марказҳои иттилоотӣ-маркетингӣ (МИМ)-ро ба миён овард, то ин ки сатҳи пасти таъминоти иттилоотӣ оид ба бозори молӣ дар давлатҳои ИДМ-ро баргараф намояд. Барои ин аини замон корҳо ҷиҳати ташкили талаботҳои ҳатмии фаъолияти техникаи ин шабака роҳандозӣ гаштаанд. Инчунин, ҳалли масъалаҳои тақсимои иҷроӣ вазифаҳо (ухдадорихо) миёни вазорату идораҳои иштирокчи кишвар муҳим аст. Татбиқи ин Барнома имкон медиҳад, ки шаффофияти иттилооти зарурии додасаванда оид ба бозори фурӯши мол натавонанд дар кишвар, инчунин дар давлатҳои ИДМ низ таъмин гардад.

Чунин самти фаъолият дар соҳаи рушди бизнеси электронӣ дар кишвар қабули стратегияи давлатӣ оид ба рушди тичорати электрониро тақозо мекунад. Инчунин, таҳияи системаи маҷмӯӣ оид ба пешниҳоди имтиёзҳои инвестиционӣ ва андозӣ барои ширкатҳо ва маблағгузoron, ки дар соҳаи ТИК амал мекунанд, муҳим аст. Қабул гардидани маҷмӯи қонунгузориҳои танзимкунандаи соҳаи ТИК дар сатҳи қонунгузориҳо имконияти таъмини мораторияро (дароз кардани муҳлати пардохт) барои андозбандии тичорати электронӣ медиҳад.

Сиёсати иттилоотӣ яке аз қисматҳои нисбатан муҳими ҷамъияти иттилоотии муосир маҳсуб меёбад. Аини замон амалҳо оид ба либерализатсияи соҳаи телекоммуникатсия мавҷуданд ва тадбирҳо дар ин самт амалӣ мегарданд. Мисол, чунин хизматрасониҳо, ба мисли интиқол, ниғаҳдорӣ, коркарди иттилоот, амалӣ намудани алоқаи телефонии мобилии ба провайдерҳои хусусӣ додасуда, ҳамзамон аз ҷумлаи ҳолатҳо, ба мисли литсензиякунӣ, танзими тарифҳо, барқароркунии робитаҳои байнишабакавӣ ва дастрасии ҳаматарафа ба хизматрасониҳои дар ҳолати шаклگیرӣ қарордошта. Чунки операторҳои алтернативӣ дар самти пешниҳоди хизматрасониҳо дар шабакаҳои хусусӣ, иҷораи хатҳои телефонӣ ва дигар хизматрасониҳо дар соҳаи телекоммуникатсия барои корхонаҳо (муассисаҳо)-и тичоратӣ вучуд надоранд. Инчунин, бояд ҳатман ба инобат гирифт, ки дар соҳаи пайвастиҳои байнишабакавӣ ва ё ухдадорихо оид ба хизматрасониҳо шабакаи телекоммуникатсионии истифодашаванда барои рақибон пӯшида аст.

Аз ин ҷо мувофиқан хулоса кардан мумкин аст, ки самти асосии устуворӣ ва рушди бахши телекоммуникатсия инҳо тағйироти институтсионалӣ, либерализатсияи пешниҳоди хизматрасонии ҳаматарафа ва хусусигардонӣ дар ин бахш мебошанд.

Дар соли 2002 қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» ва Концепсияи «Дар бораи ҳуҷҷатҳои электронӣ», ки муносибатҳои ҳуқуқии дар рафти ташкил, истифода ва таҳвили иттилооти ҳуҷҷатишуда ва захираҳои иттилоотӣ зоҳиршударо танзим менамоянд, тасдиқ гардиданд [4]. Инчунин, тадбирҳо оид ба ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ, система ва шабакаҳои иттилоотии автоматикунонидашуда пешбинӣ гардидаанд, ки онҳо имконияти муайянсозии усулҳои ҷимояи захираҳои иттилоотии истифодашавандаро бо дарназардошти ҳуқуқ ва ухдадорихои субъектҳои дар рафти коркарди иттилоотикунонӣ иштирокдошта дода метавонанд.

Ҳукумати кишвар, инчунин «Концепсияи ташаккул ва рушди фазои ягонаи иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқ бо захираҳои иттилоотии давлатӣ» - ро пешниҳод намудааст.

Давраҳои асосии ташкил ва ҷорӣ намудани ҳукумати электрониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин шарҳ додан мумкин аст. Давраи якумро давраи ташкили шабакаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ном бурдан мумкин аст, ки барои сохтори он дар соли 1999 Бонки умумичаҳонӣ ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағи қарзӣ ҷудо

намуда буд. Дар ин чо мақсади асосӣ дар дастгирии техникий сохтори институтсионалӣ (ИВТА2) ифода мегардад [2]. Аз ҷумла яке аз қисматҳои лоиҳа «Устувор намудани идоракунии менеҷменти хизмати давлатӣ тавассути расонидани кумак ба идораи хизмати давлатӣ» буд.

Дар доираи ин барнома дар шаҳри Душанбе шабакаи давлатии технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар заминаи хатҳои нахиоптикӣ, ки ба он 20 вазорату идораҳо ворид карда шуданд, ташкил гардид.

Барномаи мазкур идомаи мантиқии рушди ТИК-и кишвар мебошад, ки онро тавассути Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкил намудани системаи ягонаи автоматикунонидаи оmodасозии ҳуччатҳо дар дастгоҳи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (№108 аз 19.02.1997) ва Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъмини дастрасӣ ба шабакаҳои иттилоотии ҷаҳонӣ» (№1347 аз 16.09.199) қабул намуданд [8].

Дар доираи барномаи мазкур шабакаи давлатии технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар шаҳри Душанбе ташкил гардид, ки он 20 вазорату идораҳо дар бар мегирифт. Инчунин, дар идоракунии хизмати давлатӣ маркази коркарди маълумотҳо ташкил гардида, барои пайваст намудани идораҳои марбута серверҳои сатҳи ибтидоӣ (аввалия) гузошта шуданд.

Бояд қайд кард, ки шабакаи мазкур амалан қариб истифода нагардид. Сабаби асосии чунин ҳолат инҳо буданд:

- набудани таъминоти зарурии барномавӣ;
- серверҳо дар идораҳо, пайвастшавӣ ба шабака бе мақсади мушаххаси истифодабарӣ барқарор ва амалӣ гардиданд;
- норасоии мутахассисони касбӣ бо ихтисосҳои зарурӣ ва муносиб.

Давраи баъдии рушди ТИК-ро метавон соли 2008 муайян кард, вақте ки марҳилаи навбатии амалигардонии ин барнома иборат аз 3 бахш оғоз гардид:

1. Васеъ намудани шабакаҳои мавҷуда ба воситаи иловатан пайваст намудани боз 27 муассисаи давлатӣ ба шаҳри Душанбе ва 3 муассисаи давлатии вилоятӣ, ки бо қисмати «давлат – ба давлат G2G» мутобиқат мекунад;

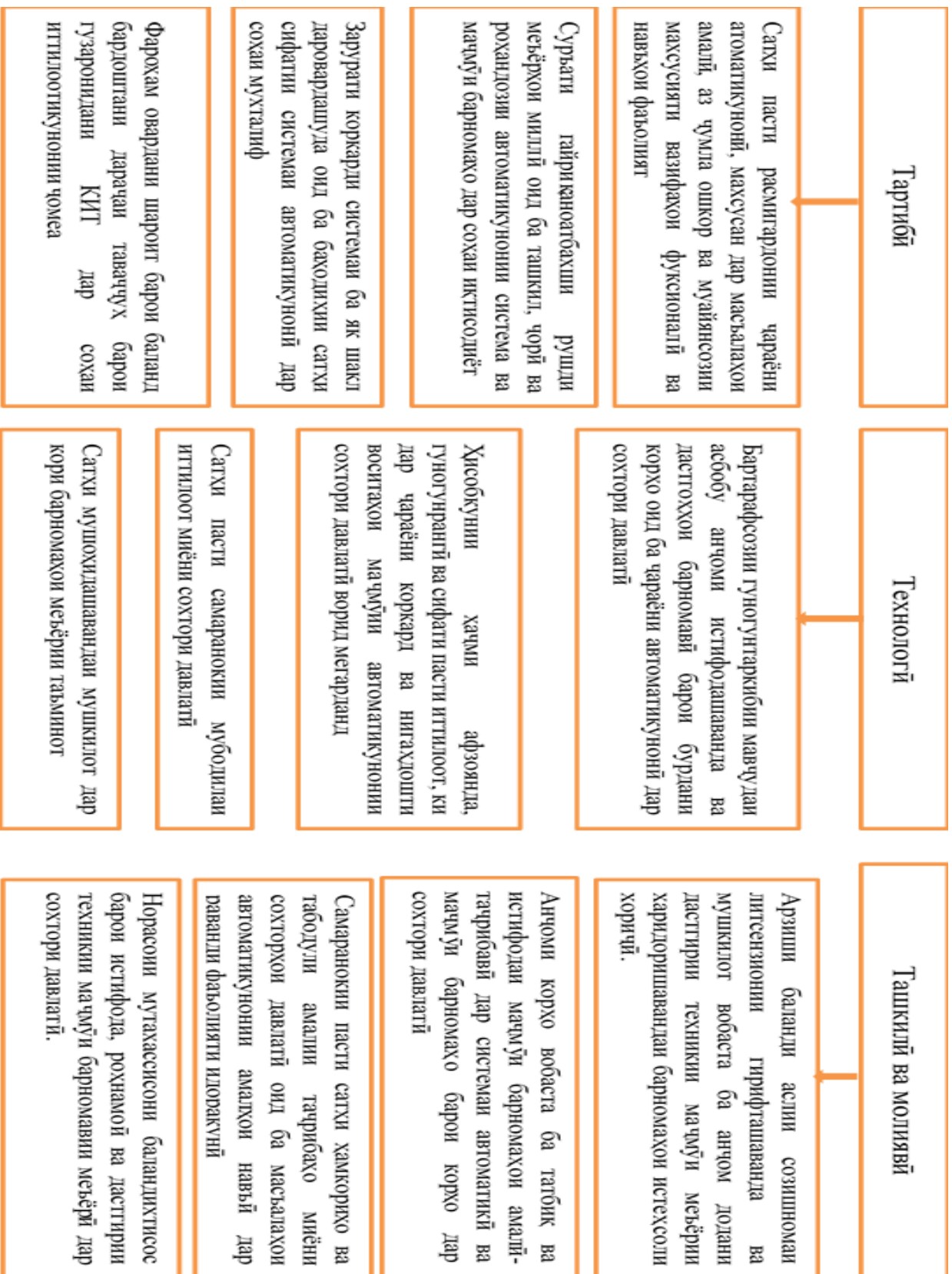
2. Ташкил ва ҷорӣ намудани системаи иттилоотии идоракунӣ барои феҳристи ягонаи хизматчиёни давлатӣ, ки бо қисмати «давлат барои хизматчиёни давлатӣ G2CS» мутобиқат дорад;

3. Фароҳам овардани шароити техникӣ барои таъмини дастрасии мақомоти давлатӣ ба манбаи (базаи) қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия», ки бо қисмати «давлат – ба давлат G2G» мутобиқат мекунад.

Зарурати истифодаи ТИК таҷрибаи амалии кишварро, ки дар ҷодаи истифодаи ТИК ба дастовардҳои зиёд ноил гардидааст, нишон медиҳад. Ин имконияти истифодаи технологияҳои навро ҳамчун лавозимоти муҳим вобаста ба муайянсозии мавқеи худ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ таъкид мекунад. Дар он ба сифати ташаббускорон мақомоти идоракунии давлатӣ, ассосиатсияҳо оид ба истифодаи ТИК, интернет-провайдерҳо ва як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ, ки барои ҳамкориҳои минбаъда намуна буданд, баромад намуданд ва барои кам намудани тафовут вобаста ба истифодаи технологияҳои рақамӣ чи дар самти дохилӣ ва чи дар самти берунӣ тавассути тадбирҳои зерин мусоидат намуданд:

- Фароҳам овардани шароит барои зиёд намудани тавачҷуҳи сохтори давлатӣ барои ташаккул ва тақомули муҳити ҳукукӣ ва андозӣ;
- Муҳайёсозии имкониятҳои иловагӣ барои зиёд намудани маблағгузориҳо ҳам дар ин бахши иқтисодиёт ва ҳам ба дигар соҳаҳои саноати кишвар;
- Гузаронидани маҷмӯи чорабиниҳо оид ба баланд бардоштани сатҳи иттилоотонии шахсиятҳои дар ин самт амалкунандаи асосӣ дар ҳукуматҳои маҳаллӣ;
- Ноил шудан ба сатҳи баланди иқтидори илмӣ дар соҳаи ТИК дар кишвар;

Расми 1. Инфрасоҳтори ҳукумати электронӣ

- Ба таври оммавӣ қорӣ ва истифодаи ТИК дар бахшҳои боқимондаи хоҷагии халқ, аз ҷумла дар саноат.

- Зарурати анҷоми корҳо вобаста ба қорӣ намудан ва рушди ТИК дар Тоҷикистон муҳимият ва афзалияти самтҳои, ки ба кам намудани тафовути рақамӣ ва воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ҷамъияти иттилоотии ҷаҳонӣ мусоидат мекунанд, собит менамоянд;

- Рушди ҳаматарафаи ҳамкориҳои мутақобилан судманди сохторҳои давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, сохторҳои тижоратӣ ва ғайритижоратӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ вобаста ба рушди ҷамъияти иттилоотии муосир дар кишвар;

- ташкили (бунёди) ҲЭ ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ;
- рушди бозори миллии ТИК, ноилшавӣ ба шароити гузариш ба иқтисоди рақамии бо технологияҳои иттилоотӣ асосёфта;

Новобаста ба қараёни мусбати рушди ТИК ва инфрасохтори ҳукумати электронӣ метавон масъалаҳои ҳалталаби асосии зеринро таъкид кард, ки он дар нақшаи навбати оварда шудааст (расми 1).

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ибтидоии иқтисоди рақамӣ қарор дошта бошад ҳам, оғози қадамҳои нахустини худро барои гузариш ба рақамикунони иқтисодиёт дар кишвар тавассути фаъолияти ТИК дар соҳаҳои мухталифи кишвар ба роҳ монда, солҳои охир як қатор дастовардҳои ноил гардидааст.

Корхонаву ширкатҳои гуногун, аз қабилҳои маркази миллии тести назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Авесто - Гурӯҳ», «Акиа-Авесто - Индастрив», «Рахштаксӣ», «Эйшн Экспресс», «Сомон - таксӣ», «Глобал экспресс Душанбе», «Атлас - таксӣ», «Олуҷа - Авто» ва «Сити таксӣ», ки дар пойтахти кишвар фаъолият мекунанд, технологияи рақамиро роҳандозӣ намуданд. Инчунин низомии пардохти электронии ҳаққи хизмати мусофиркашонӣ дар шаҳри Душанбе «City Card» қорӣ гардид, ки шаҳрвандони кишвар тавассути он маблағи роҳқироро бо ворид шудан ба нақлиёти ҷамъиятӣ пардохт менамоянд. Инчунин, дигар сохторҳои низ ҳастанд, ки фаъолияти кориашонро тавассути ҳукумати электронӣ ба роҳ мондаанд.

Вобаста ба масъалаи мазкур моро зарур аст, ки байни ҷомеаи пеш аз ҳама доир ба иттилоотикунонӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ қорҳои фаҳмондадихӣ гузаронем, яъне саводнокии техникӣ ва иттилоотикуниро баланд бардорем, то ин ки ҷомеа аз ҳукумати электронӣ самаранок истифода намояд.

АДАБИЁТ

1. Ашуров М.Н. Роль информационных систем и технологий в развитии маркетинга/ М.Н.Ашуров, Д.Кахори//Финансово-экономический вестник. 2019. № 1 (17). С. 56-62.
2. Концепсияи ташаккули Ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020.
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қоидаҳои ягона барои сомонҳои расмӣ вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар шабакаи Интернет аз 10 июли соли 2017 № 344».
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2002, №4, қ. 2, мод. 320; с. 2012, №7, мод. 698).
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ 26.12.2019.
6. Раҳмонов М.Н. Особенности внедрения электронного правительства в деятельности местного уровня управления / Развитие местного самоуправления в Таджикистане:

проблемы и перспективы. - (Материалы международной научно-практической конференции 22-23 ноября г. Душанбе). Душанбе "Ирфон" 2013. стр. 41-44.

7. Султонов З.С. Электронная коммерция и ее место в развитии цифровой экономики/ Машокиров Д.Н., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 2(31)-2020, С. 22-29.

8. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи стратегияи давлатии "Технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ барои рушди Тоҷикистон" аз 5 ноябри соли 2003 №1174.

9. Шамсов И.С. Направления становления цифровой экономики и их влияние на формирование новых профессий на рынке труда/ И.С.Шамсов//Финансовая экономика. 2019. № 9. С. 305-307.

10. Шамсов И.С. Электронное правительство в процессе развития информационного общества/ И.С.Шамсов// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2016. № 2/2 (197). С. 33-37.

УДК 338.4

Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А.

КОМПЕТЕНТНОСТЬ И ПРОФЕССИОНАЛИЗМ РУКОВОДИТЕЛЯ В ОПРЕДЕЛЕНИИ СВОЕЙ ЛИЧНОСТИ

В данной статье автор исследует компетентность и профессионализм руководителя с точки зрения опыта и взглядов ученых. Следует отметить, что набор личностных качеств еще не выработан для лидерства или эффективных лидеров. Каждый руководитель полагается на свой опыт, искусство и профессионализм, чтобы обеспечить эффективную работу коллектива. В любом случае компетентность и профессионализм играют важную роль в успехе его работы.

Ключевые слова: менеджер, компетентность, профессионализм, управление, личные качества, искусство, управленческие способности, предприниматель, лидер, руководитель-лидер.

Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А.

САЛОҲИЯТ ВА КАСБИЯТИ РОҲБАР ДАР МУАЙЯНКУНИИ ШАХСИЯТИ Ӯ

Дар мақолаи мазкур муаллиф салоҳияту касбияти роҳбарро аз нигоҳи таҷрибаву назари донишмандон таҳқиқ намудааст. Бояд зикр намуд, ки то ҳанӯз барои роҳбарӣ ё роҳбарони босамар маҷмӯи хислатҳои шахсӣ қор қарда нашудааст. Ҳар як роҳбар ба таҷриба, санъат ва қордонии худ тақия намуда, фаъолияти пурсамари коллективи қордонро ба роҳ мемонад. Ба ҳар ҳол дар роҳи муваффақияти қори ӯ салоҳиятнокии ва касбият нақши муҳим дорад.

Калимаҳои калидӣ: менечер, салоҳият, касбият, идорақунӣ, сифатҳои шахсӣ, санъат, маҳорати менечер, соҳибқор, пешво, роҳбар-пешво.

Mirzooliev A.A., Abdulloev Z.A.

COMPETENCE AND PROFESSIONALISM OF THE LEADER IN THE PRESENTATION OF HIS PERSONALITY

In this article, the author examines the competence and professionalism of a leader from the point of view of the experience and views of scientists. It should be noted that the set of personality traits has not yet been developed for leadership or effective leaders. Each leader relies on their experience, skill and professionalism to ensure effective teamwork. In any case, competence and professionalism play an important role in the success of his work.

Key Words: manager, competence, professionalism, management, personal qualities, art, managerial skills, entrepreneur, leader.

Сири идоракунии бомуваффақияти вақт аз бисёр чихат аз маҳорати идоракунии худди шахс вобастагӣ дорад. Мо бештар чунин ақида дорем, ки ягон сония вақти худро аз даст надодаем, аммо дар воқеияти кор бошад ин ақидаронии мо аз ҳақиқат хеле дур аст. Якчанд тарзу воситаҳои мавҷуданд, ки бо ёрии онҳо мо метавонем нисбатан самаранок худро идора намоем ва он метавонад дар ниҳояти кор ба идоракунии муваффақонаи вақту соати мо замина гузорад. Дар навбати аввал, як миқдор қоидаҳои оддиро бояд донист, ки онҳоро барои идоракунии ва аз байн бурдани ҳолатҳои асабонӣ, ки нақши асосиро ҳангоми идоракунии вақт мебозанд, метавонанд замина гузоранд:

• *Аз иҷрои корҳои беҳуда худдорӣ намоед.* Дар ҷаҳони пурталотуми бошиддат ивазшаванда одамоне мехоҳанд, ки ҳамаи корҳо бояд дирӯз ба сомоне расонида мешуданд. Дар асли кор ин на танҳо сарбории зиёдатӣ, балки меҳнати барилловари нишон медиҳад. Ин гуна ҳатогиҳо дар чунин иҷрокуниҳои Шуморо водор месозанд, ки ба сари ин масъала боз якчанд маротиба бозгардед, ки дар натиҷа ба ҷои сарфаи вақт Шумо кори худро дубора месозед, он ба ҳолати асабонӣ оварда мерасонад.

• *Афзалиятҳоро муайян соzed.* Набудани афзалиятҳои ин яке аз сабабҳои калонтарини талафёбии вақт аст. Барои он, ки бомуваффақият вақтро идора кунем, мо бояд афзалиятҳои худро дар ҳар лаҳза аниқ донем. Инро надониста, мо ба корҳои на онқадар муҳим вақти хеле зиёдро сарф мекунем, ки дар натиҷаи он барои иҷрои нисбатан корҳои муҳим вақти мо намерасад.

• *Танафусҳоро дуруст идора намоед.* Дар рӯзи корӣ барои ҳар яке мо танафусҳо ҷой доранд. Нафаре ё шахсе метавонад б илтимос ба назди мо ояд, то ба ӯ як дақиқа вақт ҷудо намоем, ки одатан он аз ним соат ва зиёда аз он давом мекунад. То чи андоза ба танафусҳо дар вақти корӣ аҳмият медиҳед, ин ҳамон қадар барои идоракунии вақт муҳим аст.

• *Ба сусткорӣ роҳ надихед.* Дар фикри он, ки ҳамонеро зарур аст бояд иҷро кард, ба ҷои он ки бояд кард- яке аз сабабҳои асосии талаф додани вақт аст. Кардан зарур аст, аммо иҷро бояд кард муҳимтар аст. Вақтро ихтисор кунед, ки барои дар фикри иҷро кардан сарф менамояд- дар натиҷа вақти зиёдеро барои кори вақтеан зарур ба даст меоред.

• *“Не” гуфтавро ёд гиред.* Бисёре аз мо одатан “не” гуфта наметавонем, аз ҷумла ба талабу хоҳиши дигар одамоне, чунки фикр мекунем гӯё аз рӯи эҳтироми шахс набошад ва аз тарсе ки муносибатҳои вайрон мешавад. Аммо агар Шумо уҳдадорӣ дигаронро ба худ гиред, пас Шумо вақти зиёдеро аз вақти кории пурқиммати худро аз даст медиҳед, ки он бешубҳа Шуморо ба ҳолати асабонӣ оварда мерасонад.

• *Ба бетартибӣ ҳолати хотима гузоред.* Ба мизи Шумо ё ҷои кориатон назар афканед! Шумо дарк менамояд, ки чизҳои ба Шумо зарурӣ дар кучо ҷойгиранд? Агар аз Шумо ҳуҷҷати заруриро феврал пурсон шаванд- Шуморо зарур аст даст дароз кунед ва онро дастрас намоед, ё ки маҷбуред ҷӣ қадар вақти худро дар ҷустуҷӯи он сарф кунед. Мизи бетартиб ё ҷои корӣ- кушандаи вақти Шумост.

• **Барои иҷрои корҳо ба худ муҳлат гузored**- муҳлати мувофиқро барои ба охир расонидани лоихаи мушаххас аниқ кунед ва ҳаракат кунед дар доираи он иҷро намоед.

• **Почтаи электронӣ ва зангҳои телефониро идора кунед**. Вобаста ба имконият барои хондани почтаи электронӣ ё сӯҳбат бо телефон вақт чудо намоед. Ин хеле аҷиб аст, ки чӣ қадар вақт ба корҳои дуҷумдараҷа сарф мешавад, ба мисоли вақт ёфта почтаро кушодану хондан ва аз рӯи зарурият посух додан, ё ҳангоми иҷрои корӣ муҳим яке ба почта мактуб меояд ё ногаҳон телефон занг мезанад, ана вақтро чи тавр мо аз даст медиҳем.

• **Нақшагирии фаъолиятро истифода намоед**- речаи кориро сохтан ба Шумо барои сарфаи вақт кӯмак расонида метавонад. Нақшагирӣ ба Шумо имкон медиҳад, то вазифаҳои ҳаррӯзаро аз рӯи вақт ва муҳлат ҷо ба ҷо гузored, Шумо метавонед рӯзи худро ба нақша гиред ва вақту соати корииро самаранок тақсим кунед.

• **Аз бисёр ё якчандкора будан дур шавед**. Кор аз болои лоихаҳои гуногун дар як вақту соат – ин тарзи наонқадар самаранокӣ идоракунии вақт мебошад. Шахси ҳамакора-корхояш бекора. Кӯшиш намоед то аввал як лоиха ё корро ба анҷом расонед, сипас ба кори дигар гузаред. Ин самараю сифати истифодаи вақт ва идоракунии бомувафаконаи вақтри Шуморо нишон медиҳад.

Бояд иқрор шуд роҳбарони беҳтарин хусусиятҳои афзалтарини одамонро доранд. Агар сифатҳои беҳтарини инсоният омӯхта чамъ оварда шаванд, барои дар оянда роҳбарони беҳтаринро тарбия кардан имкониятҳо дучанд хоҳад гашт. Баъзе аз ин сифатҳои омӯхта пешниҳод шудаанд, чун дараҷаи маданият ва дониш, симои назаррас, ҳақиқатчӯӣ, ақли расо, ташаббускорӣ, маълумотнокии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, боварии баланд ба хеш...

Ҳарчанд солҳои 40-ум олимони маълумотҳои чамъовардашонро омӯхтанд, дар бораи сифатҳои асосии роҳбар, менечер ва пешвои намоен ба фикри ягона омада натавонистанд. Маълум шуд, ки танҳо 5 ғоизи хусусиятҳои шахсии роҳбарони муваффақро омӯхта тавонистанд. Ниҳоят соли 1948 Стогдил баъди таҳлили зиёд ба хулоса омад, ки омӯзиши сифатҳои шахсӣ натиҷаҳои зиддиятнок доданд. Ў дарк намуд, ки пешоҳангон дар ҳақиқат бо зиёӣ будани худ, дониш, мустаҳкамӣ, ӯҳдадорӣ, фаъолнокӣ, иштироки иҷтимоӣ ва дараҷаи дониши иҷтимоӣ-иқтисодӣ фарқ мекунанд. Вале боз маълум гардид, ки дар шароити гуногун роҳбарони бонуфуз сифатҳои гуногуни шахсиро нишон медиҳанд. Бинобар ин, ба хулосае омад, ки олимони бихевиористӣ имрӯза низ метавонанд ба он ҳамфикр бошанд: «Ҳамаи одамон барои он роҳбар шуда наметавонанд, ки онҳо баъзе хусусиятҳои шахсиро доранд ва бештар худписанду худпарастиро дар ҷои аввал гузоштаанд» [5].

Бояд тазаққур дод, то ҳанӯз барои роҳбарӣ ё роҳбарони босамар маҷмӯи хислатҳои шахсӣ кор карда нашудааст. Дар натиҷа ба хулосае омадан мумкин аст, ки роҳбарии самаранок хусусияти мавридӣ дорад. Бо вучуди ин, худи Стогдилл низ қайд кардааст, ки хулосаи ӯ дар бораи табиати пешоҳангӣ сухани охири буда наметавонад. Ў таъкид кардааст, ки дар шароити гуногун малакаи гуногун ва сифатҳои гуногун талаб карда мешаванд. Дар натиҷа олим ба хулоса омад, ки «сохтори сифатҳои шахсии роҳбар бояд ба сифатҳои шахсӣ, фаъолият ва вазифаҳои тобеон мувофиқ бошад» [5]. Метавон андешаро пазируфт, яъне шахс муваффақ наметавонад буд, агар чамъият муваффақ нест. Ман наметавонам ман буд, агар ман манҳои дигарро эътироф накарда бошам [1].

Яке аз олимони соҳаи иқтисод Мэри Паркер Фоллет гуфта буд, ки маънии идоракунии аз он иборат аст, ки «**корро бо дасти дигарон анҷом диҳӣ**». Роҳбарӣ бо роҳнамоӣ, масъалагузорӣ бо ваколатдиҳӣ, натиҷабахшӣ бо масъулиятшиносӣ, самарабахшии корҳо бо салоҳиятнокӣ алоқаи тарафайн дорад. Аз ин рӯ, мафҳуми ваколатдор кардан- маънии санадеро дорад, ки **коргарро ба роҳбар** табдил медиҳад. Корро шахс иҷро мекунад, таввасути коргузориву ваколатдиҳии роҳбарони асил ва санъату маҳорати шоистаи онҳо. Чи тавре ки дар ҳарбиён мегӯянд: «саломро ба унвонҳо медиҳанд, на ба шахс». Мартабаву нуфузи роҳбарон шуҳрати обрӯи онҳоро ифода менамояд [6].

Санъат ё маҳорати менечер дар муоширати менечер, дар қобилияти таъсиррасонии ғайримустақим ба одамон, ҳидояткунии ӯ ба қору амали самарабахш ва муносибаити дилсӯзона ба қор баъало дида мешавад. Бешубҳа санъати менечер мутаносибии идоракунии расмӣ ва ғайрирасмӣ, ташакулёбии обрӯву нуфузи менечер ва пешсафии уро ифода менамояд.

Оё нақши санъатро дар бадастории самаранокии идоракунӣ барзиёд ҳисоб қардан мумкин аст? Дар менечмент асос- қасбият (**устокорона** қор қардан) аст [7]. Ана дар қист моҳияти қасбият. Муסיқинавозони қасбӣ бисёранд, чун менечерҳо. Аммо санъат ё истеъдоди иҷрои асарҳои муסיқӣ ба нафарони ангуштшумор муяссар мегардад. Агар ин тавр нест, пас санъат наметавонад санъат бошад ва агар воқеан суҳан оид ба устокорона ё қасбият меравад.

Санъати менечерро метавон бо як қанд далел ифода қард. Дар баъзе аз менечерҳо онро метавон зуд эҳсос намуд, дар қисме аз онҳо на. Вай дар фаъолияти менечер доимо иштирок дорад. Вай дар ҳолат суръатбахшӣ қарор дорад. Таҷрибаи қамъшуда ва донишҳои тақмилёфта ба сифати нави худ – санъати идоракунӣ мубаддал мегарданд.

Устокорӣ - ин маҳорати қори босамар, санъат – ин саманокие, ки аз татбиқшавии қобилиятҳои фардии менечер ва шахсияти ӯ пайдо мешавад. Ана дар ҳамин аст фарқият ва алоқамандии устокорӣ бо санъат.

Маҳорату малакаи роҳбарон аз натиҷаи қору амали онҳо, яъне ризоияту қаноатмандии дастақамъонаи қормандон сарқашма мегирад. Музаффарияти қоллектив “соати ситора будан”-и роҳбарон асту хоҳад буд.

"Шахсони доно, оқил ҳастанд ва қамъбият бо шарофати онҳо қаме ҳам бошад пеш меравад. Қасе ғолиб ояд, воқеан қурқувват аст ва бояд ба ӯ тан дод. Қар қӣ бо истодақарӣ, қасорат, иқдомҳои неқбиниона ва фикронии муқбӣ амал қунад, иродаи саҳт дорад. Қасе табиати худро аз даст надиҳад – устувору қовидон аст. Қасе, ки муқдааст, вале фаромӯш нашудааст, вай қовидону бемерг аст "(Лао Тсзӣ) [4].

Ба таҷрибаву малақа ва маҳорати роҳбарони натиҷасозу натиҷабахш мисолҳои зиёдеро метавон ба ёд овард. Як маротиба, Қенри Форд роҳбаронро даъват намуд, ки шӯъбаву соторҳоро сарварӣ меқарданд ва ба таври ногаҳонӣ онҳоро ба сайру саёҳати баҳри Қариб ба муҳлати 2 ҳафта фиристод. Қангоме, ки истироҳат анҷом ёфт ва шахсони роҳбар ба қойҳои қорашон омаданд, онҳоро муқофоти ғайриқашмдошт интизор буд ва аз ин амали Форд ба ҳайрат омаданд. Баъзеи онҳо ба вазифаи баланд таъин шуда буданд ва баъзеи онҳо қурра озод шуданд. Барои қадом амал ё бо қӣ сабаб?

Беҳуда Қенри Фордро ҳамчун як соҳибқор ва донишманди дурандеш нашинохтаанд. Рухсатии ногаҳониро мувофиқи нақшаи таҳияшуда барои фаҳмидани он, ки қӣ гуна қурӯҳҳои қорӣ муқтақилона худашон қор қарда метавонанд ё на пешақӣ фикр намуда буд [3]. Вай роҳбарону менечерҳоеро, ки дар вақти набудани онҳо қормандони тобеъашон натиҷаҳои муваффақ ё назаррасро нишон доданд, онҳоро ба вазифаи баланд таъин намуд, ин маънои онро дорад, ки онҳо боқиқорона қори худро ташқил намудаанд. Агар дастаи бе роҳбар ғайриқаноатбахш қор қарда бошад, ин нишонани он аст, ки ин гуна роҳбар ё сарвар бо вазифаҳои худ қодир ё лоиқ нест. Ин гуна роҳбарон аз вазифа озод қарда шуданд. Ана бо ҳамин тарзу усул **соҳибқор** ба қасбияту ба қӣ қодир будани роҳбарони ширқати худро баҳо меқод. Қадом сифатҳоро бояд роҳбари муваффақ дошта бошад, то дар байни онҳое, ки пас аз сайр ё сайёҳати баҳр Қенри Форд озод қардааст, набошанд.

Ақнун 5 салоҳияти беҳтарини роҳбари муосир "мудир", ташқилотқӣ ва роҳбари оқилу дурандешро баррасӣ меқунем [5].

1. Роҳбарӣ

"Қапитани тиқорат"-и ҳақиқӣ - шахси боқаринок, пешво, роҳбарист, ки қодир ба қабули қарорҳо дар ҳама гуна мушқилот мебошад. Чунин шахс барои диқарон қӣ аст? Қақолати муваффақият. Ғайр аз ин, он қизе, ки ба он пешниҳод меқунад, аҳамият нақорад: ӯ роҳро ба ӯ нишон меқидад, қорро ташқил меқунад, дар қойқирқунии қарҳо, салоҳият

қарор мегирад, ё илҳом мегирад. Муҳим он аст, ки бо роҳбарии ӯ, одамон аз муваффақият ба муваффақият ҳаракат мекунад, танҳо бо муваффақияти муваққатӣ рӯбарӯ мешаванд, ки дар натиҷа ба муваффақияти бештар ноил хоҳанд шуд» [2].

Идоракунии салоҳиятҳои роҳбар-пешво - мунтазам таҳия ва такмил додани салоҳиятҳои идоракунии, рӯз аз рӯз гирифтани иттилооти нав ва баланд бардоштани малакаҳои дар амал татбиқшаванда ба даст оварда мешавад. Комёбиро шахсе ноил мегардад, ки қобилияти якчанд шакли пешсафиро истифода буда метавонад. Он метавонад пешсафии илҳомбахш, масъулиятнок, ғайримутамаказ ё стратегиро ифода кунад.

Шояд, дар баъзе соҳаҳо як шакли пешсафӣ дар шакли эҳтиром, эътимод пайдо кардан зарур бошад. Менечер бояд эҳсос кунад, ки чӣ гуна роҳнамой дар идоракунии ширкати ӯ самараноктар хоҳад буд.

Владимир Тарасов [2] шаклҳои зеринро пешсафиро ҷудо кардааст:

- ҳадафманд (пешво дар нақши пешбарест, ки одамонро ба мақсадҳои умумӣ сафарбар мекунад);
- чараёнӣ (роҳбар дар аксари равандҳо иширок мекунад, ба онҳо нерӯи тоза мебахшад ва фазои муттаҳидшавии комилро эҷод месозад);
- умумӣ (роҳбар дар ҳама масъалаҳо ҷои афзалиятнокро ишғол мекунад);
- мавқеият (инсон дар вақту соати муносиб пешво мешавад, Косаи давр уро хидоят менамояд, ки вақте расида то одамон ӯро пайравӣ кунанд ва ӯ сазовор дарв биронад на баръакс);
- оқилона (одамоне, ки роҳбарро пайравӣ мекунад, мефаҳманд, ки чиро интизоранд ва ба ҳокимияти беэътимоди вай эътиқоддоранд);
- омехта (мақсад дар ин пешсафӣ барои одамон на он қадар ҷолиб аст, балки дар рафти расидан ба он, баъзеҳо мумкин манфиятеро соҳиб шаванд).

Сун Тези оид ба роҳбари намунавай сухан гуфта, пешвоеро дар назар дошт ки ӯ мисли оташ аст - ба ӯ наздик шудан номумкин аст, вале ӯ одамонро ба худ ҷалб мекунад, медонад, ки чӣ гуна шавки онҳоро бедор созад ва сифати хоризма (намунаи ибрат)-ро нишон диҳад. Кушиш намо то аз ту касе чизеро омӯзад, на ин ки ту аз касе чизе омӯзӣ ё вобаста бошӣ.

"Пешво" ин "оташест", ки дар ҷангали торик барои равшанӣ худро машғал месозад [5]. Вай гарм мекунад, муҳофизат мекунад, аммо агар шумо ба он наздик шавед, сухтанатон мумкин аст. Роҳбар таъсири мантиқиро фаъол мекунад ва "лаззати хӯроки пухта дар табақаи ғизо" аст. Бо он, ҳар як идоракуни «хушмаза» мегардад ва маъноӣ дуруст ва роҳи дурустро мегирад.

2. Фикронии стратегӣ

Одамон ба он андешанд, ки ба одамони бузург бахт ҳамеша ёр аст. Аммо ин тавр нест. Танҳо дар сурате, ки одами оддӣ, ба ду хатоғӣ ё ноқомӣ дучор мегардад, кори дигар ё чизи дигарро сар мекунад, аммо шахси бузург пас аз ҳафт ноқомиаш саъю кӯшиши маротибаи 8-умро мекунад ва дар ниҳоят муваффақ мешавад – ин аст андешаи Генри Форд [3]. Мо агар каме мушқилотро эҳсос намоем, аз роҳ ё амали интиҳобкарда мегардем... Пас чӣ гуна метавон муваффақ шуд.

Ин салоҳияти роҳбарӣ имрӯз беш аз пеш арзиш дорад. Он дар муносибати ғайрирасмӣ бо мақсади ҳалли проблемаҳо, тамоюли фарогирӣ ва пешгӯӣҳо зоҳир мешавад. Роҳбар метавонад ба зудӣ пайгирӣ ва мутобиқ ба вазъияти тағйирёбанда, усулҳои нав, роҳҳои нав, ғояҳои шавқовар ва навоарро тавсеа диҳад.

Чунин роҳбар бодикқат тасвироти ҷаҳониро ифода мекунад, дар он камбудихо ва нуқсонҳои пайдошударо аниқ мекунад, онҳоро эътироф мекунад ва ҳатто бештар - уро ҳамчун "сутуни" истифода мекунанд, ки барои баланд бардоштани малакаҳои идоракунии истифода мешавад. Вай ба таври назаррас назоратро истифода карда, ба системаи ҳамачонибаи назорат ва ҳамоҳангӣ таъяс мекунад. ӯ қодир аст, ки ҷаҳонро мулоҳиза кунад, рӯйёҳо ва ояндаро ба даст орад - ин ба ӯ кӯмак мекунад, ки вазифаҳои асосии худро ба нақша гирад ва фаъолияти ширкатро дар роҳи дуруст роҳнамой кунад.

3. Салоҳиятҳои технологӣ ва техникӣ

Имрӯз на балки роҳбарон ҳатто аҳли башар побанди технология ва шайдои воситаҳои технологист. Вақту соати хуморшикани аксари кормадон дар назди компютер ва бо компютер гузарон асту гузарон. Роҳбари ботаҷриба аз техникаи коммуникатсионӣ бархурдор буда, барои мураттаб кардани ҷойҳои корӣ, устокорона технологияҳои муосирро истифода мебарад. Тамоми сарчашмаҳои самаранок идора карда, вақти худро оқилона истифода мекунад.

4. Қобилияти ташкилотчигӣ, кор бо гурӯҳ

Қобилияти идоракунӣ барои ташкили як дастаи ҷамоҳангшуда ба ӯ имкон медиҳад, ки сохтори қолабии ташкилотро таъсис диҳад. Имконияти асосии идоракунӣ қобилият ва хоҳиши кор дар як даста, истифодаи механизми самарабахши ҳавасмандгардонӣ, системаи мукофотҳо ва назорати дохилоро дорад. "Барои ҳавасманд кардани одамон, шумо бояд донед, ки онҳо чӣ меҷаҳанд, ба онҳо чӣ муҳим аст. Пул, касб, рушди шахсӣ? Касоне, ки бо онҳо кор мекунед, медонед, бо онҳо сӯҳбат кунед. Он гоҳ шумо метавонед талабот ва орзуҳои кормандони худро пешгӯӣ кунед [2]. Директори самарабахш қобилияти заиф ва заифии ҳар як кормандро медонад, қобилияти онҳоро таҳлил мекунад ва ҳангоми ҷойгиркунии кормандон дар иҷрои вазифаҳои афзалиятнок ва хурд ба назар гирифта мешавад. Роҳбари хуб аҳамияти баланд бардоштани сатҳи таҳассусиро барои кормандон мефаҳмонад, бинобар ин, ӯ саривақт системаи таълими кадрӣ бо назардошти минтақаҳои афзалиятноки рушд татбиқ карда мешавад.

5. Самаранокии шахсӣ

"Вақте, ки кори худро оғоз мекунӣ, асос он ки кор бояд шавқангез бошад, яъне дар чашми иҷрокунандаҳо дурахш ё чилло пайдо шавад. Ҳама гуна корро ба мисли бо муқобилияту зиддияти дар ҷаҳон бехтарин шудан бояд ҳусни оғоз бахшид. Баландии гузошташуда шуморо маҷбур месозад то баладтар парида аз баландӣ гузашт." Имконияти муошират, қобилияти дурусти «худро» нишон додан, имтиҳони ҳозиразамон ва дақиқ будани баёноти фикрҳо салоҳияти асосии идоракунӣ дар ҳама гуна соҳаи соҳибкорӣ мебошанд. Бо мақсади қонеъ гардонидани "омма" ба таври самаранок гуфтушунид дар дохили кишвар ва берун аз он, қобилияти назарраси психикӣ зарур аст. Барои ҷалб кардани вохӯриҳо, диққати шунавандагон ва эътимоднокии гурӯҳ ба самти дуруст равона карда шавад, зарур аст, ки қобилияти пешниҳоди иттилоот, инчунин малақаҳои идоракунӣ эҳсосот ва зуд таҳлил кардани вазъият зарур аст.

Дар айни замон, бо мақсади рушди тавоноии идоракунӣ барои рушд ва васеъ гардонидани он, самаранокии мо, омӯзиш, ҷалби мустақилият, пешрафти технологияҳои нав ва техникаи пешрафта зарур аст.

На бояд фикр намуд, ки санъати роҳбар – ин танҳо на он чизест, ки ба инсон табиат додааст. Сифати фаъолият, ки санъати менечерро тавсиф медиҳад, пай дар пай, мунтазам пайдо, ташаккул ва вусъат меёбад. Касе намедонад, ки табиат ба ӯ чӣ медиҳад, вале ҳар шахс медонад, ки маҳз таввасути чӣ ӯ ташаккул ёфтааст. Санъати менечер – ин як қанори сифатҳои фардии менечер: маълумот, таҷриба ва мусақилияти фардӣ мебошад.

Нисбати салоҳият, малака ва санъати роҳбар дар муаррифии шахсияти ӯ андешаҳо хеле зиёданд ва қоршиносону равоншиносон дар паи таҳқиқи назару ақидаҳои нав паи қоранд. Дар ҷамъбасти ҷаҳони андешаҳо як чанд ақида перомуни роҳбарони меҳрубону муваффақ ва ҷомеаи ояндасоз бояд иброз намуд: Ман, бо боварии том гуфта метавонам, ки Шумо беҳамтоед ва ба мисли Шумо чунин инсон бо чунин нишондодҳои ақлонӣ зехнӣ ва лидерӣ дар рӯи замин дигар нест, барои он ки Шумо бале маҳз Шумо барои муваффақ шудан ва муваффақ гардидан ба дунё омадаед. Дар вучуди Шумо иқтидорҳо ва нерӯҳои бузурге хобидаанд, ки барои кашф ва баровардани онҳо ба рӯи Замин танҳо ва танҳо як қадам мондааст ва ин қадамро худӣ ҳозир гузореда, барои он ки хушбахтӣ ва муваффақият дар боло Шуморо интизор аст! Аминам ки салоҳияту малака ва маҳорату истеъдоди Шумо баҳри татбиқи музаффариятҳои қодир аст, пас ба пеш биштобед ало эй соҳибони вақт.

АДАБИЁТ

1. Fayol H. «General and Administrative Management», Putman, London.1916.
2. Владимир Тарасов. Управленческое искусство и новое мировоззрение, 2017.
3. Г. Форд. Моя жизнь- моя достижения, перевод Н.Н. Рудницкая, Е.Кочерин, М.: 2013.
4. Дейнл Карнеги. Как наслаждаться жизнью и получают удовольствие от работы перевод с англ. 2016.
5. Крис Макгоф. Искусство управлять © Перевод на русский язык, издание на русском языке, оформление. ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2014.
6. Мирзоалиев А.А., Раҳмонов И.Қ. Таъсири низоми идоракунии сифат ба фаъолияти меҳмонхонаҳо /А.А. Мирзоалиев, И.Қ. Раҳмонов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №1(30)2020, -С. 225-230.
7. Султонов З.С. Особенности обеспечения экономической безопасности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Р.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 202-209.

УДК: 311: 48(575.3)

Субхонкулов И.А., Ходжаев П.Д.

**СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ТРУДА ПЕРСОНАЛА
ОРГАНИЗАЦИЙ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ**

В статье дана статистическая оценка качества труда персонала организаций потребительской кооперации. Авторами предлагается система показателей оценки материального стимулирования персонала организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан. Система показателей оценки материального стимулирования персонала необходимы для разработки корреляционно-регрессионной модели.

Ключевые слова: статистика, анализ, оценка, материальное стимулирование, персонал, качества труда, потребительская кооперация, производительности труда, фонд оплаты труда.

Субхонкулов И.А., Хочаев П.Д.

**БАҲОДИҲИИ ОМОРИИ СИФАТИ МЕҲНАТИ КОРМАНДОНИ ТАШКИЛОТҲОИ
КООПЕРАТСИЯИ МАТЛУБОТ**

Дар мақола баҳодиҳии омории сифати меҳнати кормандони ташкилотҳои кооператсияи матлубот гузаронида шудааст. Муаллифон маҷмуи нишондиҳандаҳои баҳодиҳии ҳавасмандии моддии кормандони ташкилотҳои кооператсияи матлубот пешниҳод намудаанд. Маҷмуи нишондиҳандаҳои баҳодиҳии ҳавасмандии моддии кормандони ташкилотҳои кооператсияи матлубот барои коркарди модели коррелятсионӣ регрессионӣ лозим аст.

Вожаҳои калидӣ: омор, таҳлил, баҳодиҳӣ, ҳавасмандгардонии моддӣ, корманд, сифати меҳнат, кооператсияи матлубот, ҳосилнокии меҳнат, фонди музди меҳнат.

Subkhonkulov I.A., Khodzhaev P.D.

STATISTICAL ASSESSMENT OF LABOR QUALITY OF PERSONNEL OF CONSUMER COOPERATION ORGANIZATIONS

The article provides a statistical assessment of the quality of labor of the personnel of consumer cooperation organizations. The authors propose a system of indicators for assessing material incentives for the personnel of consumer cooperation organizations in the Republic of Tajikistan. The system of indicators for assessing material incentives for personnel is necessary to develop a correlation-regression model.

Key words: statistics, analysis, assessment, material incentives, personnel, labor quality, consumer cooperation, labor productivity, wages fund.

В условиях формирования и развития рыночных отношений всестороннее развитие форм мотивации работников системы Таджикматлубот направлено на повышение качества труда персонала организации, так и улучшение условий труда и заработной платы. Всесторонний анализ функционирующих форм материального стимулирования персонала организации потребительской кооперации дает возможность оценить качества труда персонала организации потребительской кооперации.

Важно отметить, что для эффективного проведения факторного анализа целесообразно использовать индексный метод. Вместе с тем, влияние изменения количество персонала организаций потребительской кооперации на формирование товарооборота, который определяется по формуле [1, С.14]:

$$\Delta T_0 = Ч_6 * B_6 - Ч_0 * B_0 \dots \dots \dots (1)$$

ΔT_0 - изменение величины товарооборота; $Ч_6$ и $Ч_0$ - базисное и фактическое количество персонала организаций потребительской кооперации; B_6 и B_0 - базисная и фактическая среднегодовая выработка персонала организаций потребительской кооперации.

$$\Delta T_0 = ((30605*68,52-30820*68,52) + (30820*48,91-30950*48,91) + (30950*43,59-34631*43,59) + (34631*42,87-34980*42,87) + (34980*26,72-35726*26,72) + (35726*27,18-36185*27,18)) = -228925,35 \text{ тыс. сомони.}$$

Вместе с тем, проведенная оценка влияния численности на производительность труда и товарооборот данных организаций показывает, что ежегодно на данных организациях сокращается численность работников (рисунок 1).

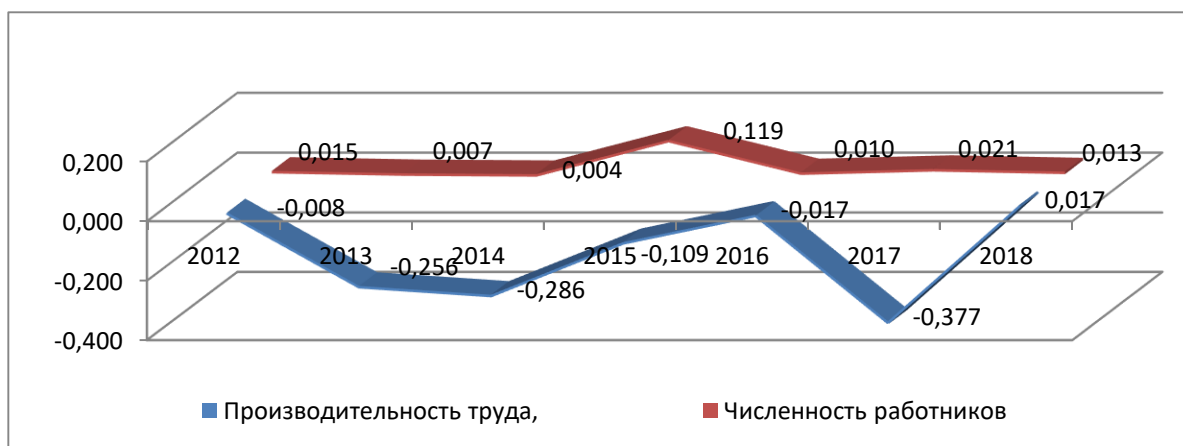

Рисунок 1 - Темп прироста (снижение) производительности труда и численности работников в торговой деятельности системы потребительской кооперации Республики Таджикистан за период с 2012 по 2018 гг.

Важно отметить, что увеличение численности персонала и снижение производительности труда персонала организаций потребительской кооперации предусматривает повышение товарооборота на 37994,67 тыс. сомони. Следовательно, результаты параметров рентабельность персонала и рентабельность торговой деятельности показывают, что торговый персонал функционирует рационально, однако в организациях потребительской кооперации имеются расходы, к числу которых можно отнести фонда заработной платы (рисунок 2).

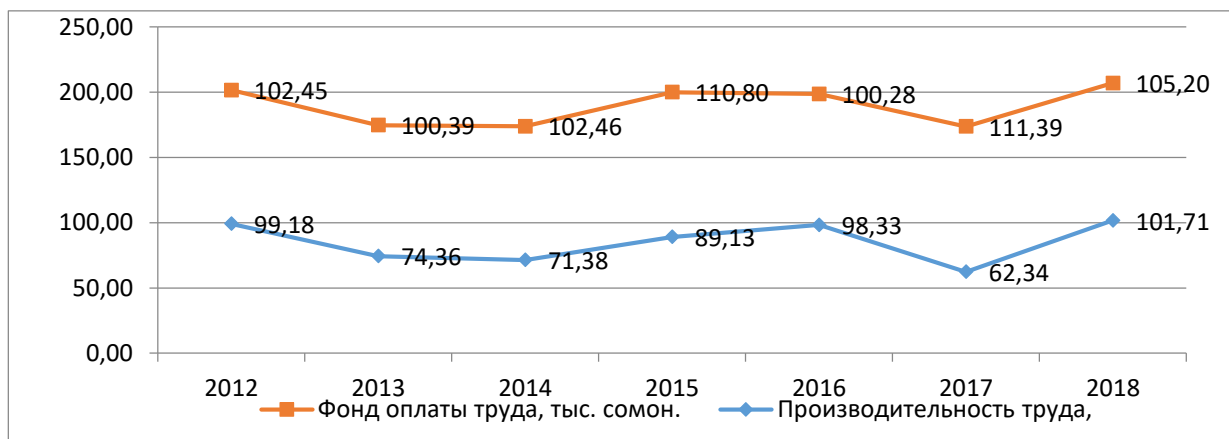

Рисунок 2 - Динамика изменения фонда заработной платы и производительности труда работников в торговой деятельности системы потребительской кооперации Республики Таджикистан

Оценка влияния средней зарплаты на фонд заработной платы показывает, что наблюдается ежегодный ее рост в среднем на 1396 тыс. сомони или на 5,2%.

При этом особый интерес представляет определение такого важного показателя, характеризующей эффективность организаций потребительской кооперации, как зарплатоотдача [2, С.12]:

$$2012\text{г.} - 281998,1 / 30605 = 9,21$$

$$2013\text{г.} - 211176,1 / 30820 = 6,85$$

$$2014\text{г.} - 151381,1 / 30950 = 4,89$$

$$2015\text{г.} - 150966,7 / 34631 = 4,36$$

$$2016\text{г.} - 149945,2 / 34980 = 4,29$$

$$2017\text{г.} - 95465,34 / 35726 = 2,67$$

$$2018\text{г.} - 98347,1 / 36185 = 2,72$$

Результаты расчета зарплатоотдачи свидетельствуют о скачкообразности в развитии торговой системы потребительской кооперации. При этом за анализируемый период наблюдается резкое снижение размера выручки на 1 сомони затрат на заработную плату.

Проведя сопоставительный анализ зарплатоотдачи, производительности труда и фонда заработной платы можно получить такую картину (рисунок 3).

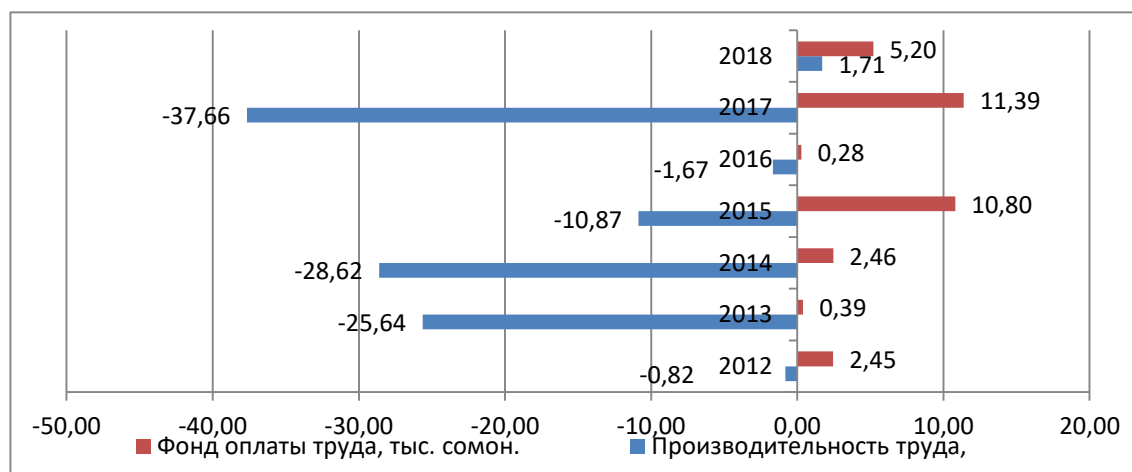

Рисунок 3 - Изменение эффективности материального стимулирования труда в торговой деятельности потребительской кооперации Республики Таджикистан: производительность труда и фонд заработной платы

Важным способом стимулирования персонала организаций потребительской кооперации считается расчет социальных выплат, включающей часть доходов потребительского общества, распределяемого между пайщиками пропорционально их участию в хозяйственной деятельности общества или их паевым взносам.

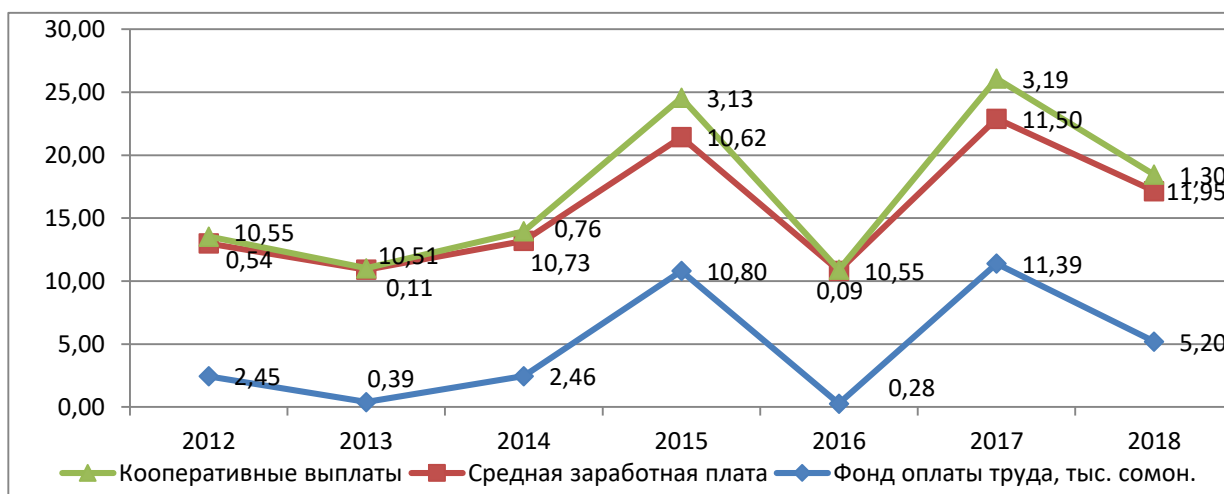

Рисунок 4 - Соотношение темпов прироста фонда заработной платы, средней заработной платы одного работника и размера кооперативных выплат пайщикам потребительской кооперации Республики Таджикистан

Особый интерес представляет анализ влияния исследуемых факторов на экономическую эффективность организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан. При этом среди ключевых параметров, характеризующих устойчивость данных организаций, следует выделить производительность труда и зарплатоотдачу (рисунок 5).

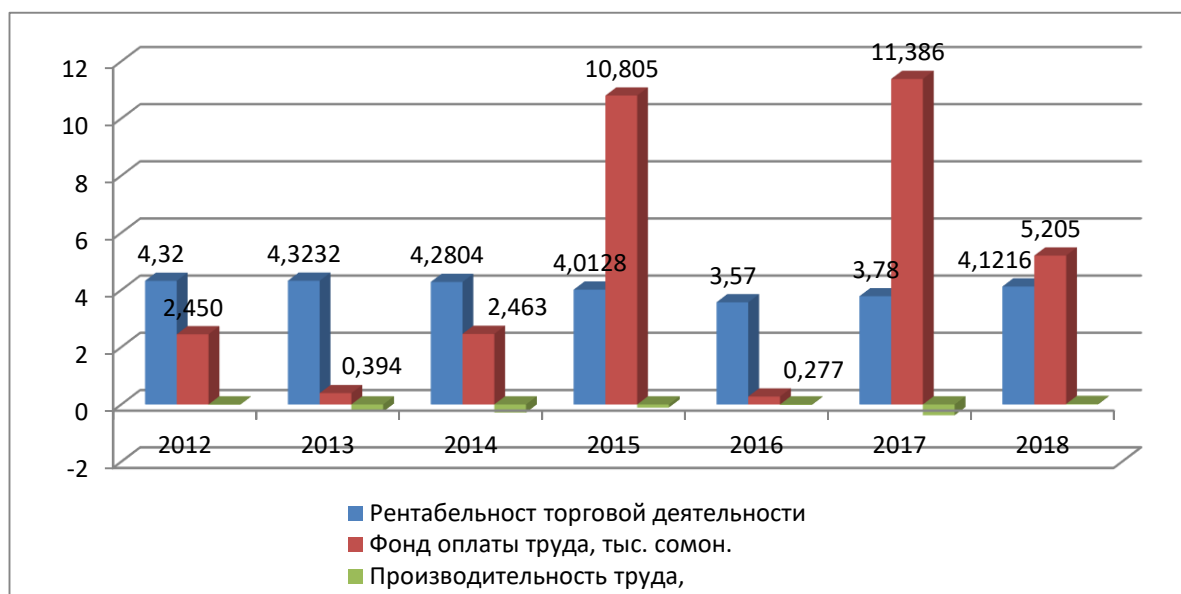

Рисунок 5 - Оценка зависимости материального стимулирования труда работников и его эффективности в торговой деятельности потребительской кооперации Республики Таджикистан за период с 2012 по 2018 гг.

Проведенный анализ показал, что снижение производительности труда торгового персонала сопровождается снижением рентабельности торговой деятельности с 2012 по 2018 гг. на 4,6%.

Важно отметить, что для оценки взаимосвязи материального стимулирования персонала и его эффективностью применяют критерии социальной эффективности зарплаты.

Критерий социальной эффективности зарплаты отражает степень удовлетворенности потребностей зарплатой персонала организаций потребкооперации. Вместе с тем, для обоснования данного критерия следует определить показатель социальной эффективности зарплаты, которая рассчитывается по следующей формуле [3, С.120]:

$$СЭ_i = \frac{ЗП_{отч}}{МРОТ} \quad (2)$$

где, $СЭ_i$ - показатель, социальной эффективности зарплаты; $ЗП_{отч}$ - средняя зарплата; МРОТ - минимальный размер оплаты труда .

$$СЭ_{2012} = \frac{915,98}{200} = 4,58$$

Аналогично рассчитываем данный показатель за другие периоды времени (рисунок 6).

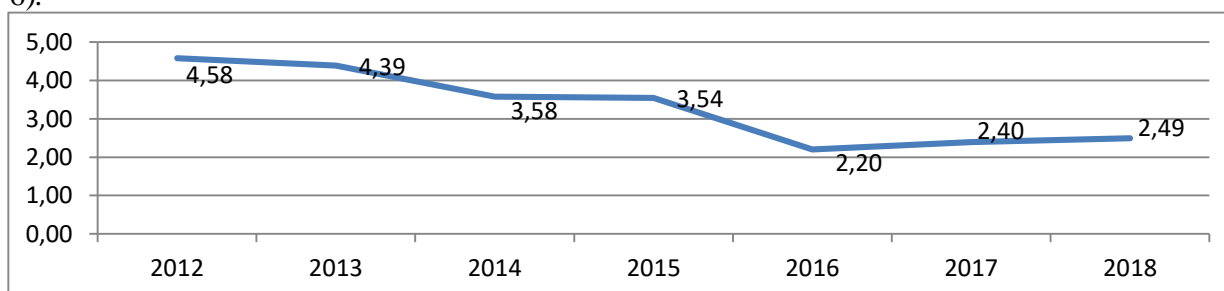

Рисунок 6 - Динамика изменения социальной эффективности зарплаты торгового персонала организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан

Проведенный нами анализ динамики изменения социальной эффективности зарплаты торгового персонала (рис.6) показывает, что наблюдается закономерность снижения параметра социальной эффективности вплоть до 2016 года, что линейно соответствует тенденциям изменения зарплатоотдачи. Вместе с тем, начиная с 2016 года, наблюдается тенденция увеличения зарплатоотдачи и социальной эффективности зарплаты размере 0,05 и 0,09.

Критерий социальной эффективности зарплаты определяется как отношение минимальной зарплаты и средней зарплаты с учетом требований Международной организации труда (не менее 60%) [3, С.121].

Следует отметить, что на основе расчета критерий социальной эффективности зарплаты можно отметить, что за анализируемый период в 2018 году (62,23%) данный критерий достиг минимального порога, в 2017 году (59,91%) близок к требуемому порогу. В других случаях данный параметр изменяется от 54,93% (в 2016 г.) до 57,25% (в 2012 г.).

Вместе с тем, оценить противоречие возможно посредством расчета коэффициента социальной эффективности зарплаты торгового персонала, которая определяется по формуле [4, С.12; 5, С.17]:

$$K_{\text{сэ}} = \frac{CЭ_i}{KC} \quad (3)$$

где, $K_{\text{сэ}}$ - коэффициент, социальной эффективности зарплаты; KC - критерий социальной эффективности зарплаты.

С учетом расчета критерий социальной эффективности зарплаты необходимо отметить, что зарплата торговых работников организаций потребительской кооперации не реализует ее стимулирующую функцию, так как ее пороговое значение за анализируемый период не превысил единицу (рисунок 7).

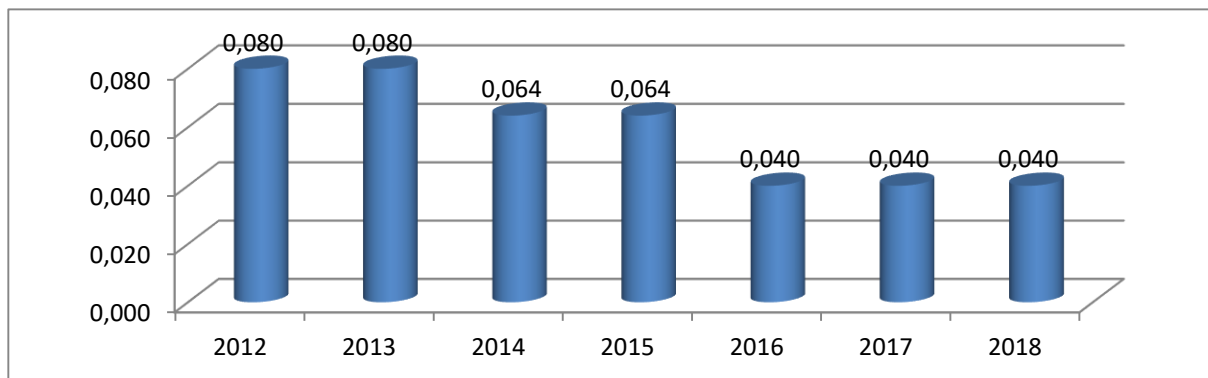

Рисунок 7 - Изменение коэффициента социальной эффективности заработной платы торгового персонала организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан

Важно отметить, что предлагаемая методика способствует адекватной оценке социальной эффективности зарплаты в организациях потребкооперации.

С целью адекватной оценки стимулирующей функции зарплаты и ее взаимодействия с эффективностью данных организации следует дать оценку качества трудовой деятельности работников [6, С.15; 7, С.17].

Оценка качества труда персонала осуществляется как соотношении рентабельности фонда зарплаты и рентабельности торговой деятельности.

Таблица 1. - Показатели эффективности труда персонала организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан

№ п/п	Наименование показателя	Период, год							Сред. значение, %
		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	Рентабельность фонда заработной платы, %	13,3	10,4	7,25	6,84	6,09	3,76	4,07	7,39
2	Рентабельность торговли, %	4,32	4,32	4,28	4,01	3,57	3,78	4,12	4,06
3	Качество труда (стр.2/стр.1*100)	32,48	41,54	59,03	58,63	58,62	100,53	101,23	64,58

Источник: расчеты авторов

Проведенная оценка качества трудовой деятельности персонала показывает, что оно не отвечает нынешним требованиям функционирующего рынка труда. В настоящее время рынок труда предъявляет большие требования к квалификации и качеству труда персонала организаций потребительской кооперации Республики Таджикистан.

На основе анализа экономической литературы [8, С.110; 9, С.572; 10, С.128; 11, С.110] нами предлагается следующая система показателей оценки материального стимулирования персонала (рисунок 8).

Рисунок 20. Система показателей оценки материального стимулирования персонала

В целом, система показателей оценки материального стимулирования персонала необходимы для разработки корреляционно-регрессионной модели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адова, И.Б. Управление вознаграждением перс
2. онала организации [Текст]: автореф.дис. ... д.экон.н. / И.Б. Адова. - Томск, 2010. - 46с.
3. Белавин, Д.Я. Взаимосвязь заработной платы и производительности труда в инновационной экономике [Текст]: автореф.дис. ... канд.экон.наук / Д.Я. Белавин. - Казань, 2008. – С. 13.
4. Белавин, Д.Я. Заработная плата в условиях исчерпания резервов восстановительного роста [Текст] / Д.Я. Белавин // Вестник Казанского государственного аграрного университета. Казань. - 2008. - Т.8 - №.2 - С. 12.
5. Еникеева, Г.А., Польская Г.А. Материальное стимулирование как фактор устойчивого развития кооперативной торговли [Текст]: монография / Г.А. Еникеева, Г.А. Польская. – Белгород: Кооперативное образование, 2007. – 241 с.
6. Польская, Г.А. Материальное стимулирование труда как фактор динамичного развития торговли потребительской кооперации [Текст]: автореф.дис. ... канд.экон.наук / Г.А. Польская. Белгород, 2008г. – С. 16.
7. Прокопьева, Т.Н. Управление материальным стимулированием труда на материалах торговли потребительской кооперации [Текст]: автореф.дис. ... канд.экон.наук /Т.Н. Прокопьева. - Чебоксары, 2000. – С. 14.
8. Ткаченко, А.А. Организация оплаты труда работников сферы услуг (на примере предприятий торговли) [Текст]: дис. ... канд.экон.наук: 08.00.05 /А.А. Ткаченко. Саратов, 2002. - 181с.
9. Ходжаев П.Д., Субхонкулов И.А. Исследование некоторых принципов вознаграждения персонала в системе потребительской кооперации. Вестник Таджикского государственного университета коммерции (научный журнал)/ Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: 2020. № 1; С. 107-112.
10. Ходжаев П.Д., Субхонкулов И.А. Особенности материального стимулирования труда в системе потребительской кооперации. Журнал аудит и финансовый анализ: экономика, наука, технологии (научный журнал). - Москва: 2017. № 3. - С. 569-573.
11. Ходжаев П.Д., Субхонкулов И.А. Современные тенденции и проблемы развития системы потребительской кооперации в Республике Таджикистан. Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: Сино, 2017. № 2/8 - С. 124-133.

УДК 330

Мирсаидов А.Б., Мирсаидов Ф.А.

**ПОСТУЛАТҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ НАЗАРИЯИ МАТРИТСАИ
ИНСТИТУТСИОНАЛӢ**

Дар мақола дар доираи муносибати тамаддунӣ моҳият ва заминаҳои ташаккулу рушди назарияҳои матритсаи институтсионалӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Асоснок карда шудааст, ки мафҳумҳо ва назарияҳои матритсаи институтсионалӣ ба постулати аввалияи назариявӣ ва мавқеи иҷтимоиву иқтисодӣ асос ёфтаанд, ки онҳо инчунин нақши аксиомаҳои маъруфро низ мебозанд. Муаллифон ба парадигмаи объективистӣ, ки тибқи он низоми иҷтимоиву иқтисодӣ ва умуман ҷомеа ҳамчун воқеияти объективӣ амал карда, новобаста аз ирода ва хоҳиши субъектҳо вучуд дошта, мувофиқи қонунҳои худ инкишоф меёбаду асосҳои ташаккули назарияи матритсаи

институционалиро (сегонаи зернизомҳои ҷамъият – иқтисод, сиёсат ва идеология) ташкил медиҳад тавҷӯҳи ҷиддӣ додаанд. Сипас, парадигмаи субъективистӣ, ки ҷомеа, низомии иҷтимоию иқтисодии он ҳамчун сохтори иҷтимоиву гурӯҳӣ, субъектӣ – рафторӣ, ва мавҷудият ва фаъолияти он ҳамчун ҳамкорӣ миёни унсурҳои сохторӣ ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ баррасӣ мешаванду ташаккулу рушди сохтори институционалиро мусоидат менамоянд, мавриди омӯзиш қарор доданд.

Калимаҳои ғиреҳӣ: ҷомеа, иқтисодиву иҷтимоӣ, иқтисоди миллӣ, сотсиологияи иқтисодӣ, институт, матритсаи институционалӣ, сохтори институтсионалӣ, пардигмаи обективисти ва субъективистӣ ва ғ.

Мирсаидов А.Б., Мирсаидов Ф.А.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ МАТРИЦЫ

В статье исследуются сущность и основы формирования и развития теорий институциональной матрицы в контексте цивилизованных отношений. Утверждается, что концепции и теории институциональной матрицы основаны на исходном теоретическом постулате и социально-экономической позиции, которые также играют роль популярных аксиом. Авторы ссылаются на объективную парадигму, согласно которой социально-экономическая система и общество в целом выступает как объективная реальность, существует независимо от воли и желания субъектов, развивается по ее законам и составляет основу институциональной Матричная теория (трио общества - экономика, политика и идеология) представляет серьезный интерес. Затем субъективная парадигма, которая рассматривает общество, его социально-экономическую систему как социальную и групповую структуру, субъект-поведение, его существование и деятельность как сотрудничество между структурными элементами или социальными группами и способствует формированию и развитию институциональной структуры.

Ключевые слова: общества, социально-экономическая система, национальная экономика, экономическая социология, институциональная матрица, институциональная структура, парадигмы объективизма и субъективизма и тд.

Mirsaidov A.B. Mirsaidov F.A.

BASIC POSTULATES FORMATION OF INSTITUTIONAL MATRIX

The article, in the framework of the civilizational approach, examines the content and prerequisites for the formation and development of the institutional matrix of society. It is substantiated that the concept and terms of the institutional matrix are based on the fundamental teretic postulates and the historically formed socio-economic system, which at the same time plays the role of an axiom. The authors paid the main attention to the paradigms of objectivism, according to which the socio-economic system and society as a whole is understood as an objective reality that functions independently of the will and actions of agents, participants in social relations and determines the basis for the formation of an institutional matrix (the triad of the subsystem of society - economics, politics and ideology). Further, the paradigm of subjectivism is considered, within the framework of which the social-group, subjective-behavioral structure of society, and its existence and functioning, the interaction between structural elements or social groups, which determines the formation of the institutional structure of the socio-economic system of society, is considered.

Key words: societies, socio-economic system, national economy, economic sociology, institutional matrix, institutional structure, objectivism and subjectivism paradigms, etc.

Дар Стратегияи милии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таъкид шудааст, ки “ҳалли бомуваффақияти масъалаҳои рушди минбаъда пеш аз ҳама бо фаъолияти самараноки низоми идоракунии давлатӣ, ки дар истифодаи якҷояи оқилонаи усулҳои мустақим ва ғайримустақими танзими равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ асос ёфтааст, алоқаманд мебошад. Шаффофият ва ҳисоботдиҳии фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ бояд асоси модели идоракунии технократӣ ва меритократӣ (шоистасолорӣ) гардад, ки қобилияти таъмин намудани рушди пешгирикунанда, индустриалӣ ва инноватсионии кишварро дорост”[4]. Ҳалли масъалаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ минбаъдаи Тоҷикистон пеш аз ҳама аз ташаққули рушди сохтори институционалии ҷомеа, иқтисоди миллии он, ки дар доираи матритсаи институционалии ҷомеа навини мо сурат мегирад. Бинобар он омӯзиши моҳият, сохтор ва хусусиятҳои вижагии ташаққули рушди матритсаи институционалии мамлакат, ки аз сифатҳои тарзу услуби истеҳсолоти осеёӣ бармеояд, хеле зарур аст. Зеро натиҷаҳои назарияию таҷқиқи ин масъала асосҳои концептуалии ташаққули рушди сохтори институционалии низоми иҷтимоӣ иқтисодӣ ва қабули қарорҳои асосноки идораи давлатиро таъмин менамоянд.

Ҳар як даврони рушди инсониро бо параметрҳои гуногуни миқдорӣ ва сифатӣ: намудҳо ва технологияҳои фаъолияти истеҳсолӣ, навъи фаъолият, навъи маскуншавӣ, тамаддуни миллат, фарҳанг, хусусиятҳои мардумшиносӣ, навъи тафаккури динӣ, шаклҳои ҳукмронии ҳокимият ва ғайра тавсиф кардан мумкин аст. Ин параметрҳо дар асоси ташаққули муносибатҳои гуногун ба даврандозиҳои рушди ҷамъиятӣ қарор доранд. Ҳамаи ин муносибатҳоро ба ду муносибати умумитар: форматсионӣ ва мутамаддин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Дар муносибати форматсионӣ вазъи форматсияи иҷтимоӣ-иқтисодӣ мавқеи марказиро ишғол карда, таърифи марҳилаҳои рушди ҷамъиятӣ аз рӯи чунин меъёр, аз қабилҳои тарзи истеҳсолот муайян карда мешавад. Карл Маркс форматсияи иҷтимоӣ-иқтисодиро ҳамчун “ҷомеае, ки дар зинаи муайяни рушди таърихӣ, ки бо хусусияти хоси фарқкунанда қарор дорад”[6] тавсиф медиҳад. Тарзи истеҳсолот ҳамчун меъёри рушди он бо ягонагии таърихан мушаххаси қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ (иқтисодӣ) муайян карда мешавад[1]. Аммо бояд қайд кард, ки тарзи истеҳсолот маънои на танҳо тарзи мушаххаси истихроҷ ва табдилдиҳии моддаи табиатро дорад, балки ҳамчун тарзи маҳсули азхудкунии меҳнати кормандон ва натиҷаҳои он хизмат мекунад, ки аз шакли моликият ба воситаҳои истеҳсолот ва шакли ҷамъиятии меҳнати муқаррар кардашуда бармеояд.

Концепсияи ташаққули форматсионӣ – марҳилавии рушди ҷомеаи инсонӣ дар асарҳои К. Маркс ба таври васеъ инъикос ёфтааст. Маркс дар асарҳои худ пайдоиши форматсияҳои ибтидоӣ (архаистӣ) ва дуумдараҷаи ҷамъиятиро фарқгузорӣ карда, баъдтар, дар асарҳои намояндагони марксизм муносибати форматсионӣ мушаххастар карда шуд. Яъне панҷ усули истеҳсолӣ ё форматсияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ зерин: ҷомеаи ибтидоӣ, ғуломдорӣ, феодалӣ, капиталистӣ ва коммунистӣ фарқгузорӣ карда шуданд. Нақши муайянкунандаи иқтисод (истеҳсолоти моддӣ) ва хусусиятҳои иҷтимоӣ синфҳои ҷомеа ба сифати хусусиятҳои муҳими таснифи мазкур хизмат намуданд.

Аммо, дар замони муосир постулатҳои нақши пешбари истеҳсолоти моддӣ ва зиддияту муборизаи қувваҳои қутбии иҷтимоӣ ҳамчун қувваи пешбарандаи рушди тадриҷан аз воқеият дур шуданд. Дар шароити муосир ба раванди рушди ҷамъиятӣ беш аз пеш омилҳои ғайрииқтисодӣ таъсир расонида, зиддиятҳои синфӣ бо ихтилофҳои иҷтимоӣ ва мазҳабӣ «пӯшида мешаванд». Аз ин рӯ, дар доираи муносибати соф форматсионӣ дар фаҳмиши ҷомеаи муосир ҳамчун якпорчагӣ ва арзёбии рушди он мушкилот ба вучуд омаданд.

Дар робита ба ин, муносибати дигар ба тавсифи таърихи рушди ҷомеа, ба ном *муносибати тамаддуни* ба вучуд омад. Ин муносибат нисбат ба муносибати форматсионӣ васеътар мебошад. Дар ин муносибат дар занҷираи рушди иҷтимоӣ ба ғайр аз равандҳои иқтисодӣ омилҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва хусусан фарҳангӣ низ ба назар гирифта

мешаванд. Таваҷҷух ба мураккабӣ ва гуногунчанбагии инсон ва ҷомеаи инсонӣ тамаркуз ёфта, раванди рушд дар низоми ҳамбастагӣ ва муттасили аз нигоҳи ҷамъоварии сармояи фарҳангӣ ва иҷтимоӣ (сарвати маънавӣ ва моддӣ) баррасӣ мешавад, ки нақши арзишҳои умумибашарӣ ё иҷтимоиро дар худ инъикос мекунад. Дар доираи муносибати мазкур иқтисодиёт ҳамчун як ҷузъи фарҳанг ва тамаддуни миллӣ баррасӣ мешавад, ки бо маҷмӯи арзишҳои фарҳангии мазкур, ки дар ҷомеа маҳлул мешавад, ҳамбаста мебошад. Дар асл, иқтисодиёт, назар ба он, ки дар бораи он аксарият фикр мекунад, мафҳуми васеътар буда, оқилӣ, мақсаднокӣ, ҳамоҳангӣ, зебоиро дар бар мегирад. Муҳаққикон дар заминаи муносибати тамаддуни ҷанбаҳои гуногун ва дараҷаи рушди ҷомеаро дар заминаи таърихӣ тавсиф кардаанд. Дар ҷаҳорҷӯби ҷунин муносибат дар адабиёти илмӣ дар ибтидо ду давра фарқгузори карда шуданд – давраи тӯлонии тамаддуни архаикӣ ва марҳилаи тамаддуни муосир, ки давраи 2 ҳазорсоларо дар бар мегирад. Имрӯз инҷунин марҳилаи сеюм – марҳилаи тамаддуни навро, ки дар ибтидои асри XXI фаро расид, фарқгузори мекунад. Илова бар ин, ҳафт – ҳашт тамаддуноҳои дигар низ воҷеҳанд, ки вобаста аз меъёри интихобшаванда таснифу фарқ мекунад. Ҳамин тавр, ягонагӣ дар доираи муносибати тамаддуни, ки бо мураккабӣ, ғунҷоишӣ ва номуайяни дар мафҳуми «тамаддун» муайян мешавад, вучуд надорад.

Агар муносибатҳои форматсионӣ ва тамаддуниро аз нигоҳи категорияи вақт дар заминаи таърихӣ тавсиф намоем, рушди он возеҳтар ба назар мерасад. Амсилаи форматсионӣ – марҳилавии рушди ҷомеа дорои тасавури хаттӣ дар бораи вақт буда, мувофиқи он таърихи ҷомеаи инсонӣ раванди диалектикий тағйироти пайдарҳами тарзи истеҳсолот, форматсияҳои иҷтимоиву иқтисодӣ мебошад. Аммо, дар шароити муосир мавқеъ ё андозаи дигаре ба таври возеҳ зоҳир мешавад, ки тибқи он мабдаи ба таври тӯлонӣ амалкунанда (ҳарчанд на ҳамеша намоён аст) динамика ва ё рушди ҳаёти ҷомеа мебошад, ки дар ниҳояти қор ба сифати муайянкунанда амал мекунад. Дар таърихи рушди ҷомеа, гарчанде ки иқтисод – тарзи истеҳсолот ва сиёсат бо сабаби пиршавии маънавӣ ё тағйирёбии ҷобачокунии қудратҳо дар натиҷаи инқилоб ё ислоҳот мемиранд, аммо, дар тамаддун, вақт боқӣ монда, ҷамъ мешавад. Тамаддуноҳо, гарчанде мавриди тағйиротҳо қарор мегиранд, аммо нуктаҳои муҳимтарини онҳо боқӣ хоҳанд монд, бинобар ин ҷаҳони муосир ҳамчун ҷойгиркунандаи ҳам гузашта, ҳам имрӯз тавсиф меёбад. Ҷунин фаҳмиши вақт дар муносибати тамаддуни – даврӣ, ки аз Афлотун, Вико ва дар замони муосир – аз Питирим Сорокин ва А.Ч. Тойнби, Л.Н. Гумилёв бармеоянд, инъикос меёбад.

Дар доираи муносибати тамаддуни дар шароити муосир мафҳумҳо ва назарияҳои матритсаи институтсионалӣ рушд карданд. Мафҳумҳо ва назарияҳои матритсаи институтсионалӣ ба се постулати аввалияи назариявӣ, се мавқеи иҷтимоиву иқтисодӣ асос ёфтаанд, ки инҷунин нақши аксиомаҳои маъруфро мебозанд.

Аввалан, ин назария дар доираи парадигмаи объективистӣ ташаккул ёфтааст, ки тибқи он низоми иҷтимоиву иқтисодӣ ва умуман ҷомеа ҳамчун воқеияти объективӣ амал карда, новобаста аз ирода ва хоҳиши субъектҳо вучуд дошта, мувофиқи қонунҳои худ инкишоф меёбад. Дуюм, мафҳуми ниҳоди асосӣ истифода мешавад, ки дар худ шаклҳои амиқи таърихан устувори муносибатҳои иҷтимоию иқтисодиро, ки ҳамгироии иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҷомеаро дар маҷмӯъ ҳамчун як қизи том таъмин менамоянд, инъикос мекунад. Сеюм, тезиси сегонаи зернизомҳои ҷамъият – иқтисод, сиёсат ва идеология эътироф шудааст, ки дар натиҷаи ҳамкориҳои онҳо ягонагӣ ва тамомияти ҷомеа таъмин карда мешавад, ки шароити муҳимро барои рушди устувори иҷтимоиву иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Дар доираи *парадигми объективистӣ* низоми иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷомеа дар маҷмӯъ ҳамчун воқеияти объективӣ фаҳмида мешавад, ки новобаста аз ирода ва амали агентҳо ва иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ фаъолият мекунад. Ҷомеа аз сохтори иҷтимоӣ – иқтисодӣ иборат буда, мавҷудияти он аз рафтори агентҳои мушаххас ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар вақти додашуда вобаста намебошад.

Ин чунин маъно дорад, ки муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, новобаста аз он, ки чӣ тавр ва кадом агентҳои мушаххас бо ҳамдигар ҳамкорӣ мекунад, ташаккул меёбанд [4]. Чомае дар ин ҳолат воқеият буда, худ ба худ вучуд дошта, тибқи қонунҳои худ рушд мекунад, ва агентҳо бошанд, меқӯшанд, ки қонуниятҳои ин рушдро дарк карда, фаъолиятҳои худро ташкил намуда, мутобиқи онҳо амал кунанд, ё бо дарки он амал кунанд, ки ба таври объективӣ як қувваи мустақил вучуд дорад, ки онро ба ҳисоб гирифтани лозим аст. Дар самти мазкур парадигмаи объективистӣ – ин назарияи тарзҳои истеҳсолоти К.Маркс мебошад, ки дар доираи материализми таърихӣ ташаккул ёфтааст.

Тибқи парадигмаи субъективистӣ, чомае, низоми иҷтимоию иқтисодии он ҳамчун сохтори иҷтимоиву гурӯҳӣ, субъектӣ – рафторӣ, ва мавҷудият ва фаъолияти он ҳамчун ҳамкорӣ миёни унсурҳои сохторӣ ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ баррасӣ мешаванд. Мутобиқи муқаррароти парадигмаи мазкур, навъи низоми иҷтимоию иқтисодии чомае дар заминаи хусусиятҳои ҳамкориҳои агентҳо, муносибатҳои иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятӣ – иқтисодӣ, манфиатҳо ва хусусияти рафтори онҳо тавсиф ёфта, ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, маҳз рафтори субъектҳо ё агентҳои муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ бояд объекти асосии таҳқиқот гардад. Дар ин самт, типологияи фаъолияти иҷтимоии М. Вебер, мафҳуми одатсозӣ (ҳабитулизатсия) ва дар заминаи он назарияи ташаккулёфтаи «сохтори иҷтимоии воқеият»–и П. Бергер ва концепсияҳои мактаби рафтории (бихевористии) Г. А. Саймон [2], ки хусусияти рафтори агентҳои иқтисодиро муайян мекунад, бихеворизми иҷтимоии Ч. Г. Мид, ки минбаъд аз ҷониби Г. Блумер инкишоф дода шуд, ва ғайра саҳми намоёндагоне мебошад, ки парадигмаи субъективистиро дар назарияи иқтисодӣ ҷониборӣ мекунад.

Фарқият ва ягонагии ин парадигмаҳои алтернативиро батафсил дида мебароем. Тавре маълум аст, объекти асосии таҳқиқот дар иқтисодиёт омӯзиши муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ мебошад, ки дар соҳаи бозтавлиди муносибатҳои иҷтимоӣ, неъматҳои иқтисодӣ ба маънои васеи он ташаккул меёбанд. Тибқи анъанаи ташаккулёфта он бо ду роҳ – ҳамчун ҷанбаи технологияи раванди истеҳсолот, ва дигарӣ – ҳамчун муносибатҳои устувори иҷтимоӣ, ки онро ташкил медиҳанд, яъне ҳамчун ҷанбаи институтсионалӣ, баррасӣ мешавад. Аз ин рӯ, таърихан дар назарияи иқтисодӣ дар таҳқиқи чомае ду равияи бартаридошта, ду парадигмаи асосии методологӣ ташаккул ёфтанд. Дар доираи муносибати объективистӣ истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҳамчун низоми барпошудаи иҷтимоӣ – иқтисодӣ баррасӣ мешавад, ва ба сифати предмети иқтисодиёт бошад, омӯзиши динамикаи ин низом, унсурҳои ба ҳам алоқаманди онҳо, даврҳо ва марҳилаҳо дар гардиши даврӣ, инчунин муносибатҳо ё ниҳодҳои устувори таърихан ташаккулёфта амал мекунад. Аз ин нуқтаи назар, низоми иҷтимоию иқтисодии кишвар ҳамчун макросохторе, ки ба таври объективӣ вучуд дорад, баррасӣ мешавад. Дар ҳудуди муайян ин сохтор доимо бозтавлид гардида, дар фосилаи вақт, сарфи назар аз он, ки зухуроти берунаи он доимо тағйир меёбанд, бетағйир боқӣ мемонад. Дар ин ҳолат муносибати низомӣ ба баррасии чомае хос аст, зеро дар доираи парадигмаи объективӣ равандҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ асосан дар макросатҳ баррасӣ мешаванд. Аз ин рӯ, таъкиди асосӣ ба омӯзиши қонунҳои иқтисодӣ ва қонуниятҳои умумии рушди низоми иҷтимоию иқтисодии чомае дар маҷмӯъ карда мешавад.

Дар доираи муносибати субъективистӣ тавачҷуҳи асосӣ ба таҳқиқи маҷмӯи гурӯҳҳои иҷтимоӣ, синфҳои низоми иҷтимоӣ – иқтисодӣ зоҳир карда мешавад. Ба сифати объекти асосии омӯзиш рафтори иқтисодӣ ва соҳаи муносибатҳо ва ҳамкориҳои мустақими агентҳо, муносибатҳои байнишахсиятӣ, иртиботот ва фаъолияти рӯзмарраи фард, вазъи иҷтимоию иқтисодии он ва ғайра амал мекунад. Ҳамин тарик, чунин муносибат самти амалӣ дошта, аз ин рӯ онро микроиқтисодӣ номидан мумкин аст, зеро он ба баррасии равандҳои микроиқтисодӣ нигаронида шудааст.

Ин парадигмаҳо печуб мехӯранд ё якдигарро пурра мекунад. Масалан, К.Маркс тавонист сохтори чомае ва истеҳсолотро дар ягонагии он таҳқиқ кунад: ҳамзамон ӯ ниҳодҳо ва сохторҳои онро ташаккулдиҳанда, инчунин рафтори синфҳои ҳамкорикундаи агентҳоро

омӯхтааст, ки аз истифодаи ин ё он муносибатро дар доираи маҷмӯи мафҳумҳое, ки ба концепсияи ҳар як муносибат мувофиқат мекунад, гувоҳӣ медиҳад. Дар доираи парадигмаи объективистӣ Маркс сохтори ҷамъиятҳои капиталистӣ, зарурати тағйир ё ивази тарзҳои истеҳсолотро мавриди омӯзиш қарор дод. Дар ин ҷо вай мафҳумҳои «қувваҳои истеҳсолкунанда», «муносибатҳои истеҳсолӣ», “зерсохтор ва болосохтор” (базис ва надстройкаи), «тақсимои ҷамъиятии меҳнат» ва ғайраҳоро истифода бурд. Дигаргунӣ, ки дар ҷомеаи капиталистӣ ба амал меомаданд, ва сабабҳои онҳоро ӯ дар доираи парадигмаи субъективистӣ таҳқиқ карда, дар ин ҷо низ ӯ мафҳумҳои «муборизаи синфӣ», «манфиати иҷтимоиву иқтисодӣ», «зиддияти синфҳо ва манфиатҳо», «ҳавасмандӣ» ва ғайраҳо истифода бурдааст.

Ҷоҳҳои олимони – иқтисодчиёни ватанӣ дар давраи шӯравӣ мувофиқи анъанаҳои марксистӣ рушд карданд, гарчанде ки онҳо мавҷудияти парадигмаи объективистӣ ва субъективистӣ ва самтнокии гуногуни таҳқиқоти гузаронидашавандаро ҷониборӣ мекарданд, аммо асосноккунии ин парадигмаҳо дар концепсияҳои материализми таърихӣ асос ёфта буд, ки аз муқаррароти марксистӣ маншаъ гирифта, асоси методологии иқтисодии сиёсии шӯравиро муайян мекард. Дар қорӣ К.Маркс ду параметри асосӣ муайян карда шудаанд, ки майдони эҷодиёти аъзоёни ҷомеа, фардҳоеро, ки таърих меофаранд, маҳдуд месозанд. Параметри якум ба имкониятҳои шахсии одамон марбут аст. Параметри дуввум бо шароити иҷтимоӣ ва муҳите, ки онҳо дар он зиндагӣ ва фаъолият мекунанд, алоқаманд аст. Ба охири инчунин хусусияти сохторҳои ҷамъиятӣ, ки аз гузашта мерос гирифта шудаанд, низ мансуб аст.

Воқеан, ҷудо шудани парадигмаҳои объективистӣ ва субъективистӣ дар сабабҳои ҳам объективӣ, ҳам субъективӣ асос ёфтааст. Чунин тақсимои, аз як тараф, аз дастгоҳҳои воқеии мавҷудаи низомии иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа, сохторҳои устувори ба таври мунтазам ташаккулдиҳандаи он, ки дар доираи он фаъолият ва ҳамкориҳои агентҳо сурат мегиранд, бармеояд. Аз тарафи дигар, ташаккули ду парадигмаи номбаршуда дар хусусиятҳо, муносибатҳо ва тафаккури муҳаққиқон – олимоне асос меёбад, ки мехоҳанд сохтор ва ҷанбаи фаъолияти доимо тағйирёбандаи таърихи инсон ва низомии иҷтимоиву иқтисодиро дарк намоянд. Ба ин хусусиятҳои тафаккури илмӣ А. Маслоу эътибор додааст. ӯ дар олимони тарзи истифодаи усули таҳлилӣ ва синтетикӣ дар сохтани концепсияҳо фарқгӯзорӣ мекард [5]. Ба ақидаи ӯ, дар як қутб ҷанбаи воқеии инсон ва ҷомеаи инсонӣ, дар дигарӣ – ҷанбаи идеалӣ, абстрактӣ, ниҳонӣ таҳқиқ карда мешавад. Тавре ки дар боло қайд карда шуд, дар доираи танҳо як парадигма пурратар фаҳмонда додани равандро ё зуҳуроти иҷтимоӣ – иқтисодӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, муносибати объективистӣ ҳамчун муносибати макроиқтисодӣ ва муносибати субъективистӣ ҳамчун муносибати микроиқтисодӣ аксар вақт на ҳамчун муносибатҳои ба ҳамдигар муқобил, балки ҳамдигарро пурракунада баррасӣ мешаванд. Дар ҳаёти воқеии иҷтимоӣ – иқтисодӣ сатҳи макро – ва микросатҳҳо бо ҳамдигар алоқаманданд. Хусусиятҳои макросохтори низомҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ дар интераксияҳои тасодуфии маҳаллӣ инъикос меёбанд, дар навбати худ, хусусиятҳои хоси амалҳои иқтисодиву иҷтимоӣ бо равандро калонмиқёсӣ бозтавлиди ниҳодҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ зич алоқаманд мебошанд.

Ҷамаи муқаррароти дар боло овардашударо ҷамъбасти карда, тасдиқ кардан мумкин аст, ки муқаррароти назариявии матритсаи институтсионалӣ, пеш аз ҷама, муносибати объективистиро (сатҳи макроиқтисодиро) ба таҳлили ҷомеаҳо татбиқ мекунанд. Дар ин ҷо таваҷҷуҳи асосӣ ба омӯзиши ҷаҳорҷӯби пойдори мавҷудаи рафтори иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, инчунин сохторҳои институтсионалӣ, ки бо шароити модии рушди давлатҳо муайян мешаванд, зоҳир карда мешавад. Дар доираи парадигмаҳои объективистӣ таҳқиқи таъсири агентҳо, субъектҳо ба сохтори институтсионалии иқтисодӣ ва ҷомеа, инчунин масъалаҳои нақши сохтори институтсионалӣ дар ташаккули сохтори ҷомеа ва ғайраҳо набояд интизор шуд. Зеро, тавре ки дар боло қайд гардид, таҳлили чунин навъ робитаҳо дар доираи муносибати номбурда пешбинӣ намешавад, гарчанде ки

амалҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар ин самт ҳамеша танзим карда мешаванд. Таҳқиқи масъалаҳои мазкур истифодаи методологияи парадигмаи субъективиро талаб мекунад.

Таҳқиқи матритсаи институтсионалӣ ба таҳлили сохтори институтсионалӣ нигаронида шудааст, ки таърихан ташаккул ёфта, муносибатҳо ва амалҳои мутақобилаи агентҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоиро ҳамчун омилӣ беруна нисбат ба онҳо муайян мекунад. Назарияи матритсаҳои институтсионалӣ ба анъанаҳои диалектикаи материалистӣ, пеш аз ҳама, ба материализми таърихӣ, ба дарки низоми иҷтимоӣ иқтисодии чомеа асос ёфтааст. Яке аз ғояҳои марказии принсипи мазкури методологӣ омӯзиши муносибатҳои объективии иҷтимоӣ – иқтисодӣ маҳсуб меёбад, ки новобаста аз ирода ва майлу хоҳишҳои одамон ташаккул меёбад.

Дар навиштаҳои олимони муосир чунин муносибатҳо аксар вақт ниҳодҳо номида мешаванд, ки ҳамчун низомҳои робитаҳои муайян ва ногузир дар байни аъзои чомеа, ки бо шароити берунаи зинда мондани чомеа муайян шудаанд, шарҳ дода мешаванд. Ниҳодҳо як навъ устухонбанди чомеа буда, суботи таърихӣ ва бозтавлиди онро ҳамчун якпорчагии иҷтимоӣ таъмин менамоянд. Ҳамин тавр, таърих ба парадигмаи объективистӣ, рушди муназзами мафҳумҳо ва категорияҳо дар асоси он постулати нахустини назариявии таҳкурсии консепсияи моро дар самти мавзӯи мавриди таҳқиқ ташкил медиҳад. Постулати дуюм таърифи ниҳодҳои бунёдӣ мебошад. Дар асоси чамбастии таърифоти ниҳодҳои, ки дар адабиёти илмӣ мавҷуданд, консепсияро барои баррасии мафҳуми ниҳод асоснок менамоем. Азбаски ин категория нуқтаи марказӣ, постулати дуввумини ибтидоӣ мебошад.

Таҳлили адабиёти илмӣ, ки ба масъалаҳои баррасии ниҳодҳо бахшида шудааст, ба мо имкон доданд, ки ду тамоюли калонро дар ин самт муайян кунем. Онҳо шартӣ ибтидоии таҳияи фарзияи назариявиро дар бораи моҳияти матритсаҳои институтсионалӣ муайян мекунад. *Тамоюли аввал* аз он иборат аст, ки ниҳодҳо дар тамоми соҳаҳои илмҳои ҷамъиятшиносӣ, аз он ҷумла иқтисодӣ ба объекти таҳқиқи амиқ мубаддал гардидаанд. То солҳои 50–уми асри XIX ниҳодҳои объекти таҳқиқоти ҳуқуқшиносон буда, ҳамчун категорияҳо ва нигаришҳои сирф ҳуқуқӣ баррасӣ мешуданд. Пас аз солҳои 50–уми асри XIX ва дар охири асри XX ниҳодҳо ба мавзӯи сотсиологҳои Аврупои Ғарбӣ табдил ёфтанд. Бояд қайд кард, ки асосгузори сотсиология ҳамчун як соҳаи алоҳидаи донишҳо Г. Спенсер ва Э. Дюркгейм буданд. Ниҳодҳо аз ҷониби онҳо ҳамчун усулҳои муайяни амалҳо ва ҳукмҳои, ки дар чомеа, новобаста аз шахси ба таври алоҳида гирифташуда ба мушоҳида мерасанд, баррасӣ шудаанд. Дар охири асри XX ба таҳқиқи ниҳодҳои олимони-иқтисодчиён шурӯъ карданд. Дар таҳқиқоти иқтисодӣ ташаккули мактаби институтсионалии марбут ба таҳқиқи Т. Веблен, Ч. Коммонс, Ч. М. Кларк, У. Митчел, У. Гамилтон ва дигарон оғоз гардид[3]. Таърифҳои мафҳуми ниҳод, ки аз ҷониби муаллифони гуногун пешниҳод шудаанд, дар ҷадвали зерин оварда шудаанд. Дар доираи назарияи институтсионалии иқтисодӣ ниҳодҳо ҳамчун одатҳои тафаккур, ҳамчун намуна ва меъёрҳои рафтор, ки ба ташаккул ва интиҳоби стратегияҳои рафтори иқтисодии агентҳо таъсир мерасонанд, баррасӣ шудаанд.

Дар муқоиса бо «институтсионализми кӯҳна», намояндагони неоинститутсионализм, ки дар солҳои 70–уми асри гузашта ташаккул ёфтаанд (О. Уилямсон, Р. Коуз, Д. Норт ва дигарон), ба мафҳуми ниҳод маънои васеътарро ворид карданд[7]. Ниҳод ба сифати яке аз омилҳои муҳимтарини ҳамкориҳои иқтисодӣ баррасӣ мегардид. Д. Норт ниҳодҳоро ҳамчун «қоидаҳои бозӣ» мешуморид, ки муносибатҳои мутақобиларо байни одамон ташкил карда, ҳавасмандиҳои мубодиларо дар тамоми соҳаҳои он дар чомеа (сиёсат, соҳаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ) сохторсозӣ мекарданд. Муносибати ба ҳамин монандро чомеашиносон низ ҷонибдорӣ мекунад: онҳо ниҳодро ҳамчун «маҷмӯи устувори қоидаҳо, принсипҳо, меъёрҳо ва муносибатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ки соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсониро танзим мекунад», таъриф мекунад.

**Чадвали 1. Таърифҳои мафҳуми ниҳод аз ҷониби муаллифони гуногун
дода шудааст**

№п	Муаллифон	Таъриф
1.	Ҳамилтон В.В.	Тарзи тафаккур, амалҳои баъзе константҳо, таҷассум дар ҳаёти ҳаррӯза, одатҳо ва анъанаҳои мардум. Фарҳанги инсонӣ аз синтез ё маҷмӯи ниҳодҳо иборат мебошад.
2.	Веблен Т.	Тарзи муқаррарии тафаккури одамон, ки тамоюли мавҷудияти номуайяни тӯлонӣ дорад.
3.	Коммонс Ч.	Амали дастаҷамъӣ барои назорат, озод кардан ва тавсеаи амали инфиродӣ
4.	Дюркгейм Е.	Омилҳои иҷтимоии зоҳирӣ ва иҷборӣ барои фардҳо ҳамчун тасаввуроти дастаҷамъӣ
	Норт Д.	Қоидаҳо, механизми татбиқи онҳо, инчунин меъёрҳои ҳамкорӣ рафтор, ки ҳамкориро миёни одамон сохторсозӣ мекунад
	Шоттер Ф.	Қонуниятҳои рафтори ҷамъиятӣ, эътироф аз ҷониби ҳамаи аъзоёни ҷомеа, ки рафтори одамонро дар вазъиятҳои мушаххаси такрорёбанда муайян мекунад, ва/ё худназоратӣ мекунад, ё аз ҷониби як навъ ҳокимияти беруна назорат мешавад.
	Гриф А.	Иҷборсозии муайяни навъи ғайритехнологӣ, ки ҳамкории иҷтимоиро муайян карда, шавқмандихоро барои ниғаҳдорӣ муназзамии рафтор муайян мекунад
	Биченков В.М.	Маҷмӯи ин ё он меъёрҳои иҷтимоӣ, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ ва фаъолияти иштирокчиёни онҳоро ба танзим мебарорад – таҳсилоти иҷтимоӣ, муассисасохое, ки худашон ба сифати субъектҳои муносибатҳо ва амалҳои ҷамъиятӣ амал мекунад
	Зотов В.В.	Воҳидҳои устувор, функционалӣ, ташкилӣ, рамзии ҷомеа, хусусиятҳои меъёрӣ – арзишӣ ва фарҳангиро дар бар мегиранд

Манбаъ: тартиб дода шуд аз рӯи: Лавров П.Л. Очерки вопросов практической философии // Русская философия собственности (XVIII – XX вв.). – СПб.: «Ганза», 1993. – 413 с. С. 12–13.

Тамоюли дуввум дар таҳқиқи ниҳодҳо бо ташаккули таҳқиқоти институтсионалӣ ҳамчун самти нисбатан бунёдии илмҳои иқтисодӣ, бо ғанӣ ва амиқтар гардонидани мафҳуми «ниҳод» робитаи зич дорад. Дар самти таҳқиқоти институтсионалӣ як қатор корҳои бунёдӣ таҳия шудаанд, ки раванди ҳаракат ба умк, гузаришро аз зухуроти сатҳӣ ба ҷустуҷӯи субстантсияҳое, ки моҳияти онро муайян мекунад, инъикос мекунад. Исноди ҳукмҳо оид ба баррасии ниҳодҳо ҳамчун дастгоҳҳои амиқи дохилии низоми иҷтимоиву иқтисодӣ ба мушоҳида мерасад, ки қонуниятҳои рушди низоми иҷтимоиву иқтисодиро, ки якпорчагии онро таъмин менамоянд, муайян мекунад. Чунин тамоюл дар таҳқиқи ниҳодҳо қонуниятҳои умумии пажӯҳишҳои иқтисодиро, ки торафт бештар барои фаҳмидани моҳияти падидаҳои иҷтимоӣ– иқтисодӣ талош меварзанд, инъикос менамояд. Дарки моҳияти падидаҳои иҷтимоию иқтисодии ҷомеа ва рушди он душвор аст. Дар робита ба ин, иқтибос овардани суханони муаррихи фаронсавӣ Алексис де Токвил, ки дар солҳои 50– уми асри XX дар бораи таърихи Фаронса навиштааст, ва онро метавон дар робита ба бисёр таҳқиқоти ҳозиразамон одилона ҳисобид, ҷоиз мебошад:

«Мо боварӣ дорем, ки чомеаи фаронсавии он давраро хуб медонем, зеро мо ҳама чизеро, ки дар сатҳи он равшан ҷило медиҳад, мебинем, зеро мо хурдтарин ҷузъиёти таърихи қаҳрамонони машҳури он замонро ба хотир меорем, ва инчунин ба туфайли он, ки мунаққидони моҳир ва суҳанвар дар ниҳояти қор асарҳои нависандагони бузургро, ки замони худро ситоиш кардаанд, ба мо шинос карданд. Дар ин росто гузариш аз сатҳҳои рӯяки дониш ба тасаввурот дар бораи моҳияти амиқи падидаҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ, фаҳмидани асосҳои сабабии рушди низоми иҷтимоиву иқтисодӣ ва чомеаи кишвар дар маҷмӯъ зарур аст. Дар ин ҷанба таҳқиқоти институтсионалӣ, мо фикр мекунем, саҳми назаррас хоҳад гузошт.

Бинобар ин, айни замон ниҳодҳо дар муқоиса бо он, ки қаблан ҳамчун ниҳодҳои ҳуқуқӣ ё ҳамчун шакли рафтори агентҳо (ё ҳамчун намудҳои созмонҳо) муаррифӣ мешуданд, акнун ҳамчун падидаҳои баландтар, ки қонуниятҳои рушди чомеа ва иқтисодро муайян мекунанд, пеш аз ҳама, ҳамчун танзимгарҳои зухуроти иҷтимоиву иқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Воқеан, дар шароити омилҳои зудтағйирёбандаи муҳити беруна ва дохилии субъектҳои хоҷагидорӣ ниҳодҳо ҳамчун омилҳои ҳалкунандаи суботи ҳамгирӣ амал мекунад.

Ҳардуи тамоюлҳои номбаршуда дар таҳқиқи ниҳодҳо аз эътирофи нақш ва аҳамияти ниҳодҳо ҳамчун ҷузъи муҳими таркибии низоми иҷтимоӣ иқтисодии чомеа аз ҷониби аксари олимони шаҳодат медиҳанд. Ин нишон медиҳад, ки муҳаққиқон мекушанд, ки нуктаи институтсионалии низоми муосири иқтисодиву иқтисодиро дарк кунанд, то равандҳои ҷараёнҳои иҷтимоиву иқтисодиро хубтар тавзеҳ дода, ислоҳоти ҷори фаҳмида, дурнамоҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишварро нишон диҳанд. Дар чомеаи муосир нигоҳдории тартиботи иҷтимоӣ ба як масъалаи мураккаб мубаддал гаштааст, аз ин рӯ таваҷҷуҳи таҳлили иҷтимоӣ–иқтисодӣ ба соҳаи институтсионалии ташкили истеҳсолот интиқол меёбад.

АДАБИЁТ

1. Бруннер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества// THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. Мирчеловека. – Осень 1993. Т. 1. Вып. 3. с.58
2. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии// THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. □ Зима 1993. Т. 1. Вып. 1. с.69
3. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии// THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. □ Зима 1993. Т. 1. Вып. 1. с.69
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 6. С. 442.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. с. 67–72
6. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. С. 649.
7. Ходжсон Дж. М. Жизнеспособность институциональной экономики// Эволюционная экономика на пороге XXI века. Доклады и выступления участников международного симпозиума (г. Пущино, 23–25 сентября 1996 г.). – М.: Изд-во «Япония сегодня», 1997. с.36.

Наботова П.Ч., Дустматов Б.М., Файзулло М.К.

БАЪЗЕ ЧАНБАҲОИ ТАҶРИБАИ ХОРИЧИИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ ДАР ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ИҶТИМОӢ

Дар мақола баъзе чанбаҳои таҷрибаи хориҷии шарикии давлат ва бахши хусусӣ чун механизми муҳими хизматрасониҳои иҷтимоӣ баррасӣ карда шудаанд. Инчунин дар мақола баъзе амалисозии лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун механизми навосии иқтисодӣ бозоргонӣ асосҳои назариявӣ ва таҷрибаи оварда шудааст. Қайд шудааст, ки ташакулёбии механизмҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои рушди босуботи иқтисодӣ инчунин фароҳам овардани ҷойҳои нави корӣ ва паст намудани сатҳи камбизоатӣ шароити муносиб дорад.

Вожаҳои калидӣ: шарикии давлат ва бахши хусусӣ, асосҳои рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ, механизмҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии шарикии давлат ва бахши хусусӣ, лоиҳаи инвеститсионӣ, сармоягузорӣ, навъҳои ҳамкорӣ давлат ва бахши хусусӣ, рушди иқтисодӣ дар шароити муосир.

Наботова П.Дж., Дустматов Б.М., Файзулло М.К.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ГОСУДАРСТВЕННО ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В СЕКТОРАХ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ

В статье рассматриваются некоторые аспекты общественного опыта государственно-частного партнерства как важного механизма предоставления социальных услуг. В статье также представлены теоретические и практические основы реализации ряда проектов государственно-частного партнерства как механизма модернизации рыночной экономики. Отмечается, что формирование организационно-правовых механизмов государственно-частного партнерства создает благоприятные условия для устойчивого экономического развития, а также создания новых рабочих мест и сокращения бедности.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, основы развития государственно-частного партнерства, организационно-правовые механизмы государственно-частного партнерства, инвестиционный проект, инвестирование, виды государственно-частного партнерства, экономическое развитие в современных условиях.

Nabotova J.P., Dustmatov B. M., Faizullo M.K.

SOME ASPECTS OF FOREIGN EXPERIENCE OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP IN SOCIAL SERVICE SECTORS

The article examines some aspects of the public experience of public-private partnership as an important mechanism for the provision of social services. The article also presents the theoretical and practical foundations for the implementation of a number of public-private partnership projects as a mechanism for modernizing the market economy. It is noted that the formation of organizational and legal mechanisms of public-private partnership creates favorable conditions for sustainable economic development, as well as the creation of new jobs and poverty reduction.

Keywords: public-private partnership, foundations for the development of public-private partnerships, organizational and legal mechanisms of public-private partnerships, investment

project, investment, types of public-private partnerships, economic development in modern conditions.

Дар амалияи мамлакатҳои ғарбӣ, мафҳуми шарикии давлат ва бахши хусусӣ (ШДБХ) ҳамчун чалби соҳаи соҳибкорӣ барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ оид ба пешниҳоди хизматрасонии ҷамъиятӣ, рушди инфрасохтори ҷамъиятӣ ва татбиқи лоиҳаҳои калон ва мураккаби технологӣ истифода бурда мешавад [6].

Дар тӯли 10-15 соли охир кишварҳои Аврупо дар шакл ва усулҳои идоракунии иншооти инфрасохтори саноатӣ, ки ба таври анъанавӣ давлатӣ буданд, тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал меоянд: бандарҳои баҳрӣ ва дарёӣ, фурудгоҳҳо, иншооти роҳи оҳан ва роҳҳои нақлиёт, шабакаҳои энергетикӣ ва коммуналӣ [4].

Мавриди зикр аст, ки муносибатҳои бозаргонӣ нақши шарикии давлат ва бахши хусусиро дар хизматрасонии иҷтимоӣ баланд бардошта истодааст, аз ҷумла, дар соҳаи тандурустӣ, маориф ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Дар тадқиқоти худ аз таҷрибаи давлатҳои Аврупо, ИМА ва Русия истифода намуда, хусусиятҳо ва унсурҳои муҳими онро барои кишварҳои рӯ ба инкишоф пешниҳод менамоем.

Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ роҳи ба таври қонунӣ барои як давраи муайян ба расмият даровардани ҳамгироии захираҳо, тақсимои хавфҳо, ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ бо шарикони хусусӣ мебошад. Инчунин, дар асоси шартномаи шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ бо мақсади ҷалби сармоягузориҳои хусусӣ, таъмини мавҷудият ва беҳтар намудани сифати мол, кор ва хизматрасонӣ, ки пешниҳоди онҳо ба истеъмолкунандагон шартан муқаррар карда шуда, бо ваколатҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ аз густариши васеи амалияи шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ шаҳодат медиҳад. Ҳар як давлат консепсияи шарикии давлатӣ ва бахши хусусиро вобаста ба имкониятҳои дохилии худ татбиқ мекунад. Табиист, ки сатҳи рушди бахши шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ аз хусусият, самти он, хусусиятҳои рушди соҳаҳо ва самтҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии он вобастагӣ дорад.

Муносибатҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар асоси шартномаҳои хариди давлатӣ, шартномаҳои иҷораи амволи давлатӣ ва коммуналӣ, созишномаҳои сармоягузорӣ, созишномаҳо дар бораи фаъолияти муштарак, шартномаҳои консессионӣ, дар доираи муносибатҳои хусусигардонӣ ва ғайра ба вучуд меоянд. Аммо, маҳз лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ беҳтарин роҳи ҳамкориҳои дарозмуддат маҳсуб мешаванд, ки манфиатҳои асосии ҳарду ҷонибро қонеъ мегардонанд [2].

Илова бар ин, дар доираи муносибатҳои ШДБХ воситаҳои иҷора, консессия, фаъолияти муштарак, идоракунӣ метавонанд вобаста ба вазифаҳо, ки ба шарикӣ хусусӣ дода мешаванд, қисман муттаҳид карда шаванд [5].

Ширкатҳои хусусӣ ба шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҳарчи бештар ҷалб шуда, дар самти таҷрибаи идоракунӣ, кӯмаки техникӣ, кӯмаки молиявӣ ва маблағгузорӣ саҳм мегузоранд. Дар бахшҳои ҳамкориҳои хизматрасонии иҷтимоӣ ҳукуматҳо ва созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ захираҳои худро муттаҳид мекунанд ва барои ҳалли масъалаи иҷтимоӣ ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ якҷоя кор мекунанд.

Як қатор моделҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ мавҷуд аст, ки дар он ўҳдадорӣ, масъулият ва таваккалро дар байни мақомоти давлатӣ ва бахши хусусӣ тақсим менамояд. Дар амалияи мамлакатҳои хориҷӣ чунин моделҳо истифода бурда мешаванд:

Моделҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар хизматрасонии иҷтимоӣ [3]

№	Номгӯи модел	Тавсифи модел
1	Харидорӣ - сохтмон - истифода намудан (BBO – Buy – Build - Operate)	Ба сохтори хусусӣ ва ғайридавлатӣ додани моликияти давлатӣ аз рӯи шартҳои шартномае, ки мувофиқи он амвол бояд дар муҳлати муайян нав карда, ба истифода дода шавад. Назорати давлатӣ дар давоми муҳлати шартномаи додани амвол гузаронида мешавад.
2	Сохтмон-соҳибмулк гардидан- истифода намудан (BOO - Build – Own – Operate)	Бахши хусусӣ як иншоотро маблағгузорӣ намуда, биноро месозад, соҳибмулк гардида, идора мекунад ё ин ки дар асоси шартномаи якумра ба иҷора мегирад. Маҳдудиятҳои давлатӣ дар шартномаи аввал бораи ҷаъолияти мақомоти танзимкунандаи доимӣ муқаррар карда мешаванд.
3	Сохтмон- соҳибмулк гардидан - истифода намудан-интиқол (BOOT - Build - Own - Operate - Transfer)	Сохтори бахши хусусӣ барои маблағгузорӣ, шакл додан, сохтан ва истифода бурдани иншоот (инчунин пардохт барои истифода) ба муҳлати муайян франшиза мегирад ва пас аз он моликият ба давлат баргардонида мешавад.
4	Сохтмон - истифода намудан-интиқол (BOT – Build – Operate - Transfer)	Бахши хусусӣ иншооти навро дар асоси шартномаи концессионии дарозмуддат тарҳрезӣ мекунад, маблағгузорӣ намуда, месозад ва онро дар давоми муҳлати шартнома истифода мебарад. Баъди ба охир расидани муҳлати шартнома, агар ин ҳуқуқ бо сабаби ба охир расидани лоиҳа то ҳол гузашта бошад, моликият ба сектори давлатӣ баргардонида мешавад. Дар асл, ин шакл моделҳои BOOT ва BLOT-ро бо фарқияти ягона - дар шакли моликият ба объект фаро мегирад.
5	Сохтмон - иҷора - истифода намудан - интиқол (BLOT - Build - Lease - Operate - Transfer)	Ширкати бахши хусусӣ франшизаро барои маблағгузорӣ, тарҳрезӣ, сохтмон ва истифодабарии иншооти ба иҷора гирифташуда (инчунин, аз истеъмолкунандагон барои хизмат) барои давраи ба иҷора гирифтани, бо пардохти иҷорарулуӣ дода мешавад.
6	Тарҳрезӣ-сохтмон-маблағгузорӣ- истифода намудан (DBFO – Design – Build – Finance - Operate)	Бахши хусусӣ иншооти навро дар асоси иҷорайи дарозмуддат тарҳрезӣ, маблағгузорӣ намуда ва истифода мебарад. Бахши хусусӣ иншоотро дар охири иҷора ба бахши давлатӣ месупорад.
7	Иштирок дар маблағгузорӣ (Finance Only)	Бахши хусусӣ (одатан як ширкати хизматрасонии молиявӣ) лоиҳаро мустақиман ё тавассути механизмҳои гуногун, аз қабили лизингҳои дарозмуддат ё коғазҳои қиматнок (вомбаргҳо) маблағгузорӣ мекунад.
8	Шартномаи амалиёт ва нигоҳдорӣ (O & M - Operation & Maintenance Contract)	Корхонаи хусусӣ амволи бахши давлатиро дар муддати муайян тибқи шартҳои шартнома истифода мебарад. Ҳуқуқи моликият ба сохтори давлатӣ нигоҳ дошта мешавад. (Бисёр одамон майл надоранд, ки чунин моделро ба мисли ШДБХ баррасӣ кунанд ва чунин шартномаҳоро хизматрасонӣ ё шартномаҳои хизматрасонӣ меноманд).
9	Тарҳрезӣ-сохтмон (DB - Design - Build)	Бахши хусусӣ дар асоси шартномаи сохтмони фаврӣ инфрасохторро тарҳрезӣ ва месозад, то талаботи бахши

		давлатиро ба хизматрасонӣ қонеъ созад, аксар вақт бо арзиши муайяншуда. Ҳамин тариқ, хавфи зиёдшавии хароҷот ба баҳши хусусӣ воғузур мешавад (Бисёрӣҳо аз дидани модели DB дар ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ худдорӣ мекунад ва ба чунин муносибатҳо ҳамчун шартномаҳои хариди давлатӣ муроҷиат мекунад).
10	Ҳуқуқи истифода намудан (Operation License)	Оператори хусусӣ ҳуқуқ (литсензия) барои истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасонии давлатиро одатан ба мӯҳлати муайян мегирад. Ин модел аксар вақт дар лоиҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ (IT) истифода мешавад.

Мавриди зикр аст, ки барои рушди шарикии давлат ва баҳши хусусӣ ҳавасмандии тарафҳо нақши муҳим дорад. Мисол, баҳши хусусӣ дар муқоиса бо мақомоти давлатӣ дорад:

- ҳаракати бештар;
  - фавран қабули қарор;
  - қобилияти навоарӣ;
  - хоҳиши ҷустуҷӯӣ, такмили техникӣ ва технологӣ барои таъмини рақобат.
- Мақомоти давлатӣ дар навбати худ метавонад татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлатиро бо роҳи:
- фароҳам овардани заминаи устувори меъёрии ҳуқуқӣ;
  - андешидани тадбирҳои ташкилӣ, аз ҷумла ҳамкорӣ бо ҷомеаи шахрвандӣ;
  - истифодабарии фишангҳои молиявӣ иқтисодӣ: субсидияҳо, кафолатҳо, имтиёзҳои андозӣ;
  - дигар намудҳои дастгирӣ.

Омилҳои номбаршуда барои пешгӯӣ, рушд ва диверсификатсияи шаклҳои ШДБХ асос медиҳанд. Аммо, дар ҳар як мамлакат динамикаи ин раванд аз сиёсати давлат, хоҳиши он оид ба ҳамкорӣ бо баҳши хусусӣ барои рушди соҳаҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва мавқеи ҷомеаи шахрвандӣ дар идоракунии давлатӣ хело ҳам зарур мебошад.[3]

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ шарикии давлат ва баҳши хусусӣ бо ду шакл фаҳмида мешавад:

1. Шарикии давлат ва баҳши хусусӣ ҳамчун низоми муносибатҳои байни давлат ва баҳши хусусӣ, ки ҳамчун воситаи рушди миллӣ, байналмилалӣ, минтақавӣ, шаҳрӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ васеъ истифода мешавад.

2. Шарикии давлат ва баҳши хусусӣ ҳамчун лоиҳаҳои мушаххасе, ки яқоя аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва ширкатҳои хусусӣ дар моликияти давлатӣ ва ҷамъиятӣ амалӣ карда мешаванд.

Инфрасохтори хизматрасонии иҷтимоӣ омилҳои асосии ғирирасон ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар ба ҳисоб меравад. Низоми мавҷудаи иҷтимоӣ, ки чун анъана масъулияти давлат ҳисобида мешавад, ба навсозӣ ва рушди минбаъда ниёз дорад. Хароҷоти моделсозии соҳаи иҷтимоӣ хело ҳам гарон аст, вале мураккабии ин масъала на танҳо ба ҷалби маблағҳои назарраси бҷетӣ, балки ба ҷорӣ кардани усулҳои муосири идоракунӣ ва пешниҳоди хизматрасониҳои иҷтимоӣ вобаста аст. Ҳардуи инро дар доираи тичорати хусусӣ ба роҳ мондан имкон дорад.

Давлат бояд захираҳои маҳдуди худро барои рушди инфрасохтори хизматрасонии иҷтимоӣ самаранок харҷ намояд. Бехтарин роҳи рушди босамари инфрасохтори хизматрасонии иҷтимоӣ шарикии давлат ва баҳши хусусӣ мебошад. Самти бомуваффақият рушд намудани сармоягузори хизматрасонии иҷтимоӣ аз ҳиссаи сармоягузори баҳши хусусӣ ба соҳаи иҷтимоии давлатӣ вобастагӣ дорад. Аз ҳамин лиҳоз, давлат ҳама воситаҳои ҳавасмандгардониро истифода намуда, рақобати солиро дар ташкил ва тақсими лоиҳаҳои

ичтимоӣ ба роҳ монад. Маҳз рақобати солим дар раванди баланд бардоштани сифати хизматрасониӣ иҷтимоӣ ба аҳоли нақши беназир расонад.

Дар амалияи таҷрибаи мамлакатҳои рушдёфта, самтҳои асосии татбиқи ШДБХ форматҳои зерини ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусиро истифода бурда мебаранд (Расми 1).

ИМА	Лоиҳаҳои шарикии давлатӣ ва баҳши хусусӣ асосан дар соҳаҳои ҳифзи муҳити зист ва таъмини ҳаёт татбиқ карда мешаванд.
Канада	Татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ дар чунин соҳаҳо равона карда шудааст: энергетика, нақлиёт, муҳити зист, захираҳои обӣ ва таъминкунии аҳоли бо об, энергетика, маориф ва тиб.
Гретсия	Лоиҳаҳои ШДБХ бартарӣ доранд дар соҳаи нақлиёт, асосан дар соҳаи нақлиёти автомобилӣ ва фурудгоҳ.
Австралия	Нақлиёт ва таъмини зиндагии шаҳрҳо ҳамчун самтҳои афзалиятноки ШДБХ маҳсуб меёбад.
Ирландия	Афзалиятҳои лоиҳаҳои ШДБХ дар соҳаи роҳҳои автомобилгард ва низоми роҳҳои шаҳрӣ дида мешавад.
Нидерландия	ШДБХ дар низоми хизматрасониӣ кумоналӣ ва таъминоти ҳаёти шаҳр дида мешавад.
Испания	Лоиҳаҳои шарикии давлатӣ ва баҳши хусусӣ дар хизматрасониӣ пулакии нақлиётӣ ва таъминоти ҳаёти шаҳр татбиқ карда мешаванд.
Полша	ШДБХ дар соҳаҳои варзиш, нақлиёт, маориф инфрасохтори мунипсиалӣ ва обтаъминкунӣ ба роҳ монда шудааст.
Фаронса	Татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ дар самти роҳҳои автомобилгард ва соҳаҳои иҷтимоӣ равона гардидааст.
Британияи Кабир	Соҳаҳои татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ: тиб, маориф, объектҳои мудофиа, роҳҳои автомобилгард.

Расми 1 - Самтҳои маъмултарини татбиқи ШДБХ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ

Бо таъя ба маълумотҳои овардашуда таҷрибаи бузурги таърихии фаъолияти иқтисоди бозорӣ, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар солҳои 90 -ум ба таъсиси институтҳои идоракунии ва танзими ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ шурӯъ карданд ва ба таҳияи

механизмҳои шарикӣ воқеӣ шурӯ карданд: агентӣҳо (Бритониё, Ирландия, Нидерланд), ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ва корпоратсияҳои давлатӣ (Италия), ассотсиатсияҳо (Фаронса).

Қобили зикр аст, ки соли 1992 аввалин дастури Иттиҳоди Аврупо пайдо шуд, ки қоидаҳо ва тартиби додани шартномаҳо ба ширкатҳои хусусӣ дар баҳши хизматрасонии давлатӣ муқаррар кардааст. Дар соли 1993 боз се дастури Иттиҳоди Аврупо нашр шуд, ки ба додани ҳуқуқ ба баҳши хусусӣ дар баъзе баҳшҳо, ки монополияи давлатиро ташкил меоданд. Баъзе масъалаҳои марбут ба ҳамкориҳои баҳшҳои давлативу хусусӣ дар қоидаҳои Иттиҳоди Аврупо оид ба либерализатсияи бозорҳои соҳавӣ: барқ, газ, роҳи оҳан баррасӣ шуданд. Ниҳоят, дар моҳи апрели 2004, Ҳуҷҷати сабз “Шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ва қонунгузориҳои ҷомеа дар бораи шартномаҳо ва концессияҳо” нашр шуд [1].

Умуман, аз рӯи таҷрибаи ҷаҳонӣ бар меояд, ки давлат фаъолияти танзимгариро дар соҳаи шарикӣ ба баҳши хусусӣ дар се самт ташкил менамояд. Аввалан, он стратегия ва принципҳои таҳия мекунад, ки муносибатҳои баҳши хусусиро дар маҷмӯъ бо ҷомеа ва алаҳусус бо мақомоти давлатӣ ба танзим мебарорад. Дуюм, муҳити институтсионалии таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои шарикиро ташаккул медиҳад. Сеюм, бевосита дар ташкил ва идоракунии давлат иштирок мекунад.

Ҳамин тариқ, таҷрибаи мамлакатҳои мутараққӣ ва рӯбатарақӣ нишон медиҳад, ки дар хизматрасонии иҷтимоӣ қорӣ намудани ШДБХ самараи бештари иқтисодӣ дорад. Чунки, тадқиқотҳои илмӣ дар ин соҳа зиёд шуда, барои татбиқи он қорачӯӣ қарда мешавад, афзоиши сармоягузориҳо ба инфрасохтори хизматрасонии иҷтимоӣ зиёд намуда, ба неқӯаҳолии табақаҳои миёнаи аҳоли таъсири бештар мерасонад. Илова бар ин, қорӣ намудани ШДБХ як қатор бартариҳо дорад: яқум, хароҷоти буҷети давлатӣ барои тамоми мӯҳлати истифодабарии иншоот кам мегардад; дуюм, хавфи хатарҳои молиявӣ сохтмонӣ вобаста ба истифодаи биноҳо ба баҳши хусусӣ тақсим мегардад.

АДАБИЁТ

1. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. Brussels. 30.4.2004.
2. Бабич А.Ю. Институт государственно-частного партнерства как фактор развития социальной инфраструктуры регионов России / А.Ю. Бабич, А.А. Семенов // Проблемы и перспективы экономики и управления: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2017 г.). СПб.: Свое издательство, 2017. С. 186–18.
3. Европейская экономическая комиссия /Организации Объединенных Наций//Нью-Йорк и Женева, 2008.
4. Немова Л. ГЧП за рубежом – пример для подражания или предостережение / <http://opes.ru/1145472.html>.
5. Пешков В.В. Концессия как инструмент модернизации инфраструктурных объектов / В.В. Пешков, М.В. Матвеева, В.С. Рютин // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. 2016. № 4(37).
6. Султонов З.С. Формирование инфраструктурного обеспечения и развитие государственно-частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан/ Курбонова Ф.Х. Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Худжанд: 2017. № 2(71). - С. 46-60.

Обидов Ф.С., Мирзоев С.С., Тураева М.Т.

ТАҲҚИҚИ ОМОРИИ СОҲТОРИ ИСТЕҲСОЛ, ВОРИДОТ ВА СОДИРОТИ НЕРҶИ БАРҚ ДАР АСОСИ МАВОДҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Соҳтори истеъмол, истеҳсол ё воридоти нерӯи барқ таҳқиқи илмӣ ва асоснокро тақозо менамояд, зеро талабот ба нерӯи барқ мунтазам тағйирёбанда буда, хусусияти доимӣ надорад ва бо назардошти таъсири омилҳо дигаргун мешавад. Бояд қайд намуд, ки бахши энергетикӣ дар рушди иқтисоди ҷумҳурӣ нақши калидӣ мебозад. Талабот ба нерӯи барқ бештар хусусияти мавсимӣ дорад ва ҳамзамон талаботҳои дохилӣ мунтазам зиёд гардида истодаанд. Ҳамзамон шумораи истеъмолкунандагони фардӣ, ки омили бештар таъсиррасон аст, мунтазам рӯ ба афзоиш бурда ба ҳаҷми воридот ва содироти нерӯи барқ таъсири мутақобила расонида, соҳтори онро тағйир медиҳад. Дар мақола усулҳои муосири таҳқиқи омории истеҳсол, воридот ва содироти нерӯи барқ истифода гардидааст. Дар асоси маълумотҳои омори расмӣ ва истифода аз воситаҳои муосири таҳлили омори ба монанди коэффитсиенти коррелиатсияи рангаи Спирмен, коэффитсиенти квадратии тағйирёбии мутлақи соҳторӣ, коэффитсиенти интегралӣ таффовути соҳтории Гатева, индекси тағйирёбии соҳтории Салаи ва коэффитсиенти интегралӣ тағйирёбии соҳтории Рябцев тағйирёбии соҳтори истеъмол, истеҳсол ва содироти нерӯи барқ дар ҷумҳурӣ муфассал таҳлил шуда, инчунин тавозуни энергетикӣ ҳисоб карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: воридот ва содироти нерӯи барқ, истеъмоли нерӯи барқ, амнияти энергетикӣ, НБО, НБГ, тавозуни барқӣ, даромад, сармоягузорӣ.

Обидов Ф.С., Мирзоев С.С., Тураева М.Т.

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СТРУКТУРЫ ПРОИЗВОДСТВА, ИМПОРТА И ЭКСПОРТА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ НА МАТЕРИАЛАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Структура потребления, производства или импорта электроэнергии требует научных и обоснованных исследований, так как спрос на электроэнергию постоянно растёт, и не имеет постоянного характера, а изменяется в зависимости от влияния факторов. Нужно отметить что сфера энергетики играет ключевую роль в развитии экономики страны. Спрос на электроэнергию имеет сезонный характер, и в то же время внутренний спрос регулярно растёт. При этом количество индивидуальных потребителей, которые являются наиболее значимым фактором, увеличивается, что влияет на объём импорта и экспорта электроэнергии и меняет его структуру. В статье используются современные методы статистического исследования производства, импорта и экспорта электроэнергии. На основе официальной статистики и использования современных инструментов статистического анализа, таких как ранговый коэффициент корреляции Спирмена, коэффициент абсолютного структурного изменения, интегральный коэффициент структурного различия Гатева, индекс структурного изменения Салаи и коэффициент структурного интервального изменения Рябцева подробно проанализирован структурой производства, потребления и экспорта электроэнергии в республике.

Ключевые слова: импорт и экспорт электроэнергии, потребление электроэнергии, энергобаланс, энергетическая безопасность, гидроэлектростанция, доход, инвестиция.

Obidov F.S., Mirzoev S.S., Turaeva M.T.

STATISTICAL STUDY OF THE STRUCTURE OF PRODUCTION, IMPORT AND EXPORT OF ELECTRICITY BASED ON THE MATERIALS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The structure of consumption, production or import of electricity requires scientific and substantiated research, since the demand for electricity is constantly changing, and does not have a constant character, but changes depending on the influence of factors. It should be noted that the energy sector plays a key role in the development of the country's economy. Electricity demand is seasonal, and at the same time, domestic demand is growing regularly. At the same time, the number of individual consumers, who are the most influential factor, is constantly growing, which affects the volume of imports and exports of electricity and changes its structure. The article uses modern methods of statistical research of production, import and export of electricity. On the basis of official statistics and the use of modern statistical analysis tools, such as Spearman's rank correlation coefficient, absolute structural change coefficient, Gatev's integral structural difference coefficient, Salai's structural change index and Ryabtsev's structural interval change coefficient, the structure of production, consumption and export of electricity in the republic was analyzed in detail.

Key words: electricity import and export, electricity consumption, energy balance, energy security, hydroelectric power station, income, investment.

Қайд кардан ба маврид аст, ки сохтори истеъмол, истеҳсол ё воридоти нерӯи барқ таҳқиқи илмӣ ва асоснокро тақозо менамояд, зеро талабот ба нерӯи барқ мунтазам тағйирёбанда буда, хусусияти доимӣ надорад ва бо назардошти таъсири омилҳо дигаргун мешавад.

Ҳамзамон, шумораи истеъмолкунандагони фардӣ, ки омили бештар таъсиррасон аст, мунтазам рӯ ба афзоиш буда ба ҳаҷми воридот ва содироти нерӯи барқ таъсири мутақобила расонида, сохтори онро тағйир медиҳад. Инчунин ба ин раванд, ки доимо дар дигаргунӣ аст, омилҳои зиёди дохилӣ ба берунӣ, интизорӣ ё ғайриинтизорӣ ба таври мустақим ва ё ғайримустақим таъсир расонида, ҳар лаҳза метавонанд сохтори онро тағйир диҳанд. Бинобар ин, дар давраи кӯтоҳмуддат таҳқиқи омории ин масъала мазмуни аслии худро аз даст дода, дар давраи дарозмуддат бояд мавриди таҳқиқ қарор гирад. Зеро дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 дар самти таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ истифодаи самараноки иқтидорҳои мавҷудаи энергетикӣ ва татбиқи зарфияти содиротии энергетикаи барқӣ аввалиндараҷа ва муҳим ҳисобида мешавад [4].

Бояд қайд намуд, ки дар ҳолати нарасидани маблағҳои худӣ, ҳар як давлат кушиш менамояд, ки барои пешбурди иқтисодиёти худ ба соҳаҳои алоҳидаи хоҷагии халқ сармоягузориҳои дохилӣ ва хоричиро ҷалб намояд. Барои ҷалб намудани сармоягузориҳои дохиливу хоричӣ давлат бояд кафолатдиҳандаи асосӣ бошад.

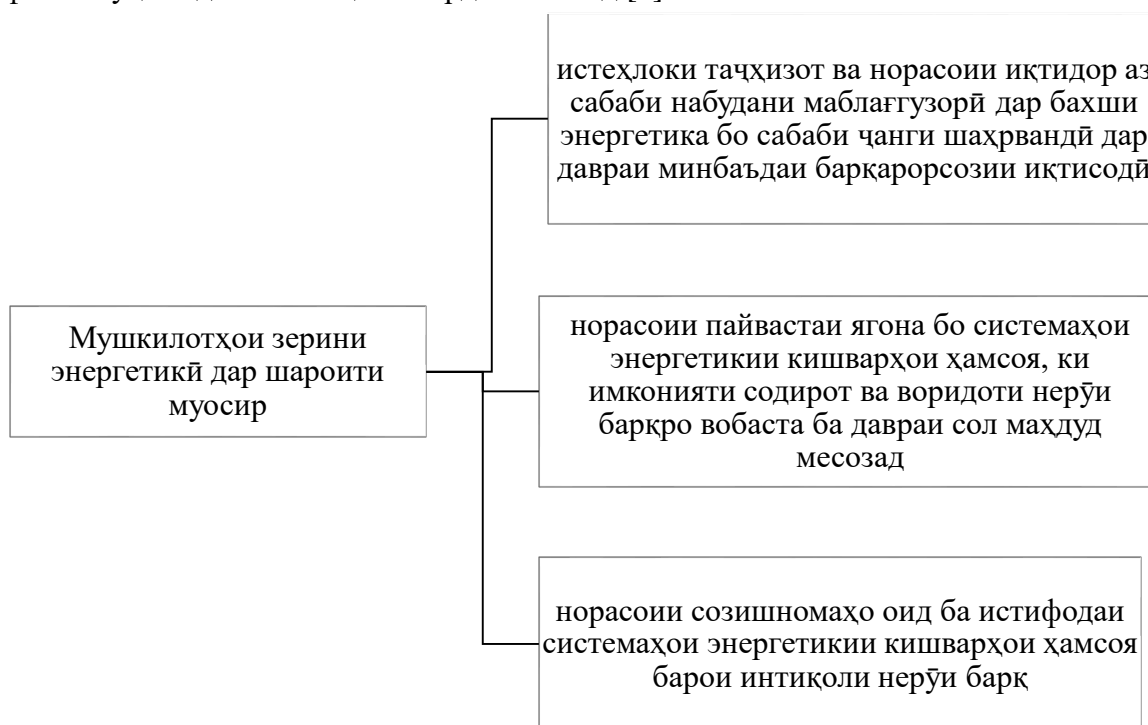
Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз пешсафони ҷаҳон дар соҳаи захираҳои гидроэнергетикӣ мебошад, ки аз рӯи захираҳои расмии гидроэнергетикӣ нисбат ба воҳиди ҳудуд ҷои аввалро ишғол менамояд. Мувофиқи маълумоти имрӯзаи манбаъ, захираҳои обию энергетикӣ сарчашмаи 90 Ҷоизи талаботи энергетикӣ кишварро ташкил медиҳад.

Тоҷикистон аз иқтидори интиқоли нерӯи барқ дар фасли тобистон ба кишварҳои ҳамсоя ва дар фасли зимистон барои пӯшонидани норасоии нерӯи барқе, ки аз ҷониби нерӯгоҳҳои барқӣ обӣ истеҳсол карда мешаванд, аз сабаби воридоти кишварҳои ҳамсоя маҳдуд карда шудааст [6].

Бахши энергетикӣ дар рушди иқтисодии ҷумҳурӣ нақши калидӣ мебозад. Ҳиссаи харочоти энергия 60% -и Маҷмӯи Маҳсулоти Дохилии кишварро ташкил медиҳад. Бо

назардошти норасоии сарчашмаҳои захираҳои энергетикӣ худ, Ҷумҳурии Тоҷикистон 70 дарсади воридотро дар соҳаи сӯзишворӣ ва энергетикаи иқтисодӣ кишвар ҷалб мекунад. Барои рушди маҷмӯи сӯзишворӣ энергетикӣ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар сол то 15 фоизи бучети давлатӣ тақсим карда мешавад [6].

Расми 1. Мушкилотҳои зерини энергетикӣ дар шароити муосир

Манбаъ: таҳияи муаллиф аз рӯи маълумотҳои сомонии расмии Вазорати энергетика ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон [1].

Ба андешаи муаллиф усулҳои омӯрӣ яке аз василаи таҳлил ва таҳқиқи илмӣ ин масъала ба шумор меравад, ки барои ошкор намудани қонуниятҳои тағйирёбии он низомӣ муайяни нишондиҳандаҳои омории тағйирёбии сохторӣ истифода мегарданд. Натиҷаи он ҳиссаи тағйирёбии фардӣ, умумӣ, мутлақу нисбиро дар бар гирифта, татбиқи методологияи таҳлили омори фарогир аст. Барои омӯзиши ҳолати амнияти энергетикӣ ва арзёбии омории он донишмандони маълумотҳо оид ба истеҳсол, воридот ё содироти нерӯи барқ, ки нерӯгоҳҳои барқию обӣ ё гармидиҳӣ истеҳсол намудаанд, муҳим ҳисобида мешавад. Масъалаи дигар ин аз хориҷи кишвар ворид намудани нерӯи барқ мебошад, ки солҳои охир содироти он афзоиш ёфтааст. Яъне талабот ба нерӯи барқ бештар хусусияти мавсимӣ дорад ва ҳамзамон талаботҳои дохилӣ мунтазам зиёд гардида истодаанд. Бахусус аҳоли, ки яке аз истеъмолкунандагони асосии нерӯи барқ ба ҳисоб рафта қариб 40 фоизи онро истеъмол менамояд, мунтазам шуморааш зиёд гардида истодааст [5].

Албатта, вақте сухан дар бораи амнияти энергетикӣ меравад пеш аз ҳама масъалаи истеҳсол, воридот ва содироти нерӯи барқ бояд мадди назари таҳқиқи омӯрӣ қарор гирад, зеро талаботҳои истеъмолий ба энергия афзоишёбанда буда, имконияту захираҳо хеле маҳдуд мебошанд.

Аз ин нуқтаи назар ба масъалаи тавлиди энергия аз манбаъҳои мухталиф ва дарёфти иқтидорҳои кашф ё истифоданашуда аҳамияти аввалиндараҷа қасб намудааст. Бинобар ин ҳаҷми истеҳсол, воридот ва содироти нерӯи барқ, ки тавозуни энергетикӣро ташкил додааст ва дар нерӯгоҳҳои барқию обӣ ва барқию гармӣ истеҳсол гардидаанд, дида мебароем [2].

Чадвали 1-Истехсол, воридот ва содироти нерӯи барқ давоми солҳои 2012-2019

Манбаи тавлиди энергия	Воҳиди ченкунӣ	Солҳо							
		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
НБО	Млн.кВт.с	16924	17071	16312	16860	16632	17163	18394	19169
НБГ	Млн.кВт.с	50	40	160	302	600	981	1348	1508
Ҳамагӣ	Млн.кВт.с	16974	17115	16472	17162	17232	18144	19742	20677
Воридот	Млн.кВт.с	114	117	52	63	103	110	599	281
Содирот	Млн.кВт.с	775	1061	1364	1396	1482	1421	2945	3175
Тавозун и энергетикӣ	Млн.кВт.с	+661	+944	+1292	+1333	+1379	+1311	+2346	+2894
Даромад аз фӯруши барқ	Ҳаз. дол.	3185,25	4360,71	5606,04	5737,6	6091,02	5840,31	12103,95	13049,25

Манбаъ: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои Омори солони ҚТ, Душанбе 2020. саҳ.288. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2020. саҳ.24

Аз натиҷаи таҳлили омории маълумотҳо бар меояд, ки воридот ва содироти нерӯи барқ ба хориҷ аз ҷумҳурӣ мунтазам рӯ ба афзоиш буда, воридоти энергия соли 2019 нисбат ба соли 2018 каме коҳиш ёфта 281 млн. кВт соатро ташкил намудааст, лекин нисбат ба соли 2012 2,5 маротиба афзӯдааст. Содироти энергияи соли 2019 нисбат ба соли 2012 бошад ба андозаи 4,1 маротиба зиёд гардида, соли 2019 ҳамагӣ 3175 млн. кВт соат нерӯи барқ ба хориҷ аз кишвар содир гардидааст. Агар арзиши 1 кв. соат нерӯи барқи содиротӣ ба ҳисоби миёна 4,11 сент қабул карда шуда бошад, пас ба бучети ҷумҳурӣ дар соли 2012 агар 3185,25 ҳаз. дол. ИМА ворид шуда бошад, дар соли 2019 ҳаҷми маблағи воридгардида ба бучет 13049,25 ҳаз. доллари ИМА баробар буда афзоиши ин маблағҳо 4,1 маротиба ё 9864,0 ҳаз. дол. ИМА-ро ташкил додааст. Маблағҳои ворид гардида ба бучет қисман барои таҷдид ва навсозии нерӯгоҳҳо ва ҳалли дигар масъалаҳои иҷтимоӣ сафарбар карда мешаванд. Бинобар ин зарур аст, ки ҳаҷм ва суръати истеҳсоли нерӯи барқ афзоиш дода шавад. Масалан, агар суръати миёнасолони истеҳсоли нерӯи барқро таҳлил намуда бароем, пас маълум мегардад, ки ба ҳисоби миёна ҳар сол 2,8% афзӯда истодааст, лекин дар таносуб ба ин талаботҳои истеъмоли низ мунтазам рӯ ба афзоишанд.

$$x = \sqrt[n-1]{\frac{A_n}{A_1}} = \sqrt[8-1]{\frac{20677}{16974}} = \sqrt[7]{1,218} = 1,028 \approx 2,8\% \quad [3]$$

Бо назардошти мунтазам афзӯдани талаботҳои дохилӣ ва зиёд намудани иқтисодии содиротии мамлакат, дурнамои истеҳсоли нерӯи барқ аҳамияти хоса дорад. Ҳамзамон бо истифода аз усулҳои маъмули омӯрӣ, аз ҷумла усули экстраполятсия бо эҳтимолияти 95-99% дурнамои истеҳсоли нерӯи барқро барои солҳои минбаъда пешгӯӣ намудан мумкин аст [5]. Аз ҷумла содироти нерӯи барқ, ки хусусияти тағйирёбии мавсимӣ ва вобаста ба таъсири дигар омилҳои ғайриинтегралӣ мебошад.

Тавре маълум аст содироти нерӯи барқ як манбаи муҳими ғани гардидани бучети

давлатӣ ба ҳисоб меравад, лекин тағйир ёфтани ва афзӯдани ҳаҷми содироти нерӯи барқ аз ҳаҷми истеҳсоли он вобастагии бевосита дорад. Зарур аст, ки вобастагии ҳаҷми содирот ва истесоли нерӯи барқ, ки ҳиссаи асосиро дар тавлиди энергия фарогир аст, таҳқиқ гардад. Бинобар ин яке аз воситаҳои муосири таҳлили омории сохтор ин коэффитсиенти коррелиатсияи рангаи Спирмен ба ҳисоб меравад, ки аз 0 то ±1 қимат қабул менамояд. Тавассути ин коэффитсиент алоқамандии бевоситаи истеҳсоли нерӯи барқ ва афзоиши ҳаҷми содироти онро таҳлил намудан имконият дорад.

Чадвали 2.-Алоқамандии истеҳсол ва содироти нерӯи барқ давоми солҳои 2012-2019

Солҳо	Истеҳсоли нерӯи барқ (млн.кВт.с)	Содироти нерӯи барқ (млн.кВт.с)	N_x	N_y	$d=N_x-N_y$	d^2
2012	16974	775	1	3	-2	4
2013	17115	1061	2	1	1	1
2014	16642	1364	3	2	1	1
2015	17162	1396	4	4	0	0
2016	17232	1482	6	5	1	1
2017	18144	1421	5	6	-1	1
2018	19742	2945	7	7	0	0
2019	20677	3175	8	8	0	0
n=8						$\sum d^2=8$

Манбаъ: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои чадвали №1.

$$p = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 * 8}{8 * 63} = 0,90 \quad [3]$$

Натиҷаи ҳисоби ҳосилгардидаи коэффитсиенти Спирмен аз алоқамандии зичи тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ ва содироти он гувоҳӣ медиҳад.

Таҳқиқи пурраи ин масъала ба назардошти таҳлили омории сохтори истеъмоли нерӯи барқ ғайри имкон аст, бинобар ин сохтори истеъмоли нерӯи барқро аз рӯи тавозуни барқии иқтисодиёти ҷумҳурӣ барои солҳои 2013- 2019 таҳлил менамоем [2]:

Чадвали 2-Сохтори истеъмолӣ нерӯи барқ дар соҳаҳои хоҷагии халқ давоми солҳо 2013-2019

Истеъмоли нерӯи барқ дар соҳаҳои хоҷагии халқ	2013	2019	D_0	D_1	$ d_1 - d_0 $	$(d_1 - d_0)^2$	d_0^2	d_1^2	$(d_1 + d_0)^2$
Саноат	5251	3990	38,49	26,35	12,14	147,29	1481,37	694,44	4204,34
Сохтмон	245	46	1,80	0,30	1,49	2,23	3,22	0,09	4,41
Нақлиёт	38	8	0,28	0,05	0,23	0,05	0,08	0,00	0,11
Кишоварзӣ	2600	2338	19,06	15,44	3,62	13,07	363,18	238,39	1190,17
Дигар соҳаҳо	1006	2740	7,37	18,10	10,72	114,98	54,37	327,61	648,74
Аҳоли	4503	6019	33,01	39,75	6,75	45,52	1089,39	1580,06	5293,86

Σ	136 43	151 41	100	100	34,9 4	323,1 4	2991, 62	2840, 59	11341, 63
----------	-----------	-----------	-----	-----	-----------	------------	-------------	-------------	--------------

Манбаъ: ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои Омори солонаи ҚТ, Душанбе 2020. сах.288. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2020. сах.24.

$$S_d = \frac{\sum |d_1 - d_0|}{n} = \frac{34,94}{6} = 5,82 \quad [3]$$

Бояд қайд намуд, ки коэффитсиенти хаттии тағйирёбии мутлақи сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар давоми 7-соли таҳқиқгардида ба 5,82 банди фоизӣ баробар гардида аз номутанносиб ба вучуд омадани тағйирот дар сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар ин муддат маълумот медиҳад. Тағйиротҳои назаррас дар сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар соҳаҳои сохтмон, нақлиёт ва аҳоли ба назар мерасад. Барои таҳқиқи бештари ин масъала коэффитсиенти квадратии тағйирёбии мутлақи сохториро ҳисоб менамоем.

$$S\sigma = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{n}} = \sqrt{\frac{323,14}{6}} = 7,34 \quad [3]$$

Коэффитсиенти квадратии тағйирёбии мутлақи сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар давраи таҳқиқгардида ба 7,34 банди фоизӣ баробар гардидааст, ки аз номутаносиб тақсим гардидани истеъмоли нерӯи барқ дар байни соҳаҳои хоҷагии халқ гувоҳӣ медиҳад. Индекси таффовути сохторӣ бошад ба андозаи 0,17 баробар гардида, чунин маъно дорад, ки давоми солҳои таҳқиқшаванда сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ ба андозаи 17% тағйир ёфтааст.

$$I_h = \frac{1}{2} \sum |d_1 - d_0| = \frac{1}{2} * 0,349 = 0,17 \quad [3]$$

Барои муфассалтар таҳқиқи омории ин масъала коэффитсиенти интегралӣ таффовути сохтории Гатеваро ҳисоб менамоем, ки шиддатнокии тағйирёбии истеъмоли нерӯи барқро дар соҳаҳои алоҳида, ё вазни қиёсии онро даро маҷмӯъ барои соҳаҳои хоҷагии халқ фарогир аст. Пас натиҷаи ҳисоб чунин аст:

$$K_{\Gamma} = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{\sum (d_1^2 + \sum d_0^2)}} = \sqrt{\frac{323,14}{2840,59 + 2991,62}} = 0,23 \quad [3]$$

Аз ин бар меояд, ки шиддатнокии истеъмоли нерӯи барқ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ онқадар назаррас набуда, коэффитсиенти он ҳамагӣ ба 0,23 баробар аст.

Аз баски ҳиссаи баъзе аз нишондиҳандаҳои сохторӣ ба сифр наздик мебошад, бинобар ин тибқи методологияи оморӣ индекси тағйирёбии сохтории Салайи ҳисоб карда намешавад. Аз ин сабаб мо коэффитсиенти интегралӣ тағйирёбии сохтории Рябцевро истифода намуда тағйирёбии сохтори истеъмоли нерӯи барқро дар ҷумҳурӣ муфассалтар таҳлил менамоем.

$$K_R = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{\sum (d_1 + d_0)^2}} = \sqrt{\frac{323,14}{11341,63}} = 0,17 \quad [3]$$

Натиҷаи ҳисоб муайян намуд, ки шиддатнокии тағйирёбии истеъмоли нерӯи барқ дар соҳаҳои алоҳидаи хоҷагии халқ ба назар расида, вазни қиёсии ин соҳаҳо дар сохтори умумии истеъмоли нерӯи барқ қисман тағйир ёфта ва дар шумораи гурӯҳҳо фарқкунанда мебошад. Агар мо шкалаи ченкунонии тағйирёбии сохтории Рябцевро истифода бароем, пас қимати ҳосилгардида 0,17 дар фосилаи аз 0,15-0,30 хобидааст, ки сатҳи назаррасӣ таффовутро ифода менамояд. Бо назардошти истифодабарии шкалаи Рябцев метавон гуфт, ки соли 2019 нисбат ба соли 2012 дар сохтори истеъмоли нерӯи барқ дар соҳаҳои хоҷагии

халқ фарқияти назаррасе ба вучуд омадааст, ки афзалияти истеъмом ба соҳаҳои бунёди ва рушдиҳандаи хоҷагии халқ дода мешавад.

Бо итминон метавон гуфт, ки энергетика муҳаррики иқтисодиёти мамлакат, омили ғанӣ гардидани бучаи кишвар ва тавсеабахши рушди саноат мебошад, ки тадричан ба марҳилаи нави тараққиёт ворид шудани Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин намуда, ба сӯи пешрафту тараққиёт қадамҳои устувор гузоштани онро муҳайё месозад. Албатта дар шароити муосир таъсири хавфу хатарҳои зиёди дохилию берунӣ мавҷуд мебошад, ки ба таъмини амнияти энергетикӣ ва рушди иқтисодиёт ҳалал ворид намуда, онро коста мегардонад. Таъсири пандемияи ҳамагири COVID-19 аз зумраи онҳо мебошад. Ин омили хатарнок таъсири худро ба тамоми давлатҳои дунё, аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон расонида иқтисодиёти пешрафтатарин давлатҳои дунё хисорот ва зарари зиёди молиявӣ диданд. Ин омил ба кишварҳои ҳамсоияи мо Афғонистон ва Узбекистон, ки содироти нерӯи барқ асосан ба ин давлатҳо нигаронида шуда буд, бетаъсир намонд. Танҳо дар соли 2020 ба кишварҳои ҳамсоияи Афғонистон ва Узбекистон ба маблағи 28,3 млн. дол. ИМА нерӯи барқ содир гардидааст, ки дар муқоиса бо соли 2019 43,4% камтар аст. Аз ин нӯқтаи назар Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки танҳо бо истифода аз имконот ва захираҳои дохилӣ истеҳсол ва содироти нерӯи барқро бештар ва воридоти онро аз хориҷи кишвар камтар намуда, самаранок истифодабарии онро дар дохил таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Вазорати энергетика ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон <http://www.minenergo.tj/energetika.php>.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2020. саҳ.288. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2020. саҳ.24.
3. Статистика. Под редакцией профессора И.И. Елисеевой. Москва. Высшее образование. 2007 г.
4. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Саҳ.9.
5. Тураева М.Т. Таҳқиқи иқтисодӣ-омории тавозуни барқи Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Душанбе: ДДТТ, 2020.- №2(31). С.161-167.
6. Хоҷаев Д.Х. Таҳлили вазъи муосири идораи бехатарии энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Паёми ДДТТ. 2020. № 3(32). – Душанбе: Сумани Кудрат. – С.29 – 37.

УДК 336.2

Давлятов Э.М.

МЕХАНИЗМИ АНДОЗБАНДИИ СУБЪЕКТҲОИ СОҲИБКОРИИ ХУРД

Дар мақола механизми андозбандии субъектҳои соҳибкории хурде, ки дар асоси шаҳодатнома фаъолият менамоянд, мавриди муҳокима қарор дода шудааст. Ин тартиби андозбандӣ яке аз низомҳои махсуси андозбандии соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқӣ баҳисоб рафта, барои таъмини қисми даромади бучет ва рушди соҳибкории ватани нақши назаррас дорад. Дар мақола механизм, намудҳои фаъолият ва хусусиятҳои ҳоси тартиби андозбандии субъектҳои соҳибкории хурд дар шароити иқтисоди бозоргонӣ дида баромада мешавад.

Вожакалӣдо: субъектҳои соҳибкории хурд, низоми соддакардашудаи андозбандӣ, андозсупоранда, шаҳодатнома, иқтисоди бозоргонӣ.

Давлятов Э.М.

МЕХАНИЗМ НАЛОГООБЛАЖЕНИЯ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье рассматривается механизм налогообложения субъектов малого предпринимательство, действующих на основании свидетельство. Эта процедура налогообложения является одной из специальных систем налогообложения индивидуальных предпринимателей и юридических лиц и играет особую роль в обеспечении доходной части бюджета и развитии местных предпринимателей. В статье рассматривается механизм, перечень видов деятельности и особенности данной процедуры налогообложения малого предпринимательство в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: субъектов малого предпринимательство, упрощенная система налогообложения, налогоплательщик, свидетельство, рыночная экономика.

Davlyatov E.M.

MECHANISM OF TAXATION, SMALL BUSINESSES

This article discusses the mechanism taxation of small businesses, acting on the basis of a certificate. This taxation procedure is one of the special taxation systems individual entrepreneurs and legal entities and plays a special role in securing revenue budget and development of local entrepreneurs. The article discusses the mechanism, list of activities and features of this procedure Taxation of Small Business in a market economy.

Keywords: small businesses, a well-maintained taxation system, taxpayer, certificate, market economy.

Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади содда гардонидани тартиби андозбандӣ низомҳои соддакардашудаи андозбандӣ пешбини гардидааст, ки тибқи ин низомҳо гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон вазифадоранд, ки баъзе намудҳои андозҳои умумичумхуриявӣ ва маҳаллиро тибқи тартиби соддакардашуда пардохт намоянд.

Низоми махсуси андозбандӣ ин тартиби махсуси андозбандӣ мебошад, ки барои гурӯҳҳои ҷудогонаи андозсупорандагон, бо тарзу усулҳои соддакардашуда ҳисоб ва пардохт намудани андозҳо, инчунин пешниҳоди эълomia ва ҳисоботи андозро пешбинӣ менамояд.

Мутобиқи муқаррароти қисми 5, моддаи 6 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низомҳои махсуси (соддакардашудаи) андозбандӣ инҳо дохил мешаванд:

- низоми андозбандии шахсони воқеи, ки фаъолияти соҳибкорию тибқи патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд;
- низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд;
- низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози ягона);
- низоми махсуси андозбандӣ барои субъектҳои бизнеси бозӣ [2].

Дар мақолаи мазкур механизми андозбандии яке аз низомҳои махсуси андозбандӣ, низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода мешавад.

Низоми соддакардашудаи андозбандӣ ин тартиби соддакардашудаи андозбандии субъектҳои соҳибкории хурд мебошад, ки мутобиқи он соҳибкорони инфиродӣ андоз аз даромад ва шахсони ҳуқуқӣ андоз аз фондари бо тартиби соддакардашуда пардохт менамоянд.

Зери мафҳуми субъектҳои соҳибкории хурд шахсоне (соҳибкорони инфиродӣ ва

шахсони ҳуқуқӣ) фаҳмида мешаванд, ки даромади умумиашон бо усули хазинавӣ (кассавӣ) ҳисобшудаи онҳо дар соли гузаштаи тақвимӣ аз 1 млн. сомонӣ зиёд намебошад.

Усули хазинавӣ гуфта, ин лаҳзаи ба даст омадани даромад, яъне лаҳзаи гирифтани пулии нақд ва ҳангоми пардохти ғайринақдӣ бошад, лаҳзаи ворид гардидани маблағҳои пулӣ ба суратҳисоби бонкӣ аз ғайриҷабули таҳвили (фурӯши) мол, иҷрои қарз ва ё хизматрасонӣ ба ҳисоб меравад.

Супорандагони андози низоми соддакардашуда шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродие, ки мутобиқи талаботҳои қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродӣ» таъсис дода шудаанд ва ба талаботи шартҳои ин низоми андозбандӣ ҷавобгӯ мебошанд, ба ҳисоб мераванд.

Андозсупорандагоне, ки бо ғайриҷабули зерин машғул мебошанд, супорандаи андози низоми соддакардашуда ба ҳисоб намеравад:

- шахсони воқеие, ки ғайриҷабули соҳибқориро тибқи патент амалӣ менамоянд;
- шахсоне, ки ба ғайриҷабули ташкили фондҳои инвеститсионӣ, иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок, ташкилоти суғуртавӣ ва қарзӣ, ташкилоти маблағгузори хурд, ломбардҳо, истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ, таҳвилқунандагони алюминийи аввалия, истеҳсолқунандагони маҳсулоти зераксизӣ, ташкилоти миёнаравӣ (дар асоси шартномаҳои комиссия, супориш ва шартномаҳои миёнаравии дигар амалқунанда). Субъектҳои мазкур, ўҳдадоранд аз санаи оғози ғайриҷабул ба низоми умумии андозбандӣ гузашта, ҳамчун супорандагони андоз аз арзиши иловашуда ба қайд гирифта бояд шаванд;
- шахсоние, ки тибқи низоми соддакардашудаи андозбандии истеҳсолқунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва шахсони истифодабарандаи низоми соддакардашудаи андозбандии субъектҳои бизнеси бозӣ [2].

Объекти андозбандии низоми соддакардашуда даромади умумӣ, аз ҷумла даромад аз таҳвили молҳо, иҷрои қарзҳо ва хизматрасониҳо, инчунин даромади дигари бадастомада, ки дар манбаи пардохт андозбандӣ нагардидаанд ба ҳисоб мераванд.

Манбаи андоз оид ба низоми соддакардашуда ифодаи пулии даромади умумии дар давраи андоз гирифташуда эътироф карда мешаванд.

Давраи андоз семоҳа эътироф карда мешавад [2].

Як нуктаи дигарро қайд намудан лозим аст, ки андозсупорандагоне, ки тибқи низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибқорони хурд ғайриҷабул менамоянд, ҳуқуқ доранд, ки ҳангоми истифодаи меъёрҳои андозбандӣ ихтиёран андози низоми соддакардашударо аз фарқияти даромад ва хароҷот пардохт намоянд. Дар ин ҳолат манбаи андоз ифодаи пулии даромади умумии дар давраи андоз гирифташуда, бо дарназардошти тарҳи хароҷоти иҷозатдодашуда ва тасдиқшудаи воқеан анҷомдодашуда ба ҳисоб меравад, яъне андоз аз ғайриҷабули андозсупорандагони мазкур ситонида мешавад.

Барои истифода намудани ҷунин тартиб андозсупорандаи навтаъсис дар давоми 5 рӯзи қарор пас аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ ва андозсупорандаи амалқунанда то 31 декабри соли тақвимӣ бояд ба мақомоти андози маҳаллӣ қайд ариза пешниҳод намояд.

Меъёри низоми соддакардашуда ба андозаи зерин муқаррар карда шудааст:

А) Барои амалиётҳои андозсупорандагоне, ки ба ғайриҷабули истеҳсоли машғул мебошанд:

- аз рӯи амалиётҳои ғайриҷабулӣ 4 фоиз (аз даромади умумӣ);
- аз рӯи амалиётҳои нақдӣ 5 фоиз (аз даромади умумӣ).

Б) Барои намудҳои дигари ғайриҷабулӣ:

- аз рӯи амалиётҳои ғайриҷабулӣ 5 фоиз (аз даромади умумӣ);
- аз рӯи амалиётҳои нақдӣ 6 фоиз (аз даромади умумӣ).

В) Барои амалиётҳои андозсупорандагоне, ки ба ғайриҷабули истеҳсоли машғул мебошанд:

-аз рӯи амалиётҳои ғайринақдӣ 13 фоиз (аз фоида);

-аз рӯи амалиётҳои нақдӣ 14 фоиз (аз фоида).

Г) Барои намудҳои дигари ғаёлият:

-аз рӯи амалиётҳои ғайринақдӣ 15 фоиз (аз фоида);

-аз рӯи амалиётҳои нақдӣ 16 фоиз (аз фоида).

Тартиби ҳисоб намудани андози низоми соддакардашуда ҳамчун зарби манбаи андози дахлдор (аз даромади умумӣ ё фарқи байни даромади умумӣ ва хароҷоти умумӣ) ба меъёри дахлдори андоз ҳисоб карда мешавад [1].

$$\Sigma = \frac{Ду * М}{100}, \text{ дар инҷо:}$$

Σ - маблағи ҳисобшудаи андози низоми соддакардашуда;

Ду – даромади умумии андозбандишаванда;

М – меъёри дахлдори андози низоми соддакардашуда.

Ҳангоми аз ҷониби андозсупоранда амалӣ гардидани амалиёти нақдӣ ва ғайринақдӣ, баҳисоб гирифтани даромади умумӣ барои ин намудҳои ғаёлият, инчунин ҳисоб кардани маблағҳои андози дахлдор ҷудогона бурда мешавад.

Эъломияи андози низоми соддакардашуда тибқи шакли тасдиқнамудаи мақоми ваколатдори давлатӣ ҳар семоҳа на дертар аз санаи 10-уми моҳе, ки баъд аз давраи андоз фаро мерасад пешниҳод гардида, маблағи ҳисобшудаи андози соддакардашуда то санаи охирини мӯҳлати пешниҳоди эълomia пардохт карда мешавад.

Пардохти андози низоми соддакардашуда ба бучети маҳаллӣ дар маҳаллӣ баҳисобгирии (бақайдгирии) андозсупоранда анҷом дода мешавад [2].

Бақайдгирии давлатии шахсоне, ки ғаёлияти соҳибкориро тибқи низоми соддакардашудаи андозбандӣ дар асоси шаҳодатнома амалӣ менамоянд, мутобиқи талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» аз 19 майи соли 2009 таҳти №508 сурат гирифта [3], мӯҳлати бақайдгирии далатӣ дар асоси Фармоиши Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 июли соли 2017 таҳти № 316 «Дар бораи тасдиқи Стандарти ягонаи хизматрасонӣ ба андозсупорандагон» ба тарқи роғгон барои соҳибкорони инфиродӣ на зиёда аз 3 рӯзи корӣ ва барои шахсони ҳуқуқи на зиёда 5 рӯзи корӣ бо додани ҳуҷҷати тасдиқкунандаи бақайдгирии давлатӣ яъне шаҳодатнома анҷом дода мешавад [5].

Инчунин, бояд қайд намуд, ки субъектоне, ки низоми соддакардашудаи андозбандиро истифода менамоянд, аз иҷрои ўҳдадориҳои агенти андоз, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст, озод намебошанд.

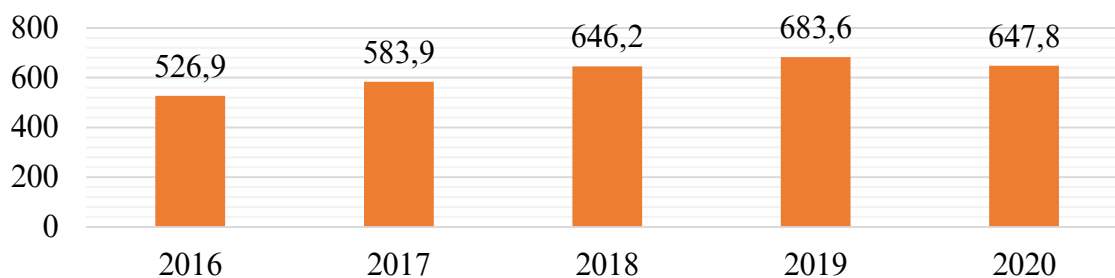
Ҳамзамон, истифодабарандагони низоми соддакардашудаи андозбандӣ ҳуқуқдоранд ғаёлияти иқтисодии хориҷиро амалӣ созад, инчунин ўҳдадоранд тибқи тартиби соддакардашуда баҳисобгирии (бақайдгирии) муҳосибиро пеш барад ва ба мақомоти андоз эълomiaҳо ва ҳисоботҳои андозиро пешниҳод намояд.

Тибқи маълумот аз Феҳристи ягонаи давлатӣ оид ба шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2016 шумораи умумии андозсупорандагон 288683 нафар ва дар соли 2020 бошад ин нишондиҳанда ба 335306 нафар расида, дар ин муддат дар маҷмӯъ шумораи андозсупорандагон ба теъдоди 47223 нафар зиёд гардида дар ин муддат ба андозаи 16,15% афзоиш ёфтааст.

Вобаста ба саҳми супорандагони андози низоми соддакардашуда дар қисми даромади бучети давлатӣ ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки дар соли 2016 аз ҳисоби супорандагони ин намуди андоз ба бучет ба ҳисоби миёна ба маблағи 527 млн. сомонӣ ва дар соли 2020 бошад ба маблағи 647 млн. сомонӣ ворид гардидааст, ки ҳаҷми маблағи воридгардидаи андози низоми соддакардашуда дар соли 2020 нисбат ба соли 2016, 120 млн. сомонӣ зиёд гардида дар ин муддат ба андозаи 18,55% афзоиш ёфтааст.

Дар маҷмӯъ аз оғози соли 2016 то оғози соли 2021 аз ҳисоби андози низоми соддакардашуда ба бучети давлатӣ ба маблағи 3,088,4 млн сомонӣ ворид гаштааст [4].

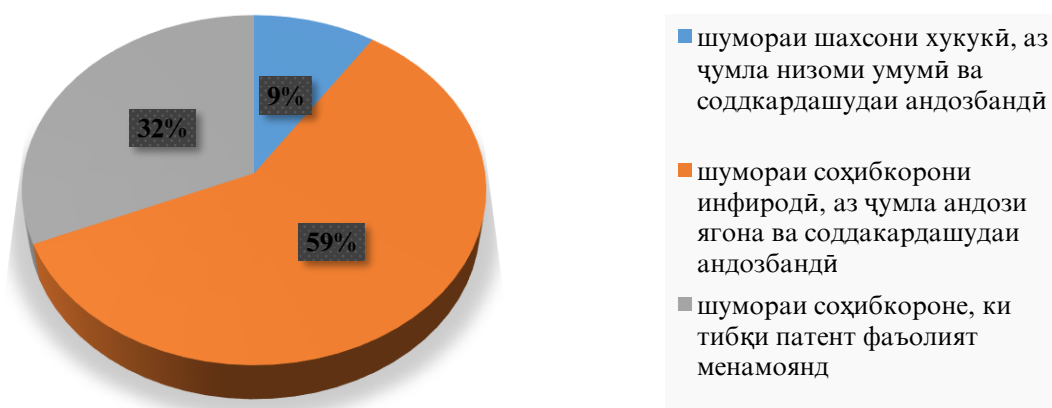

Диаграммаи 1. Воридоти андози низоми соддакардашуда ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2016-2020

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои сомонаи расмии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [http:// www.andoz.tj](http://www.andoz.tj)

Мавриди қайд аст, ки субъектҳои соҳибкории хурд, ки тибқи низоми соддакардашуда андозбандӣ мегарданд, ба ғайр аз андози соддакардашуда, инчунин дар ҳолати доштани объектҳои андозбандии андозҳои дахлдор супорандаи дигар намуди андозҳо низ ба ҳисоб мераванд.

Бояд қайд намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи бештари андозсупорандагонро маҳз субъектҳои соҳибкории хурд, ки вобаста ба намуди фаъолият низоми махсуси андозбандиро истифода менамоянд, ташкил медиҳад, албатта ин раванд на танҳо дар ҷумҳурии мо балки дар аксарияти давлатҳои, ки иқтисодияташон ру ба тарақи мебошад, ба назар мерасад ва андозҳои, ки аз ҷониби ин субъектҳо барои ғани гардонидани бучети давлатӣ пардохт мегарданд, саҳми назаррас дорад.

Диаграммаи 2. Шумораи истифодабарандагони низоми махсуси андозбандӣ дар шумораи умумии андозсупорандагон дар соли 2020 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои сомонаи расмии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [http:// www.andoz.tj](http://www.andoz.tj)

Аз рӯи диаграммаи 2. маълум мегардад, ки зиёда аз 90 фоизи шумораи андозсупорандагон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи низоми махсуси андозбандӣ фаъолият менамоянд.

Чи тавре, ки мо дар боло қайд намудем ҳадди ниҳои даромади умумии андозбандишавандаи андозсупорандагоне, ки тибқи низоми соддакардашуда фаъолият менамоянд дар як сол набояд аз 1 млн сомони зиёд бошад ва дар ҳолати гузаштан аз ин ҳадди ниҳойи андозбандӣ супорандагони андози соддакардашуда ўҳдадоранд ба низоми умумии андозбанди гузашта андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллиро тибқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб ва пардохт намоянд.

Бо мақсади пурра ба ҳисоб гирифтани даромади андозбандишаванда ва дар асоси ҳуҷҷатҳои аввалияи муҳосиби бароҳ мондани баҳисобгирии муҳосиби, инчунин барои коҳиш додани пинҳон кардани объектҳои андозбандӣ ва объектҳои ба андозбандӣ алоқаманд, хуб мешуд, ки меъёрҳои андози низоми соддакардашуда бо зиёд гардидани даромади умумии андозбандишаванда (фоидаи андозбандишаванда) кам гардида, ҳадди ниҳойи аз 1 млн сомони супорандагони низоми соддакардашуда бештар, яъне аз 3 то 5 млн сомони муқаррар мегардид. Зеро амалияи тартиби истифодаи низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд нишон медиҳад, ки аксари истифодабарандагони ин низоми андозбандӣ, бинобар надоштани дониши муқаммал оиди истифодаи низоми умумии андозбандӣ ва ҳисобу пардохт намудани андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ тибқи тартиби муқарраргардида кушиш ба харҷ медиҳанд, ки бо хар роҳу равиш андозхоро бо тартиби соддакардашуда пардохт намуда, даромади умумии андозбандишавандаро кам нишон диҳанд.

Бинобар ин, бо назардошти гуфтаҳои боло хуб мешуд, агар ба субъектҳои соҳибкории хурд бозҳам бештар имтиёзҳо дода мешуд ва шояд ин иқдом ҳавасмандии шаҳрвандонро чиҳати амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ зиёд намуда, барои ташкили ҷойҳои нави корӣ ва дар ин замина зиёд гардидани шумораи андозсупорандагон боис мегашт.

АДАБИЁТ

1. Дастурамал «Дар бораи ҳисоб кардан ва супоридани андози низоми соддакардашуда» аз 07.12.2012 таҳти №12-ф.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17.09.2012, таҳти №901.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» аз 19 майи соли 2009 таҳти №508.
4. Сомонаи расмӣи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон <http://www.andoz.tj>.
5. Фармоиши Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 июли соли 2017 таҳти № 316 «Дар бораи тасдиқи Стандарти ягонаи хизматрасонӣ ба андозсупорандагон».

УДК: 336.011

Содиқов Р.Х.

МОҲИЯТ ВА ТАСНИФИ ХАВҲҶОИ МОЛИЯВИИ СУБЪЕКТҶОИ ХОҶАГИДОРӢ

Дар мақолаи мазкур омилҳои асосии пайдоиши хавфҳои молиявӣ дар чараёни фаъолияти молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ муайян карда шудаанд. Баъзе нуқтаю назарҳо ва фаҳмишҳо дар муайян кардани мафҳуми «хавфҳои молиявӣ» муҳокима гардидаанд. Тавзеҳи мафҳуми «хавфҳои молиявӣ» аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст. Қайд шудааст, ки хавфҳои молиявӣ ҳамчун зухуроти объективӣ дар ҳамаи амалиёти молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ иштирок менамоянд. Ба ақидаи муаллиф, гуногуншаклӣ ва гуногунпахлуии

хавфҳои молиявӣ, инчунин зарурати идоракунии самараноки онҳо заминаи таснифи ин хавфҳоро фароҳам овардааст. Аз ҷониби муаллиф таснифи хавфҳои молиявӣ гузаронида шудааст. Бо роҳи истифодаи якчанд меъёрҳои таснифкунӣ намудҳои гуногуни хавфҳои молиявӣ муайян ва тавсиф карда шудаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки натиҷаҳои хавфҳои молиявӣ метавонад ҳам манфӣ (зарар) ва ҳам мусбат (даромади иловагӣ) бошад. Таснифи хавфҳои молиявӣ барои хело самаранок идора кардани ин хавфҳо ва то ҳадди ақал кам кардани зарари молиявӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: хавфҳои молиявӣ, ғаёлияти молиявӣ, субъектҳои хочагидорӣ, хавфи фоизӣ, зарари молиявӣ, даромади иловагӣ, хавфи асзорӣ, номуайяни, амалиёти молиявӣ, тасниф, хавфи қарзӣ, бухрони молиявӣ, хавфи андозӣ.

Содиков Р.Х.

СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ

В данной статье определены основные факторы возникновения финансовых рисков в процессе финансовой деятельности хозяйствующих субъектов. Рассмотрены некоторые подходы и понимания в определении понятия «финансовых рисков». Разработана авторская трактовка понятия «финансовых рисков». Подчеркивается, что финансовые риски как объективные явления участвуют во всех финансовых операциях хозяйствующих субъектов. По мнению автора, большая многообразия и многогранность финансовых рисков, а также необходимость их эффективного управления обуславливает классификацию этих рисков. Автором проведено классификация финансовых рисков. Путем использования несколько классификационных критериев выявлены и охарактеризованы различные виды финансовых рисков. Автор отмечает, что результатами финансовых рисков могут быть как отрицательный (ущерб), так и положительный (дополнительный доход). Классификация финансовых рисков, способствует более эффективному управлению этим рискам и минимизацию возможных финансовых потерь.

Ключевые слова: финансовые риски, финансовая деятельность, хозяйствующие субъекты, процентный риск, финансовые потери, дополнительный доход, валютный риск, неопределенность, финансовые операции, классификация, кредитный риск, финансовый кризис, налоговый риск.

Sodikov R.H.

ESSENCE AND CLASSIFICATION OF FINANCIAL RISKS OF BUSINESS ENTITIES

In given article are determined main factors of the origin financial risk in process of financial activity managing subject. Some approaches and understanding are considered in determination of the notion "financial risk". The author's interpretation of the notion "financial risk" is designed. It is emphasized that financial risks as objective phenomena's participate in all financial operation managing subject. In the opinion of author, the big variety and much watched financial risk, as well as need their efficient management condition the categorization these risk. The Author is organized categorization financial risk. By use several taxonomic criterions are revealed and characterized different type's financial risk. The Author notes that result financial risk can be as negative (the damage), so and positive (the additional income). The categorization financial risk, promotes more efficient management this risk and minimization of the possible financial losses.

Keywords: financial risks, financial activity, managing subjects, percent risk, financial losses, additional income, exchange risk, uncertainty, financial operations, categorization, credit risk, financial crisis, tax risk.

Финансовая деятельность всех хозяйствующих субъектов непосредственно связано с различными внешними и внутренними рисками. Риски, связанные с финансовой деятельностью хозяйствующих субъектов, которые являются источником возникновения финансовых опасностей и угроз, могут быть выделены в отдельную или особую группу финансовых рисков, занимающих важное место в структуре портфеля рисков. Основными факторами повышения уровня финансовых рисков и увеличения их влияния на финансовые результаты деятельности хозяйствующих субъектов и их финансовой устойчивости являются: нестабильность экономических процессов и постоянное изменение сегментов финансовых рынков, как в отдельных странах, так и во всем мире; расширение направлений финансовой деятельности экономических субъектов; разработка и реализация финансовых инновационных технологий; мировые финансовые кризисы и т.д. Следовательно, раскрытые сущности финансовых рисков, а также их классификация в современных экономических условиях является актуальной задачей управления финансами.

В экономической литературе встречаются неоднозначные подходы и понимание определения понятия «финансовых рисков». Терехова Е.А. считает, что финансовый риск - это суть принятия некоторых альтернативных решений, результаты данного выбора и уровень правильности его исходя из получения ожидаемого, запланированного дохода при условии возможности возникновения ущерба (финансового потеря) [5].

Багратуни К.Ю. и Данилина М.В. полагают, что именно двойственность финансовых рисков позволяет отнести их к спекулятивным рискам, т.е. результатами этих рисков могут быть либо отрицательным, либо положительным. Особенность финансовых рисков выражается в вероятности возникновения убытков, которые являются результатами осуществления рискованных операций [2].

Антонец В.А., Нечаева Н.В., Суркова А.С., Абубакирова К.Н. отмечает, что «финансовые риски связаны с вероятностью нарушения планируемых финансовых потоков. Прежде всего, это связано с уровнем общей экономической стабильности в стране, уровнем инфляции, дефицитом бюджетных средств, которые могут повлечь за собой действия руководства страны, влияющие на бизнес» [1].

Белолипецкий В.Г. подчёркивает, что причиной возникновения финансового риска является структура источников средств. Здесь имеется в виду не об уровне риска капиталовложения в различные активы, а об уровне риска политики хозяйствующего субъекта о целесообразности привлечения различных источников финансирования своей деятельности [3].

Исследуя финансовые риски, Домащенко Д.В. и Финогенова Ю.Ю. подчёркивают, что «...финансовый риск - это риск, который связан с вероятностью возникновения непредвиденных финансовых потерь (снижение прибыли, доходов, потери капитала, денежных активов и т.п.)» [4].

Рассматривая различные подходы к трактовке финансовых рисков, мы считаем, что финансовые риски - это вероятность наступления определенного события, которые приведут к получению либо финансовых потерь, либо дополнительных доходов. Данное определение означает, что результатом наступления финансовых рисков может быть, как ущерб, так и выгода.

Финансовые риски возникают в процессе финансовой деятельности компании, и имеют прямой связь с процессом формирования и использования его финансовых ресурсов и характеризуется вероятности его финансовыми убытками или доходами. Финансовый

риск является экономической категорией, которая занимает важное место среди экономических категорий, связанных с хозяйственными процессами.

Финансовые риски как объективные явления участвуют во всех финансовых операциях хозяйствующих субъектов. Эти риски присущи любому финансовому решению, которые связаны получением запланированного дохода. Процесс принятия рискованного финансового решения происходит под влиянием субъективных факторов, но при этом неизменным остается объективная природа возникновения риска. Это означает осознанное отношение руководства хозяйствующих субъектов к риску в ходе проведения финансовой деятельности.

Финансовые риски в процессе осуществления финансовой деятельности хозяйствующих субъектов проявляются на двух стадиях:

- при выборе или принятии решения;
- при реализации этих принятых решений.

Финансовые риски позволяют финансовому менеджеру при выборе или принятии решения использовать альтернативные варианты. При рискованной ситуации или неопределенности перед финансовым менеджером стоят две альтернативные варианты выбора или принятия решения:

- принять финансовый риск;
- отказаться от принятия финансового риска.

Необходимо отметить, что без наличия альтернативных вариантов понятия финансовые риски не существует.

Финансовые риски тесно связаны с конкретными целями и используются для достижения этих целей. Один из таких целей является получение ожидаемого дохода в результате проведения различных видов финансовых операций или финансовой деятельности в целом. С этой точки зрения, финансовые риски рассматриваются как возможность достижения поставленных целей при неопределенности условий реализации предстоящих операций, связанных с финансовой деятельностью хозяйствующего субъекта. Вероятность отклонения полученных финансовых результатов от таких запланированных результатов раскрывает сущность финансового риска. Основной характерной чертой финансовых рисков является возможность отклонения от целей. Субъект, который принимает рискованное решение в условиях неопределенности, заранее знает, что достижения поставленных целей имеет вероятностный характер. Следовательно, в этом и заключается смысл финансовых рисков.

Результатом деятельности управляющего финансовым потоком, связанные с финансовыми рисками, могут быть либо положительные (прибыль), либо отрицательные (ущерб) несоответствия от запланированного результата. Виды финансовых рисков и их уровень являются основными факторами, влияющие на результативность финансовой деятельности хозяйствующего субъекта. Такую неоднозначность результатов финансовых рисков можно увидеть в условиях неопределенности, а также в условиях риска.

Большая многообразия и многогранность финансовых рисков, а также необходимость их эффективного управления обуславливает классификацию этих рисков. Финансовых рисков можно классифицировать по различным критериям или признакам (таблица 1).

Теперь раскроем сущность виды финансовых рисков, отраженные в таблице 1.

По объекту управления финансовой деятельности различают следующие виды финансовых рисков:

- *риски отдельных финансовых операций*, включает различных видов финансовых рисков, которые характерны конкретным финансовым операциям хозяйствующего субъекта (например, риски, связанные с купле-продажи конкретных финансовых активов, как акции, облигации, сертификаты и т.д.);

Классификация финансовых рисков*

№	Критерии классификации	Виды финансовых рисков
1	По объекту управления финансовой деятельности	- риски отдельных финансовых операций; - риски, связанные с различными видами финансовой деятельности; - риски, связанные со всеми видами финансовой деятельности хозяйствующего субъекта.
2	По комплексности используемых финансовых инструментов	- индивидуальный финансовый риск; - портфельный финансовый риск.
3	По совокупности изучений	- простой финансовый риск; - сложный финансовый риск.
4	По источникам проявления	- внешний или рыночный финансовый риск; - внутренний или специфический финансовый риск.
5	По финансовым последствиям:	- финансовый риск, приводящий к возникновению только экономических убытков; - финансовый риск, связанный с упущенной выгодой; - финансовый риск, приводящий к получению, как финансовых потерь, так и дополнительных доходов.
6	По признаку возникновения во времени	- постоянный финансовый риск; - временный финансовый риск.
7	По уровню финансовых потерь	- допустимый финансовый риск; - критический финансовый риск; - катастрофический финансовый риск.
8	По возможности прогнозирования	- финансовый риск, подлежащий прогнозированию; - финансовый риск, неподлежащий прогнозированию.
9	По возможности страхования	- финансовый риск, подлежащий страхованию; - финансовый риск, неподлежащий страхованию.
10	По уровню покупательной способности денег	- инфляционный и дефляционный; - валютный; - риск ликвидности.
11	По результатам вложения капитала	- инвестиционный; - кредитный риск; - процентный; - депозитный риск.
12	По форме организации финансово-хозяйственной деятельности	- риск коммерческого кредита; - оборотный риск; - операционный риск.
13	По источникам возникновения	- риск снижения финансовой устойчивости хозяйствующего субъекта; - налоговый риск; - риск неплатежеспособности (или риск несбалансированной ликвидности) хозяйствующего субъекта.

*Составлено автором

- *риски, связанные с различными видами финансовой деятельности* - это риск, возникающий при осуществлении хозяйствующим субъектом разных видов финансовой деятельности (например, риск страховой или фискальной деятельности хозяйствующего субъекта);

- *риски, связанные со всеми видами финансовой деятельности хозяйствующего субъекта* - это совокупность рисков, возникающих при выполнении хозяйствующим субъектом всех видов финансовой деятельности. Вероятность проявления таких рисков зависит от следующих факторов: организационные и правовые формы функционирования хозяйствующего субъекта; соотношения основных и заемных средств; структура активов и пассивов; объем постоянных и переменных затрат и т.д.

По комплексности используемых финансовых инструментов:

- *индивидуальный финансовый риск* - это комплексный риск, проявляемых при реализации определенных финансовых инструментов;

- *портфельный финансовый риск* - это комплексный риск, возникающий при совокупном использовании финансовых инструментов, которые объединены в одном портфеле (например, риск страхового портфеля страховщика; риск валютного портфеля кредитной организации; риск инновационного портфеля компании и т.д.).

По совокупности изучений:

- *простой финансовый риск* - это такой риск, который не подразделяется на подвиды. Например, к таким рискам относятся: инфляционный риск; дефляционный риск; селективный риск;

- *сложный финансовый риск* - это риск, подразделяющихся на несколько подвидов. Примером такого риска могут быть: инвестиционный риск (например, риск инвестиционного проекта); кредитный риск (например, риск кредитного портфеля).

По источникам проявления:

Внешний или рыночный финансовый риск - это риск, который присуще для всех субъектов, осуществляющих финансовую деятельность, а также для всех видов финансовых операций. Основными причинами или факторами возникновения данного риска могут быть: циклический характер экономического развития; неопределенность на финансовых рынках; финансовый кризис; колебание стоимости финансовых активов и т.д. Особенность внешнего или рыночного финансового риска заключается в том, что хозяйствующий субъект не сможет повлиять на процесс возникновения данного риска. К таким рискам относятся: инфляционный риск; дефляционный риск; биржевой риск; процентный риск; валютный риск; налоговый риск.

Внутренний или специфический финансовый риск - это риск, возникновения, которого непосредственно зависит от процесса функционирования самого хозяйствующего субъекта. Такие риски могут возникать под влиянием следующих факторов: низкий уровень квалификации финансовых менеджеров; неэффективность структуры активов и капитала; реализации более рискованных финансовых операций; ненадежность контрагентов и т.д.

По финансовым результатам:

Финансовый риск, приводящий к возникновению только экономических убытков. Результатами таких рисков могут быть только отрицательными, т.е. потеря финансовых активов.

Финансовый риск, связанный с упущенной выгодой - в результате наступления этого риска хозяйствующий субъект под влиянием как объективных, так и субъективных факторов не в силу реализовать запланированные финансовые операции (например, по причине снижения кредитного рейтинга хозяйствующему субъекту не выдается кредит, чтобы эффективно организовал структуру капитала).

Финансовый риск, приводящий к получению, как финансовых потерь, так и дополнительных доходов - это риск, возникающий при реализации финансовых операций имеющий спекулятивный характер.

По признаку возникновения во времени:

Постоянный финансовый риск - это риск, который проявляется на весь период реализации финансовой операции и зависит от влияния постоянных факторов. К этой группе рисков относятся: кредитный риск; процентный риск; валютный риск; налоговый риск; депозитный риск и т.д.

Временный финансовый риск - это риск, проявляющийся на некоторые этапы реализации финансовой операции (например, риск неплатежеспособности хозяйствующего субъекта, который эффективно функционирует).

По уровню финансовых потерь:

- *приемлемый финансовый риск* - это риск, приводящий к таким финансовым потерям, которые меньше объема запланированной прибыли по реализуемой финансовой операции;

- *критический финансовый риск* - это риск, который возникает при реализации финансовой операции и может привести к финансовым потерям, которые меньше возможного объема общего дохода;

- *катастрофический финансовый риск* - риск высокого уровня, который приводит к получению финансовых потерь, определяющий полной или не полной потери, как собственного капитала, так и заемного капитала хозяйствующего субъекта.

По возможности прогнозирования:

Финансовый риск, подлежащий прогнозированию - включает несколько видов риска, причинами, проявления которых являются: циклическое развитие экономических процессов; изменение конъюнктуры финансовых рынков; предсказуемость развитие конкурентных процессов и другие. К этой группе рисков входят: кредитный риск; инфляционный риск; процентный риск; валютный риск; риск упущенной выгоды и т.д.

Финансовый риск, неподлежащий прогнозированию - состоит из различных видов финансового риска, отличительной особенностью которых является полная непредсказуемость возникновения. К таким рискам относятся риски форс-мажорной ситуации, налоговый риск и т.д.

По возможности страхования:

Финансовый риск, подлежащий страхованию. К этой группе рисков включаются те риски, которые посредством заключения страхового договора передаются страховщику. При наступлении страхового случая страховая организация осуществляет страховые выплаты в рамках договора страхования, т.е. финансовые потери или дополнительные расходы компенсируются полностью либо частично. Страхование финансовых рисков проводится для возмещения убытков, возникающих в результате наступления следующих страховых случаев:

- выход из строя оборудования или уменьшение производства товаров (работ и услуг) в рамках, оговоренных в договоре страхования страховых рисков;

- несостоятельность или банкротства страхователя;

- невыполнением контрагентом страхователя или застрахованного лица, который является кредитором по кредитному договору своих обязательств;

- судебные расходы (издержки), которые осуществлены со стороны страхователем (застрахованным лицом).

Финансовый риск, неподлежащий страхованию - это такие риски, вероятность связанных с ними ущербов почти непредсказуема. Следовательно, многие страховщики избегают от принятия таких рисков. Страховщики неохотно рассматривают риски, связанные с общей экономической ситуации в стране, изменения в законодательстве страны, колебания экономических процессов и т.д. К нестрахуемым финансовым рискам можно отнести.

Рыночные риски - риски, результатом которых могут быть потеря собственности или дохода, таких как:

- изменения цен в зависимости от сезона;

- уменьшение потребности;

- предложение высококачественных товаров со стороны конкурентов.

Политические риски - это вероятность проявления более рискованных событий, таких как:

- нестабильность политической ситуации;

- военные действия;

- лимитирование торговых отношений;

- необоснованное повышение налоговых ставок;

- установление лимитов по обмен валюты.

Личные риски - это риски, возникающие под воздействием следующих факторов:

- безработица;
- бедность в результате развода, нехватка достаточного или необходимого образования, отсутствия рабочих мест, потери здоровья на работе и т.д.

По уровню покупательной способности денег:

Инфляционный риск - это вероятность получения финансовых потерь. Причинами возникновения таких потерь являются: обесценение или снижение покупательной способности денег; уменьшения реальных денежных доходов и прибыли в результате инфляционных процессов.

Валютный риск - это вероятность возникновения валютных потерь в результате изменения курса валют. Данный риск присущ как экспортеру, так и импортеру. Ущерб экспортера возникает в результате снижения курса валюты платежа, а ущерб импортера связаны с повышением курса валюты платежа. Основным фактором возникновения валютного риска для кредитных организаций является открытая валютная позиция. Валютному риску также подвергаются владельцы иностранных авуаров и наличной иностранной валюты.

Риск ликвидности - вероятность получения финансовых и других потерь по причине неспособности хозяйствующего субъекта в установленный срок выполнять все свои договорные обязательства перед контрагентами. Причинами данного риска, во-первых, может быть неэффективность соотношения между активами и пассивами, во-вторых, невозможность привлечения финансовых и других ресурсов, чтобы своевременно выполнять свои текущие обязательства.

По результатам вложения капитала:

Инвестиционный риск - риск, связанный с вероятностью неполучения или недополучения ожидаемого дохода или прибыли в процессе реализации инвестиционного проекта. Инвестиционный риск - это возможность снижения стоимости ценных бумаг или несоответствия полученной прибыли от ожидаемой. Инвестиционный риск тесно связано с уровнем доходности и поэтому чем больше возможности получения дохода, тем больше будет уровень риска. Следовательно, инвестору необходимо ещё на стадии выбора объекта инвестирования оценить соотношения возможного дохода и уровня риска. Каждому инвестору необходимо знать: чем больше прибылым кажется объект инвестирования, тем выше возможность потери вкладываемых средств.

Кредитный риск - это вероятность получения финансовых потерь в результате несвоевременное или частичное погашение заемщиком своих финансово-договорных обязательств. Кредитный риск присущ кредитору, заемщику, а также поручителю. На наш взгляд, кредитный риск является одним из основных банковских рисков, так как основной причиной банкротства большинство кредитных организаций является именно несвоевременный возврат заемщиками кредитов, а также необоснованная кредитная политика и неэффективное управление рисками в кредитных организациях. Основными причинами возникновения кредитного риска являются:

- уменьшение уровня кредитоспособности заемщика;
- финансовый кризис;
- повышения общего уровня цен на все товары (работ и услуг);
- нестабильность банковской системы;
- банкротства заемщика и т.д.

Кредитный риск возникает, как по каждому отдельному кредиту (отдельный кредитный риск), так и по всем видам кредита (совокупный или портфельный кредитный риск).

Процентный риск - это вероятность непредвиденного изменения, как депозитной, так и кредитной процентной ставки на финансовых рынках. Основными причинами проявления процентного риска являются: изменение конъюнктуры финансовых рынков в результате

государственного регулирования; увеличение или уменьшение предложения свободных денег и т.д. Вероятность потери финансово-кредитных учреждений по причине повышения процентных ставок, как по депозитам, так и по кредитам, тоже относятся к процентному риску. Отрицательными финансовыми последствиями процентного риска выражаются в эмиссии корпоративных ценных бумаг, в дивидендной политике хозяйствующего субъекта, в краткосрочных финансовых инвестициях и т.д.

Депозитный риск - это риск, отражающий вероятность непогашения депозитных средств, т.е. невозвращения депозитных сертификатов. Основной причиной возникновения данного риска является неправильная оценка и неудачный выбор коммерческого банка для проведения депозитных операций хозяйствующего субъекта или физических лиц.

По форме организации финансово-хозяйственной деятельности:

Риск коммерческого кредита выражается, с одной стороны, неполучением товаров, услуг при предоплате или авансе, с другой стороны, неполучением денежных средств при продаже товар и услуг в кредит.

Оборотный риск характеризует вероятность возникновения убытков вследствие недостаточности финансовых активов в период регулярного оборота. В том числе, при постоянной скорости продажи продукции у хозяйствующего субъекта могут появляться разные по скорости обороты финансовых активов.

Операционный риск - это вероятность получения убытков по причинам неэффективности организации внутренних процессов или систем, неотчетственности персонала и работников компании, внешние ситуации и т.д.

По источникам возникновения:

Риск снижения финансовой устойчивости хозяйствующего субъекта - характеризует вид финансового риска, при проявлении которого финансовое состояние хозяйствующего субъекта ухудшается, и возникают финансовые потери. Причинами такого риска являются: неэффективная организация структуры капитала, т.е. превышение объема заемных средств над собственными средствами; уменьшение уровня ликвидности активов и т.д. Риск снижения финансовой устойчивости хозяйствующего субъекта. Среди финансовых рисков по уровню опасности риск снижения финансовой устойчивости хозяйствующего субъекта занимает особое место.

Налоговый риск - это вероятность возникновения неблагоприятных случаев, в результате которого хозяйствующие субъекты или частные лица (налогоплательщики), принявшие определенное решение в области налогообложения, могут потерять или не получить ресурсы, утратить ожидаемую выгоду или получают дополнительные финансовые убытки. Налоговые риски могут возникнуть из-за действий государственных уполномоченных органов вследствие неоднозначности и некорректности процессов налогообложения и налогового законодательства. Другим фактором возникновения финансовых рисков является использование двойственности определенных положений, которые связаны с налогообложением или использованием более рискованных путей, направленных на уменьшение налоговых платежей хозяйствующего субъекта в соответствующий бюджет. Налоговые риски подразделяются на следующие виды:

- внешние и внутренние;
- прогнозируемые и непрогнозируемые;
- рыночные и нерыночные.

Риск неплатежеспособности (или риск несбалансированной ликвидности) хозяйствующего субъекта - это финансовый риск, который связан с неспособностью хозяйствующего субъекта быстрой продажи финансовых активов, ценных бумаг или физических товаров по низкой цене, чем рыночных, т.е. без больших ущербов. В результате наступления этого риска снижается уровень ликвидности оборотных активов, что приводит к разбалансированности положительного и отрицательного денежного потока хозяйствующего субъекта во времени.

Таким образом, исходя из различных критериев, а также внутренних и внешних факторов можно выделить несколько видов финансовых рисков. Классификация финансовых рисков способствует решению следующих задач: выявления и систематизация финансовых рисков; анализ и оценка финансовых рисков; расчет и прогнозирование последствия наступления финансовых рисков; выбирать оптимальные методы и способы управления финансовыми рисками; предотвратить или минимизировать возможные финансовые потери. Разработанная нами классификация финансовых рисков позволяет более четко и конкретно определить возможные проблемы, разработать программу или стратегию управления финансовыми рисками с целью уменьшения возможных финансовых убытков и обеспечения финансовой устойчивости хозяйствующих субъектов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонец В.А., Нечаева Н.В., Суркова А.С., Абубакирова К.Н. Основы инновационной деятельности: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. Б.И. Бедного. - Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2017. - 303 с.
2. Багратуни К.Ю. Риски: анализ и оценка: учебное пособие / К.Ю. Багратуни, М.В. Данилина. - М.: РУСАЙНС, 2019. - 138 с.
3. Белолипецкий В.Г. Финансовый менеджмент / В.Г. Белолипецкий. - М.: КНОРУС, 2018. - 448 с.
4. Домашенко Д.В., Финогенова Ю. Ю. Управление рисками в условиях финансовой нестабильности. - М.: Магистр: ИНФРА-М, 2017. - 421 с.
5. Терехова Е.А. Экономическая оценка рисков [Электронный ресурс]: учебное пособие / Е.А. Терехова, Н.В. Мозолева. - М.: Российская таможенная академия, 2016. - 100 с.

УДК 338.22 (575.3)

Рачабов Н.М.

САМАРАНОКГАРДОНИИ РЕКЛАМА ВА ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ МУОСИРИ ОН ДАР СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ

Дар мақола моҳият, мазмун ва нақши рекламаи молу маҳсулоти соҳибкори истеҳсоли барои расидан ба категорияҳои олли рӯшд ва истифода аз методҳои муосири таблиғи молу маҳсулоти соҳибкорони истеҳсоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди барраси қарор гирифтааст. Зеро соҳибкории истеҳсоли яке аз самтҳои афзалиятноки таъкими ислоҳоти иқтисодӣ ба шумор рафта, инкишофи ҳамаҷонибаи он ба таъмини рӯшдӣ босуботи иқтисодӣ дар мамлакат, пурра намудани бозори маводи истеъмолӣ бо молу ҳадамоти гуногун ва баландсифат, нисбатан паст намудани сатҳи нархҳо ва қонё гардонидани тақозои тағйирёбандаи истеъмолгарон мусоидат мекунад. Ҳалли бомуваффақияти вазифаи стратегӣ – давра ба давра баланд бардоштани сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ва нақши таблиғи молу маҳсулот аз тариқи технологияҳои муосири иттилоотӣ ва ВАО, ба рӯшдӣ босъурати фаъолияти соҳибкории истеҳсоли дар ҶТ мақсаднок мебошад.

Калидвожаҳо: технологияи иттилоотӣ, стандарт, усул, таҳлили мукоисавӣ, реклама, молу маҳсулот, ВАО, соҳибкории истеҳсоли.

Раджабов Н.М.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕКЛАМЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ В БИЗНЕС-ПРОИЗВОДСТВЕ

Применение: рассматривается в статье сущность, содержание и роль рекламы товаров и продукции производственного предпринимателя для достижения высоких категорий развития и использования современных методов пропаганды товаров и продукции предпринимателей производства в Республике Таджикистан. Производственное предпринимательство является одним из приоритетных направлений укрепления экономических реформ, его всестороннее развитие способствует обеспечению стабильной экономической устойчивости в стране, полному рынку потребительского материала с различными и высококачественными подарками, относительно снижению уровня цен и удовлетворению меняющихся потребностей потребителей. Успешное решение стратегической задачи-поэтапное повышение качества производимой продукции и роль пропаганды товаров и продукции посредством современных информационных технологий и средств массовой информации, стремится к повышению эффективности производственной предпринимательской деятельности в РТ.

Ключевые слова: информационная технология, стандарт, метод, анализ корреспонденции, рекламы, товаров и продукции, СМИ.

Rajabov N.M

THE EFFECTIVENESS OF ADVERTISING AND THE USE OF ITS MODERN METHODS IN BUSINESS PRODUCTION

Application: the article considers the essence, content and role of advertising of goods and products of a manufacturing entrepreneur to achieve high levels of development and use of modern methods of promoting goods and products of manufacturing entrepreneurs in the Republic of Tajikistan. Industrial entrepreneurship is one of the priority directions of strengthening economic reforms, its comprehensive development contributes to ensuring stable economic stability in the country, a full market of consumer materials with various and high-quality gifts, relatively lower prices and meeting the changing needs of consumers. The successful solution of the strategic task is the gradual improvement of the quality of manufactured products and the role of the promotion of goods and products through modern information technologies and mass media, strives to increase the efficiency of industrial entrepreneurship in the Republic of Tatarstan.

Keywords: information technology, standard, method, analysis of correspondence, advertising, goods and products, mass media.

Глобализатсия ва ё чаҳонишавӣ аз хусусиятҳои фарояндаи дунёи кунуни ба шумор меравад. Ин раванди чадид, ки ба гуфтаи донишмандон аз нимаи дуоуми қарни XX шуруъ шудааст, дар солҳои 90-уми ҳамин қарн ба марҳалаи чадидаи худ ворид гардид, ки заминаи аслии онро информатизатсияи ҷомеаи ташкил медиҳад. Глобализатсия, чаҳонишавӣ иқтисод, сиёсат, иҷтимоӣ, фарҳанг ва дигар риштаҳои ҷаҳонӣ ба шарро дар назар дорад. Умуман соҳаеро ном бурдан маҳол аст, ки аз таъсири чаҳонишавӣ канор монда бошад. Бинобар ин бояд барои рушди устувори иқтисод, фарҳанг, сиёсат тариқи ҳама намуди технологияҳои муосири иттилоотӣ ва воситаҳои ахбори омма таълиқи бояд кард.

Рушд ва инкишофи соҳибқорӣ ситехсолиро бе истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ ва воситаҳои ахбори оммаи маҳаллию ҷумҳуриявӣ тасавур кардан ғайриимкон аст. Зеро ҳама соҳаҳои ҳазорҳо субэктҳои соҳибқорӣ барҳам меҳуранду ҳазорони дигар таъсис меёбанд. Бинобар ин соҳибқоронро мебошад дар миёни шумораи зиёди

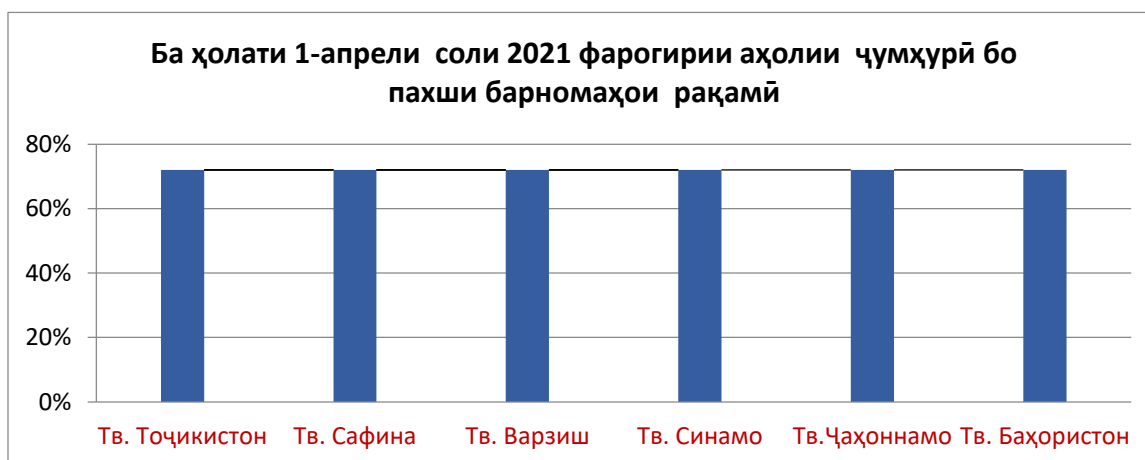
субэктҳои соҳибкорӣ, ки ба истехсоли молу маҳсулот машғуланд мавқеи молу маҳсулоти худро метавонан бо боло бурдани сифати, дар ҳаҷмҳои гуногун баста банди намояд, нархҳои дастрас дошта бошад, метавонад дар бозори молу маҳсулот рақобатпазир бошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аллакай рушди соҳибкории истехсолиро аз тариқи технологияҳои муосири иттилоотӣ мушоҳида кардан мумкин аст, аммо то ҳоло ҳам кам мебошад. Роҳи дигаре, ки барои таблиғи молу маҳсулоти соҳибкорони истехсоли давлату ҳукумат фароҳам овардааст, ин воситаҳои ахбори омма мебошад.

Бо ташаккули раванди ҳамгироии паҳши рақамӣ ва ҷаҳонишавии иттилоот шабакаҳои телевизион ба дуртарин минтақаҳои олам мавҷ фирис- тода, сокинони сайёра ба ахбори муътамад, гузоришҳои саривақтӣ ва барномаҳои тафреҳӣ дастрасӣ пайдо карда, бо истифода аз таҷҳизоти моҳвораӣ ва интернет аз рӯйдоде дар ҳар канори дунё огоҳ шаванд. Телевизиони Тоҷикистон 3 октябри соли 1959 аввалинбор ба паҳши барномаҳои худ оғоз кард. Айни ҳол Телевизиони Тоҷикистон 97 фоизи аҳолии ҷумҳуриро фаро мегирад ва барномаҳои онро шабо- нарӯзӣ тавассути моҳвора сокинони мамлакатҳои Осиё ва Аврупо ва як қисми Африқо метавонанд тамошо намоянд. Дар давраи соҳибистиклолӣ шабакаҳои телевизионии “Сафина”, “Душанбе”, “Ҷаҳоннамо”, “Баҳорис- тон”, “Варзиш”, “Синамо”, “Футбол” ва “Шаҳнавоз” ва телевизионҳои маҳаллию хусусӣ таъсис ёфтанд. [3. саҳ. 4]

Соҳибкорон метавонан бо чунин имконияти бузург молу маҳсулоти худро дар доираи талабонҳои телевизионҳои сатҳи маҳаллию давлати таблиғ намоянд. Аввалин қоидаи реклама аз ҷониби Асолиятсияи маркетинги Амрико пешниҳод шудааст, ки чунин аст: “Реклама – ин ҳама гуна намоиши ғайришаҳсӣ, интиқоли ғоя ва ё хизматрасонӣ мебошад, ки аз номи сарпарастии машҳур дархост ва паҳн карда мешавад”. Реклама иртиботи маркетингӣ мебошад, ки дар он иттилоот паҳн карда мешавад, то таваҷҷуҳ ба объекти таблиғшаванда бо мақсади ташаккул додани маҳсулот нигоҳ дошта шавад. Вазифаи асосии реклама баланд бардоштани даромад аз фурӯши мол ё зери диққат қарор додани истеъмолкунандагон аст. Зеро менечери машҳури реклама Лео Бёрнетт таъкид менамояд: “Ҳамеша молатонро хуб реклама кунед ва пул ҳудаш ба даст меояд”. Аҳамияти реклама дар шароити имрӯза хеле назаррас буда, он воситаи асосии ба мардум дастрас намудани маълумот дар бораи маҳсулот ва тарғиби қору фаъолияти қорхонаю муассисаҳо ба шумор меравад [1. саҳ. 6].

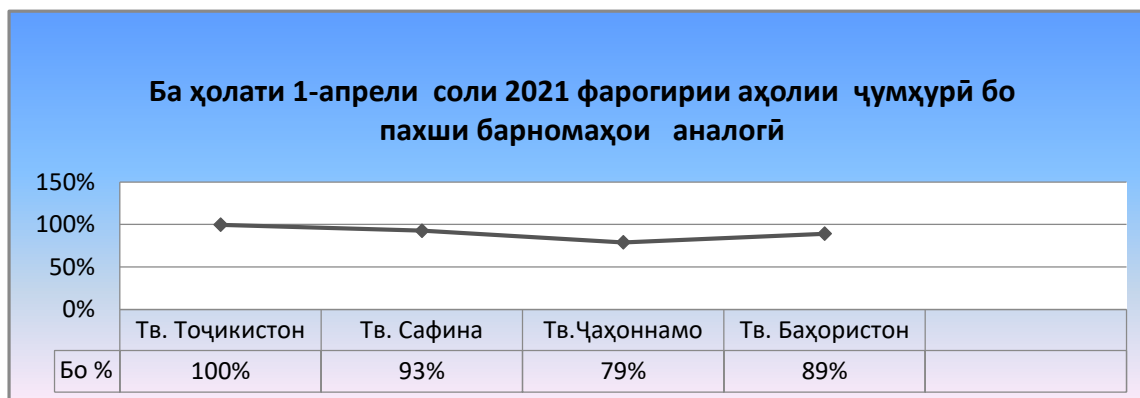
Тибқи маълумоти ҷамъияти саҳомии қушодаи Телерадиоком ба ҳолати 1-апрели соли 2021 фарогирии аҳолии ҷумҳурӣ бо паҳши рақамии барномаҳои шабакаҳои телевизионии чунин арзёби кардааст: нигаред ба диаграмаи зерин.

Диаграмаи №1

Ба ҳолати 1-апрели соли 2021 фарогирии аҳолии ҷумҳурӣ бо паҳши аналогии барномаҳои шабакаҳои телевизионии чунин арзёби кардааст: нигаред ба диаграмаи зерин [5. саҳ. 2].

Диаграмаи №2

Аз нишондодҳои боло ҳулоса кардан мумкин аст, ки шароити мусоиди табиғи молу маҳсулот фароҳам мебошад, чӣ тариқи паҳши рақамӣ ё аналогӣ мақсаднок мебошад. Рӯзгори имрӯзаро бе реклама тасаввур кардан душвор аст, зеро он дар бозорҳои мол, меҳнат, хизматрасонӣ, ҳамчунин дар телевизиону радио ва нашрияҳо мақоми ҳоссеро касб намудааст. Рекламаҳои матбуот низ дар баробари дигар намудҳои реклама муҳимтарин навъи табиғотанд. Яке аз хусусиятҳои асосии фарқкунандаи рекламаҳои матбуот низ дар ин аст, ки метавон рӯзномаро дар дилҳо макону замон мутолиа намуд ва дар зарурат ба маводди ошношудаат баргашт. Чуноне ки мушоҳида мешавад, имрӯзҳо дар баробари радио, телевизион ва интернет рӯзномаҳои иттилоотӣ ва табиғотӣ ба мо имкон медиҳанд, ки маълумоти заруриро зудтар пайдо намоем. Рӯзномаҳое, ки ба чопи эълону реклама машғуланд, барои харидан, фурӯхтан ё ҳалли бисёр мушкилот ба ҷомеа хизмат мекунад. Дар ин масъала ақидаи Лео Бёрнетт ҳам мувофиқи матлаб аст: “Ҳар қадар реклама бисёр бошад, боварӣ ба он зиёд мешавад”. Телевизионҳои давлатию хусусӣ низ барои паҳши табиғи молу маҳсулоти рақобатпазир ҳавасманд буда, барои чунин соҳибкорон сабукиҳо низ дода мешавад, ки барои ҳамкориҳои давомдор ва маҳсулоти ҷавобгу ба талаботҳои ҷойдошта.

Доир ба танзими масъалаҳои марбут ба реклама дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи реклама”, аз 1- августи соли 2003, таҳти рақами №8 қабул гардида, амал мекунад. Қонуни мазкур ҳама гуна табиғоти рекламавино, ки дар қаламрави ҷумҳурӣ нашр мешаванд, (ба истиснои рекламаи сиёсӣ) ба танзим дароварда, рекламаҳои бевичдонона ва номуносиб, ки ба саломатии истифодабарандагон зарар мерасонанд, пешгирӣ ва манъ менамояд. Мақсади асосии Қонуни мазкур назорат ва танзими фаъолияти реклама дар қаламрави Тоҷикистон буда, навъҳои зерини рекламаро манъ намудааст: рекламаи бевичдонона; рекламаи нодуруст; рекламаи беодобона; рекламаи бардурӯғ; рекламаи пинҳонӣ ва ғайра [2. саҳ. 14].

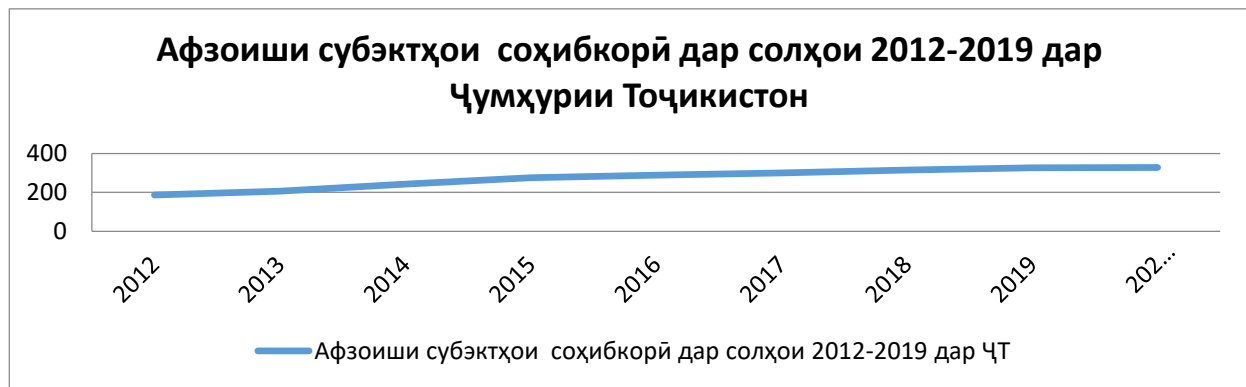
Қисми зиёди истеъмоқунандагон рекламаро ҳамчун хабари мақсаднок дар бораи намуди маҳсулот, ширкат, шахс ё техника қабул намуда, онро бо ҳадафҳои гуногун мефаҳманд. Талабот ба эълонҳои рекламавидошта рӯз то рӯз афзун шуда, барои самаранок баромадани реклама дар давраҳои тараққиёти ҷамъият дониши илмӣ – назариявӣ лозим мебошад. Дар шароити кунунӣ хабарҳои рекламавӣ муҳим буда, аз тарафи истифодабарандагон хуб пазируфта шуда, барои интиҳоби молҳои босифат шароитро муҳайё месозад. Зеро воридоти маҳсулот ба Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд буда, интиҳобро мураккаб мекунад ва бе истифодаи реклама фаъолияти тоҷирону ҷудо кардани молҳои дилҳо аз тарафи истифодабарандагон ҳеле мушкил мегардад.

Бо эълон гардидани саноатукунонии босуръати мамлакат ҳадафи ҷоруми стратегӣ давлат, Кумитаи Телевизион ва радиои назди Ҳукумати Ҷумҳури низ барои муаррифи ва рушди иқтисоди миллӣ ҳар ҳафта барномаҳои маҳсус бо номҳои “Ҳадафи ҷорум”

“Соҳибкор” “Стандарт” “Содирот” “Воқеият” “Технологияи муосир” ва дигар барномаҳои соҳавиро, ки ба рӯшди соҳибкории истеҳсоли ва амали шудани ҳадафҳои стратегии давлат мебошад дар милоли соҳибкорони муваффақ ва маҳсулоти рақобатпазир дар дар вақтҳои муайян ройгон паҳш менамояд, ки барои таблиғи молу маҳсулоти ватани саҳми арзандаи худро мегуздоранд.

Тибқи маълумоти омили дар соҳаи соҳибкорӣ татбиқи барномаи рушди соҳибкорӣ шумораи субъектҳои фаъолияти соҳибкории амалкунанда аз 187,4 ҳазор соли 2012 то 329,0 ҳазор дар соли 2020 расонида шуд, ки ин 75,9 фоизи афзоиширо нишон медиҳад. Аз ҷумла, шахси ҳуқуқӣ аз 26,2 ҳазор ба 31,0 ҳазор ва соҳибкорони инфиродӣ аз 161,2 ҳазор ба 297,9 ҳазор расидааст, ки ин мутаносибан 18 ва 85 фоиз зиёд мебошад. Аз нишондоҳои дар боло зикр гардида бараъло фаҳмидамешавад, ки рақобат байни маҳсулоти истеҳсолшаванда байни соҳибкорон зиёд мегардан. Молу маҳсулоте, ки софати ҳуб дорад метавонад метавонат ретинги худро дар бозори фуруш муътадил нигоҳ дорад. Нигаред ба диаграмаи №3 [4, саҳ. 47].

Диаграмаи №3

Реклама муҳарики асосии рушди тичорат дар ҳамадавллатҳои ҷаҳон башумор меравад. Бинобар ин ҳамеша мутахассисони соҳаи тичорат мекшад аз навҳои муосири таблиғи молу маҳсулоташонро муаррифи намоянд. Дар асри ХХI рӯшди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, ки воситаи асосии муаррифии молу маҳсулот ба шумор меравад, дар навбати худ нозуки ва мавқеи ҳоси худро дар таъсири ҷалби мизоч дорад. Ба ин мисол шуда метавонад;

- 1) Воситаҳои ахбори омма
- 2) Сомонаҳои иҷтимоии интернетӣ
- 3) Видеомониторҳо ё плакатҳо, ки дар роҳравҳо ё ҷойҳои маҳсус гузошта мешавад.

Воситаҳои ахбори омма метавонад таъсири ҳуби худро ба мизоч расонад. Зеро агар телевизионҳои давлати ба паҳши моле иқдом кунанд, сараввал аз ҷавобгӯ будани маҳсулот аз стандартҳои давлатию байналмилалӣ пурсон мешавад. Маҳсулоте, ки дорони сифати ҳуб ва дорони сертификати мақомотҳои дахлдор мебошад, метавонад молу маҳсулоти истеҳсолкардаи худро дар муддати кӯтоҳ саросари минтақаҳои мамлакат намоиш диҳад. Мардум низ вақте таблиғро аз тариқи оинаи нилгун тамошо мекунан боварино нисбати маҳсулоти таблиғшаванда ҷидди қабул мекунанд, чунки шабакаҳои телевизионҳои мамлакат намеҳаҷан бо паҳши таблиғҳои бардуруғ боварино мардумро нисбати худ коста гардонанд. Бурри дигари дарҳосткунандагони реклама аз шабакаҳои телевизиони дар он аст, ки метавонанд молу маҳсулоти худро тариқи видеои, аниматсионӣ, ва тариқи сатри равон дарҳост кунанд.

Сомонаҳои иҷтимоии низ мавқеи худро доранд, дар фазои таблиғ ва муаррифи ҳама гуна маҳсулот. Аммо ба шабакаҳои телевизиони ва радиои баробар шуда наметавонанд, зеро ҳар шаҳрванд метавонанд дар сомонаҳои интернетӣ саҳифаи худро кушода

маълумот дар бораи ҳар маҳсулот ё ашёҳоро нашр кунад, ки аксаран аз менечменти сифат, дурнамо, ва мушкilotҳои мавҷудаи маҳсулоти истеҳсолшуда беҳабаранд. Дар навбати худ факат ба боварии мардум метавонад сомонаҳои асосии корхонаҳои бевосита ба истеҳсоли маҳсулот машгуланд таъсири мусбӣ расонад. Чунки дар чунин сомонамҳо маълумотҳо дар бораи маҳсулот, телефонҳои боварии корхона, нишонаи дақиқи корхона гузошта шудааст, ки метавонад таъсири мусбид биёранд.

Видеомониторҳо ва плакатҳо, ки дар роҳравҳо, чойҳои муайян ва дигар чойҳои муайянишуда насб шудааст, метавонад таъсири ҳудро гузорад дар фуруши маҳсулот. Мизочнизи аз бардуруғ будани ин гуна таблиғот шубҳа кам мекунад, зеро чунин чойҳо низ аз тарафи ниҳодҳои дахлдор назорат мешавад. Чунин намуди таблиғҳо низ таъсири ҳуб вале аҳамияти маҳалӣ дорад.

Таҷрибаи кишварҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳанд, ки дар замони муосир асоси муваффақият дар идоракунии корхонаҳо, ин пеш аз ҳама аз истеҳсоли молу маҳсулоти босифат, беҳатар, ва хизматрасонӣ тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ мебошад. Ин омил бевосита ба рақобатпазирии молу маҳсулоти ватанӣ ва дар ин замина ба рушди саноатикунони босуръати кишвар мусоидат менамояд.

Айни замон корхонаҳои муосири ҷаҳонӣ, ки дар шароити иқтисоди бозоргонӣ фаъолият ҳудро ба роҳ мондаанд, бо бисёр шарикони ҳоричӣ ва ватанӣ ҳамкорӣ менамоянд, ки ҷавобгу будан ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ҷори намудани низоми менечменти сифат, ки ба талаботи стандартҳои байналмилалии силсилаи ИСО 9000 асос ёфтааст ин пеш аз ҳама барои қаноатмандии устувори истеъмолкунандагон замина фароҳам меорад.

Стандарти байналмилалии ISO 9001 (ISO 9001: 2015) универсалӣ буда ба ҳама гуна ташкилотҳои ҷамъиятӣ, соҳторҳои давлатӣ, муассисаҳои тиббию таълимӣ ва дигар ташкилотҳо новобаста аз шакли фаъолият тадбиқ мегардад. Талаботи стандартҳои байналмилалии ISO 9001 на барои маҳсулот ё хидматҳо, балки барои тамоми равандҳои системаи идоракунии сифат муқаррар карда шудаанд. Бинобар ин соҳибкорони истеҳсолиеки молу маҳсулоти ҳудро ҷавобгу ба стандартҳои байналмилалии метамоянд, метавонанд дар бозори рақобати ҷумҳури ва ҷаҳон мавқеи ҳудро нигоҳ доранд [6, сах. 9].

Соҳибкории истеҳсолӣ намуди пешқадамтарин маҳсуб ёфта, дар доираи рақобат сурат мегирад. Бинобар ин соҳибкорон барои серҳаридор мондани молу маҳсулоташон аз технологияҳои муосири иттилоотӣ васеъ истифода мебаран, ки тақозои замон мебошад. Соҳибкорони истеҳсолӣ барои таблиғи молу маҳсулоти истеҳсолшудаашон то ҷои ҳудро ёфтаг дар бозори фуруш чи тариқи технологияҳои иттилоотӣ ва чи тариқи шабакаҳои телевизионӣ ё дигар воситаҳо маблағҳо сарф мекунанд, то дар ояндаи наздик аз фуруши зиёди маҳсулоти муарифишуда фоидаи зиёд гиранд. Дар воқеъ аксаран соҳибкорон истеҳсоли аз таблиғи молу маҳсулоташон пушаймон набуда фоидаовар арзёби менамоянд.

АДАБИЁТҲО

- 1) Бахтиёр М. Реклама муҳарики асосии тиҷорат. / Маҷалаи ҷаҳони паём № 13 (1098) 7 апрели соли 2021
- 2) Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи реклама”, аз 1- августи соли 2003, // Ахбороти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2003, №8 моддаи 14.
- 3) Мирсаид С. Телевизиони Тоҷикистон аввалин шабакаи телевизиони давлатӣ ва умумимиллӣ. / Маҷалаи ҷаҳони паём № 35 (1073) 30 сентябри соли 2020с
- 4) Пайёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикстон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маҷлиси олии Ҷ.Т шаҳри Душанбе - 28,12,2019
- 5) Сомонаи расмии ҶШС Телерадиоком . (WWW.Telerfdiocom.tj)

б) Убайдуллоев К. Зарурати татбиқи системаи менечменти сифат, ҳолати рӯшд ва дурнамо, мушкилоти мавҷуда дар ин самт ва роҳи ҳалли он./ Маҷалаи Стандарт и качества №6 (86) 20,12,2019

УДК 338.6 (537,5)

Алимов Ч.Ш.

БАЪЗЕ МАСОИЛИ РУШДИ ТУРИЗМ ДАР ШАРОИТИ ИМРӯЗА

Мақола фарогири таҳқиқи масоили рушди туризм мебошад. Бо таъя ба адабиёти гуногуни илмӣ нуқтаҳои назари муҳаққиқони соҳа омӯхташуда аз нигоҳи муаллиф ба рушди минбаъдаи он пешниҳоди илман асоснок ироа карда шудааст. Муаллиф дар натиҷаи таҳлили адабиёти илмӣ ба мавзӯи мазкур рағонагардида ба чунин хулоса омадааст, ки масоили зикргардида дар шароити имрӯза муҳим ва ҳалли монетаҳои ҷойдошта ниҳоят зарур буда боиси тақвият бахшидани иқтисодиёти миллии мегардад. Инчунин асоснок менамояд, ки дурнамои соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ аз рушди устувори соҳаи сайёҳӣ шаҳодат дода бояд дар якҷоягӣ бо дигар соҳаҳои иқтисодиёти миллии ташаккул ва рушд намояд. Дар ҷараёни таҳқиқ исбот шудааст, ки туризм низоми бисёрҷанба, мураккаб ва падидаи муосири илми иқтисодиёт буда - шакли фароғат, тарзи шинохти олами атроф, самти ҳамкориҳои байналмилалӣ, соҳаи хизматрасонӣ ва соҳибкорӣ инчунин таҳкимбахшандаи сиёсати давлатӣ мебошад.

Вожаҳои калиди: сайёҳӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, иқтисодиёти миллии, рушд, соҳаи хизматрасонӣ.

Алимов Дж.Ш.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Статья посвящена исследованию вопросам развития туризма. С учётом изучения различна научных литератур, взгляды исследователей данной области с точки зрения автора для ее дальнейшего развития, предложен научно обоснованные рекомендации. В результате анализа научной литературы по данной теме автор пришел к выводу, что данный вопрос является актуальной в современных условиях и решение существующих проблем очень важно и способствует развитию национальной экономики. Обосновано, что перспективы экономической и социальной сфер, зависит от устойчивого развития туризма, должны формироваться и развиваться вместе с другими секторами национальной экономики. Исследование показало, что туризм - это многогранная, сложная и современная система экономической науки - форма отдыха, способ познания окружающей среды, направление международного сотрудничества, услуг и предпринимательства, а также укрепление государственной политики.

Ключевые слова: туризм, туристическая инфраструктура, национальная экономика, развитие, сфера услуг.

Alimov Jomi

SOME DEVELOPMENT ISSUES TOURISM IN MODERN CONDITIONS

The article is devoted to the study of the issues of tourism development. Taking into account the study of various scientific literature, the views of researchers in this area from the point of view of the author for its further development, a scientifically based recommendation is proposed. As a result of the analysis of scientific literature on this topic, the author came to the conclusion that this issue is relevant in modern conditions and the solution of existing problems is very important and contributes to the development of the national economy. It has been substantiated that the prospects of the economic and social spheres, depending on the sustainable development of tourism, should be formed and developed together with other sectors of the national economy. The study showed that tourism is a multifaceted, complex and modern system of economic science - a form of recreation, a way of knowing the environment, a direction of international cooperation, services and entrepreneurship, as well as strengthening public policy.

Key words: tourism, tourist infrastructure, national economy, development, service sector.

Мухимияти мавзӯи мазкур хусусияти ҷаҳони гирифтани соҳаи сайёҳӣ дар давоми солҳои охир вобаста буда дар ин замон туризм ба яке аз соҳаҳои зудрушдкунандаи иқтисодии миллий ва байналмилалӣ пазируфта шудааст [9, с.62-78]. Такмили инфрасохтори сайёҳӣ низ дар шароити имрӯза зарур буда, боиси рушди дигар бахшҳои иқтисодӣ мегардад. Ҷиҳати баррасии масоили зикргардида дар таҳқиқот мақсадҳои зерин пеш гузошта шудааст:

- таҳлили асосҳои назариявӣ методии рушди туризм;
- таҳияи тавсияҳо ҷиҳати рушди минбаъдаи туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ба ақидаи муаллиф таҳқиқи масоили зикргардида дар шароити имрӯза муҳим ва ҳалли монеаҳои ҷойдошта ниҳоят зарур буда боиси тақвият бахшидани иқтисодии миллий мегардад. Дурнамои соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ аз рушди устувори соҳаи сайёҳӣ шаҳодат дода бояд дар якҷоягӣ бо дигар соҳаҳои иқтисодии миллий ташаккул ва рушд намояд.

Консепсияҳои соҳавии илмӣ ба ташаккули соҳаи туризм бахшидашуда бозгӯӣ онанд, ки доир ба фаҳмиши зикргардида нуқтаи назари гуногуни илмӣ аз тарафи пажӯҳишгарон ва муҳаққиқону коршиносони соҳа пешниҳод гардидааст. Ақнун таърифҳои ба туризм бахшидашудаи пажӯҳишгарон ва сомонаҳои институтҳои илмӣ таҳқиқоти пешниҳодгардидаи соҳа пешниҳод карда мешавад.

Дар донишномаи озод рушди соҳа бо дарназардошти хусусиятҳои миллий баҳо додашуда қайд гардидааст, ки «сайёҳӣ дар Тоҷикистон - яке аз соҳаҳои рушди иқтисоди кишвар, ки солҳои охир босуръат рушд карда истодааст. Тоҷикистон дорои мероси ғании таърихиву фарҳангӣ ва захираҳои табиӣ буда, барои ҷалби теъдоди зиёди сайёҳони хориҷӣ ба кишвар иқтидори воқеӣ дорад. Бо дарназардошти омилҳои зикршуда Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи туризмро самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии кишвар эълон намудааст» [2]. Дар ҳақиқат рушди минбаъдаи иқтисоди миллий ба ташаккули соҳаи сайёҳӣ вобастагии қавӣ дорад.

Туризм низоми бисёрҷабҳа, мураккаб ва падидаи муосири илми иқтисодӣ буда - шакли фароғат, тарзи шинохти олами атроф, самти ҳамкорӣҳои байналмилалӣ, соҳаи хизматрасонӣ ва соҳибкорӣ инчунин таҳкимбахшандаи сиёсати давлатӣ мебошад. Таҳлили адабиёти иқтисодӣ шаҳодат медиҳад, ки аҳамияти туризм рӯз аз рӯз афзоиш меёбад. Мухимаш он аст, ки дар тамоми ҷаҳон, он ба иқтисодӣ ва соҳаи иҷтимоӣ таъсири бузург расонида ба қонеъ гардонидани талаботи аҳоли ва ташкилотҳо мусоидат мекунад ба афзоиши даромад ва ҳалли масъалаҳои машғулияти аҳоли. тақвияти тичорат дар шаҳрҳо замина мегузорад. Зарурияти рушди минтақаҳои деҳот, ташаккули инфрасохтори нақлиёт, меҳмонхона, хизматрасонӣ, ки ба соҳаҳои дигар таъсири мусбат мерасонад: такмил додани

иктидори курортӣ ва фароғатӣ, эҳё ва хифзи ёдгориҳои таърихию фарҳангӣ, рушди ҳунароҳои мардумӣ ва баланд бардоштани сифати истеҳсоли маҳсулоти анъанавии миллӣ, фароҳам овардани шароит барои ҷолибияти сармоягузориҳо дар кишвар муҳим мебошад. Сокинони сайёра ба ҳайси сайёҳ бо ҳадафҳои фароғатӣ, маърифатӣ, тичоратӣ, динӣ, маърифатӣ, фароғатӣ ва ғайра сафар мекунад. Хулоса туризм дар шароити рушди устувори иқтисоди умумичаҳонӣ нақши калидиро бозида муҳарики асосии рушди иқтисоди ҷаҳонӣ дар 50 солаи охир пазируфта шудааст. Ҳамин тариқ, туризм дар охири асри XX ва авали асри XXI қисми муҳим ва рушдиҳандаи ҳаёти аҳоли ва кишварҳо, соҳаи сердаромад, дигаргунсозандаи ҳолати иҷтимоӣ ва ғайрияти озодаи иқтисодӣ гардид.

Масоили хизматрасонӣ ба туристон ғайрияти бо мақсади муайян нигаронидашудаи кормандони ҷойҳои туристӣ ба шумор рафта, аз кормандони соҳа муносибати хуб ва масъулияти ниҳоят баландро нисбати вазифаи дар наздашон гзошташуда талаб менамояд.

Аз ҳамин хотир муаллифи мақола баррасии мушкилоти соҳаи туризмро ниҳоят зарур шуморида, баргарафтози монетаҳои пешбинишударо барои ташаккули соҳаи сайёҳӣ ҳамчун омили рушди минтақа ва навсозии бомуваффақияти иқтидори сайёҳӣ ва фароғатӣ дар шароити имрӯза унвон менамояд.

Пажухишгари рус Карпова Г.А. ҳангоми таҳқиқи масоили туризм мушкилоти ба рушди минбаъдаи туризм таъсиррасонро муайян намудааст, ки аз бандҳои зерин иборат аст:

- ҷойдоштани мушкили ҷиҳати барасмиятдаририи ҳуччатгузори туристӣ: душвориҳои гирифтани ҳуччатҳои равондид барои боздид дар маҷмӯъ ба кишвар ва минтақаҳои алоҳида; сатҳи пасти огоҳии сайёҳони хориҷӣ дар бораи амалияи мавҷудаи додани равондидҳои электронӣ;

- сатҳи нокифояи рушди инфрасохтори фароғат ва сайёҳӣ, зарурати нав кардани фондҳои асосӣ дар саноат, сатҳи пасти пешниҳоди хизматрасонии нақлиёти туристӣ;

- натиҷаҳои ғайриқаноатбахши сиёсати пешбурди низоми миллии туристӣ ва объектҳои туристии минтақавӣ;

- бо корфармоӣ дар соҳаи фароғат ва туризм инчунин сатҳи нисбатан пасти рушди касбият дар татбиқи барномаҳои дар зинаҳои таҳсилоти миёнаи касбии ва олии, сатҳи пасти ҳамкориҳои субъектҳои иқтисодӣ;

Барои ҳалли масъалаҳои мавҷуда ва баланд бардоштани самаранокии ғайрияти минтақаҳои туристӣ ва фароғатӣ зарур аст, ки минбаъд тайёр намудани кадрҳои касбӣ тақвият дода шавад ва барои ғайрияти бизнеси сайёҳӣ шароити мусоиди сармоягузори фароҳам оварда шавад [6].

Туризм дар ҷаҳони муосир ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳисобида мешавад, ки ба рушди инфрасохтори дигар соҳаҳо таъсири мустақим ва ғайримустақим мерасонад. Туризм муосир ба бунёд ва рушди соҳаҳои нақлиёт, иҷтимоӣ ва хизматрасонӣ асос ёфтааст, ки дар ниҳоят онро ба як бахши сердаромади иқтисодӣ табдил медиҳад.

Мувофиқи маълумоти Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ (СҶТ), туризм имрӯз яке аз соҳаҳои сердаромадтарин ва пурзӯртарини иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад. Аз ҷиҳати даромаднокӣ, он пас аз истихроҷ ва коркарди нафт дар ҷои дуюм аст. Туризм аз ҳисоби тақрибан 6% маҷмӯи маҳсулоти миллии ҷаҳон, 7% -и сармоягузориҳои ҷаҳонӣ, ва бунёди ҷойҳои кори мақоми 16-ум, 11% хароҷоти истеъмолии ҷаҳонӣ ва 5% тамоми даромади андозро ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, дар бисёр кишварҳои ҷаҳон соҳаи сайёҳӣ бо дастгирии ҳукумат бо суръати баланд рушд мекунад. Дар Ҷумҳурии мо низ ҷиҳати рушди соҳаи сайёҳӣ солҳои охир як қатор барномаҳои ҳадафманд қабул карда шудааст. Аз он ҷумла эълон гардидани солҳои “Рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ 2019 – 2021” мебошад, ки ҳукумати мамлакат бо роҳи татбиқи барномаҳои мушаххаси сайёҳӣ диққат дода, рушди иқтисодӣро дар заминаи соҳаи сайёҳӣ тақвият медиҳад.

Рушди инфрасохтори тақмилифтаи туристии минтақавӣ низ, ки ба афзоиши шумораи зиёди корхонаҳои хурд нигаронида шудааст имконият медиҳад, сокинони маҳаллӣ бо ҷойи

кори доимӣ таъмин шаванд ва туризм дар чомеа дорои фоидаи иқтисодӣ гардад [5, с. 265-269].

Афонин, Геннадий Иванович мавриди назар намудаанд, ки айни замон, туризм раванди зудрушдбанда буда, диққати муҳаққиқони соҳаҳои гуногуни институтҳои илмиро ба омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни масъала ҷалб намудааст. Таҳқиқи масоили назариявӣ ва амалии падидаи мазкур яке аз омилҳои муосири фаъолияти сайёҳӣ, ки равишҳои амиқи рушди онро тақозо менамояд вобаста аст ва ҳам зарурати ҳалли масъалаҳои методологӣ барои муайян кардани роҳҳои рушди минбаъдаи туризм зарур мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки дар ҳақиқат рушди туризм ҳам аз дидгоҳи назариявӣ ва ҳам аз дидгоҳи амалӣ инчунин методологӣ ниҳоят зарур буда таҳқиқи монеаҳо ва баррасию ҳалли онҳо боиси рушди туризм мегардад.

Дар баробари ин, баррасии масоили туризм ҳамчун падидаи иҷтимоию иқтисодӣ бениҳоят муҳим буда имконият медиҳад, ки моҳияти он дар рушди минбаъда, ки ғоя ва раванди муосири илми иқтисодиёт пазируфта шудааст муҳим арзёбӣ шуда дар оянда тамоюлҳои рушди устуворро соҳиб хоҳад шуд [1, с.169].

Туризм як навъи хоси фаъолияти фароғатӣ мебошад, ки бо татбиқи арзишҳои фароғат дар шароити одамоне, ки аз ҷои истиқомати доимии худ ба маҳалли дигар кӯчидаанд, бо мақсади ба даст овардани лаззат, дониш, истироҳат, солимгардонӣ, табобат, ташриф овардани меҳмонон, аммо бидуни машғул шудан ба корҳои пулакӣ дар ҷои будубоши муваққатӣ фаҳмидан мукин аст. Туризм то андозае бо фароғат робита дошта он бо барқарорсозии қобилияти қорӣ дар яқҷоягӣ бо фаъолияти маърифатӣ тавсиф мешавад.

Арзишҳои фароғат чунин натиҷаҳо ё маҳсули фаъолияти одамони гуногун мебошанд, ки ҳама гуна талаботи моддӣ ё маънавии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиро дар соҳаи фароғат қонеъ мекунанд. Онҳоро, ба монанди дигар унсурҳои метавон ба моддӣ ва маънавий тақсим кард.

Арзишҳои фароғати моддӣ объектҳои муҳити табиӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангиро дар бар мегиранд, ки барои фаъолияти истироҳати инсон аҳамияти калон доранд. Арзишҳои маънавии истироҳат маҷмӯи арзишҳои ниҳониро дар бар мегиранд, ки ба амалишавии арзишҳои ҳаётан муҳим, интеракционистӣ, иҷтимоӣ ва ниёзҳои пурмазмун дар соҳаи фароғат таъсири назаррас мерасонанд. Ин арзишҳо тандурустӣ, дониш, муошират, рушди шахсият, вақтхушӣ ва ғайра мебошанд.

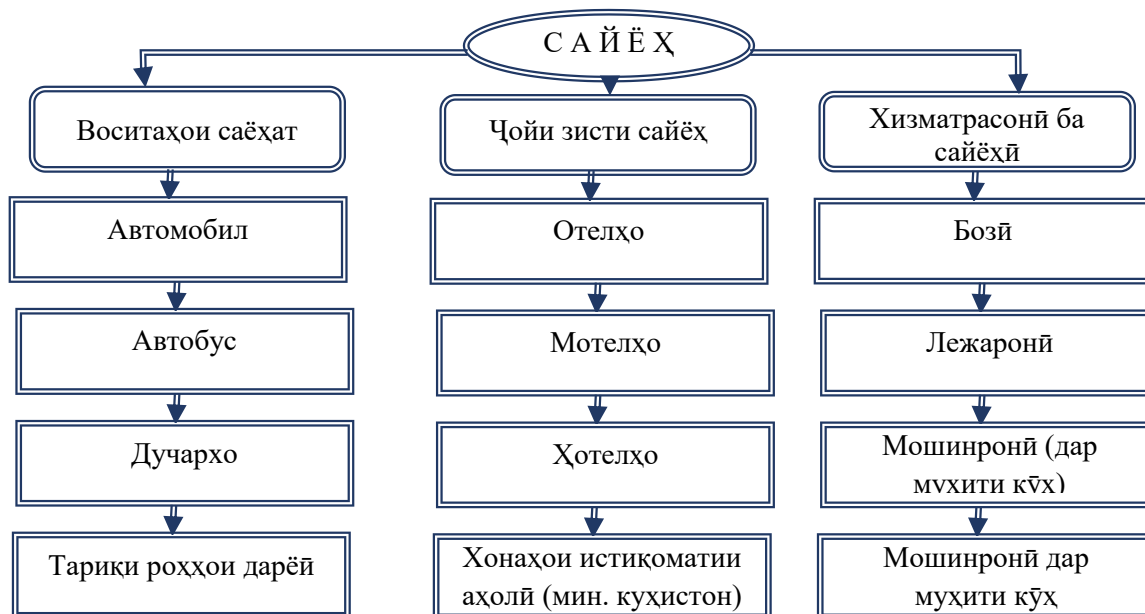
Туризм вобаста ба табиати худ аз намудҳо ва шаклҳои алоҳида иборат буда фароғири хусусиятҳои зерин мебошад: миллат; мақсади сафар; воситаи нақлиёт, ки дар ин масир истифода мешаванд; роҳҳои интиқол; иншооти ҷойгиршавӣ барои сайёҳон; вақт; давомнокии сафар; таркиби гурӯҳ; шаклҳои ташкилӣ; принципҳои нархгузорию маҳсулот ва ғ.

Дар марҳилаи кунунии рушди чомеа, ба туфайли рушди технологияҳои нав ва истифодаи васеи Интернет, намудҳои нави туризм пайдо мешаванд, ба монанди фазо, виртуалӣ, илмӣ ва монанди инҳо. Дар шароити имрӯза туризми экологӣ босуръат инкишоф меёбад, роҳҳои табиӣ пиёдагард зиёд ва маъруфият пайдо намуда ташрифи сайёҳон ба ҷойҳои аз ҷиҳати табиӣ ва фарҳангӣ ҷолиб зиёд мешавад.

Тавачҷӯх ба сайёҳии кӯҳӣ меафзояд, ки он 15 намуди фароғатро барои гурӯҳи муайян: шикорчиён, моҳидорон, онҳое, ки ба эҷодиёти бадеӣ ва мусиқӣ машғуланд, саёҳатҳо барои ҳайати гуногуни сайёҳон ва ғайраҳо, ки воситаҳои рушдиҳандаи он дар расми 1 ба таври муфассал оварда шудааст, фароҳам меорад.

Суценко Елена Николаевна чунин мешуморанд, ки вазифаҳои асосие, ки барои рушди минбаъдаи ин соҳаи муҳим хосанд, иқтисодӣ, фароғатӣ, маърифатӣ, идеологӣ ва аксиологӣ мебошанд. Дар айни замон, намудҳои гуногуни туризм метавонанд ҳамзамон якҷанд вазифаро иҷро кунанд. Чунин намудҳо ва вазифаҳо ё таъинот бахши сайёҳӣ тамоми шароити заруриро барои қонеъ кардани ниёзҳои фароғати шахс фароҳам меоранд. Дар

ҳақиқат туризм бояд тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодиро фаро гирифта аз ҳама муҳим боиси такмили ҳаёти аҳолии мизбон гардад [8, с.24].

Расми 1. Унсурҳои рушди соҳаи сайёҳӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ (таҳияи шахсии муаллиф)

Ба ақидаи Иванова Н.В. ташаккули асосҳои ташкилию иқтисодии рушди сайёҳӣ дар шаҳрҳои калон имкон медиҳад, ки камбудии рушд, ҳамоҳангсозии раванди фаъолияти он, муайян кардани хусусиятҳои банақшагирӣ дар заминаи хусусиятҳои рушди шаҳри калон, бо назардошти ҷузъҳои инноватсионӣ, сармоягузорӣ ва истифодаи оқилонаи нерӯи захиравӣ мавриди назар карда шавад.

Ҷ таъкид менамояд, ки пешниҳоди хизматрасонии туристӣ, ҳамоҳангсозии талабот ба онҳо барои қонеъ гардонидани талаботи аҳолии шаҳрҳои калон ба туризм аз як сӯ ва аз тарафи дигар асоситарин омилҳои рушди шаҳр мебошад. Ҳамзамон, раванди рушди устувор бо мақсади тағйиротҳои мусбати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки аз беҳтар шудани фаъолияти сайёҳӣ дар шаҳр калони мувофиқанд ба миён меоянд.

Мувожинати иқтисодӣ дар доираи қонуни талабот ва пешниҳод ба даст оварда мешавад. Азбаски аз ҷониби талабот ба захираҳо эҳтиёҷи зиёд мавҷуд аст ва таъминоти ҳаҷми захираҳо, ки барои қонеъ гардонидани он пешбинӣ шудаанд, дараҷаи кифоягии захираҳои мавҷуда ба талаботи иҷтимоии онҳо дар муносибати байни пешниҳод ва талабот амал менамояд [4, с.20].

Ёров Дҷамшед Нуруллоевич муҳакиқи масоили туризм дар таҳқиқоти худ ошкор намудаанд, ки сайёҳи аз соҳаи асосии рушди иқтисодиёт буда бо рушди он дигар соҳаҳои иқтисодиёт ба монанди: савдо, нақлиёт, коммуникатсия, кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти ниёзи мардум ва инчунин соҳаи иҷтимоӣ низ рушд менамояд. Инчунин таъкид намудаанд, ки сифатҳои хоси туризм ба мо имкон медиҳанд онро ҳамчун падидаи иҷтимоию иқтисодӣ баррасӣ намуда, ба рушди он диққати махсус диҳем, хусусан дар ҳоле, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди ин соҳа тамоми шароитҳоро дорад.

Дигар ҷанбаи муҳими таҳқиқоти муҳакиқ дар он ифода меёбад, ки рушди ояндаи туризм ба татбиқи моделҳои нави рушди иҷтимоию иқтисодӣ алоқаманд мебошад. Раванди мазкур бояд ба принсипи самаранокии иқтисодӣ дар якҷоягӣ бо иҷрои вазифаҳои иҷтимоии ба туризм дуруст асосёфта бошанд. Дар баробари ин, хизматрасонии туристӣ бояд барои ҳамаи кишрҳои аҳоли баробар бошад: қисми иқтисодии фаъоли он дар шароити бозор ва

барои гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳофизатнашуда тавассути механизми нави иқтисодии туризми иҷтимоӣ. Танҳо сайёҳии оммавӣ ва иҷтимоӣ метавонад заминаи такмили ҷисмонӣ ва маънавии миллат гардад.

Ҳангоми баррасии моҳияти иқтисодии мафҳуми «туризм» аз ҷониби муҳаққиқи мазкур се равиши зеринро мушоҳида кардан мумкин аст:

-якум, туризм ҳамчун як намуди истироҳат ва фаъолияти иҷтимоӣ фарҳангии одамон ба ҳисоб меравад;

-дуюм, туризм ҳамчун соҳа, соҳае ҳисобида мешавад, ки мол ва хизматрасониҳоеро истеҳсол мекунад, ки барои қонеъ кардани ниёзҳои дар раванди сайёҳӣ баамаломата заруранд;

-сеюм, туризм ҳамчун системаи муносибатҳои иқтисодии байни субъектҳои гуногун, ки бо истеҳсол ва истеъмоли навъи маҳсули молҳо - маҳсулоти туристӣ алоқаманданд, муайян карда мешавад. Дар ин росто, сайёҳии деҳот хеле муассир аст [3, с.25].

Мо низ ақидаи муҳаққиро пайгирӣ намуда қайд менамоем, ки дар ҳақиқат туризм падидаи муосири илми иқтисодиёт буда, баробари рушди устувори он дигар соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ низ рушд меёбад.

Қайд намудан зарур аст, ки дар бисёре аз кишварҳои хориҷӣ бизнеси сайёҳӣ рушдёфта таҷрибаи пешрафтаи ин кишварҳоро метавон дар рушди минбаъдаи соҳаи сайёҳии ҷумҳуриамон истифода намуд.

Аммо, бояд қайд кард, ки татбиқи сиёсати мақсадноки давлатӣ дар соҳаи туризм, аз ҷумла дар соҳаи туризми минтақавӣ боиси ташаккули манбаъдаи соҳа мегардад.

Совмен Шамсет Даудовна ҳангоми таҳқиқи масоили туризм усули зерини таснифи соҳаи сайёҳиро пешниҳод намудааст. Мувофиқи таснифоти пешниҳоднамудаи ӯ соҳаи сайёҳӣ, ки ба фаъолияти мушаххаси туристӣ таъяс менамояд, амалҳои зеринро дар бар мегирад:

- фаъолияти ширкатҳои сайёҳӣ (гуроператорҳо ва агентҳои сайёҳӣ);
- фаъолияти иншооти ҷойгиршавии коллективӣ ва инфиродӣ;
- фаъолияти ташкилотҳои хӯроки умумӣ;
- фаъолияти нақлиёти мусофирбар;
- фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ ва санъат;
- фаъолияти ташкилотҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш [7, с.22].

Ӯ таъкид менамояд, ки дар таркиби намудҳои мушаххаси фаъолият барои хизматрасонӣ ба меҳмонон, методикаи мазкур намудҳои фаъолиятро дар бар гирифта, инчунин бо меҳмонон тамоси мустақим доранд, аммо танҳо ба хизматрасонии меҳмонон равона карда нашудаанд. Ба ин навъи фаъолият инҳо дохил мешаванд: савдои чакана, хизматрасонии маишӣ, хизматрасонии алоқа, хизматрасонии тиббӣ, хизматрасонии таълимӣ, инчунин сохтмон, истеҳсол ва тақсмоти нерӯи барқ, газ ва об, кишоварзӣ, таъминоти коммуналӣ ва ғ.

Ҷадвали 1.

Нишондиҳандаҳои асосии омили соҳаи сайёҳӣ дар солҳои 2015-2019

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019	Тағйирот 2019/2015 маротиба	Фарқият 2019/2015 (+;-)
Ҷамъи шаҳрвандони хориҷӣ, ки сарҳади давлатиро убур намуданд (бо назардошти вурӯду хуруҷ) (ҳаз. нафар)	860,2	850	937,9	2162,8	2519,5	2,9	1659
Ҷамъи шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ аз ҷумҳурий хуруҷ шудаанд(ҳаз.нафар)	397,2	430	447,9	1008,3	1200,3	3,0	803

Чамъи шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ ба ҷумҳурӣ ворид шудаанд(ҳаз.нафар)	463	420	4980	1154,5	1319,2	2,8	856
Теъдоди шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлатӣ (тибқи талаботи Созмони умумиҷаҳонии туризм СУТ) ба ҷумҳурӣ ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд (ҳаз.нафар)	413	344	431	1034,7	1257,3	3,0	844
Ҳиссаи соҳаи сайёҳӣ дар ММД (бо фоиз)	0	1,4	1,8	2	2,2	110	+0,8
Шумораи ширкатҳои сайёҳӣ, ки ба сайхон хизмат расонидаанд адад (фаъолияткунанда)	82	118	91	146	214	2,6	132
Теъдоди сайёҳони дохилие, ки тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба хориҷа сафар намуданд(нафар)	16363	19549	14420	9167	9076	0,6	-7287
Теъдоди сайёҳони хориҷие, ки тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба ҷумҳурӣ ворид шудаанд(нафар)	3080	3630	4413	6699	8755	2,8	5675
Даромад аз пешниҳоди хизматрасониҳои сайёҳони аз ҷониби ширкатҳои сайёҳӣ (бе назардошти андоз ва арзиши изофа) (ҳаз.сомонӣ)	9582,8	8422,1	9076,3	16928,1	24497,9	2,6	14915
Теъдоди шаҳрвандони ҷумҳурӣ, ки ба зиёрати ҳаҷ сафарбар шуданд (нафар)	6200	6227	6300	8054	5560	0,9	-640

Таҳлили раванди мазкур нишон медиҳад, ки туризм дар давоми солҳои мушоҳидашаванда дорoi тағйироти назаррас мебошад.

Ба ақидаи мо фаъолияти сайёҳӣ низоми гуногунпаҳлу буда ба амалишавии фаъолиятҳои зикргардида маҳдуд намешавад ва он вобатса ба хусусияти минтақа шаклҳои нави фаъолиятро фаро мегирад.

АДАБИЁТ

1. Афонин Г.И. Туризм как социально-культурное явление 24.00.01, кандидат философских наук 2006, 169 Казань.
2. Донишномаи озод Wikipedia. Захираи электронӣ: <https://tg.wikipedia.org/wiki>. (вақти даромад 28.04.2021).
3. Ёров Д. Н. Эффективность сельского туризма и его влияние на развитие аграрного сектора АПК (на материалах Республики Таджикистан) Специальность: автореферат дисс... на соискание ученой степени кандидата экономических наук 08 00 05 Душанбе, 2009. 25 с.
4. Иванова Н.В. Совершенствование организационно-экономических основ развития туризма в крупном городе Специальность 08 00 05 Санкт-Петербург 2004. 20 стр.
5. Казыбайкызы А., Муханова А.Е., Смагулова Ж.Б. Особенности и перспективы развития туризма в мире Журнал Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1 (часть 2) – С. 265-269.

6. Карпова Г.А. <https://roscongress.org/materials/strategicheskie-napravleniya-formirovaniya-i-razvitiya-turistsko-rekreatsionnykh-zon-v-rossii/> 05.05.2021.
7. Совмен Ш. Д. Экономикостатистическое исследование туристской деятельности в регионе Специальность 08.00.12 автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук Ростов-на-Дону, 2008. 22 с.
8. Сущенко Е.Н. Туризм как сфера реализации досуговых ценностей в современном российском обществе (на примере Кавказских минеральных вод) 22.00.06 - Социология культуры, духовной жизни автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук Ставрополь – 2006. 24 с.
9. Щербакова С.А. Влияние международного туризма на экономику стран мира: экономико-географическая оценка: дисс... канд. геог. наук: 08.00.05/Щербакова Светлана Александровна/МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва. 2004. С. 62-78.

УДК 339

Хочаев Н.С., Сафаров Ч.А., Курбонов А.Р.

ТАШАКУЛ ВА РУШДИ ТИЧОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Давлате, ки тичорати электрониро истифода менамояд бешубҳа рӯши бемайлони иқтисодӣ ноил мегардад. Низомҳои тичорати электронӣ имконият медиҳад, ки харидор аз хона набаромада нисбати молу хизматрасониҳо маълумот пайдо намуда харидори намояд. Яке аз хусусиятҳои асосии тичорати электронӣ ин сарфа намудани вақт аст. Имрӯз шабакаи интернет дар тичорати сайёҳӣ ва маркетинг ба таври васеъ мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шудааст. Тичорати электронӣ технологияи ягона набуда, дар интернет гуногуншакл мебошад. Тичорати электронӣ миқдори хеле зиёди амалиёти соҳибқориро муттаҳид менамояд. Имрӯз фаъолияти тичорат дар интернет ба ҳама дастрас мебошад. Асоси тичорати электрониро сохтори иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ ташкил менамояд. Бо пайдоиши технологияҳои нав ва барномаҳои махсус, хариди молҳо тариқи шабакаҳои интернетӣ яъне, онлайн на танҳо осон, балки аз нигоҳи иқтисодӣ низ самаранок мебошад.

Хочаев Насим Саидович саромӯзгори кафедраи “информатика ҳифзи иттилоот ва кибернетика”-и Донишгоҳи давлатии Данғара

Вожаҳои калидӣ: тичорати электронӣ, савдои электронӣ, интернетбанкинг, молистеҳсолкунанда, харидор, пардохти электронӣ, таблиғот, сомонии электронӣ, иқтисоди рақамӣ, ҳисоботи электронӣ ва муносибатҳои муосири иқтисодӣ.

Ходжаев Н.С., Сафаров Дж.А., Курбонов А.Р.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ РЫНКА ЭЛЕКТРОНОЙ ТАРГОВЛИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Государство, которое активно используется электронный бизнес, несомненно достигнет больших экономических высот. Системы электронный бизнес позволяют покупателю, не выходя из дома покупать или найти информацию о той или иной услугам-товарам. Один из основных привилегий электронного бизнеса является эконом временный. В наши дни всемирная паутина широко используются в туристических бизнесах и маркетингам. Электронный бизнес не является единым технологиям. Электронный бизнес

представляет совокупность различных бизнес операций. В наши дни электронный бизнес доступен каждому. Основа электронного бизнеса состоит из информационной структуре и телекоммуникационной технологий. С появлением новых технологий и специальных программ покупка товаров с помощью интернета не только легче стала, но и стал и эффективным и в экономических смыслах.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронная коммерция, интернет-банкинг, производитель, покупатель, электронные платежи, реклама, электронный веб-сайт, цифровая экономика, электронная отчетность и современные экономические отношения.

Khodzhaev N.S., Safarov J.A., Kurbonov A.R.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ELECTRONIC TRADE MARKET IN MODERN CONDITIONS

The State which is actively used electronic business, will undoubtedly reach the big economic heights. Systems electronic business allows the buyer without leaving the house to buy or find the information on this or that to services-goods. One of the basic privileges of electronic business is the save time. In present day a world wide web are widely used in tourist business and marketing. Electronic business is not single technologies. Electronic business represents set various business operations. Today electronic business is accessible to everyone. The basis of electronic business consists from information structure and telecommunication technologies. With the appearance of new and special programs purchase of the goods by means of the internet not only became easier, but also it became effective and economic senses.

Keywords: e-commerce, e-commerce, internet banking, manufacturer, buyer, electronic payments, advertising, electronic website, digital economy, electronic reporting and modern economic relations.

Ба ақидаи мо тичорат худ як шакли фаъолияти муносибатҳои иқтисодӣ аст, ки ба воситаи савдои молҳои худ истеҳсолнамуда ва молҳои бо мақсади фурӯш ба даст омада амалӣ карда шуда, мақсади асосии он гирифтани фоида ва қонеъ намудани талаботи мизочон бо молу маҳсулоти гуногун мебошад. Баъзе аз олимони ва муҳаққиқон мафҳуми тичорат ва савдори як ҳисоб менамоянд, ки ба ақидаи мо тичорат аз савдо фарқ дошта, он нисбатан муносибатҳои васеътарро дар бар мегирад ва савдо бошад фақат муносибатҳои гузаронидани мол аз фурӯшанда ба харидорро муайян менамояд. Масъалан, тичорати бар мегирад, балки хизматрасониҳои мухталиф низ аз тариқи шабакаҳои махсусӣ тичорати электронӣ ба мизочон пешниҳод карда мешавад. Масъалан, мо дар шабакаҳои тичорати электронӣ дар баробари савдои молҳои пешниҳоди хизматрасонӣ оид ба таъмири воситаҳои гуногун, хизматрасонии тиббӣ, маишӣ ва ғайраро во меҳурем, ки он мисоли возеҳи тафовути савдои электронӣ аз тичорати электрониро таҷассум менамояд.

Дар қаламрави Осиёи Миёна муносибатҳои тичоратӣ таърихи хело бою мукамалро дорост, ки он дар роҳи бузурги абреши тобиши аълои худро зоҳир намуда, аз доштани робитаҳои тичоратии ниёгонамон аз Чину Ҳиндустон то ба Аврупоро таҷассум менамояд.

Аз қадим мардум ба тичорат машғул буда, роҳҳои мухталифи расонидани мол, қор ва хизматрасонӣ ба мизочон мавҷуд буд. Ин муносибатҳо бо гузашти вақт такмил ёфта, дар шароити кунунӣ ба арши аълои тараққиёти худ расидаанд. Масъалан, мол истеҳсолкунанда бе бурдани мол ба нуқтаи савдо, ки хароҷоти иловагиро талаб менамояд, бевосита молро ба харидорон аз рӯи дарҳости онҳо ба воситаи интернет дастрас менамояд.

Бо гузашти вақт, замона тағйир ёфта, шароити иқтисодӣ низ иваз мегардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон чун як ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ аз таҳавулотӣ дар дунё ба амаломада бархурдор буда, ҷараёни мазкур ҷумҳурии моро низ сол аз сол фарохтар фаро мегирад.

Имрӯз тичорати электронӣ дар чаҳони муосир бо суръати баланд ҷои савдои муқаррариро гирифта истодааст ва ин падида дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба таври назаррас рушд ёфта, дар бозор нақши тичорати электронӣ бошиддат баланд шуда истодааст.

Тамоми навовариҳое, ки дар иқтисодиёт ба вуқӯ мепаивандад, аз мушкилиҳои худ иборат буда, барои рафъи он аз ҷониби муҳаққиқон бояд тадқиқоти илмӣ бурда шавад, ки ҳамин боис гашт нисбати масъалаи мазкур мақолаи илмӣ таълиф намоем.

Худи калимаи тичорат маънои савдоро дар бар гирифта, ба ақидаи мо мафҳуми мазкур аз вожаи савдо бо фароҳу васеътар будан фарқ дорад. Дар муносибатҳои тичоратӣ ба ғайр аз савдо боз масъалаҳои ташкилӣ, пешниҳоди ҳадамот ва иҷрои қор низ дохил мешаванд, ки ин аз доманадор будани тичоратро аз савдо менамояд.

Тичорати электронӣ ин як шакли фаъолияти соҳибқорие мебошад, ки мувофиқи он молистеҳсолкунанда ё миёнарав тавасути сомонаҳои электронӣ ба мизочон хизматрасонии худро пешниҳод менамоянд. Ин ҷо нақши асосиро дастрасии аҳоли ба воситаҳои электронии ахбор тавасути интернет бозӣ намуда, аз ҷӣ қадар балад ва бархӯддор будани мардум аз ин воситаи муосири муҳобиротӣ вобастагӣ дорад.

Мутаассифона ин масъала дар маркази ҷумҳурӣ ва шаҳрҳои қалонтарин рушд ёфта, дар минтақаҳо кам рушд пайдо намудааст. Сабабҳои кам рушд намудани тичорати электронӣ дар минтақаҳо ин хануз надоштани дастрасӣ ба интернет ва суръати пасти он, инчунин паст будани сатҳи реклама ва қорҳои фаҳмондадиҳӣ аз ҷониби намояндагони бизнеси электронӣ маҳсуб меёбад.

Тичорати электронӣ ҳамчун як падидаи нави хоҷагидорӣ ва қонёқунандаи талаботи аҳоли бо молу ҳадамот, дараҷаи рушди иқтисоди ин ё он мамлакатро дар худ менамояд.

Дар давраҳои аввали гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаи Осиёи марказӣ тичорати электронӣ умуман вучуд надошт, ё хело ҳам кам афзоиш ёфта буд.

Бо рушди муносибатҳои иқтисодии рақамӣ ва ривоч ёфтани воситаҳои электронӣ дастрас намудани ахборот тичорати электронӣ солҳои охир бо суръати баланд тараққӣ ёфта, ҳарчи бештар ҷои савдои маъмулиро ишғол намуда истодааст. Ин омил метавонад сектори ҳақиқии иқтисодиро фаъол гардонад, сифати некуаҳволии аҳолиро баланд бардорад ва барои рушди иқтисоди миллӣ боис гардад.

Бояд қайд кард, ки дар давраҳои аввали пайдоиши тичорати электронӣ ба инкишофи он кам диққат дода шуд, ки он ба мисли мамлакатҳои тараққиқарда тамоюли рушди устуворро соҳиб нагашт. Барои мисол имрӯз дар мамлакатҳои тараққиқарда ҳарчи зиёдтар тичорати электронӣ рушд ёфта, ҷои савдои муқаррариро мегирад.

Инкишофи ноустувори тичорати электронӣ ҳамчун шакл ва субъекти хоҷагидорӣ дар ҷумҳурӣ, аз номукамал будани базаи методии он манша мегирад. Дар санадҳои меъёрию ҳуқуқии марбутаи соҳа таҳавулоти нави тичорати электронӣ сари вақт ба назар гирифта нашуда, қонунгузорӣ бо он мутобиқ карда намешавад.

Тичорати электронӣ нақши худро дар иқтисодиёт сол аз сол муассиртар намуда, то рафт ҳаҷми он афзош ёфта, ҷои тичорати анъанавиро гирифта истодааст. Дар давоми ҳуқумронии Иттиҳоди Шуравӣ мафҳуми бизнеси электронӣ қариб мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст, чунки он падидаи асри иттилоот- асри ХХI аст. Дар адабиёти иқтисодии ҳамондавра шакли тичорати электронӣ қариб, ки мавриди тадқиқоти илмӣ қарор нагирифтааст. Дар шароити ташаккули иқтисоди бозор дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла дар сарзамини Тоҷикистон бо пайдоиши шаклҳои навтарини муносибатҳои иқтисодӣ тичорати электронӣ рушд ёфта, қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар самти мазкур ривоч ёфтанд. Далели тасдиқи истифодаи бизнеси электронӣ дар қорхонаҳо ва соҳибқорони сатҳҳои гуногун шуда метавонад, ки он рӯз аз рӯз ривоч ёфта истодааст.

Дар умум тичорати электронӣ ин як ҷараёни пулқорқунӣ аз истифодаи воситаҳои электрониро дар бар мегирад ва ба ақидаи мо ба он ҷунин категорияҳо дохил мешаванд;

- савдои электронӣ;

- таблғоти электронии молу хадамот;
- пардохтҳои электронӣ;
- ҳисоботи электронӣ ба муштарӣён;
- ҳисоботи электронии фаъолияти молиявӣ ба мақомоти андоз;
- интернетбанкинг ва ғ.

Тичоророти электронӣ бе фароҳам омадани як қатор шароит-омилҳо наметавонист ҳатто арзи ҳастӣ намояд. Прогресси илмӣ-техникӣ боис гашт, ки имрӯз дар мамлакатҳои пешрафта ҷои савдои анъанавиро тичорати электронӣ бо суръати тез гирифта истодааст. Чи тавре, ки дар боло қайд намудем, агар шабакаи интернетӣ мавҷуд намебуд, тичорати электронӣ ҳеч вақт шакли глобалиро соҳиб намегашт, ё ин ки низоми бонкӣ, агар дар ин чараён иштирок нанамояд, ҷӣ гуна амалиётҳои мазкур имконпазир мегарданд.

Дар чараёни амалӣ гаштани тичорати электронӣ ташкили сайтҳои электронӣ дар интернет ва дар он дуруст ҷойгир намудани маълумоти таблиғотӣ нақши басо муассирро иҷро менамояд. Имрӯз дар шабакаи интернет сомонаҳои маҳсусгардонидашуда барои таблиғи савдои молу хадамоти гуногун мавҷуд аст, ки аз он мизочон метавонанд фароҳам истифода намоянд.

Хусусияти дигари тичорати электронӣ дар он аст, ки он сарҳад надорад, яъне дилхоҳ харидор аз тамоми нуқтаи ҷаҳон метавонад молу маҳсулоти дилхоҳро барои худ фармоиш диҳад. Масалан, барои истехсолкунандагон шароит фароҳам омадааст, ки дар асоси бехтар намудани сифат ва рақобатнок намудани он молҳои худро дар дилхоҳ бозорҳо ба фурӯш бароранд.

Чунин шакли тичорат дар навбати худ якчанд муаммоҳои худро низ дорад, ки ба ақидаи мо ба онҳо дохил мешаванд;

- хавфи бо сифати паст дастрас шудани мол;
- хавфи қалобӣ;
- хавфҳои аз андоз саркашӣ намудан ва ғайра.

Имрӯз дар таҷриба дида мешавад, ки баъзе аз молрасонҳои электронӣ дар вақти пешниҳоди моли худ ба сифати он як хел баҳо дода, дар асл моли нисбатан бесифатро дастрас менамоянд, ки он боиси норозогии харидорон мегардад. Мувофиқи қонунгузорӣ ҳуқуқи истеъмолкунандагон бояд ҳифз карда шавад ва дар вақти ба вучуд омадани чунин баҳсҳо бояд харидорон ба мақомоти дахлдор муроҷиат намоянд. Мутаассифона, аз надониستاني ҳуқуқҳои худ мизочон на ҳама вақт онро ҳимоя менамоянд ва ба фиреби баъзе аз фурӯшандагони бемасъулият мувоҷеҳ мешаванд.

Дар шароити кунунӣ дар шабакаҳои интернетӣ дар баробари тоҷирони бовичдон як идда ба ном тоҷироне во меҳуранд, ки ба воситаи ташкили сайтҳои муваққатии худ ба қорҳои қалоби машғул мешаванд, ки ба доми онҳо аксаран баъзе мизочони зудбовар меафтанд. Ин гуна ҳодисаҳо дар мамлакатҳои, ки зинаҳои муқадимоти тичорати электрониро мегузаранд зиёдтар во меҳуранд, ки мамлақати мо низ ба гурӯҳи чунин давлатҳо дохил аст.

Қонунгузории амалкунандаи андози Қумҳурии Тоҷикистон дар масъалаҳои тичорати электронӣ номукамал буда, баъзе аз ҷанбаҳои он норавшан боқӣ монда аст. Масъалан, ҳангоми дастрас намудани мол аз хориҷа ба воситаи почта аз он бояд бочҳои андозӣ гирифта шавад, аммо дар як шабонарӯз ҳазорҳо чунин амалиёт гузаронида мешавад, ки барои ҳар яки онҳо тартиб додани эълония ва пардохти бочу андозҳои гумрукӣ басо мушкил ва идоранашаванда мебошад. Инчӯ бояд ягон роҳи содда намудани масъалаи андозбандиро қор қарда баромадан лозим.

Ташкили тичорати электронии молу хадамот ба соҳибкор имконият медиҳад, ки бозорҳои нав ба навро пайдо намуда, ҳаҷми даромади худро афзун намояд, хароҷотро камтар намояд ва тезонидани чараёни тичорат ва масраф намудани вақт ба ӯ муяссар гардад.

Ба ақидаи мо се воситаи ташаккул ва рушди тичорати электрониро аз ҳам чудо менамоянд;

1. Шакли байнисоҳавии тичорати электрониро, ки дар присипи таъминоти аҳоли асос ёфтааст.
2. Таксимоти тичорати электронӣ, ки дар худ унсурҳои мураккабро таҷассум намуда, барои пурра қонеъ намудани талабот махсус гардонида шудааст.
3. Бизнеси электронӣ, ки ташаккулдиҳандаи ҳайат ва зинаи сохтори иқтисодии минтақавӣ, ки барои қонеъ намудани талаботи аҳоли равона гардидааст.

Давлате, ки соҳаи бизнеси технологияи коммуникатсиониро самаранок истифода мебарад, дорои роҳҳои идоракуни муносибат ва инчунин робитаҳои хоричиро пайдо менамояд. Истифодаи рӯзафзуни технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ барои шаклирии транзаксияи электронӣ барои таъмини талабот ба маҳсулот, хизматрасонӣ, қувваи қорӣ ва ислоҳоти сиёсӣ ба вуқӯъ мепайвандад. Гузариши инсоният аз ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи иттилоотӣ зарурати иваз гардидани технологияи саноатӣ ба технологияи иттилоотиро ба миён меорад. Истеҳсолот ғайримоддӣ мешавад. Инчунин дар ивази маҳсулоти хом ва энергия технологияи информатсионӣ асоси технологияи саноатии иттилоотӣ, яъне захираҳои иттилоотӣ ва дониш рӯи қор меояд. Яке аз роҳҳои дурбинона дар иқтисоди иттилоотӣ шабакаи иқтисодӣ ё интернет-иқтисод (иқтисоди виртуалӣ) ба шумор меравад [1 саҳ. 214].

Дар солҳои 1960-ум аллақай дар ИМА низомҳои аввалин тичорати электронӣ пайдо шуда буданд. Сараввал низомҳои тичорати электронӣ танҳо тариқи шабакаҳои алоҳида роҳандозӣ гардида буданд, ки он ҳам дар асоси протоколи мубодилаи иттилооти махсуси худӣ қор мекарданд ва амалан суръати ниҳоят пасти иттилоотгузарониро дошта буданд. Баъдан дар охири солҳои 1960-ум дар ИМА аллақай қор стандартҳои саноатии самти тичорати электронӣ барои мубодилаи модаҳо дар низомҳои идоракуни, авиатсия, нақлиётҳои роҳи оҳан ва автомобилӣ амалӣ шуда буданд. Тахминан дар ҳамин солҳо ҳамин гуна ҳодисаҳо дар Англия низ рух дода аст. Дар Англия маҷмӯи саноатҳои таснифоти Tradacoms таҳия гардид ва аз тарафи комиссияи иқтисодии Аврупои UNECE (United Nations Economic Commission for Europe,) ба сифати стандарти мубодилаи модаҳо ва дар тичорати байналмилалӣ ташкилотҳо қабул гардиданд ва ин маҷмӯи меъёрҳои протоколҳо номи GTDI (General –purpose Trade Data Interchange – мубодилаи додаҳои таъиноти умумии тичоратӣ)-ро гирифтаанд. Рушд ва равнақи Интернет дар муддати ниҳоят кӯтоҳ ба пайдоиши шаклҳои сифатан нави тичорати электронӣ мусоидат намудааст, ки дар онҳо технологияи EDI истифода намешаванд ва истифодабарии онҳо дуҷумдараҷа гардидааст [6. саҳ. 210]. Таҷрибаҳои аввалин барои пайвастании компютерҳои дур ҷойгиршуда дар аввалҳои солҳои 60-уми асри XX гузаронида шуда буд. Соли 1965 компютере, ки дар Донишкадаи Технологии Массачусетс ҷойгир буд, бо компютери дар Калифорния ҷойгир буд, тавассути хатҳои телефонӣ алоқа пайдо қард. Барои пайвастанӣ аз технологияи комутатсиявӣ хатҳои телефонӣ истифода шуд. Васеъшавии шабакаҳои локалии базавӣ ва топологияшон омехта аз дароз шудани хатҳои алоқа ба зарурияти ҷудокунии онҳо ва таксимоти шабакавие оварда мерасонанд, ки дар онҳо ба сифати ҷузъҳои асосиашон компютерҳои алоҳида не балки шабакаи локалии бо номи сегментҳои хизмат мекунанд. Лоихаи шабакаи компютерҳо дар асоси комутатсия дастаҳо дар Оҷонсии ихтироотҳои пешқадами Вазорати мудофияи ШМА (DARPA- Defense Advanced Research Project Agency) ихтироъ қарда шудааст. Шабакаи барпогардида номи, ARPANET онҳо базаи маълумотҳои худро муттаҳид сохтаанд. Дар солҳои 1970 мушкилоте, ки дар пеши Вазорати мудофияи ШМА истода буд, ҳалли худро ёфт [4 саҳ 158].

Ҳамин тариқ, аввалин системаи пардохтҳои электронӣ таҳия қарда шуд. Айни замон, молро метавон пардохт намуд: бо истифодаи пули электронӣ, пули нақд барои таҳвил, тавассути терминалҳо ва ғайраҳо [2 саҳ 124]. Низомҳои тичорати электронӣ имконият медиҳад, ки харидор ба истеъмоқунанда муроҷиат нақарда, вақти пурқимати худро ба

гаштугузор, сайри мағозаҳо сарф накарда, ҳамзамон дар бораи мол ва хизматрасониҳо иттилооти пурра дошта бошад. Фурӯшанда бошад дар навбати худ раванди талабот ва таклифотро назорат намуда, ғаёлияти харидоронро таҳлил менамояд. Фӯрушанда аз ҳисоби ками теъдоди кормандон ва ғайраҳо фоида ба даст меоваранд. Бинобар ҳамин, ҳам дастрасии молу хизматрасониҳо тавассути тичорати электронӣ афзалиятҳои худро дорад.

Таърихи мағозаи тичорати электронӣ дар Россия аз соли 1996 оғоз ёфтааст. Дар Маскав, аввалин мағозаи чопи онлайнӣ “Символ-Плюс” пайдо шуд. Ҳоло бошад ин мағоза бо номи www.books.ru мавриди истифода қарор дорад. Дар аввал, харидорон ба ин боварӣ надоштанд, зеро ин навъи тичорат дар ҳоли рушд буд. Бояд кайд кард, ки бори аввал барои харидорӣ намудан аз чунин мағозаҳо тариқи электрони хело душвор буд. Аммо 29-уми апрел рӯзи таваллуди тичорати электронӣ ҳисобида мешавад. Аз соли 1998 инҷониб, дар Россия яке аз паси дигаре лоиҳаҳои Интернет кушода шуданд. Аввалан ин система тариқи хизматрасонии интернет-банкинги, ва ё “Интернет сервис Банк”, ки аз ҷониби Autobank сохта шудааст, истифода бурда шуд. Баъд аз ин таваллуди нахустин бонкии мазҷони ИМТВ – шуруъ шуд. Ба монанди ин дӯкони боэътимоди фурӯши китобҳо ва маҳсулоти мултимедиа рӯз аз рӯз зиёд шудан гирифт. Пас аз як сол, фурӯши молҳо тавассути Интернет хеле пеш рафт. Дастовардҳо ба дастовардҳои нави илмӣ пайдо шуданд ва ин дар ташаккулёбии бозор нақши бузург бозид. Тақрибан соли 2004 гардиши тамоми муомилот дар ҷаҳон тавассути мағозаҳои интернетӣ дар ҳудуди як миллион доллар буд. Ҳамин тавр рӯз аз рӯз теъдоди мағозаҳои электрони зиёд шудан гирифт ва гардиши муомилот дар ҷаҳон тавассути ингуна мағозаҳо ба миллиардҳо расид. Бо пайдоиши технологияҳои нав ва барномаҳои махсус, хариди молҳо тариқи тичорати электрон яъне онлайн на танҳо осон, балки пурра амалӣ низ гардида истодааст. Раванди табдил додани мағозаҳои онлайнро ва саноати калони мустақилро метавон ба чор марҳилаи эволюсионӣ тақсим намуд: намоишгоҳ, як қатор мағозаҳо, платформаи савдо ва интернет мағозаҳо. Намоишгоҳ ин чеҳраи сайт буда, дар он, маълумот дар бораи молҳо, хизматрасониҳо ва ғайраҳо, яъне ин як намуди таблиғот мебошад. Харидор метавонад молро бе ягон маъмоният фармоиш диҳад. Харидор метавонад молро дар он ҳолате бадаст оварад, ки ба офиси муайянкардашуда ҳозир шуда, пардохти молро ба анҷом расонад. Ва ин маъноӣ аз даст додани вақт ва пулро дорад. Дар ин ҳолат мизоч ин сафҳаро тарк мекунад ва сайти шабеҳеро пайдо мекунад, ки дар ҳолати бароҳат, ӯ маҳсулоти дилхоҳи худро ба даст орад. Намоишгоҳҳо сармоягузориҳои калон ва технологияҳои иттилоотиро талаб намекунад. Дар ин ҷо, рақибӣ асосӣ мағозаҳои бузурги интернетӣ яъне онлайнӣ мебошад, ки шумо метавонед фавран харид намоед [5 саҳ 235-239].

Вазорати коммуникатсияи Россия аз 27 декабри соли 2010, № 190 талаботи техниқиро барои ҳамкориҳои системаҳои иттилоотӣ дар як низомӣ ягонаи байни идоравии ҳамкориҳои электронӣ тасдиқ кардааст. Ғайр аз он, қарори Ҳукумати Федератсияи Россия аз 8 июни соли 2011, № 451 ба мақомоти давлатӣ ва дигар ташкилотҳои марбут ба хизматрасониҳои ҷамъиятӣ вазифадор аст, ки SMEV-ро истифода баранд. Дар федератсияи Россия қонуни федералии 6 апрели соли 2011 № 63 «Дар бораи имзои электронӣ» таҷдид карда шуд. Дар охири соли 2011, дар рейтингҳои ҳукумати электрони СММ Россия дар ҷаҳон ҷои 27-умро ишғол намуда, мавқеи худро 32 зина боло бурд [3. саҳ 7-17]:

Тичорти электронӣ технологияи ягона набуда, дар интернет гуногуншакл мебошад. Тичорати электронӣ миқдори хеле зиёди амалиёти соҳибқориро мутаҳид менамояд ва аз ҷумла амалиётҳои зеринро дар бар мегирад:

- мубодилаи иттилоот;
- барқароркунии ҳамкориҳо;
- дастгирии муштарӣ дар интиҳоби мол ва хизматрасониҳо;
- пардохти электронӣ, ҳамчун бо истифодабарии низомҳои электрони пардохт;
- имконияти ташкил намудани корхонаҳои электронӣ;
- амалисозии равандҳои соҳибқорӣ дар идоракунии муштараки ширкатҳо ва шарикони тичоратии онҳо [6. саҳ. 65-72].

Рушди технологияи иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ фазои фаъолияти иқтисодҳо тавассути интернет, инфрасохтори шабакаи глобалии интернет барои комерсиализатсияи интернет ва ташкили бозори электронӣ, ки дар асоси принципҳои иқтисоди шабакавӣ ташкил ёфтаанд, ба вуҷуд овардааст. Имрӯз фаъолияти тичоратӣ дар интернет ба ҳама дастрас мебошад. Масалан, фурӯши маҳсулот бевосита ба мизочон тавассути интернет ба як бизнеси нав табдил ёфтааст. Дар шароити иқтисоди шабакавӣ амалиётҳо дар шакли электронӣ ба амал меоянд, ки ба робитаи виртуалии байни партнёрҳои бизнесӣ ва субъектҳои дигари бозори виртуалӣ оварда мерасонад.

Тичорати электронӣ аз маҷмӯи иштироккунандагон ва чараёни мулоқоти онҳо, дар ҳудуди қонунҳои муайян шуда иборат аст. Асоси тичорати электрониро сохтори иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ ташкил менамояд.

Да Ҷумҳурии Тоҷикистон тичоратҳои электронӣ бо суръати баланд тараққӣ намуда, имрӯзҳо дар бозор сомонаҳои нав ба нави маҳсусгардонида, ки мол ко ва хизматрасониҳои гуногунро пешниҳод менамоянд, инчунин корхонаю муассисаҳои гуногун дар баҳши пешниҳоди молу хизматрасонӣ дар интернет сомонаҳои худро фаъол намуда, ба мизочон маҳсулоти худро пешниҳод менамоянд.

Ҳамин тариқ, тичорати электронӣ дорои хусусиятҳои минтақавӣ ва ҷанбаҳои қонунгардонидани талаботи аҳоли ба молу хизматрасониҳои электронӣ буда, ба қисми қобили меҳнати аҳоли бо ҷойҳои қорӣ ва иштирок дар ҳаёти иқтисодӣ қафолат медиҳад.

Дар асоси гуфтаҳои дар боло зикршуда, мо метавонем хулоса барорем, ки тичорати электронӣ тичоратест, ки худро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маъмурӣ маҳдуд кардааст.

Дар натиҷаи тадқиқоти мо, мо ҷанбаҳои асосии минтақавии тичорати электрониро муайян мекунем:

- сохтори фарогири тичорати электронӣ дар иқтисоди минтақа ҳамчун манбаи шуғл, манбаи рушди иқтисодӣ;
- тичорати электронӣ дар минтақа бо фишангҳои маъмурӣ нисбатан маҳдуд нест;
- мақсади тичорати электрони пурра қонунгардонидани талаботи инсон дар минтақа, новобаста аз соҳаи фаъолият;
- аҳамияти иҷтимоии тичорати электронӣ;
- самти сохтори ҳудудӣ ва намуди тичорати электронӣ ба истифодабарандаи ниҳой;
- тичорати электронӣ, ки ба тақсимоли аҳолии қобили пардохт дар минтақа мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки рушди тичорати электронӣ шартӣ асосии рушди иқтисоди давраи гузариш дар минтақа мебошад. Бидуни рушди тичорати электронӣ кишвар ва минтақаҳо метавонанд дар қанори рушди иқтисодӣ бимонанд ва ин ақибмонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба қатори кишварҳои ақибмонда, ки иқтисоди номукамал доранд, ҳоҳад овард.

АДАБИЁТ

1. [https://durahshon.tj/fan/view_post.php?id=114].
2. <https://inet-shopping.ru/gde-kupit/istoria-internet-magazina#i-3>.
3. Дёмина А. В. Электронный бизнес. Саратов 2015с.
4. Содикова М. О. , Шамсов И. С. , Раҷабов Ҳ. Ҳ. Усулҳои истифодабарӣ аз интернет. Душанбе 2010 с саҳ 3-5.
5. Сомонаи интернетии “<https://inet-shopping.ru/gde-kupit/istoria-internet-magazina>”].
6. Шарипов С. Д. ,Қодиров А. Н. ,Гадоев А. Ф. Технологияи иттилоотии шабакавӣ. Душанбе 2014 с.

Авғонов С. М., Шарипов М.И.

**САРЧАШМАҲОИ ҒОЯВИИ ТАШАККУЛӢИ ТАЪЛИМОТИ М. ҒАЗЗОЛӢ
ДОИР БА СИЁСАТ**

Дар мақола сарчашмаҳои ғоявӣ, омилҳои таъсиррасон ба ташаккули ҷаҳонбинӣ, ақидаҳои фалсафӣ ва сиёсӣ иҷтимоии М. Ғаззолӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, муайян карда шудааст ба ҷаҳонбинии М Ғазолӣ на танҳо таълимоти ислом балки инчунин бисёр мактабҳои динию фалсафӣ аз ҷумла таълимоти мутафаккири юнони қадим Афлотун доир ба давлати идеалӣ таъсири зиёде расонидааст. М. Ғаззолӣ дар таҳлили масъалаи моҳияти ҳокимият ва дарки динии он дар баробари Қуръон ва суннатҳо аз таълимоти сиёсии каломи шофай - ашъарӣ, хусусан классикони назарияи давлат дар мазҳаби суннӣ: ал - Бағдодӣ, ал - Мовардӣ, ал - Боқиллонӣ, ал - Ҷувайнӣ ва дигарон васеъ истифода бурдааст.

Калидвожаҳо: Ҷаҳонбинӣ, таълимот, ислом, Қуръон, ҳадис, хилофат, халиф, ҳоким, вазир, давлат, шариат, мазҳаб, имомат.

Авғонов С. М., Шарипов М.И.

**ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕНИЯ М. ГАЗЗАЛИ
О ПОЛИТИКЕ**

В статье рассмотрены мировоззренческие источники, факторы, влияющие на формирование мировоззрения, философских и политико-социальных идей М.Газзали. Исследование показало, что на мировоззрение М. Газзали большое влияние оказали не только исламские учения, но и многие религиозные и философские школы, в частности учение древнегреческого философа Платона об идеальном государстве. М. Газзали анализируя природу власти и ее религиозное понимание наряду с Кораном и Сунной, широко использовал политические учения шафиитского течения каламма, особенно классиков теории государства в суннитской секте: ал-Багдади, ал - Моварди, ал-Бакиллани, аль-Джувайни и др.

Ключевые слова: Мировоззрение, доктрина, ислам, Коран, хадис, халифат, халиф, правитель, министр, государство, шариат, мазхаб, имамат.

Avgonov S.M., Sharipov M.I.

**IDEOLOGICAL SOURCES OF FORMATION OF M. GAZZALI'S TEACHING
ABOUT POLITICS**

The article examines the worldview sources, factors influencing the formation of the worldview, philosophical and political-social ideas of M. Gazzali. The study showed that M. Gazzali's worldview was greatly influenced not only by Islamic teachings, but also by many religious and philosophical schools, in particular, the teachings of the ancient Greek philosopher Plato about an ideal state. M. Gazzali, analyzing the nature of power and its religious understanding along with the Koran and Sunnah, widely used the political teachings of the Shafi'i movement of the Kalamma, especially the classics of the theory of state in the Sunni sect: al-Baghdadi, al-Movardi, al-Bakillani, al-Juwaini, etc.

Key words: Worldview, doctrine, Islam, Koran, hadis, khaliphate, khaliph, luder, minister, state, shariat, mazhab, imamat.

Ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои фалсафию-иҷтимоии М. Ғаззоли асосан дар заминаи таълимоти ислом ташаккул ёфта, дар баробари ислом дар давраи фаъолияти мутафаккир, инчунин бисёр мактабҳои динию фалсафӣ ва дигар ҷараёнҳо таъсир расонидаанд. М. Ғаззоли ҷустуҷукунандаи ҳақиқати динӣ, ислоҳотчи машҳури ислом ба ҳисоб рафта, дар таълимотҳои сиёсии ӯ ақидаҳои шофеӣ -ашъарӣ, тасаввуфӣ ва ақлгарой мавқеи асосӣ доранд. Таҳлили рисолаи М. Ғаззоли нишон медиҳад, ки масъалаи моҳияти ҳокимият ва дарки динии он дар баробари Қуръон ва суннатҳо аввалин ва асоситарин таълимот - таълимоти сиёсии каломи шофеӣ - ашъарӣ, хусусан классикони назарияи давлат дар мазҳаби суннӣ: ал - Бағдодӣ, ал - Мовардӣ, ал - Боқиллонӣ, ал - Ҷувайнӣ ва дигарон ба ҳисоб мераванд. Чи тавре, ки олим Кирабаев Н.С. қайд менамояд “Асосгузори назарияи давлат дар таълимоти сиёсии ислом андешаҳои фақеҳони маъруфи суннӣ мебошанд, ки дар андешаҳои онҳо принципҳои асосии ислом доир ба ҳокимият инкишоф дода шудаанд. Дар таълимоти онҳо масъалаҳои ба миён гузошта шудаанд, ки насли ояндаи фақеҳони ислом, муаррихон ва ходимони сиёсӣ ин масъалаҳоро такмил доданд. Назариячиёни классикии давлат кушиш намуданд ба масъалаи давлати исломӣ аҳамияти ҷиддӣ диҳанд. Онҳо ба Қуръон ва суннат, анъанаҳои ҷомеаи мусулмонӣ “давраи тиллоии ислом” ва таълимоти умма ва иҷмо таъна намуданд” [3- 24].

М. Ғаззоли алоқамандии андешаҳои сиёсии худро бо фақеҳони исломӣ борҳо қайд намудааст. Пеш аз ҳама асари ал - Мовардӣ (ваф.1058) “ал - Аҳком - ас – султонӣ” -ро қайд кардан ба маврид аст.

М. Ғаззоли ҳангоми таҳлили бисёр масоилҳои иҷтимоию сиёсӣ ба ал - Мовардӣ таъна намудааст, аз он ҷумла доир ба масъалаҳои қонуни будани ҳокимият, масъалаҳои асосноккунии назариявии худудгузори ҳокимияти байни Халифа (соҳаи масоилҳои динӣ) ва султон (соҳаи идоракунии шахрвандӣ), масъалаҳои қонуни будани ҳуқумронии як халиф, ғайриқонунӣ будани назарияи аҳли шиа доир ба интихоби имом, устуворшавӣ ва ҳимояи давлати исломӣ, масъалаҳои маҳдудияти вазифаи халиф ва вазифаҳои иҷмо ва умма ва ғайраҳо.

Бо вучуди он ки дар масъалаҳои зикргардида ақидаҳои М. Ғаззоли бо ақидаҳои Мовардӣ ҳамоҳанганд, лекин Ғаззолиро тафсирунандаи андешаҳои ал - Мовардӣ шумурдан ҷои нест, зеро ки Ғаззоли дар таҳқиқи масъалаҳои иҷтимоию - сиёсӣ вобаста ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ ва таърихӣ замони худ андешаронӣ намудааст.

Масалан агар аз нуқтаи назари ал -Мовардӣ вазифаи асосии халиф устуворгардонӣ ва ҳимояи ислом ва давлати исломӣ, барпо намудани адолат, назорати қатъӣ аз руи меъёрҳои шариат, ғуннамудани андоз, масъулияти шахсии халиф аз болои қорҳои давлатӣ ва иҷроиши онҳо бошад, пас тибқи ақидаи Ғаззоли назарияи имомат аз руи се - мавқеи асосӣ пешниҳод карда мешавад:

1. Зарур будани ҳокимият барои нигоҳ доштани тартибот дар давлат;
2. Хилофат рамзи ягонагии иттифоқи мусулмонҳост.
3. Шаъну шарафи давлат аз руи қонуну қоидаҳои шариат.

М. Ғаззоли дар таҳлили қонуни будани таъини султон аз ҷониби халиф аз таълимоти ал - Мовардӣ пайравӣ намудааст ва ҷунин меҳисобад, ки шаъну шарафи халиф аз ҳокимияти султон вобаста аст. Султон ҳамчун шахсияти асосӣ қонуни будани шахсияти халифро эътироф менамуд ва ҳамчун сарвари дунявӣ ваҳдат ва абарқудратии давлати исломиро таъмин менамуд. Назарияи Ғаззоли дар бораи ба сифати миёнарав баромад намудани фақеҳон ва уламо байни султон ва имом аз назарияи Ал - Мовардӣ фарқ дошт. Вазифаи сиёсии фақеҳон ва уламо аз тафсири қоидаҳои шариат вобаста ба воқеияти таърихӣ, ва асосноккунии қонуни таъини султон аз ҷониби халиф ва омӯзиши қарордодҳои динию ҳуқуқии шариат иборат буд [3 -28].

Таҳлили масъалаҳои асосии сиёсии таълимоти Ғаззоли нишон медиҳад, ки дар амали гаштани ақидаҳои иҷтимоӣ сиёсии худ бо услуби “Насиҳат ба ҳокимони”- и ал - Мовардӣ пайравӣ намудааст. Ин услуб дар асрҳои миёнаи ҷаҳони ислом яке аз услубҳои асоситарини адабиёти сиёсӣ ба ҳисоб мерафт.

Маъруфттарин рисолаҳои, ки дар ин услуб навишта шудаанд инҳоянд: асарҳои “Ибн - ал - Мукаффи”, “Рисола доир ба Муқаррабон” (наздиқон), “Адаби калон”, “Адаби хурд”, Саҳка Ибни Ҳорун – “Паланг ва Рубоҳ”, Ибни-ал-Батрик - “Рисола доир ба сиёсат”, Ал – Муродӣ - “Рисолаи дастур ё одоби амир”, Абул Ҳасани Мовардӣ - “Осон намудан, баррасӣ намудан ва тезонидани музаффарият”, “Насиҳат ба ҳокимон”, “Қонунҳои вазири” ва рисолаи М. Ғаззоли “Насиҳат-ул Мулук” ва ғайраҳо.

Ба ақидаи А. А. Игнатенко “Мазмуни ин асарҳо дар он аст, ки ба ҳокимони асри миёнагӣ як қатор дастурҳо ва насихатҳо барои идора намудани паҳлуҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа дода шудаанд.

Ба тариқи пешниҳод ба ҳокимон речаи даврии қорӣ фаъолияти онҳо (ҳафтаина, моҳона, солана) ва ҳислатҳои ҳосил ахлоқии онҳо тавсия дода шудаанд. Диққати асосӣ ба муносибати Ҳоким ба наздиқон, ба “ оммаи халқ” ба шарикон ва ба душманон дода шудааст. Масъалаи рафтори ахлоқии Ҳокимон сиёсати иқтисодӣ ва молиявӣ, ташкилотҳои маъмурӣ, рафтори Ҳокимон дар раванди ҷангҳо ва муносибати онҳо ба аҳолии тобеъи онҳо гашта, зираки сиёсӣ баррасӣ гардидаанд ” [1-22].

Дар ҳақиқат масъалаи асосии “Насиҳат ба ҳокимон” ин сиёсати хирадмандона ва воқеъбинонаи тамоми ҳокимони олам, новобаста аз идеология ва мансубияти динӣ ба ҳисоб меравад.

Кушиши Ғаззоли ҳамчун сиёсатшинос ва файласуф барои иштирок намудан дар воқеаҳои замони худ ўро ба эҷод кардани асари маъруф “ Насиҳат - ул -мулук ” хидоят намуд, ки дар ҳошияи асарҳои ал-Мовардӣ “Насиҳат ба ҳокимон”, “Осон намудан, баррасӣ намудан ва тезонидани музаффарият”, “Қоидаҳои вазири” эҷод намуд.

Дар ин асарҳои ал - Мовардӣ ақида дар бораи аз ҳар гуна сарчашмаҳо ғайрифта, махсусан аз рафтор ва андешаи хирадмандӣ, аз тарзи ҳаёти Ҳокимон (ҳатто Ҳокимони ғайриисломӣ) андешаи онҳо дар бораи саодати умумӣ, роҳбарии одилона, доир ба сарчашмаҳои ахлоқии инсонӣ ва сабабҳои фарқияти онҳо суҳан меравад.

Масалан ал-Мовардӣ чунин ақида дорад - ҳокимон камтар аз дигарон қобилият доранд қорҳои худро амалӣ созанд ва натиҷаи онро пешгӯӣ намоянд. Онҳо аз онҳое, ки ба онҳо маслиҳат медиҳанд худро дар қанор мегиранд, ҳол он ки ҳокимон ба насихат ниёз доранд. Онҳо худписанд мебошанд, ҳол он ки панду насихат ба манфиати онҳост.

Ҳангоми риояи панду насихатҳои Ҳокимон метавонанд аз одамони бесавод ва ҷоҳил болотар бошанд [1 - 23].

М. Ғаззоли ба воқеияти замони худ таъям намуда, ин андешаи ал-Мовардиро васеътар таҳлил менамояд. Ў бештар ба хусусиятҳои ахлоқии ҳокимон тавачҷӯ зоҳир менамояд. Ин на ба он сабаб аст, ки принсипҳои ахлоқии нисбат ба сиёсӣ баландтар гузошта мешуданд, балки ба он сабаб аст, ки ахлоқ ҳамчун шароит ва як ҷузъи, музаффарияти сиёсат ба ҳисоб меравад.

Муаллифони “Пандномаҳо” масъалаи такмили додани ахлоқии ҳокимонро ба миён гузоштанд. Ин масъала ҳамчун масъалаи сиёсӣ баромад намуда, заминаи музаффарияти сиёсат ба ҳисоб рафта, аз ҳокимон ҷидду ҷаҳди оқилонаи идораи ҷамъият ва такмили худшиносии онҳоро талаб менамояд. Риояи ин талаботҳо барои он зарур аст, ки рафтори Ҳокимон бояд намунаи ибрат барои зердастон бошад [2 -146].

Саодати умум, тағйири рафтор ва ахлоқии одамон танҳо тавассути тағйири ахлоқии Ҳокимон ба амал меояд. Аз ин рӯ Ғаззоли таъкид менамояд, ки меъёрҳои ахлоқии ҷомеа таҷассумгари меъёрҳои ахлоқии Ҳокимон мебошанд. Роҳбар чи гуна ҷамъият намуна.

Сарчашмаи ғоявии ақидаҳои сиёсии Ғаззоли на танҳо як андешаҳои иҷтимоӣ сиёсии ал - Мовардӣ буданд, балки ақидаҳои Абу Бакр Муҳаммади ал - Бақиллонӣ

(вафоташ 1013) дар масъалаи имомат низ мебошад. Ал - Бакиллоӣ дар рисолаҳои худ “Ал-инсоф”, “Ат - тамҳид фил - раду алял - Мулхиза ал - мутаазила вал - рафида вал хаворич вал - мутаазила” дар атрофи масъалаҳои хилофат андешаронӣ намуда, дар баҳси байни шиаҳо ва рафидитҳо масъалаи мероси будани имомат ва аз ҷониби Худованд пешаки муайян гардидани Ҳокимияти Олӣ ширкат варзидааст.

Масъалаи аз ҷониби авлодони Ҳазрати Алӣ мероси будани Ҳокимияти Олиро рад намуда, масъалаи интихоби шаффофи Халифро ба миён гузоштааст.

Ал – Бакиллоӣ ба монанди, ал – Мовардӣ ва дигар назариятчиёни давлати исломӣ чунин вазифаҳои Халифро нишон додааст:

- Ҳимояи уммат аз душманони беруна;
- Пешгирии беадолатӣ;
- Назорат аз болои иҷроиши қонунии ҷазоҳо;
- Тақсироти молҳои ғанимат гирифта шуда байни мусулмонон
- Таъмини амнияти маросими Ҳаҷ.

Таъсири ин андешаҳои ал – Бакиллоӣ дар рисолаи М. Ғаззоли “Ал - Мустазҳарӣ ” мушоҳида мешаванд. Дар ин рисола мутафаккир ҷараёни исмоилия ва кушиши халифҳои фотимиёро барои бадаст овардани хилофати Бағдод танқид намуда, қайд менамояд, ки исломи исмоилиён ба меъёрҳои шариат мувофиқ нест. Тибқи ақидаи М. Ғаззоли принсипи мероси будани Ҳокимияти Олӣ ва илоҳӣ будани табиати ҳокимият дар имомҳои шиа ба моҳияти пайғамбар ва анъанаҳои уммати ислом созгар нест. Имомҳои шиа наметавонанд “ягона намояндаи Оллоҳ дар руи замин” бошанд [4 – 106]. Имоми ҳақиқӣ бояд аз ҷониби иҷмо таъин гардад ва ҳамин гуна имом дар замони худ ал - Мустазҳарӣ буд, ки ӯро бояд итоат кард.

Таъсири бузургро дар таълимоти Ғаззоли устодаш ал – Ҷувайнӣ (1028 - 1085) расонидааст. Таъсири ал-Ҷувайнӣ дар ҳалли чунин масъалаҳо баръало мушоҳида мешавад, доир ба имомат ва салтанат, доир ба муносибати байни имом ва султон, доир ба масъулияти онҳо дар беҳбудии дини ислом, доир ба қудратмандии давлати исломӣ ва дигар масоилҳо.

М. Ғаззоли ва устодаш ал-Ҷувайнӣ ақидаи ал-Мовардиро дар масъалаи хилофат дастгирӣ накарданд. Ал - Ҷувайнӣ ва шогирдаш М. Ғаззоли муайян намуданд, ки аз нимаи дуюми асри IX сар карда мавқеи ишғолкардаи халифҳо дар идораи ҳокимияти ҷаҳони ислом торафт заиф гардида, онҳо ба пешвои динии ҷамоатҳо табдил ёфтаанд. Аз ин рӯ онҳо бояд ба корҳои дунявӣ даҳлат надошта бошанд.

Вобаста ба ин Ал - Ҷувайнӣ ва аз думболи ӯ М. Ғаззоли назарияи имоматро кор карда бароманд. Тибқи ақидаи М. Ғаззоли “муҳимтарин хислати шоҳ ин имондорӣ ӯ мебошад”. Маҳс ҳамин сифати подшоҳ боиси пешрафти давлат ва баланд гардидани сатҳи зиндагии халқ мегардад. Одоби зердастон вобастааст ба одоби подшоҳон.

Дар ташаккули ақидаҳои сиёси М. Ғаззоли таъсири муайянеро андешаҳои мутафаккири бузурги юнон Афлотун доир ба давлати идеалӣ бозидааст. Ин таъсиротро мо ҳангоми таҳқиқи рисолаҳои “Эҳё - ул - улум - уд - дин”, “Кимиёи саодат”, “Мушкот- ул-анвар”, “Ар-рисолат ал -Мадония” мушоҳида менамоем.

Ҳамин тариқ таҳлили асарҳои М. Ғаззоли нишон медиҳад, ки ӯ дар муайян намудани роҳи усулҳои мақсадноки идоракунии ҷамъияти Муслимин на танҳо аз сарчашмаҳои исломӣ балки аз сарчашмаҳои Эрони бостонӣ ва Юнони қадим истифода бурдааст.

Дарки ин сарчашмаҳо имкон дод, ки ӯ бисёр масъалаҳои иҷтимоӣ – сиёсии замони худро ҳал намояд ва роҳи дурусти рушди минбаъдаи халифат ва султонатро муайян созанд.

Ошкор намудан ва таҳқиқи сарчашмаҳои ҷаҳонбинӣ ва назарияи сиёсии М. Ғаззоли дар пешбурди фаъолияти кишварҳои исломии замони сиёсии муосир аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Игнатенко А.А. Средневековье “Поучение владыкам” – и проблематика власти //Социально политические представления ислама: История и современность. М. Наука. 1987 - с. 21 - 44.
2. Игнатенко А.А. Социум и разум: рационалистические течения в арабско общественно - исламской политической мысли средневековья //Рационалистическая традиция и современность - М. 1990. с. 133 - 167.
3. Кирабаев Н.С. Социальная философия мусулманского средневековья. Автореферат доктора философских наук М . 1998 - 40 стр.
4. Ғаззоли М. Насихат – ул – Мулук. Душанбе – 144 сах.

УДК 82-1/-9

Мустафозода Н.

МАВҶЕИ ЖАНРИ ҚИССА ВА ДОСТОНИ АФСОНА ДАР ЭҶОДИЁТИ УБАЙД РАҶАБ

Дар мақолаи мазкур доир ба жанри қисса ва достони афсона дар эҷодиёти Убайд Раҷаб мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, ки дар баробари суруду тарона ва чистонҳои бачагона он мақоми арзишмандеро дар эҷодиёти ӯ дорост. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки дар такмили эҷоди қиссаву афсонаҳои мардумӣ шоир маҳорати баланди худро нишон додааст. Жанри қисса ва достони афсона дар адабиёти бачагонаи тоҷик мавзӯи алоҳида буда, тадқиқоти муфассалеро тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: шоир, адабиёти бачагона, фольклор, подшоҳ, Замин, гаҳворачунбон, гунчишк, достон, жанр, афсона.

Мустафозода Н.

РОЛЬ ЖАНРА РАССКАЗА И СКАЗКИ В ТВОРЧЕСТВЕ УБАЙДА РАДЖАБА

В данной статье рассматривается жанр рассказа и сказки в творчестве Убайда Раджаба, который, наряду с детскими песнями и загадками, занимает в его творчестве ценное место. Это свидетельствует о том, что поэт проявил большое мастерство в разработке и создании народных сказок и легенд. Жанр рассказа и сказки в таджикской детской литературе является отдельной темой и требует детального исследования.

Ключевые слова: поэт, детская литература, фольклор, король, Земля, богомол, воробей, рассказ, жанр, сказка.

Mustafozoda N.

THE ROLE OF THE GENRE OF STORY AND FAIRY TALE IN THE WORK OF UBAYD RAJAB

This article discusses the genre of story and fairy tale in the work of Ubaid Rajab, which, along with children's songs and riddles, occupies a valuable place in his work. This indicates that the poet showed great skill in developing and creating folk tales and legends. The genre of the story and fairy tale in the Tajik children's literature is a separate topic and requires a detailed study.

Key words: poet, children's literature, folklore, king, Earth, praying mantis, sparrow, story, genre, fairy tale.

Дар эҷодиёти Убайд Рачаб жанри қиссаву афсона низ мақоми арзишманд дорад. Ӯ на танҳо дар эҷоди чистон, шеърӯ тарона мумтоз аст, инчунин дар такмилу эҷоди қиссаву афсонаҳои мардумӣ маҳорати баланд дорад. Дар бораи нақши Убайд Рачаб дар эҷоди қиссаву афсона дар назми кӯдакону наврасони тоҷик Файзуллоев Н. [8], Файзуллоева М. [9], Н.Алиева [2], Амонов Р. [3] дар таҳқиқоти илмӣ сомон додашон ибрози андеша кардаанд, вале ин маъноӣ онро надорад, ки ин масъала ба пуррагӣ ҳаллу фасл шуда бошад. Н.Файзуллоев дар бобати қиссаҳои «Қиссаи Харгӯши худсито», «Қиссаи Орӯяки хобию зудбовар», «Қиссаи Аккаи тақлидкор», «Қиссаи булҳавасӣ» ва «Адолат»-и рӯбоҳ», муҳокима ронда, таъкид намудааст, ки «...қаҳрамонҳои ин қиссаву афсонаҳои Убайд Рачаб аз олами ҳайвоноту наботот гирифта шудаанд» [6,131]. Муҳаққиқ сипас «Қиссаи Харгӯши худсито» ва чанде дигарро таҳлил намуда, чӯстучӯ ва бозёфти эҷодии Убайд Рачабро мушаххас таъкид намудааст. Роҷеъ ба қиссаи мазкур мо ба ақидаи ӯ ҳамфикрем, зеро қисса тамсилӣ, тавассути образи Харгӯши худсито, Гург, образи харгӯшҳои дигар, рафтӯро гуфтӯро ва пиндӯри инсонҳо, муносибати онҳо бо ҳамдигар, оқибати бад доштани худситӯи маҳкум карда мешавад. Қисса чунин оғоз меёбад, дар як шаби сармо ҳамаи ҳайвоноту даррандаю чарранда ба хонаву лолаҳои худ чо шуданд:

Чо ҳама ҳар кучо шуд:
Акка дар лона чо шуд,
Чугз дар чокӣ чо шуд.
Гурба дар хона чо шуд
Он чо, ки хору хас буд,
Харгӯшак чо он чо шуд [6,133-134].

Ин шаби сармо танҳо Моҳи шабона аз хона берун баромада меҳоҳад, ки:

Бубинад дар ин диёр
Кӣ хоб асту кӣ бедор [6,134].

Моҳ аз чар, камар, дарё, саҳро гузашт, ҳар чӣ ошкоро буд, дид, вале Харгӯшақро наид, чунки Харгӯшак хоб дидааст, ки «Сабзиаш ғарам-ғарам, Буд ғарам-ғарам карам» ва ӯ ба ин хоб бовар карда ҳамчунсонашро ба меҳмонӣ даъват кардааст. Харгӯшак сӯи саҳро рӯ овард, то ба харгӯшон сабзию карам орад «Пой сӯи ғарам монд, Даст рӯи карам монд» ва ногаҳон аз гӯшае Гург садо дод ва Харгӯш аз тарси Гург:

Баргашт монанди тир,
Омад ба пой адир
Чо дар домани раҳ шуд
Зери хоре панаҳ шуд [6,136].

Дар хотимаи қисса харгӯшон дер боз ба Харгӯшаки худсито интизорӣ мекашанд, оқибат ба дилшон мезанад ва онҳо ба оҳанги интизорӣ садоҳо мебароранд. Харгӯшақро мазаммату сарзаниш мекунанд. Ин садоҳоро Харгӯшак шунида аз зерӣ хор мебарояд ва мегӯяд, ки имшаб Гург ниғаҳбони сабзию карам аст ва ӯро чӣ сон фиреб диҳад ва чун харгӯшон номи гургро шуниданд, тарсида, «ҳар сӯ парешон шуданд» ва:

Харгӯшаки худсито
По зад аз ҳама қафо.
Дар зерӣ буттаи нарм,
Чо шуд бар чогаи гарм [6,137].

Дар қисса дар баробари образи Харгӯшаки худсито образи Моҳ низ қолиб аст, ки ӯ шабона ҳама чоро давр задааст ва ба ҳоли Харгӯшак хандидааст. Чи хеле ки мебинем, шоир дар ин қисса ғояи муҳими тарбиявиरो тавассути образи равшану барҷастаи тамсилии Харгӯшак, ки дар байни бачаҳо маъмул аст, муносибати ӯро ба Гург ва образи тамсилии Моҳ ифода намудааст.

«Қиссаи Оруяки хобию худбовар» низ қиссаи тамсилит, образи тамсилии он Оруяк ва чӯраи ӯ Шабчароғ аст, аз чиҳати муҳтаво ва ғояи тарбиявиаш ин образи тамсилӣ ба образи Харгӯшаки худсито монандӣ дорад. Оруяки яқрави хурди хона, на рӯзона, балки шабона дар фикри дарёфти шахду шакар мешавад. Модар аз ӯ илтиҷо кардааст, ки камтар хуфта, танбалиро аз худ дур кунад, рӯи гулҳо нишаста аз гул рӯзӣ бичинад. Вале Оруяки худбовар болои бистари нарм якпахлӯ зада гуфтааст:

Болои бистари нарм...
Оруяк якпахлӯ гашт.
Гуфт:-Ҳоло ҳаво гарм,
Шом равам сӯи дашт [6,13].

Модар аз рӯи ҳикмати мардумӣ ба Оруяк гуфтааст, «кори шаб хандаи рӯз аст», вале ӯ:

Шира хоҳӣ, ҳар қадар,
Хоҳам то саҳар бичид!
Гуфт Оруяк ба модар,
Пас паҳлӯ зад, хуш хобид [6,13].

Оруяки худбовар бо чӯрааш Шабчароғ ба чидани шираву шахди гул рӯзона не, шабона равон шуданд, виз-визкунон шаби дароз гулу боғу роғ мекофт ва ногаҳон неши ӯ ба хор дармонд ва то саҳар он ҷо азоб кашид, аз азоби дарди болҳояш хобаш набурд. Оруяк ин амали нодурусти худро худ ба худ муҳокима намуда, аз карда пушаймон мешавад:

Ҷ чаро яқравӣ кард?
Ҷ чаро қайсарӣ кард?
Ҷ чаро шабравӣ кард?
Ҷ чаро бесарӣ кард?
Аз хирад ҳар тан ба бар
Бояд, ки чавшан кунад,
Роҳи худро дар сафар
Шом ояд, равшан кунад [6,140-141].

Дар охир ин рафтори носавоб барои Оруяк панди зиндагӣ мегардад:

Аз роҳи модар равон,
Оруяк ба сари хам.
Аз кардааш пушаймон,
Ҷаргиз наmezанад дам [6,141].

Убайд Раҷаб на танҳо як силсила афсонаву қиссаҳои халқиро ба назм даровардааст мисли: «Амони ҳадшинос», «Музаҳои сеҳрнок», «Каланд ва Бовар», «Гунчишк ва Сайёд», «Фароштурук», «Гаҳворачунбон», «Гург ва Сағ», «Пашша ва дум», «Чаро Рӯбоҳ думдароз?», «Чоҳкан зери чоҳ», «Ҷайраву рӯбоҳ чаро дӯстӣ надоранд?» ва дар зери таъсири онҳо афсонаву қиссаҳои нав эҷод карда, ҳатто мазмуни баъзе афсонаву қиссаҳои аз адабиёти халқҳои дигар интиҳоб шудааст. Масалан, дар фолклори тоҷик «Фароштурук дӯсти одам» ном афсонае ҳаст, ки онро аввал Убайд Раҷаб зери унвони «Фароштурук» ва баъд Ғаффор Мирзо таҳти унвони «Достак» ба назм даровардаанд. Убайд Раҷаб ҳангоми ба риштаи назм кашидани ин афсона аз мазмуни умумии он дур нарафтааст, вале афсона ба қавли муҳаққиқон М.Муллоҷонов [5], Ҷ.Бобокалонова [4], Ю.Акбаров [1] мувофиқи услубу забон ва тарзи баёни бачагони синни хурди мактабӣ пешниҳод нашудааст. Ба қавли онҳо ин асар барои хурдсолон чандон дастрас нест.

М.Муллоҷонов нуқси асосиро дар шакли ба назми бачагона номувофиқ, истифодаи мисраҳои дароз, калима ва ибораҳои душворфаҳм, истиора ва ташбеҳҳои муғлак, ки таъсири шеърро суст ва душворфаҳм намудаанд дидааст, сустию равшани баён, кашолгапӣ, ҳоло пурра дарк накардани психологияву рӯҳияи бачагон, ки ба давраи аввали эҷодиёти Убайд Раҷаб тааллуқ дорад, дидааст [1,16-20].

Ҳамин нуқсони афсонаи манзуми шоирро Ю.Ақбаров ва Ҷ.Бобокалонова низ эҳсос намудаанд, ба қавли мо ин андешаҳо аз ду ҷиҳат чандон саҳеҳ нестанд. Аввал ин ки қиссаи тамсилӣ бо он оғоз меёбад, ки Мори бадҳайбат бемор мешавад. Ҳамаи ҳайвонот ба ёрии ӯ мешитобанд. Аз ҷумла, Сангпушт, Ғук, Кафтар, Каждум, Занбӯр ва ғайра. Каждум маслиҳат медиҳад, ки барои сиҳатёбии Мор гӯшти ширин лозим аст. Пас Мор Занбӯрро, ки нӯкари шоҳ аст, даъват мекунад. Занбӯр ваъда медиҳад, ки гӯшти беҳтаринро пайдо мекунад ва ҳама мавҷудоти рӯи замин неш мезанад. Оқибат монда шуда ноумед мегардад, ки ногаҳон пирамардеро мебинад ва неш мезанад. Ӯ аз ин амал шоду масрур мешавад:

Пирмарде, ки чамъ коҳ мекард,
 Кохро чамъ рӯи роҳ мекард.
 Тофт Занбӯр тоза нур гирифт,
 Тани Занбӯр тоза ҷӯр гирифт.
 Гуфт: -Баҳ-баҳ, ба шоҳ даъвое аз ин
 Набувад хубтар ба рӯи замин [7,146].

Аз нияти зишти Занбӯр Фароштурук огоҳ мегардад, ба истиқболи Занбӯр мебарояд:

Дар хамаи бута,
 Дар паноҳи адир.
 Рӯ ба рӯ шуд Фароштуруки далер.
 -Мондаҳо гуфт,-эй рафиқи азиз,
 Ба кучо меравӣ ту чобуку тез?
 Аз шаҳи меҳрубони мо чӣ хабар
 Гашт пайдо ба дард даъво магар?
 Гуфт Занбӯр:
 -Шодиёна барор,
 Баъд аз кори худ диҳам ахбор.
 Гӯям аз гӯштҳои рӯи замин
 Гӯшти чист аз ҳама ширин?
 -Рони қурбоққа ё дили кафтар,
 Белаки асп ё ки синаи хар?
 - Ҷураҷонам на ин бувад на он,
 Беҳтарин гӯшт гушти инсон [7,147].

Фароштурук пас ба Занбӯр мегӯяд:

-Садқа гардам каломи гарми туро,
 Дор бӯсам забони нарми туро.
 Сари пастам бар осмон кардӣ,
 Дили пири маро ҷавон кардӣ.
 Маст Занбӯр гашту бовар кард,
 Берун аз коми худ забон овард [7,147].

Фароштурук бо думи тези худ забони Занбӯрро қайчӣ кард ва одамро аз хавфи хеле ҷиддӣ – тӯмаи Мор гаштан раҳонид:

Қасди худ то ситонад аз Занбӯр,
 Ҷои бӯса Фароштуруки ҷасур.
 Бо думи тез чун думи микроз
 Кард кӯтоҳ он забони дароз [7,147].

Сониян ҳадафи қисса, моҳияти тарбиявии он дар хотима хеле хуб баён шудааст. Шоир сабаби ғингосу фиғони Занбӯр ва дӯсти инсон шудани Фароштурукро маҳз дар ҳамин ривояти халқӣ доништа, зиракию шучоатмандӣ нишон додани Фароштурукро тасвир менамояд, ки ниҳоят хотирмон аст:

Аз ҳамин дам Фароштуруки матин,
 Ҳаст бо одамон қарибу қарин.
 Дасти одам бино чу кард бино,

Гирад он чо чу дӯсте маъво [7,149].

Маълум мешавад, ки эроди муҳаққиқон танҳо ба шакли қисса аст. Мавзӯъ, мазмун, тарзи баён ва ғояи тарбиявии қисса дар доираи талаботи адабиёти бачагона қарор дорад. Ба назари мо, нуқси асосӣ дар тарзи тасвир нест, тасвирсозӣ ва бадеияти қисса дар сатҳи баланд аст. Танҳо пургӯй, кашолдиҳии хатти сюжет хоси асари мансуби бачаҳо нест ва Убайд Рачаб дар марҳилаҳои минбаъдаи эҷодиёташ зарра-зарра ин нуқсро аз асарҳояш рафъ намуда, қиссаю афсонаҳои минбаъдашро ба шаклу мазмуни асари халқӣ мувофиқ эҷод намудааст.

Убайд Рачаб пас аз «Фароштурук» як силсила қиссаҳои дигар таълиф кардааст, ки пурра ба талаботи назми бағона мувофиқанд. Масалан, дар қиссаҳои «Гунҷишк ва Сайёд», «Гург ва Сағ», «Пашша ва дум», «Буз ва Гург», «Чаро Рӯбоҳ думдароз» фикрҳои пандуахлоқӣ ва тарбиявӣ дар ҳамбастагӣ бо хусусияти синнусолии адабиёти бачагона ба тасвир омадаанд. Бо боло рафтани синну соли кӯдак қиссаҳои шоир аз ҷиҳати шакл, мавзӯ, образ дигар шудаанд. Қиссаҳои номбаршуда дар зери таъсири қиссаву шеърҳои тамсилии адибони бачагонаи рус Н.Носов, В.А.Осеева, адибони тоҷик М.Миршакар, П.Толис ба вучуд омадаанд.

Аз мундариҷаи ин қиссаҳои тамсилӣ бармеояд, ки хонандаи онҳо кӯдакони синни боғча ва синни хурди мактабиянд. Аз ҷумла, дар қиссаи тамсилии «Гург ва Буз» омадааст. Шоир дар ин қисса Гург ва Бузро ба сухан даровардааст. Барои кӯдак ин хеле муҳим аст, ки Гург ва Буз ба забони одамай ҳарф мезананд. Мазмуни тамсил хеле оддӣ аст. Буз аз рама қафо мемонад, тасодуфан ба гурги гурусна дучор мешавад, саҳт метарсад, аз тарс меларзад. Бинобар ин, ба таърифи овози Гург ва хушхонии ӯ мепардозад. Гург уллос мекашад. Дар ҳамин лаҳза ҷӯпон бо сағҳояш меоянд ва Гург мегурезад. Афзалияти ин қиссаи шоир аз дигар қиссаҳояш дар ин аст, ки воқеа хеле фишурда ва бозарофат баён мешавад. Тарзи баён ва вазни қисса – музореи мураббаи аҳраби мусаббағ барои ифодаи мухтавои асосӣ мувофиқ омадааст.

Оғози қисса аз мақсад шурӯъ мешавад, ки:

Буз аз рама қафо монд,
Дар пушти пуштаҳо монд.
Дар домани камар монд,
Даҳмарда беҳабар монд [7,171].

Пас ба хонанда симои Гург, махсусан Гурги гурусна ба тасвир меояд. Ӯ Бузро дидан замон мегӯяд:

«Бай-бай ҷӣ луқмаи муфт,
Як луқма мекунам»-гуфт.
Буз дар паноиҳ ҷар буд,
Аз Гург беҳабар буд.
Бо завқ ушна мечид,
То Гурги гушнаро дид.
Якбора саҳт ларзид,
Бечора саҳт тарсид [7,172].

Буз Гургро дида барои раҳонии ҷон ҷунин меандешад:

«Акнун ҷӣ гуна бояд
Ҷонро раҳо намояд? [7,172].

Баъд ба Гург таъзим карда мегӯяд:

Таъзим карду гуфто
Эй мири кӯху саҳро
Болои раҳ, хама бед,
Ҳай нӯла мекашидед.
Бишнидаму нахуфтам,
То субҳидам, бигуфтам:

«Оё чунин хушовоз
Бошад дар ин ҷаҳон боз?» [7,173].

Чуноне ки мебинем, таъзим карда аз тарси ҷон овози Гургро таъриф кардани Буз ва ба ин васила аз марг наҷот ёфтани ӯ хеле самимӣ бо забони содаю равон баён шудааст. Дар ин тамсил Гург сода, зудбовар, Буз зирак, ҳозирчавоб тасвир шудааст. Вале дар асл табиатан чунин нест, Гург хеле зирак ва маккор аст, махсусан ҳангоме, ки гурусна бошад, хеле бераҳму шуҷоатнок мешавад. (Образи Гурги гурусна дар «Қиссаи луқмаи муфт» низ содаю гаранг тасвир меёбад, ӯро аввал гов, баъд бузғола, асп фиреб медиҳанд ва оқибат луқмаи муфти каргасон мегардад). Хулосаи қисса ғайриҷашмдошт ба фоидаи Буз анҷомидааст. Ба андешаи мо, ин тарзи баён низ моҳияти тарбиявӣ дорад, кӯдакро ба андеша, мулоҳиза, ба шинохтани ҳайвонҳои ваҳшӣ ва ҳонагӣ водор месозад.

«Саргузашти Нахӯдаку Орифҷон дар шаби соли нав», «Се додару як хоҳар», «Ду хоҳарон», «Ду панде, ки мероси падар шуд», «Ҳотам ва ҳафт хари боркаш», «Қиссаи мулоқоти кутӯҳқомати хоксор ва қаддарози лофӣ», «Қиссаи тамсилии чорпо ва чилпо», «Қиссаи луқмаи муфт», «Аккаи тақлидкор», «Қиссаи «адолат»-и рӯбоҳ», «Қиссаи баҳси доғу қоғаз», «Қиссаи каждumi тамаъкор», «Қиссаи чашмаҳое, ки дарё шуданд», «Қиссаи ёри номувофиқ», «Дар рӯзаки тобистон», «Ду хурӯси кулангӣ», «Зоғча» ва ғайра аз ҳамин қабиланд, ки аз маҳорату ҳунари қиссагӯии Убайд Раҷаб барои «чӯраҳояш» шаҳодат медиҳанд.

Ба шунидани қисса ва афсона майлу рағбати махсус доштани бачагон чунон ки мебинем, аз эътибори шоир дур намондааст ва қиссаву достони афсона аз сермахсултарин паҳлуҳои эҷодиёти Убайд Раҷаб аст. Дар қиссаву достонҳои афсонаи ӯ тарғиби некӣ ва мазаммати бадӣ мавқеи муҳим дорад. Дар қисса ва афсонаҳои шоир оҳанг ва рӯҳи шеърҳои халқӣ пурра мушоҳида мешавад. Аз ин ҷиҳат, қиссаи «Гаҳворачунбон»-и шоир ҷолиби диққат аст. Ин қисса бо забони равони оҳангдор, бо такрору инкорҳое, ки ба қиссаҳои халқӣ хос аст, ҳикоя шудааст:

Дар кӯҳ не, дар дашт не.
Дар теппаву ҳамгашт не,
Дар боғ, дар паҳлӯи рӯд,
Дар шохи сабзи шоҳтут
Гунчишкаки зебояке,
Зебояки донояке
Як лонаи хушрӯ дошт,
Шаш бачаи дилҷӯ дошт [7,149].

Як хусусияти ҷолиби ин қисса аз он иборат аст, ки шоир ду образҳои тамсилиеро интиҳоб кардааст, ки ҳар ду ба бачаҳо шиносанд. Ба хотир овардани номи Мор дар дили онҳо тарс, воҳима ва ба забон овардани номи Гунчишк табассум, меҳрубонӣ пайдо мекунонад. Гунчишк зебояк, донояк, лонааш хушрӯ буди шаш бачаи дилҷӯ дошт. Ҳамин тавр, сюжети қисса шурӯъ мегардад. Маълум мешавад, ки дар боғ Мори сиёҳе зиндагӣ мекард, вай лонаи Гунчишкро меҷӯст:

Як Мор буд, бекор буд.
Мекард рӯзу шаб суроғ
Он лонаро дар сахни боғ.
Мегашту мегуфт ин суҳан:
-Оҳ-хой, ширинкор ман.
Овардаам бозичаҳо:
Нилобию сурху ало,
Пистокию зарду сафед,
Баҳри тамошояш давед [7,150].

Мор ҷуста, оқибат лонаи Гунчишкро ёфта, бачаҳои вайро фиреб медиҳад. Вақте ки онҳо дари лонашонро мекушоянд, Мор ба онҳо ҳуҷум мекунад. Гунчишкон аз дигар

паррандаҳо: кафтар, достак, шабпарак ва дигар ҳайвонҳо ёрӣ металабанд, аммо касе ба онҳо ёрӣ намерасонад. Дар ҳамсоияи гунчишкон Гаҳвораҷунбон зиндагӣ мекард. Вай доду фарёди гунчишкакони шунида, бедор мешавад ва Морро мебинад, ки ба гунчишкакони таҳдид дорад. Дар ин лаҳза ба майдони набард образи дигар, паҳлавони часуру диловар Гаҳвораҷунбонпаҳлавон ворид мешавад, ӯ бебокони аз дидани Море, ки даҳонаш мисли ғор аст, «Аз ҳайбаташ ваҳме накард, Як зарра ҳам раҳме накард» дар рӯ ба рӯи Мор қарор гирифт ва:

Ҳамсоия гунчишкакони,
Гаҳвораҷунбонпаҳлавон.
Дар зери барги шохтут,
Осудаяк дар хоб буд.
Фарёди гунчишкон шунид,
Бедор шуд, як қад парид.
Чун дид афти Морро,
Мори даҳон чун ғорро.
Аз ҳайбаташ ваҳме накард,
Як зарра ҳам раҳме накард [7,152].

Шоир дар ин ҷо қаҳрамони Гаҳвораҷунбон назарногирро нишон медиҳад. Вай ба ҳимояи бачаҳои Гунчишк омада, бар Мори сиёҳ ғолиб мебарояд:

Гаҳвораҷунбони далер,
Бархест аз ҷой мисли шер.
Муште ба чашми Мор зад,
Сад бор не, як бор зад.
Бо печутоб аз шохсор
Ба рӯи хок афтид Мор.
Алвон ба хунаш гашт хок,
Гулбоғ гашт аз хасм пок [7,152].

Ғояи тарбиявии ин қисса ниҳоят баланд аст. Ғалабаи Гаҳвораҷунбон часур бар Мори сиёҳ, ки пайваста дар озори камқувватон қарор дорад, нишон медиҳад, ки оқибати ин рафтори ӯ хуб нест, зеро некӣ аз болои бадӣ, албатта ғалаба мекунад. Ғалабаи Гаҳвораҷунбон ба Мори сиёҳ боиси он мешавад, ки дар дили кӯчаки кӯдакони ҳам фазилатҳои бузурги инсонӣ маскан мегузинанд ва некиро наққорӣ зафар меёбад.

Оғози қисса ба оҳанги қиссаву афсонаҳои халқӣ монанд буда, чун қиссаву афсонаҳои халқӣ бо таъбири «Дар кӯҳ не, Дар дашт не, Дар теппаву ҳамгашт не», «Дар он замон, Дар он макон» [7,151] шурӯъ мешавад, ки ба оҳанги «буд набуд»-и афсонаҳои халқӣ ҳамрадиқ мебошад. Аз оғози қисса мо рӯҳи халқӣ-фолклорӣ доштани онро мушоҳида мекунем ва минбаъд тавассути ин тарзи нигориш мебинем, ки чи гуна жанру оҳанги халқӣ ба амиқрафти назари шоир дар дуруст ифода гардидани ғановати маънавии қисса мусоидат намудааст ва ба ин васила муассирии образҳои мусбату манфии қисса, Гаҳвораҷунбонпаҳлавон, Гунчишк ва Морро дучанд афзудааст.

Қисса мисли чангномаҳо оҳанги дабдабаноки фотехона дорад ва шоир барои боло бурдани таъсири ғоявии қисса, нишон додани мардонагию часорати Гаҳвораҷунбонпаҳлавон – «Муште ба чашми Мор зад, Сад бор не, як бор зад» аз санъати муболиға ва вазни раҷази мураббаи солихро интихоб кардааст, оҳанги қиссаро мутантан гардонидаст. Ин сифати хуби Убайд Раҷаб чун адиби ҷӯянда аст, ки аз оғози эҷодиёташ бо ҷиддияти том ба фольклор рӯ овардааст, аз хазинаи шаҳдбори адабиёти шифоӣ баҳраҳо бардошта, мавзӯ, мундариҷа ва шакли ашъорашро гуногунҷабҳа намудааст.

Убайд Раҷаб қиссае дорад бо унвони «Ду хоҳарон», ки мазмуни он дар асоси афсонаи қарақолпоқӣ буда, мазмуни қиссаро аз нависандаи рус В.Воловик гирифтааст. Қисса дар қофиябандии маснавӣ эҷод шуда, мавзӯи асосии қиссаро он ташкил додааст, Обу Замин дар гузаштаи дур ду хоҳарон ва нисбати ҳамдигар меҳрубон будаанд. Офтоб ҳарду хоҳаронро

дӯст медоштааст. Об гумон мекунад, Офтоб ўро бештар дӯст медорад. Замин баръакс мепиндорад, ки Офтоб танҳо ўро дӯст медорад. Ва ин муносибат тадричан боиси рашку хусумати хоҳарон қарор мегирад. Об аз Замин дурӣ ихтиёр кард ва дар натиҷа Замин хушк шуд, боғу роғ аз набудани Об ба шӯразор мубаддал гардид, Офтоб дашту даманро бо нур месӯзонад:

Баҳри Замину баҳри Об,
 Шуд ҳада дунёи азоб.
 Сӯи Замин Оби давон
 Гуфто:-Ба ман номехрубон
 Будӣ аз ин ҷо меравам,
 Дур аз нигоҳат мешавам.
 Афшонд дасти худ Замин:
 -Рав-рав,-бигуфто,-оташин,-
 Бо ту маро будӣ ғаме,
 Бе ту биосоям каме
 З-он бад аз оби равон
 На ном монду на нишон.
 Ғоиб даме чун Об шуд
 Танҳо Замин нотоб шуд...
 Хун мефишонад Офтоб,
 Аз осмони тиратоб,
 Таб дошт дар дил, тоб дошт,
 Сӯз аз Замину Об дошт [6,108].

Чуноне ки мебинем, дар қисса Об, Замин ва Офтоб се мавҷудоти муқаддасанд, табиат, олами наботот, ҳайвонот, ҳашарот, инсон ҳама ба туфайли ин мӯъҷизаҳои Худованд арзи ҳастӣ мекунад. Дар оғози офариниш онҳо ба ҳам муносибати дӯстона, хоҳарона ва марҳамона доштаанд. Вале замоне, ки дар байни хоҳарон мафҳуми ишқ ва рашк ба вучуд меояд, ин боиси ҷудоии онҳо ва нооромии олам мегардад. Муҳим он аст, ки дар қисса тавассути образҳои тамсилии Об, Замин ва Офтоб баён мегардад.

Оқибат Инсон ба миён даромада, Обу Заминро ба ҳам ошӣ медиҳад. Вақте ки Одам ба Замин ва баъд ба Об муроҷиат мекунад, то ки ошӣ шаванд, аз ҳамдигар узр хоҳанд, вале онҳо аввал рад мекунад. Вале пас аз боҷасорату мардонагӣ бо каланд ҷӯй кандани Одам ва ба ин васила ба Замин унс гирифтани Об аз нав сулҳу дӯстӣ барқарор мегардад. Хулосаи ҳикматноки ин қиссаи тамсилӣ дар байтҳои охир дар қору фаъолияти Одам инъикос мегардад:

Ҳарфе дигар Одам ба лаб,
 Н-овард то н-ояд ғзаб.
 Бигрифт аз дасти каланд,
 Ҷӯе ба шасти даст канд.
 Дар ҷӯй овард Обро,
 Бурд аз биёбон хобро.
 Нӯшид чун обаш Замин,
 Гардид аз нав нозанин.
 Шуд меҳраш аз нав ба Об,
 Ошиқ бишуд бар Офтоб.
 Аз он даме Обу Замин,
 Ҳам Офтоби аршшин.
 Гаштанд бо Одам қарин,
 В-аз дӯстони беҳтарин [6,110].

Дар тамсили мазкур дар баробари образи Обу Замин ва Офтоб, ки асосӣ ҳастианд, Образи Одам, зӯру тавоноии ӯ, ки табиатро ба хизмати инсон раҳнамун сохтааст ва чун Офтоб баландпарвоз аст, нақши муҳим дорад:

Қад мекашад аз рӯи кӯх,
Одам ба фарру бо шукӯх,
Пар мекушояд чун уқоб,
Ҳамсаф бувад бо Офтоб [6,111].

Убайд Рачаб дар асоси як ривояти машҳури халқӣ, ки дар мақоли «Аёз қадри худ бишнос!» чамъбаст шудааст, қиссаи ибратомӯзе бо номи «Амони ҳадшинос» [8,111] эҷод кардааст. Ӯ эпизодеро аз асарҳои халқӣ бо ин ривоят васл дода, мақоли мазкурро дар шакли байти пандомезе таҳрир намуда, образе офаридааст, ки дар хотири хонанда мемунад ва манзараҳои ба шавқ бунёдкардааш ба дили ӯ менишинад.

Қисса бо мисраъҳое сар мешавад, ки аз таҳти дил бо ҳаяҷону самимият гуфта шудаанд:

Гар зираку доно туй,
Ширинаки додо туй,
Гулрӯяки бобо туй,
Хушрӯяки момо туй.
Эй меҳрубон, эй дӯстрӯ,
Афсонае гӯям ба ту.
Афсонае аз ростон,
Аз ростони бостон [6,111].

Се мисраи охири қисса симои пири хирадмандеро, ки дар афсонаю қиссаҳои халқӣ чун ҳақиқату ростӣ, образи некманишу нексиришти одамии намоён месозад. Образи шоир чун пири солору ҳаётдидае, ки ба наберагону бачагонаш аз дидаю шундаҳояш, аз ҳаёти мардони шучою ростқавл қисса мегӯяд, аён мегардад. Чунин тарзи оғоз бори дигар аз рӯҳу оҳанги халқӣ доштани қиссаи шоир шаҳодат медиҳад.

Аввалан дар тасвири шоир манзараи бошишгоҳи меҳнаткаши тоҷик ба чилва меояд, сипас симои марде тасвир меёбад, ки фақиру хоксор, меҳнатдӯст ва ҳадшинос аст. Ӯ ҳамеша аз рӯи таъбири «Ҳай-ҳай ҳадатро дон, Амон! Дар ҳадди худ по мон, Амон!» амал мекунад:

Дар ин деҳи хушманзара,
Дар оғӯши гарми дара,
Зери чанори соядор,
Дар пойгоҳи обшор.
Дар хонае аз коҳу гил
Мезист марде некдил.
Мезист марде меҳрубон,
Бо номи некӯи Амон.
Марде фақиру ҳадшинос,
Дар ҳадшиносии бекиёс...[6,112].

Дар ин таъбир образи марди заҳматкаш ва меҳнатқарине намудор мегардад. Портрет ва тарзи зиндагии ин марди заҳматкашро шоир реали ба қалам овардааст, ки хонанда аз рӯи он симои як шахси бенавою чафокаш ва хоксорро, ки зиндагиашро бе меҳнат тасаввур намекунад ба хубӣ дарк менамояд.

Баҳри Амони хоркаш,
Ҳам хоркаш, ҳам боркаш.
Як ресмону як табар,
Мерос будӣ аз падар.
Чун одами нодор буд,
Ҳезумкашиаш кор буд.
Аз докае аммома дошт,

Карбосӣ дар тан чома дошт [6,112].

Дар асоси образи Амон ва портрети ӯ Р.Амонов таъкид мекунад, ки «...мо хислату характери Кали зирак, Ҳасанак, Девона Ҳусайнӣ, Мушфиқӣ, Афандӣ барин образу қаҳрамонҳои афсонаҳои халқии тоҷикиро пеши назар меорем ва мушоҳида мекунем» [1,218]. Дарки ин масоил чиҳати дигари халқияти қиссаро таъмин менамояд. Амон ҳаётдӯст, зиндадил, меҳнатӣ, оилапарвар, ҳамеша мададгори бечорагону бенавоён, назарбаланд, батадбиру дурандеш тасвир меёбад.

Ӯ ҳар рӯз ҳезумро бардошта ба бозор мебурду мефурӯхт ва оилаашро таъмин мекард. Рӯзе дар бозоргоҳ Мурғи Ҳумо омада ба сари Амон мешинад ва мардум ӯро подшоҳи мамлакат интиҳоб мекунад. Ин ҷо услуби романтикии тасвир, ки дар фолклору адабиёти классикӣ мушоҳида мешавад, ба ҷилва меояд, ки дар шакли образи шоҳи адолатпарвару раиятдӯст- Амон ба чашм намоён мешавад.

Манзараи ба ҷо оварда шудани одати орзукардаи мардуми меҳнаткаш дар асари Убайд Раҷаб назаррабо ва дилчасп тасвир гардидааст. Вақте ки Мурғи Ҳумо аз фазои осмон подшоҳи оламро муқаррар карда, ба сари издиҳоми умедвору интизор мефарояд, бозоргоҳ хомӯш мегардад – гӯё баҳри домон аз ҷӯш мемонад, чашми заминро замон ба сӯи Мурғи Ҳумо дӯхта мешавад, ҳазорон-ҳазор дил ба умед метапад. Аммо Мурғи Ҳумо аз байни ҳама Амони ҳезумкашро интиҳоб мекунад. Амон баробари подшоҳиро қабул кардан ҳамон зарбулмасали халқии «Аёз, қадри худро бишинос»-ро ба хотир меоварад ва зери лаб замзама мекунад:

«Ҳай-ҳай ҳадатро дон, Амон
Дар ҳадди худ по мон, Амон!» [6,121].

Ӯ ба таъсири ин зарбулмасали халқӣ сару либоси пешинаи худро нигоҳ медорад, ҳар бор, ки аз тахту шаҳомат ва иқтидори подшоҳӣ масту мағрур мешуд, ба он менигарист ва аз рӯи адолату инсоф ҳукмронӣ мекард. Чуноне ки мебинем, Убайд Раҷаб кӯшиш мекунад, ки панди қадимаи халқӣ дар хусуси худшиносӣ, одамгарӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳамчун муҳимтарин хислати одамӣ дар ёду хотири бачаҳо нақш бандад ва онҳоро дар рӯҳи беҳтарин фазилатҳои инсонӣ тарбия намояд. Қисса, бешубҳа мавзӯи ва мундариҷаи тарбиявӣ дошта, хонандаи хурдсолро ба ростқавлӣ ҳидоят менамояд, то ки онҳо дар ҳаёт аз кори бад парҳез кунанд, мулоҳизакору ботадбир, меҳнатдӯсту дурандеш ба воя расанд.

АДАБИЁТ

1. Акбаров Ю. «Назми хурдсолон истеъдоди баланд ва дониши фаровонро металабад» дар маҷмӯаи «Мақолаҳо оид ба адабиёти бачагона».-Душанбе: Ирфон, 1967.-189 с.
2. Алиева А. Мавқеи ҳаҷву ҳазл дар адабиёти бачагонаи тоҷик. (Дастн.рисола барои дарёфти дараҷаи н.и.ф.-Душанбе,1993.-155с.
3. Амонов Р. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 6. Китоби 1.- Адабиёти бачагона.-Душанбе:Дониш,1982.-246с.
4. Бобокалонова Ҷ. «Мулоҳизаҳо оид ба адабиёти бачагона» дар маҷмӯаи «Мақолаҳо оид ба адабиёти бачагона».-Душанбе: Ирфон, 1967.-189 с.
5. Муллоҷонов М. «Росташро гӯям» дар маҷмӯаи «Мақолаҳо оид ба адабиёти бачагона».- Душанбе: Ирфон, 1967.-189 с.
6. Раҷаб У. Тиру камон рӯи бом.-Душанбе: Адиб,1987.-224с.
7. Раҷаб У. Ману ҷӯраҳои ман.-Душанбе: Маориф,1981.-232с.
8. Файзуллоев Н. Шеърӣ атфол дар қарни ХХ.- Хучанд: Нури маърифат, 2005.234с.
9. Файзуллоева М. Достони афсона дар назми бачагонаи тоҷик. (Дастнависи рисола барои дарёфти дараҷаи н.и.ф.-Душанбе,1992.-176с.

Болтуева Ш.С.

ТАВСИФИ УМУМИИ ШАРТНОМАИ СУПОРИШ

Дар мақола хусусиятҳои умумии шартномаи супориш баррасӣ карда шудааст. Маълум гардид, ки пайдоиши шартномаи супориш аз шартномаҳои граждании Рими қадим — *mandatum* мебошад. Шартномаи супориш дар мавриде истифода мешавад, ки зарурат барои намояндагии касбии манфиатҳои яке аз иштирокчиёни муносибатҳои граждании дар назди дигарон дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин дар намояндагӣ дар судҳо ва дигар мақомоти давлатӣ.

Калидвожаҳо: шартнома; супориш; ҳуқуқ; вазифа; тарафҳои шартнома; шакли шартнома; предмети шартнома.

Болтуева Ш.С.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРА ПОРУЧЕНИЯ

В статье рассматривается общая характеристика договора поручения. Выяснилось, что свое происхождение договор поручения ведет от древнеримского гражданско-правового договора – *mandatum*. Договор поручения применяется при возникновении потребности в профессиональном представительстве интересов одного из участников гражданских отношений перед другими в сфере предпринимательской деятельности, при оказании юридической помощи физическим и юридическим лицам, а также при представительстве в судах и других органах государственной власти.

Ключевые слова: договор; поручения; права; обязанность; стороны договора; форма договора; предмет договора.

Boltueva Sh.S.

GENERAL CHARACTERISTIC OF THE CONTRACT OF ORDER

The article discusses the general characteristics of the contract of order. It turned out that the origin of the contract of assignment is from the ancient Roman civil contract - *mandatum*. A contract of agency is applied when there is a need for professional representation of the interests of one of the participants in civil relations before others in the field of entrepreneurial activity, in the provision of legal assistance to individuals and legal entities, as well as in representation in courts and other state authorities.

Key words: contract; instructions; rights; duty; parties to the contract; the form of the contract; subject of the contract.

Эҳёи ҳуқуқи хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди тӯлонӣ ва нисбатан васеъ буда, на танҳо таҳияи низоми меъёрҳои навтарини ҳуқуқро дар бар мегирад, балки фарогири иқтибос гирифтани, коркард ва азхудкунии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, андеша-назарияҳои ҳуқуқ буда, аз имтиҳони замон гузашта, қобили ҳаёт будани худро дар давоми ҳазорсолаҳо тасдиқ кардааст, мебошад. Барои амалӣ намудани ҳуқуқҳо ва вазифаҳои граждании шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ аксар вақт зарур мешуморанд, ки ба хизмати шахсони дигар, ки ба манфиати онҳо амалҳои гуногунро анҷом медиҳанд, ки боиси ба вучуд омадан, тағйир ёфтани ва қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқии граждании мегарданд, мурочиат кунанд.

Чунин муносибатҳоро одатан намояндагӣ меноманд. Шартномаи маъмултарине, ки пайдоиши намояндагиро муайян мекунад, шартномаи супориш мебошад, ки бидуни мавҷудияти он ҳаёти муосири иҷтимоӣ ва муомилоти гражданиро тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Мувофиқи мавқеи Н. Боголепов, шартномаи супориш сарчашмаи худро аз шартномаи ҳукуки граждани Рими қадим — *mandatum* мегирад, ки мувофиқи он «...як шахс (*procurator*, намоянда) ўҳдадор мешавад, ки аз номи каси дигар (*mandans*, *mandator*, ваколатдиханда) ҳар гуна амалро бепул анҷом диҳад, масалан, хона мехарад, қарз медиҳад ва ғ. [1, с. 472].

Дар замони шӯравӣ аксари шартномаҳое, ки муносибатҳои байни иштирокчиёни муомилоти иқтисодиро ба танзим мебаранд, барои иҷрои нақшаи тасдиқшуда баста мешуданд, аз ин рӯ, муддати тӯлонӣ қоидае вобаста ба хусусияти баҳисобгирӣ доштани шартнома дар иқтисодиёт вучуд дошт. Озодии контрагентҳо дар чунин шартномаҳо таҳти таъсири мустақим ё ғайримустақими мақомоти давлатӣ қарор доштанд. Бинобар ин шартнома хусусияти асосии худро гум кард ва онро танҳо шартан натиҷаи созиши тарафҳо ҳисоб кардан мумкин буд. Аз ин рӯ, барои мусоидат ба раванди объективии тичоратикунони муносибатҳои ҳукукии граждани дар Тоҷикистон, диққати махсус бояд ба ўҳдадорихои ҳукукии шартномавӣ дода шавад, ки ин аз таҳкими принсипи «озодии шартнома» дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудааст, шаҳодат медиҳад.

Дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти умумии ҳукуки шартномавӣ, инчунин шартномаҳое, ки субъектҳои муомилоти шаҳрвандӣ бештар истифода мебаранд, аз ҷумла шартномаи супориш муқаррар карда шудаанд. Дар боби 45 КГ ҚТ мафҳуми шартномаи супориш, подошпулӣ дар шартномаи супориш, иҷрои супориш мутобиқи дастурҳои ваколатдиханда, вазифаҳои вакил, вазифаҳои ваколатдиханда, вогузоштани ваколат, қатъи шартномаи супориш, оқибатҳои қатъи шартномаи супориш ва ворисии ҳуқуқӣ дар шартномаи супориш муайян карда шудааст.

Шартномаи супориш дар мавриде, ки зарурати ба миён омадани намояндагии касбии манфиатҳои яке аз иштирокчиёни муносибатҳои граждани дар назди дигарон дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, хангоми расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин хангоми намояндагӣ дар судҳо ва дигар мақомоти давлатӣ татбиқ мегардад. Дар робита ба рушди муносибатҳои бозорӣ, фаъолияти тичоратӣ бо истифода аз намояндагии тичоратӣ самтҳои нави татбиқи шартномаи супориш пайдо мешаванд.

То вақтҳои охир шартномаи супориш, сарфи назар аз истифодаи фаъолоне он, дар ҳукуки граждани ватанӣ мавриди тадқиқи амиқи илмӣ қарор дода нашудааст. Дар илми ҳукуки граждани тадқиқот оид ба шартномаи супориш, чун қоида, дар сатҳи мақолаҳои илмӣ гузаронида шудаанд.

Моддаи 452-и КГ ҚТ шартномаро ҳамчун созиши ду ё якчанд шахс, ки барои ба вучуд овардан, тағйир додан ё қатъи ҳуқуқ ва ўҳдадории граждани нигаронида шудааст, муайян кардааст [2]. Танзими ҳукукии шартномаи супориш дар боби 45-и КГ ҚТ муқаррар гардидааст. Тибқи шартномаи супориш як тараф (вакил) аз ном ва аз ҳисоби тарафи дигар (ваколатдиханда) иҷро кардан ё ба ҷо овардани амали муайяни ҳуқуқиро ўҳдадор мешавад. Вобаста ба муомилае, ки вакил анҷом медиҳад, ҳуқуқ ва вазифаҳоро бевосита ваколатдиханда пайдо мекунад. Аҳде, ки вакил анҷом медиҳад, ҳуқуқ ва ўҳдадорихои шахси ваколатдорро ба вучуд меорад, тағйир медиҳад ва қатъ мекунад (м. 952 КГ ҚТ).

Шартномаи супориш ба гуруҳи шартномаҳо оид ба хизматрасонӣ, яъне амалҳои доираи хеле васеъ тааллуқ дорад. Хизматрасонӣ дар шартномаи супориш манфиати мувофиқеро ба вучуд меорад, ки дорои хусусияти арзишӣ мебошад. Ўҳдадорие, ки аз бастании шартномаи супориш бармеояд, метавон ҳамчун як намуди ўҳдадорихо оид ба хизматрасонӣ тавсиф кард, ки дар он «як контрагент ба тарафи дигар кореро, ки бо эҷоди

натичаи моддӣ алоқаманд нест, вогузор мекунад, ки мақсади он ба даст овардани самараҳои гуногуни дигар аст».

Дар баробари ин, дар адабиёти ҳуқуқи таърифҳои зерини ин шартнома тибқи ҳуқуқи хусусии Римӣ пешниҳод шудаанд:

1. Шартномаи супориш (мандат) шартномаи консенсуалӣ мебошад, ки тибқи он як тараф (ваколатдор, дорандаи мандат уҳдадории бепул анҷом додани амалҳои муайяно ба манфиати тарафи дигар (асос, мандат) ба зимма гирифтааст [6, с. 332].

2. Шартномаи супориш аз он иборат аст, ки як шахс (ваколатдиханда, мандант) супориш медиҳад, шахси дигар (вакил) иҷрои амалҳои муайяно бемузд ба уҳда гирифтааст [5].

3. Шартномаи супориш ё *mandatum* созишномаи консенсуалӣ ва дучонибаест, ки байни ваколатдиханда ва вакил муқаррар шудааст, ки вакил ба манфиати ваколатдиханда ҳама гуна амали ҳуқуқии ба ӯ супурдашударо иҷро мекунад (Гай 3, 155-156; Гай 4. ; 87) [8, С. 268].

Вақте, ки сухан дар бораи шартномаи супориш дар доираи ҳуқуқи хусусии римӣ равад, пас чунин эътироф мешуд, ки сухан дар бораи хизмати дӯстонаи як шахрванди озод нисбат ба шахрванди дигар меравад [10, с. 231] ва бемузд будани иҷрои супориш хусусияти муҳими шартномаи супориш буд («*mandatum, nisi gratuitum, nullum est*» — шартномаи супориш, агар он ройгон набошад, эътибор надорад (0.17.1.1.4.)). «*Mandatum*», ба ақидаи ҳуқуқшиносони румӣ, пайдоиши худро аз «*ex officio atque amicitia*» (аз вазифаи чамъиятӣ ва дӯстӣ) мегирад, иҷрои вазифа ва гирифтани музд, ба ақидаи римӣён, номувофиқ аст («*contrarium est officio merces*). »)[9, с. 102]. *Actio mandati* дар қорҳои ҳуқуқшиносон Квинт Мусиус Скаевола ва Цицерон дида мешуд ва дар асарҳои Плавт бошад, супориш чун муомилоти хоҷагӣ оварда шудааст, ки анҷоми он бо «дастфишурӣ» сурат мегирифт [4, с. 307].

Шартномаи мазкур, ки ба шартномаи хизматрасонӣ хеле монанд аст ва фарқияташ аз он иборат аст, ки ин шартнома ройгон буд. Сарфи назар аз он, ки шартномаи супориш аз вакил сарф қардани маблағ, қувва ва кӯшиши зиёдро талаб мекард; музд намедоданд, зеро фикр мекарданд, ки он аз вазифаи чамъиятӣ ва дӯстӣ бармеояд («*ex officio atque amicitia*»). Аз ин рӯ, иҷрои он қори шаъну шараф буд ва гирифтани музд барои иҷрои супориш шармандагӣ ҳисоб мешуд [7, с. 230–232].

Дар шартномаи супориш шахсони воқеӣ иҷрои муомилоти гуногун ва дигар амалҳои ҳуқуқиро ба шахсони воқеии дигар вомегузоранд. Аз ҷумла, як шахси воқеӣ метавонад ба шахси дигар супориш диҳад, ки ҳама гуна амволро, сарфи назар аз он, ки аз ҷӣ иборат аст ва дар қучо ҷойгир аст, ихтиёрдорӣ кунад, ҳама аҳдҳои тибқи қонун дар бораи ихтиёрдории амвол иҷозатдодашударо анҷом диҳад: хариду фурӯш кунад, молу мулкро қабул кунад, ҳадя кунад, иваз кунад, ба гарав монад ва ба сифати гарав бино ва дигар молу мулкро қабул кунад, аз рӯи аҳдҳои басташуда ҳисобу китобро анҷом диҳад; аз ҳамаи шахсон, муассисаҳо, қорхонаҳо, ташкилотҳо, аз ҷумла, аз ҳамаи шахсон, муассисаҳо, қорхонаҳо, ташкилотҳо, аз ҷумла, суратҳисобҳои бонкиро пешбарӣ мекунанд, аз почта, телеграф ва ҳар гуна мукотиба қабул қардани мерос ё рад қардани он, гирифтани амвол, пул (саҳм), қоғазҳои қиматнок, инчунин ҳуҷҷатҳои ба мудирӣ беруна тааллуқдошта; тамоми парвандаҳоро дар мақомотҳои давлатӣ, ташкилотҳои кооперативӣ ва чамъиятӣ, инчунин парвандаҳоро дар ҳама муассисаҳои судӣ бо тамоми ҳуқуқҳои ба даъвогар, ҷавобгар, шахси сеюм ва ҷабрдида, ки қонун ба даъвогар, ҷавобгар, шахсони сеюм ва ҷабрдида дода шудааст, аз ҷумла бо қайди дахлдор бо ҳуқуқи пурра пеш барад ё қисман даст кашидан аз даъво, эътирофи даъво, тағйир додани предмети даъво, бастанӣ созишномаи ошӣ, шикоят аз болои қарори суд, пешниҳоди варақаи иҷро барои рӯндан, гирифтани молу мулк ё маблаҳи додашуда ва ғайра.

Вобаста ба тақсими уҳдадориҳо байни тарафҳо шартномаҳо ба яктарафа ва дутарафа, вобаста ба қонеъгардонии мутақобила, шартномаҳо ба музнок ва бемузд ва вобаста ба лаҳзаи ба вучуд омадани шартнома шартномаҳои реалӣ ва консенсуалӣ ҷудо мешаванд.

Шартномаи супориш уҳдадории дутарафа мебошад, зеро КГ ҚТ (моддаҳои 915-916) як қатор уҳдадориҳои байниҳамдигариро дар назди вакил ва ваколатдиханда муқаррар кардааст [3]. Шартномаи супориш метавонад ҳам музнок ва ҳам бемузд бошад.

Муносибати мутақобилаи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои вакил ва ваколатдиханда шартномаи супоришро ҳамчун шартномаи дучониба эътироф мекунад.

Хусусияти шартномаи супориш аз он иборат аст, ки вакил аз ном ва аз ҳисоби ваколатдиханда амалҳои ҳуқуқиро анҷом медиҳад. Вакил ҳамчун намояндаи ваколатдори худ дар назди шахсони сеюм баромад мекунад. Аммо намояндагӣ нисбат ба намояндагии шартномавӣ васеътар аст, зеро дар маҷмӯъ асос барои намояндагӣ метавонад қонун, санади маъмурӣ, шартномаи меҳнатӣ бошад. Аз ин рӯ, шартномаи супориш яке аз асосҳои имконпазири пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ аз намояндагӣ мебошад.

Ба гайр аз ин, дар муносибатҳои шартномаи супориш дигар шартҳои муҳим, ки бо ваколатномаи додашуда муайян карда нашудаанд (масалан, ҳуқуқи вакил ба ҳақ ва андозаи он ё хусусияти ройғони фармоиш) пешбинӣ шуда метавонад. Илова бар ин, ваколатнома баъзан дар ихтиёри адвокат менамояд. Аз ин рӯ, барои тасдиқи мазмуни шартномаи супориш (махсусан дар фаъолияти соҳибкорӣ) ба тарафҳо мувофиқи мақсад мувофиқ аст, ки шартномаи супоришро дар шакли ҳуҷҷати алоҳида бо унвони дахлдор («Шартномаи супориш») бастаанд ё онро дар бар гиранд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми чамъбасти таҳлили шартномаи супориш нуқтаҳои муҳими зеринро қайд кардан мумкин аст:

1. Шартномаи супориш ба категорияи шартномаҳо оид ба хизматрасонӣ – амалҳои доираи хеле васеъ тааллуқ дорад.

2. Шартномаи супориш аз шартномаи ҳуқуқи граждании Рими қадим – *mandatum* сарчашма мегирад, ки мувофиқи он «...як шахс (вакил) уҳдадор мешавад, ки аз номи шахси дигар (ваколатдиханда) бепул ҳар гуна кореро анҷом диҳад.

3. Дар шартномаи супориш шахсони воқеӣ иҷроӣ муомилоти гуногун ва дигар амалҳои ҳуқуқиро ба зиммаи шахсони воқеӣ дигар месупоранд.

АДАБИЁТ

1. Боголепов Н. Учебник истории римского права: учебник. Москва: Зерцало, 2004. С. 472.
2. Гражданский Кодекс Республики Таджикистан. Ч.1. Душанбе, 2018.
3. Гражданский Кодекс Республики Таджикистан. Ч.2. Душанбе, 2018.
4. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима: учебник. Москва: Статут, 2003. 685 с.
5. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права: учебник для вузов. Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова; Рос. гос. архив древних актов. Москва: Зерцало, 2000. 245 с.
6. Пидопригора О.А. Римское приватное право: учебник для студентов юридических спец. Высших учебных заведений. Киев: Ин Юрий, 2001. 440 с.
7. Подопригора О.А. Основы римского гражданского прав: учебник. Киев: Вентури, 1994. 288 с.
8. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право: учебник. /Перевод с македонского д.ю.н. проф. В.А. Томсинова и Ю.В. Филиппова /Под ред. проф. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало-М, 2003. 448 с.
9. Франчизи Дж. Институционный курс римского права. Перевод с итальянского; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2004. 428 с.

10. Харитонов Е.О. Основы римского частного права: учебное пособие. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. 416 с.

УДК 343.34

Курбонова А.А.

ТАҲЛИЛИ ҲУҚУҚӢ-ЧИНОЯТИИ ОБЪЕКТИ ТАХРИБКОРӢ

Дар мақола масъалаҳои муайян намудани объекти ҷинояти таҳрибкорӣ баррасӣ шудааст. Ҳамаи намудаҳои объекти ҷиноят таҳлил мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки объекти таҳрибкориро амниятӣ иқтисодӣ ва иқтисодии муҳофизатӣ давлат ташкил медиҳад. Ба ҷамъият хавфнокӣ таҳрибкорӣ дар он ифода мегардад, ки дар натиҷаи таҳрибкорӣ ба иқтисодиёти мамлакат ва зарар расонида шуда, иқтисодии муҳофизатӣ он коста мегардад.

Калидвожаҳо: таҳрибкорӣ; амниятӣ; иқтисодии муҳофизатӣ; объект; предмет.

Курбонова А.А.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЪЕКТА ДИВЕРСИИ

В статье рассмотрены проблемы определения объекта диверсии. Проанализированы все виды объекта диверсии. Установлено, что непосредственным объектом диверсии является экономическая безопасность и обороноспособность государства. Общественная опасность диверсии заключается в том, что в результате диверсии причиняется значительный ущерб экономике страны, ослабляется обороноспособность Республики Таджикистан.

Ключевые слова: диверсия; безопасность; обороноспособность; объект; предмет.

Kurbonova A.A.

CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTIC OF THE OBJECT OF DIVERSION

The article deals with the problem of determining the object of diversion. All types of diversion objects have been analyzed. It has been established that the direct object of the diversion is the economic security and defense capability of the state. The public danger of sabotage lies in the fact that as a result of sabotage, significant damage is caused to the country's economy, and the defense capability of the Republic of Tajikistan is weakened.

Key words: sabotage; security; defense capability; an object; item.

Омӯзиши ҷавобгарии ҷиноятӣ барои таҳрибкорӣ ба таҳлили ҳамаҷонибаи унсурҳои таркиби ҷиноят ғайриимкон аст, зеро тибқи м. 11 Кодекси ҷиноятӣ, асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ содир намудани кирдоре мебошад, ки дорои тамоми аломатҳои таркиби ҷиноят аст [2, с. 254]. Мавриди зикр аст, ки таркиби ҷиноят аз ҷаҳати унсур – объект, тарафи объективӣ, субъект ва тарафи субъективӣ иборат буда, ҳар яки он дорои аломатҳои хосси худ ҳастанд. Ин қоида дар аксари тадқиқот, ки ба ин ё он ҷинояти алоҳида тавсифи ҳуқуқии ҷиноятӣ дода шудааст, истифода гардидааст. Одатан, омӯзиши таркиби ҷиноят аз баррасии хусусиятҳои объективии он, яъне объекти ҷиноят оғоз мегардад.

Кодекси ҷиноятӣ таърифи мафҳуми умумии объекти ҷиноятро дар бар намегирад, ин масъала дар сатҳи назариявӣ ҳал мегардад. Муҳокимаи илмии аз ин масъала аз охири асри XX оғоз гардида, то имрӯз идома ёфта истодааст.

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ объекти ҷиноят ба умумӣ, хелӣ, намудӣ ва бевосита гурӯҳбандӣ карда мешавад [9, с. 150].

Объекти умумии ҷиноят – ин тамоми муносибатҳои ҷамъиятии бо қонунгузорию ҷиноятӣ ҳифзшавандае мебошанд, ки ҳангоми содир намудани ҷиноят ба онҳо (шахсият, ҷамъият ва давлат) зарар расонида мешавад ё таҳдиди расонидани чунин зарарро ба вучуд меорад [8, с. 115]. Тибқи қ. 1 м. 2 КҶ ҚТ, ба объекти умумии ҷиноят ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, амнияти ҷамъиятӣ ва саломатии аҳоли, муҳити зист, тартиботи ҷамъиятӣ ва ахлоқ, моликият, сохти конституционӣ ва амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, сулҳ ва амнияти башарият аз таҷовузи ҷиноятӣ дохил мешаванд.

Ба объектҳои хелии ҷиноятҳо бошад меъёрҳои Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ дохил мешавад, ки дар доираи як фасл, ки ҷавобгариро барои содир намудани таҷовуз ба муносибатҳои яхела ё монанди ҷамъиятӣ муқаррар мекунад дар бар мегирад. Қонунгузор объекти хелии ҷиноятро дар номи фасли дахлдори Кодекси ҷиноятӣ муайян менамояд, аммо баъзан таърифи он таҳлили таркибҳои ҷиноятӣро, ки ба ин фасл дохил карда шудаанд, тақозо мекунад. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои таҳрибкорӣ дар моддаи 309 КҶ ҚТ пешбинӣ шудааст, ки дар фасли 13 КҶ ҚТ «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ» пешбинӣ шудааст. Бинобар ин объекти хелии таҳрибкорӣ амнияти ҳокимияти давлатӣ мебошад, зеро тамоми ҷиноятҳои, ки дар фасли мазкур ҷой дода шудаанд бар зидди асосҳои амнияти ҳокимияти давлатӣ равона гардидаанд.

Тавре ки маълум гардид, аҳамияти асосӣ барои ҳалли мушкилоти муайян кардани объекти хелии ҷиноятҳои, ки дар моддаҳои 303 -315 Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд, таҳияи қонунгузорию фасли XIII қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ – «Ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ» мебошад, зеро сухан дар бораи унсури сохтори қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ меравад, ки дар он чунин ном мустақиман ба фаҳмиши дурусти ҳам мундариҷаи қонунҳои ҷиноӣ ва ҳам робитаҳои системавии байни. Аз ин рӯ, маҳз ҳокимияти давлатӣ объекти умумии ин ҷиноятҳо, аз ҷумла таҳрибкорӣ мебошад. Маҳз асосҳои ҳокимияти давлатӣ объекти хелии ин ҷиноятҳо, аз ҷумла таҳрибкорӣ мебошанд.

Объекти хелии таҳрибкорӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки барои ҳифзи заминаҳои амнияти ҳокимияти давлатӣ баррасӣ карда мешаванд. Мазмуни чунин муносибатҳо бо қонуни алоҳида муайян карда мешавад ва ба манфиатҳои ҳаётии на танҳо давлат, балки шахс ва ҷомеа низ дахл дорад. Дар низоми қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ ин объект маъно ва аҳамияти махсус дорад, ки бевосита ба қарор дар бораи объектҳои бевоситаи таҳрибшавӣ, бандубасти таҳрибкорӣ, ҷудо намудани он аз ҷиноятҳои ҳамшабех ва дигар масъалаҳои муҳим таъсир мерасонад.

Объекти намудии ҷиноят – ин қисми объекти гурӯҳии ҷиноят ба ҳисоб рафта, гурӯҳи муайяни як намуд ҷиноятҳоро ҷамъ меоварад. Вобаста ба ин, аз рӯи объекти намудии ҷиноят, фаслҳои Қисми махсуси КҶ ҚТ ба бобҳо ҷудо карда мешаванд [10, с. 103]. Дар боби 29-и КҶ ҚТ, асосҳои сохти конституционӣ ва амнияти давлатӣ ҳамчун объекти намудии таҳрибкорӣ эътироф мешаванд. Мафҳуми объекти намудии таҳрибкорӣ - асосҳои сохти конституционӣ ва амнияти давлат (боби 29 КҶҚТ) - дар Кодекси ҷиноятӣ ифшо нашудааст, зеро қонунгузор ба дигар санадҳои меъёрӣ такя мекунад, ки дар онҳо мафҳумҳо дарҷ гардидаанд. Бахусус ба боби 1 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (1994 бо ислоҳу иловаҳо 1999, 2003, 2016) ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» (аз 28 июни 2011).

Боби аввали Конститутсияи ҚТ «Асосҳои сохти конституционӣ» ном дорад. Он арзишҳои асосии зерини шакл ва мазмуни олии ҳуқуқро муқаррар мекунад: шакл ва моҳияти давлат; рамзҳои давлати соҳибхитӣ Тоҷикистон; эътирофи шахс, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олий; эътирофи дахлнопазирии ҳуқуқҳои табиӣ инсон;

ҳокимияти мардум ва шаклҳои он; мардум ҳамчун сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ; дахлнопазирӣ ва тамомияти қаламрави Тоҷикистон; рушди ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси плюрализми сиёсӣ ва идеологӣ; манъи ғасби ҳокимият; амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ дар асоси тақсмоти он ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ; доштани қувваи олии ҳуқуқӣ ва таъсири бевоситаи меъёрҳои он; санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро чузбӣ таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ эътироф кардааст; гузаронидани сиёсати осоишта; шаклҳои гуногуни моликият ҳамчун асосҳои иқтисоди Тоҷикистон; баробарӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳама шаклҳои моликият, аз ҷумла хусусӣ [3, с. 186].

Ҳамин тарв, асосҳои сохти конституционӣ ҳамчун объекти ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба таъмин намудани: а) шакл ва моҳияти давлат; б) соҳибхитиёрии халқ ва шаклҳои он; в) дахлнопазирӣ ва тамомияти қаламрави Тоҷикистон; г) рушди ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси плюрализми сиёсӣ ва идеологӣ; д) манъ кардани ғасби ҳокимият; е) амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ дар асоси тақсмоти он ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ; ж) гузаронидани сиёсати сулҳомез мебошанд [4, с. 30].

Мавриди зикр аст, ки вақтҳои охир истилоҳи «амният» ба таври васеъ дар мавридҳои гуногун истифода мегардад. Дар нашрияҳои илмӣ, суханронии сарони давлатҳо ва сиёсатмадорони пешқадам, барномаҳои ҳизбҳои сиёсӣ ҳамеша истилоҳҳои «амният», «амнияти миллӣ», «амнияти давлатӣ», «амнияти байналмилалӣ», «амнияти конституционӣ», «амнияти ҷамъиятӣ» ва ғайра дида мешаванд. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» аз 25 июни 2011 дар баробари мафҳуми «амнияти миллӣ» категорияҳои «амнияти иқтисодӣ», «амнияти ҳарбӣ», «амнияти озукаворӣ», «амнияти экологӣ» ва «амнияти ҷамъиятӣ» [7] истифода гардидаанд. Ин таърифҳо дар маҷмӯъ як мафҳуми ягонаи амнияти миллиро ташкил медиҳанд. Амнияти давлатӣ ҳамчун як намуди алоҳидаи амнияти миллӣ дар ин қонун ифода наёфтааст. Аз ҷиҳати этимологӣ ҳуди калимаи «амният» маънои «набудани хатар, эътимодноқӣ» -ро дорад; «ҳолате, ки дар он хатари касе, ҷизе вучуд надорад».

Мафҳуми амнияти давлатӣ ҳамчун объекти намудани таҳрибкорӣ дар КҶ ҚТ кушода дода нашудааст, зеро қонунгузор ба низоми ҳуқуқие такя мекунад, ки дар он ин мафҳумҳо мавҷуд мебошанд, ин пеш аз ҳама Қонуни ҚТ «Дар бораи амният» мебошад. Аммо қонунгузор низ мафҳуми ягонаи «амнияти давлат»-ро пешбинӣ накардааст. Бинобар ин дар адабиёти илмӣ чунин мафҳуми истилоҳи «амнияти давлатӣ» пешниҳод карда мешавад, ки бо боби 29 -и КҶ ҚТ мувофиқ мебошад. Амнияти давлатӣ чузбӣ ҷудонопазири амнияти миллӣ буда, ҳифзи сохти конституционӣ, соҳибхитиёрии давлат, тамомияти арзӣ ва дахлнопазирӣ, қобилияти мудофия, амнияти иттилоотӣ ва иқтисодӣ ва дигар манфиатҳои муҳими миллиро аз таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолӣ, ки аз манбаъҳои хатари дохилӣ ва берунӣ ба вучуд меоянд дар назар дорад» [4, с. 32].

Объекти бевоситаи ҷиноят – ин муносибати мушаххаси ҷамъиятии бо қонунгузори ҷиноятӣ ҳифзшавандае мебошанд, ки ба он кирдори (ҳаракат ё беҳаракати) ҷиноятӣ равонашуда зарар мерасонад ё таҳдиди расонидани чунин зарарро ба вучуд меорад. Аз рӯйи нишонҳои объекти бевосита, бобҳои Қисми махсуси КҶ ҚТ ба моддаҳои алоҳида ҷудо карда мешаванд. Дар навбати худ, объекти бевоситаи ҷиноятро аз рӯйи гурӯҳбандии уфуқӣ ба се намуд ҷудо кардан мумкин аст: объекти бевоситаи асосӣ, объекти бевоситаи иловагӣ ва объекти бевоситаи алтернативӣ (факултативӣ). Объекти асосии муस्ताқим он муносибатҳои иҷтимоӣ мебошанд, ки қонунгузор қабл аз ҳама онҳоро муҳофизат карданӣ буд ва чузбӣ объекти умумӣ мебошанд ва маҳз онҳо аз ҷиноят зарар мебинанд [11, с. 247].

Андешаҳои олимони дар бораи таъини объекти асосии бевоситаи таҳрибкорӣ ба таври назаррас тафовут мекунанд ва дар таҳияи назариявии он равишҳои гуногун истифода мешаванд.

Як қатор олимони баҳс мекунанд, ки оё таҳрибкорӣ ба амнияти дохилӣ дахл мекунад ё беруна. Ба андешаи А.А.Чуваков таҳрибкорӣ ба ҷиноятҳои дахл дорад, ки амнияти дохилӣ ва иқтисодиро вайрон мекунад [11, с. 248], далели ин ақида он ҳолате мебошад, ки хангоми

содир шудани ин чиноят сухан дар бораи таҳдиди дохилӣ меравад (яъне таҳдиди татбиқи ин чиноят берун аз қаламрав ба амал намеояд). Ба андешаи мо мавқеи дуруст ин аст, ки тибқи он таҳрибкорӣ метавонад ба амнияти дохилӣ ва берунии ҶТ таъовуз намояд.

Объекти бевоситаи м. 309 КҶ ҶТ амнияти иқтисодӣ ва мудофиаи давлат мебошанд. Истилоҳи «иқтисоди миллӣ» дар ҶШС Тоҷикистон пайдо шуда, ба низоми онвақтаи мавҷудаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ комилан мувофиқ буд [6, с. 243]. Дар чунин шароит, ҳалли масъалаи аҳамияти муҳими иқтисодии объекти муайян аз муайян кардани он, ки ин объект ба соҳаи муайяни хоҷагии халқ тааллуқ дорад, оғоз ёфт. Пас аз ба даст овардани истиқлолият низоми истеҳсолоти ҷамъиятӣ тағир ёфт, муносибатҳои бозаргонӣ ташаккул ёфтанд. Дар матни моддаи 309 КҶ ҶТ мафҳуми «аҳамияти муҳими иқтисодӣ» нигоҳ дошта шудааст, ҳангоми татбиқи ин модда истифодаи қонунгузории амалкунанда, ки ба фаъолияти иқтисодӣ ва идоракунӣ дахл дорад, зарур аст.

Дар адабиёти илмӣ амнияти иқтисодӣ ва қобилияти мудофиавии давлат дар таркиби таҳрибкорӣ муносибатҳои мустақили ҷамъиятиё эътироф мегарданд, ки бевосита объекти ин таъовуз мебошанд [5, с. 204].

Категорияи «амнияти иқтисодӣ» як истилоҳи нисбатан нав дар илми Тоҷикистон аст ва он дар таркиби илмҳои «ҳуқуқшиносӣ», «иқтисодиёт» ва «назарияи амният» омӯхта мешавад. Таърифи ягонаи илмӣ мафҳуми «амнияти иқтисодӣ» вучуд надорад. Қонуни ҶТ дар бораи амният амнияти иқтисодиро ҳамчун «вазъи муҳофизатии иқтисодиёти миллӣ аз шароит, раванд ва омилҳои дохиливу беруни, ки рушди устувор ва истиқлолияти иқтисодиро зери хатар мегузоранд» [7] муайян менамояд.

Ҳамин тарв, зери мафҳуми амнияти иқтисодӣ - яке аз қисматҳои асосии амнияти миллии давлат фаҳмида мешавад. Зери он кифояти таъминот мутобиқи сатҳи талаботи амнияти миллӣ бо захираҳои молиявӣ ва бештар захираҳои зурурии худӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди иқтисодиёт ва болобурди сатҳи рақобатпазирии мамлакат, ҳифзоти манфиатҳои иқтисодии шахсӣ, ҷамъиятӣ, давлатӣ, аз таҳдидҳои дохилию хориҷӣ дар амон будан, фаҳмида мешавад. Амнияти иқтисодӣ бунёди амнияти миллист, ки бойгарӣҳои табиӣ, захираҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, амволи ғайриманқул, захираҳои моддӣ (молӣ), инсонӣ, сохторҳои хоҷагӣ, оила, шахсӣ ва амсоли инҳоро фарогир аст. Косташавии амнияти иқтисодӣ ба хоҷагии ҳар мамлакат таъсири манфӣ расонда, манфиатҳои иқтисодии шахс, ҷамъият ва давлатро маҳдуд месозад. Стратегияи амнияти иқтисодӣ бошад, шароитҳои мусоиди рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирӣ, инчунин ҳимояи манфиатҳои барои ҳаёт муҳимро аз хатарҳои дохилӣ ва берунӣ дар баҳши иқтисодиёт таъмин менамояд. Таъмини амнияти иқтисодӣ аз рӯи хусусиятҳои худ вазифаи стратегӣ ва дарозмуддат мебошад.

Категорияи дигаре, ки м. 309 КҶ ҶТ онро ҳифз менамояд муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи қобилияти мудофиавии давлат мебошад. Қобилияти мудофиавии давлат як мафҳуми васеъ аст. Дар доираи м. 309 КҶ ҶТ қобилияти мудофиавии давлат бо қобилияти мудофиавии қорхонаҳо, иншоот, хатсайрҳо ва воситаҳои алоқа, алоқа, иншооти таъмини зиндагии аҳолӣ, ки бевосита ба қисми мудофиа дохил мешаванд, алоқаманд аст. Қобилияти мудофиавии давлат на танҳо низоме аст, ки танҳо аз чораҳои низомӣ иборат аст, балки он низоми чораҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, илмӣ, техникӣ, экологӣ, иҷтимоӣ ва дигарҳо мебошад, ки бевосита ба ҳифзи соҳибхотирӣ, тамомият ва дахлнопазирии қаламрави давлат, инчунин ҳифзи манфиатҳои давлат ва зиндагии ошоштаи аҳолӣ [1, с. 254].

Қобилияти мудофиавии давлат ин низоме мебошад, ки на танҳо чораҳои муайяни низомӣ балки татбиқи чораҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, илмию техникӣ, экологӣ, иҷтимоӣ ва бисёр дигарҳоро дар бар мегирад, ки бевосита ба ҳифзи соҳибхотирӣ, тамомият ва дахлнопазирии қаламрави давлат, инчунин ҳифзи манфиатҳо ва зиндагии ошоштаи аҳолӣ дар бар мегирад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлили объекти таҳрибкорӣ ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Объекти намудии таҳрибкорӣ асоси сохти конституционӣ ва амнияти давлати Тоҷикистон мебошад. Барои ошкор сохтани мундариҷаи қонуни ҷиной оид ба таҳрибкорӣ, таҳлили хусусиятҳои мафҳуми амнияти давлатии Тоҷикистон ва амнияти иқтисодӣ, ки дар қонунгузорию ҷорӣ инъикос ёфтааст, зарур мебошанд. Аз ҷумла инҳо ҷунин манфиатҳои мебошанд, ки дар ҳар як соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ арзишҳои ҳаётан муҳим дошта, ҳамчун объекти ҷиноятҳои давлатӣ ҳифз карда мешаванд, аз ҷумла таҳрибкорӣ. Баҳри дуруст муайян намудани мазмуни м. 309 ҚЧ ҚТ ва тақмили он, муқаррароти концептуалӣ, ки манфиатҳои амнияти давлатро ташкил медиҳанд, аҳамияти махсус доранд. Ин маъноӣ онро дорад, ки аз нуқтаи назари таҳрибкории ананавӣ, он ҳамчун ҷинояти зидди давлат ба ин мафҳум мувофиқат намекунад ва ҳангоми тафсири меъёри таҳрибкорӣ, манфиатҳои ҳаётан муҳими одамон ва ҷомеа инчунин бояд ба назар гирифта шаванд.

2. Дар таҳрибкорӣ ягон объекти асосӣ вучуд надорад, ки дар ҳама ҳолатҳо, ин ҷиноят ба он равона шуда бошад. Ҳар яке аз шакли таҳрибкорӣ бо соҳаҳои гуногуни муносибатҳои ҷамъиятӣ иртибот дорад. Дар ин ҳолат арзиши муайяни иҷтимоӣ, ки ҳифзи он ба сатҳи пояҳои амнияти давлатӣ ва сохти конституционӣ расад, метавонад ё ягона бошад, дар доираи як намуди таҳрибкорӣ ё дар якҷанд шакл ҷой дошта бошад. Аз ин рӯ, объекти асосии ҳатмии таҳрибкорӣро танҳо барои ҳар як шакли он дар алоҳидагӣ муайян карда мумкин аст.

3. Объектҳои асосии бевоситаи таҳрибкорӣ, вобаста ба шакли содир намудани он муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки беҳатарии объектҳои дорои аҳамияти муҳими иқтисодӣ ё мудофия - ҳангоми содир кардани тарқишҳо, суҳтор ё дигар амалҳои, ки ба нобуд ё вайрон кардани ин объектҳо нигаронида шудаанд. Ҳамзамон арзишҳои иҷтимоӣ дар сохтори муносибатҳои воқеии иҷтимоӣ, ки бо м. 309 ҚЧ ҚТ ҳифз карда шудааст предметҳои ин ҷиноят мебошад. Арзиши иҷтимоии объектҳои, ки аҳамияти муҳими иқтисодӣ ё мудофиявӣ доранд, бо назардошти ҳолатҳои мушаххаси воқеии соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва мудофия муайян карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Кудратов Н.А. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. Учебно-методическое пособие. – Душанбе, 2020. - 235 с.
2. Кудратов Н.А., Бахтовари М. Юридическая характеристика объекта и предмета незаконного получения кредита // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, 2017, № 2/1. – С. 254- 259.
3. Кудратов Н.А., Сафарова З.М. О сущности основ конституционного строя как объекта преступления // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, 2019, №2. – С. 185-191
4. Кудратов, Н.А. Национальная и государственная безопасность как видовой объект преступления против основ конституционного строя и безопасности государства // Уголовная юстиция. – 2019. – № 13. – С. 29-33. – DOI 10.17223/23088451/13/6.
5. Кудратов, Н. А. Уголовная ответственность за диверсию по уголовным законодательствам Таджикистана и Украины: компаративистский анализ // Теоретические и прикладные вопросы комплексной безопасности: Материалы III Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 20 марта 2020 года. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет Государственной противопожарной службы Министерства Российской Федерации по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий, 2020. – С. 203-206.
6. Кудратов, Н.А. Уголовно-правовая характеристика объективной стороны диверсии / Н.А. Кудратов, М.М. Зохидова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 8. – С. 242-248.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» аз 28 июни соли 2011, № 721 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с. 2018 с., № 1540.
8. Ревин В.П., Сафаров Х.С. Уголовное право Республики Таджикистан. Общая часть. / под общей ред. проф. Ревина В.П. и доц. Солиева К.Х. Учебник для ВУЗов. - Душанбе: «Ирфон». 2011. – С. 115.
9. Сафаров А.И., Шарипов Т.Ш. Хукуки ҷиноятӣ бо истифода аз усули тадриси интерактивӣ: Китоб барои макотиби оӣ. – Душанбе, 2016. – С. 150.
10. Ҳайдарзода М.П. Проблемаҳои мукамалсозии қонунгузорӣ ва квалитатсияи ҷиноятҳои хусусияти экстремистидошта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... канд. юрид. наук: – Душанбе, 2020. – С. 103.;
11. Чуваков О. А. Научно-теоретические основы классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. Правова держава. - Одеса. 2016. Вип. 21. - С. 247.

УДК: 371.3

Зиёвиддинзода Зулолидин, Хусенов Б.А.

НАМУДҶО ВА ШАКЛҶОИ ТАЪЛИМИ ФОСИЛАВӢ ДАР ШАРОИТИ ҲОЗИРА

Дар мақола масъалаи мазкур намуд ва шаклҳои ташкили тавлиди таҳсилоти фосилавӣ боиси дубора арзёбии ҷаҳонбинии омӯзгорон ва донишҷӯён ба ҳисоб меравад, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст, инчунин усулҳои гуногуни омӯзиши таҳсилоти фосилавӣ, ташаккули сифатҳои эҷодӣ ва ҳавасмандкунонии фаъолияти зеҳнии донишҷӯён, қорҳои мустақилонаи донишҷӯён почтаи электронӣ, иштирок дар муқолама, моделсозии бозӣҳо, қонфронсҳои виртуалӣ, воситаҳои истифодабарии технологияи иттилоотии қоммуникатсионӣ инчунин асосҳои педагогии омӯзиши таҳсилоти фосилавӣ мавриди муҳокима қарор дода шудааст:

Қалидвожаҳо: математика, технология, техника, иттилоот, материя, система, инноватсия, омӯзиш, таълим, истиқлолият, маориф.

Зиёвиддинзода Зулолидин, Хусенов Б.А.

ВИДЫ И ФОРМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В НЫНЕШНИХ УСЛОВИЯХ

В статье исследуются данный вид и формы дистанционного обучения, в которых проводится переоценка мировоззрения преподавателей и студентов, а также различные методы дистанционного обучения, развития творческих качеств и стимулирования интеллектуальной активности учащихся, самостоятельной работы учащихся и др. - почта, участие в диалоге, игровое моделирование, виртуальные конференции, инструменты для использования информационных и коммуникационных технологий, а также педагогические основы дистанционного обучения обсуждаются:

Ключевые слова: математика, технологии, техника, информация, материя, система, инновации, обучение, образование, независимость, образование.

TYPES AND FORMS OF DISTANCE LEARNING IN CURRENT CONDITIONS.

The article examines this type and forms of distance learning, in which a reassessment of the worldview of teachers and students is carried out, as well as various methods of distance learning, the development of creative qualities and stimulation of the intellectual activity of students, independent work of students, E-mail, participation in the Dialogue, game modeling, virtual conferences, tools for the use of information and communication technologies, and pedagogical foundations of distance learning are discussed:

Keywords: mathematics, technology, information, matter, system, innovation, learning, education, independence, education.

Рушди пешрафти илмӣ-техникӣ ва таъсири он ба тамоми ҷабҳаҳои ҷомеа боиси тағироти назаррас дар системаҳои маорифи ҳамаи кишварҳои пешрафта гардиданд. Таҳсилоти фосилавӣ ва таҳсилоти олий аини замон дар раванди мутобиқшавӣ ба тағиротҳои дар ҷомеаи муосир қарордошта мебошанд.

Дар ҷаҳон аллақай таҷрибаи бой дар соҳаи татбиқи системаҳои таҳсилоти фосилавӣ ҳам оварда шудааст. Масалан, мувофиқи маълумоти омӯри дар ИМА зиёда аз 1 миллион нафар дар системаи таҳсилоти фосилавӣ таҳсил мекунанд. Дар ибтидои солҳои 90-ум, Донишгоҳи Миллии Технологӣ ИМА барои беш аз ҳазор донишҷӯ барои дараҷаи магистр, аз ҷумла истифодаи технологияҳои таҳсилоти фосилавӣ таълим меод.

Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии маорифи Тоҷикистон тавре сохта шудааст, ки таълими анъанавӣ талаботи донишҷӯён ба хидматҳои таълимиро, ки одатан дар шаҳрҳои калон мутамарказ шудаанд, баробарда қарда наметавонад. Бисёр категорияҳои одамон воқеан ба сатҳи хуби таҳсилот ниёз доранд, аммо онҳо имкони таҳсил дар шӯъбаҳои рӯзонаи донишгоҳро надоранд. Инҳо одамоне мебошанд, ки дар минтақаҳои дурдаст ва қамаҳои зиндагӣ мекунанд, шахсони дорои баъзе маҳдудиятҳои ҷисмонӣ, шахсони низомӣ, ки дар сафҳои Қувваҳои Мусаллаҳ хизмати ҳарбии фаъолият доранд, таҳсил қарда метавонанд.

Аз тарафи дигар, қомилан возеҳ аст, ки дар ҷаҳони муосир маҳдуд қардани гирифтани маълумоти касбӣ бо ҳар сабабе ғайри қобили қабул аст. Ягона роҳи ҳалосӣ дар ин вазъ ҷорӣ намудани усулҳои алтернативии таълим мебошад. Таҳсилоти фосилавӣ яке аз чунин усулҳо мебошад. Соли 2017 Консепсияи таъсис ва рушди системаи ягонаи таҳсилоти фосилавӣ дар Тоҷикистон қабул қарда шуд. Аз он вақт инҷониб, ҳар сол шумораи муассисаҳои таълимии ба он ҷалбшаванда босуръат меафзояд ва аини замон тақрибан 35 донишгоҳ ва донишқадаро ташкил медиҳад. Инро шарҳ додан осон аст, зеро хусусиятҳои фарқкунандаи таҳсилоти фосилавӣ, пеш аз ҳама, ҷандирӣ, модулият, самаранокии иқтисодӣ ва назорати махсуси сифати дониш мебошанд [2].

Барои рушди таҳсилоти фосилавӣ дар Тоҷикистон дар Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомот ва шӯъбаи махсуси дахлдор таъсис дода шудааст. Инчунин дар як қисм донишгоҳ ва донишқадаро факултаи ТФ низ ташкил шудааст.

Ба шарофати фаъолияти онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ шаклҳои гуногуни таҳсилоти фосилавӣ дар донишгоҳ ва донишқадаро рушд мекунанд. Унсурҳои ТФ ибтидо дар таҳсили ғоибона ва омӯзиши беруна истифода мешуданд. Ҳоло шаклҳои таълими фосилавӣ дар таҷрибаи шӯъбаҳои фосилавии донишгоҳҳои гуногуни Тоҷикистон васеъ истифода мешаванд. Бо шарофати технологияҳои муосири иттилоотӣ шакли сифатан нави таълим пайдо шуд - вақте ки тамос бо лектор ҳангоми семинарҳо бо омӯзиши мустақили инфиродии маводи таълимӣ пайваस्त қарда мешавад.

Таҳқиқоти мо нишон дод, ки истифодаи ин ҳама моделҳо боиси аз нав арзёбӣ шудани арзишҳо дар ҷаҳонбинии муаллим мегардад. Аксар вақт безътиной қардани лектор нисбат ба китоби дарсӣ ва аз ин рӯ ба ташкили мустақилонаи қори донишҷӯ боис мегардад, ки

донишчӯён дар ин мавзӯ танҳо дониши сатҳи гиранд. Қайди нопурраи лексия ягона роҳи супоридани имтиҳон мегардад. Ин шакл бояд иваз карда шавад. Таҳсилоти фосилавӣ ва сохтори он мукамал ва гуногуни дидактикии раванди таълим ва китобҳои дарсӣ ва васоити таълимии махсус тарҳрезшуда равона шудааст. Дар замони муосир бештар ба омӯзиши мустақили аксар фанҳо равона карда шудааст. Дикқати омӯзгор ба қори мустақилонаи донишчӯ аз рӯи маводи таълимӣ дода мешавад, дар ҳоле ки дарсҳои аудиторӣ дар ин раванд танҳо нақши ёрирасон доранд.

Аммо таълим ва бозомӯзии кулли докталабон дар заминаи технологияи классикии таълим ғайриимкон аст, бинобар ин тасодуфӣ нест, ки дар даҳсолаи охир шумораи донишчӯён дар технологияҳои ғайримуқаррарӣ нисбат ба шумораи донишчӯёни шӯъбаҳои рӯзона ва шабона меафзуд махсусан дар Тоҷикистон.

Ин бештар ба сиёсати пешгирифтаи давлати Тоҷикистон дар соҳаи маориф вобаста аст. Он асосан аз густариши имкониятҳои ба даст овардани маълумоти олии касбӣ ва баланд бардоштани дастрасии таҳсилот барои оммаи васеъ, аз ҷумла тоҷикони бурунмарзӣ иборат аст. Ҳамаи ин, бешубҳа, боиси рушди технологияҳои таҳсилоти фосилавӣ мегардад.

Дар ин ҳолат нақши муаллим ба таври назаррас тағир меёбад. Вай аз иҷрои вазифаҳои техникӣ бештар ба созмондиҳӣ сар мекунад. Вазифаи асосии он рушди дуруст ва босалоҳият ва ташкили раванди таълим мебошад.

Ҳоло дар Тоҷикистон таҳсилоти фосилавӣ бо суръати баланд рушд карда истодааст. Аммо, ба рушди технологияҳои фосилавӣ сабабҳои маъмулии кишвари мо ҳалал мерасонанд - набудани таъминоти моддию техникӣ, норасоии дастгирии компютер, маоши ками омӯзгорон, аксар вақт танҳо омодагии ҳукумат барои сармоягузорӣ ба соҳаи маориф, алахусус дар як навъ лоиҳаҳои инноватсионӣ асту халос.

Унсурҳои таҳсилоти фосилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо аз ибтидои асри 21 фаъолона истифода мешаванд. Шумораи донишқадаю донишгоҳҳои, ки ба истифодаи чунин усулҳои таълим шурӯъ карданд, хеле босуръат меафзуд. ТФ фавран тамоми зинаҳои таҳсилотро, асосан фанҳои гуманитариро фаро гирифтааст. Муассисаҳои таҳсилоти олии касбии мазкур дар тӯли 5 сол натиҷаҳои муайян ба даст оварданд. Таҳсилот хусусиятҳои нави ошқорбаёнӣ бештар, муносибати инфиродӣ дар раванди ташкил ва гузаронидани раванди таълимро ба даст овард.

Тадқиқоти мо нишон дод, ки таркиши навигарии технологӣ фаҳмиши табиати ТФ-ро тағир медиҳад. Дар айни замон, ТФ чунин равишҳои мухталиф, ҳатто диаметри муҳолифро дар бар мегирад, ба монанди худомӯзӣ ва таҳсил дар синфхонаи васеъ. Дар натиҷа, назорат аз болои вақт, ҷой ва суръати таълим ба муассисаи таълимӣ бармегардад, аммо донишчӯён имконият пайдо мекунанд, ки бо ҳам муошират кунанд, ки ин бо курсҳои ғойбонаи анъанавӣ ғайриимкон буд (донишчӯ танҳо бо муаллим ҳамкорӣ мекард, аммо на бо дигар донишчӯён).

Таълими фосилавӣ бо технологияҳои инноватсионии омӯзиш бо истифодаи компютерҳо ва технологияҳои рақамӣ саҳт алоқаманд аст. Воситаи муҳими таҳсилоти фосилавӣ барномаҳои таълими компютерӣ ва шабакаҳои телекоммуникатсионии компютерӣ мебошанд. Аммо ба ғайр аз ин, бисёр дигар технологияҳои таълими фосилавӣ мавҷуданд. Баъзеи онҳо ҳанӯз хуб рушд накардаанд, баъзеи дигар мавқеи устуворро дар системаи маорифи давлатҳои дигари ба монанди Россия қайҳо таъмин кардаанд, масалан, технологияҳои кейсӣ ва технологияҳои шабакавӣ мебошад.

Масъалаҳои психологӣ ва педагогии эҷод ва истифодаи барномаҳои таълими компютерӣ ба асарҳои бисёри олимони хориҷӣ (Р. Аткинсон, Ф. Ҷорҷ, Н. Кроудер, М.) бахшида шудаанд. Линард, Б. Скиннер ва ғ.) Ва олимони ватанӣ Бирюкова Лариса Валерьевна, Тавақоли Арвин, Аксарияти тавсияҳо ба масъалаҳои умумии таҳияи барномаҳои таълимӣ дахл доранд Ҳафизов Алишер, Абдуллоева Шаҳноза, як қатор асарҳо ба принципҳои тарҳрезии барномаҳои компютерӣ бахшида шудаанд Мухсинов Манучеҳр, ва ғ.

Дар илми психологӣ ва педагогӣ принципҳои зерини сохтани барномаҳои таълими компютерӣ таҳия шудаанд. Принципи ташкили пешниҳоди иттилоот, принципи ташкили заминаи индикативии фаъолияти донишҷӯён, принципи ташкили алоқа, принципи фаъолият.

Дар таснифи барномаҳои компютерӣ барои раванди таълим равишҳои гуногун мавҷуданд. Агар ба назар гирем, ки раванди таълимро ба се марҳила - пешниҳод ва омӯзиши маводи таълимӣ, мустақкамкунии амалӣ ва баҳо додан азхудкунии он содда кардан мумкин аст, пас синфҳои асосии барномаҳои раванди таълимро чунин тасниф кардан мумкин аст:

- барномаҳои мураббӣён;
- бозҳои тичорӣ;
- моделсозӣ;
- муҳитҳои ба мавзӯи нигаронидашуда;
- симуляторҳо;
- семинарҳои лабораторӣ;
- барномаҳои назоратӣ;
- маълумотномаҳо, пойгоҳҳои иттилоотӣ барои мақсадҳои таълимӣ.

Ҳангоми сохтани системаҳои компютерӣ барои идоракунии раванди таълим аз пойгоҳҳои иттилоотӣ барои чамъоварии маълумот дар бораи донишҷӯён, барномаҳои сабти пешрафт, натиҷаҳои санҷиш, муайян кардани ҳолҳои миёна ва ғайра истифода мешаванд. Дар доираи татбиқи ин усули автоматикунии идоракунии раванди таълим чунин дастовардҳои технологияҳои нави иттилоотӣ дар соҳаи маориф, ба монанди тахтаҳои бюллетени электронӣ, почтаи электронӣ, телеконференсияҳои компютерӣ, системаҳои телекоммуникатсионӣ ва алоқаи моҳворай истифода мешаванд. Ин воситаҳо метавонанд дар татбиқи идоракунии раванди таълим бевосита дар татбиқи барномаҳои таълими фосилавӣ ширкат варзанд, технологияҳои компютериро дар якҷоягӣ бо дигар васоити техникаи таълим ва дар якҷоягӣ бо ҳама гуна усулҳои дигари таълим истифода бурдан мумкин аст [3].

Хулосаи таҳқиқот ншон дод, ки телекоммуникатсияи компютерӣ, ба гуфтаи коршиносон, нисбат ба василаҳои анъанавии алоқа - телефон, почтаи муқаррарӣ (ҳоло дар Ғарб онро snail - mail - почта - морпеч меноманд) ва интиқоли иттилоот (телефакс) як қатор афзалиятҳо доранд. Яқум, онҳо нисбат ба дигар воситаҳои интиқоли матн арзонтаранд. Дуввум, онҳо ба режими асинхронии кор бо почта иҷозат медиҳанд ва сеюм, на танҳо қабул ва нигоҳдорӣ, балки коркарди иттилоотро фароҳам меоранд. Шабакаи муосири компютерӣ он гуна таҳсилоти фосилавии зеҳнӣ мебошад, ки мо метавонем дар бораи татбиқи ғояи "ақли ҷаҳонӣ", ки муҳаққиқ Г.Уэлс пешниҳод кардааст, ибрази андеша намоем. Паҳншавии шабакаҳои компютерӣ ва бонкҳои бузурги маълумот дар саросари ҷаҳон бо сабаби рушди босуръати иқтисоди ҷаҳонӣ, бозори ҷаҳонӣ, фарҳанги ҷаҳонӣ ва дар ниҳоят, шуур ва ҳудодоҳии ҷаҳонӣ омили нави рушди тамаддун гардидааст.

Омӯзиши барномаҳои таълими компютерӣ бо шабакаи телекоммуникатсионӣ дар замони муосир як шакли таълими фосилавӣ мебошад. Маводи таълимии дар шабакаи электронӣ мавҷудбударо нисбат ба тарзи анъанавии таҳсил тавассути гӯш кардани лексияҳо дар синф ва кор бо адабиёти таълимӣ дар толори хониш дар шакли нисбатан дастрас пешкаш кардан мумкин аст. Системаҳои мултимедия метавонанд тасвирҳои баландсифат (масалан, слайдҳои лексионӣ), садо ва видео пешниҳод кунанд. Маводи таълимиро бо назардошти тарзи тафаккур, афзалиятҳои дарк дар матн ё шакли графикӣ, тамоюли пайдарпай, қадам ба қадам, таҷдиди гузашта, суръати гуногуни азхудкунии мавод ва ғайраҳо зиёд шудаанд.

Курсҳои онлайн малакаҳоро дар дарёфти иттилооти зарурӣ дар системаҳои иттилоотии мукамал такмил медиҳанд ва самаранокии раванди ҷустуҷӯро баланд мебардоранд.

Масалан, дар World Wide Web аллакай нисбат ба китобхонаҳои калонтар маълумоти бештар мавҷуд аст.

Хулоса, курсҳои онлайн, ки дар шабакаҳо пешниҳод мешаванд, ба донишҷӯён имкон медиҳанд, ки дар раванди омӯзиши мавод бо ҳамдигар муошират кунанд ва масъалаҳои мураккабро муҳокима кунанд, махсусан дар "синфхонаҳои виртуалӣ".

Дар марҳилаҳои аввали сохтани барномаҳои компютерӣ барои раванди таълим кӯшиши эҷоди системаҳои сохта шуд, ки хосиятҳои аксари намудҳои барномаҳоро дар бар мегиранд ва барои истифода дар тамоми марҳилаҳои раванди таълим пешбинӣ шудаанд. Охиста-охиста, чунин муҳити интегралӣ ба китобҳои дарсии компютерӣ "афзоиш ёфт".

Сарфи назар аз он, ки истилоҳи «Китоби дарсии компютерӣ» торафт васеътар паҳн шуда истодааст, муаллифони гуногун ба он маъноҳои мухталифи гуногун ворид кардаанд (Исоев Р. С. 2017, Азимбоев А. 2018, Комилов А, 2018, Ҳеч таърифи ягонаи қабулшуда вучуд надорад, аммо маълум аст, ки онро танҳо ба яке аз намудҳои гуногуни барномаҳои таълимӣ табдил додан мумкин нест. Хеле маъмул аст, ки назари китоби дарсии компютерӣ (CU) ҳамчун маҷмӯи барномавӣ ва методӣ мебошад, ки ба шумо имкон медиҳад мустақилона курси таълимӣ ва қисмати калони онро аз худ намоед ва аксар вақт хосиятҳои китоби дарсии оддӣ, маълумотнома, китоби мушкilot ва таҷрибаи лабораториро дар бар гирад. Ин алтернатива нест, балки илова ба шаклҳои анъанавии таълим аст ва кори донишҷӯро бо китобҳо, ёддоштҳо, маҷмӯаҳои мушкilot ва машқҳо ва ғайра иваз намекунад. Ин "лекторони электронӣ" на танҳо барои ҳифзи тамоми бартарҳои китоб ё китоби дарсӣ, балки барои истифодаи пурраи технологияҳои муосири иттилоотӣ ва имкониятҳои мултимедиявӣ аз ҷониби компютер пешбинишуда пешбинӣ шудааст. Ин имкониятҳо иборатанд аз:

- инъикоси равандҳои физикӣ, кимиёвӣ ва ғайра дар динамика, инъикоси визуалии ашё ва равандҳои, ки барои мушоҳидаи мустақим дастнорасанд (равандҳо дар ҷаҳони хурд, равандҳои кайҳонӣ, равандҳои, ки вақти хусусиятиашон хеле хурд ё хеле дароз ва ғ.);

- Равандҳои моделсозии компютерӣ, ашё, таҷҳизоти беназир ё гаронарзиш, инчунин барои ҳаёт ва саломатии инсон хавфнок ва пешниҳоди визуалии онҳо, ба маводи таълимӣ дохил кардани клипҳои аудио ва видео;

- ташкили маслиҳатҳои мураккаб, истинодҳо (гиперматн);

- зуд амалӣ кардани ҳисобҳои мураккаб бо пешниҳоди натиҷаҳо дар шакли рақамӣ ё графикӣ;

- худидоракунии амалии дониши донишҷӯ ҳангоми иҷрои машқҳо ва матнҳо.

Дар натиҷаи татқиқот мо ба чунин хулоса илмӣ омадем:

- рушди босуръати воситаҳои техникӣ технологияҳои иттилоотии таълим танҳо имкониятҳои хуби дидактикӣ фароҳам меорад, ки самаранокии татбиқи онҳо бештар аз сатҳи рушд, эътибори дидактикӣ ва «истеҳсолӣ» -и дастгирии методӣ вобаста аст;

- ворид намудани системаҳо барои автоматикунони фаъолияти касбӣ ба раванди таълим бояд таҳия ва истифодаи пешрафтаи воситаҳои махсусро таъмин кунад, ки донишҷӯёнро ба истифодаи оқилона ва салоҳиятдори чунин системаҳо равона кунанд;

- консепсияи сохтани асбобҳои компютерӣ барои дастгирии таълими касбӣ таҳиягарони худро ба эҷоди на фрагментҳои ҷудоғона, балки маҷмӯаҳои равона мекунад, ки омӯзиши мукаммали маводи таълимиро аз назария то ҳалли масъалаҳои ғайримуқаррарӣ таъмин мекунад;

- рушди босуръати технологияҳои иттилоотии таълим ва самтҳои васеи татбиқи онҳо ба барномаи таълими таҳсилоти олии касбӣ дохил кардани курси мувофиқро ба мақсад баробар месозад.

Комплекси таълимию методӣ барои ҳар як фанни илмӣ дар донишкадаву донишгоҳ як қатор унсурҳоро дар бар мегирад. Ин барномаи методӣ барои курси омӯхташуда, барномаи кории курс, китоби дарсӣ, тестӣ, саволҳои имтиҳонӣ, мавзӯҳои рисолаҳои курсӣ ва тезисҳо ва бисёр чизҳо вобаста аз самти донишкадаву донишгоҳ мебошад. Дар он ҷо

маълумоти маводи таълимӣ ба таври визуалӣ пешниҳод карда мешавад. Он бо иттилооти васеъ ва маълумотнома ҳамроҳӣ мекунад. Технологияҳои шабакавӣ барои машварат ва дастгирии дигари хидмати истифода мешаванд.

С-технологияҳои технологияҳои шабакавӣ мебошанд. Дар ин ҳолат, тамоми воситаҳои интиқоли маълумот, манбаҳои иттилоотӣ, протоколҳои ҳамкорӣ, таъминоти сахтафзорӣ ва таъминоти ташкилӣ-методӣ ба системаи махсус дохил карда шудаанд, ки ба қонъ кардани ниёзҳои таълимии корбарон нигаронида шудааст. Ин технологияҳо ба муҳити универсалии иттилоотӣ таълимии Донишкадаи донишгоҳҳои Тоҷикистон дохил карда шудаанд, ки маҳз заминаи ташкили системаи кушоди таълимӣ мебошанд [1].

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ мо ба ҳулоса омадем, ки намудҳо ва шаклҳои таҳсилоти фосилавӣ боиси дубора арзёбӣ шудани ҷаҳонбинии муаллим мешаванд, зеро онҳо на ба усулҳои иттилоотӣ ва фаҳмондадиҳӣ, балки ба қори мустақилонаи донишҷӯ бо барномаҳои мураббийён, почтаи электронӣ, иштирок дар муколама, моделсозии бозиҳо ва конфронсҳои виртуалӣ равона карда шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Алиев Анис, Зулолиддини Зиёвиддин дастури методӣ, тарзи кор бо сомонаи таълимии ДОТ дар ш. Панҷакент. Панҷакент соли 2017.
2. Исомадинова, Р. М. Технологиям нави информатсионӣ дар низоми таҳсилоти фосилавӣ [Матн] / Р.М. Исомадинова, Н.М. Муллоҷонов // Маводи семинари илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Таҳсилоти фосилавӣ» бахшида ба 25-солагии истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Ҳуҷанд, 2016. -С. 39-42.
3. Аджемов, А. Электронный университет [Текст] / А. Аджемов, В. Шестаков // Высшее образование в России. - 2007. -№ 12. -С.77-81.

УДК 81-2

Қаххоров М.М.

ТЕРМИН АЗ ҶИҲАТИ МАЪНОВУ МАНТИҚ ВА МУВОФИҚАТИ ОН БА ҚОИДАВУ ҚОНУНИЯТИ ЗАБОН

Дар ин мақола мӯҳтавои асосиро истилоҳи воситаи дарсӣ ва баҳсу мунозираҳо атрофи он, вобаста ба сарчашмаҳо дар асоси маъхаз ва сарчашмаҳо дар бар мегирад.

Ҳамин тарз, калимаи дастур ба маънии раҳнамо, нишондод, ёриву мадад, қоидаву қонун, манбаи илму омӯзиш истифода шудааст, ки ҳамааш нисбати китобҳои таълим ба шумор мераванд. аз ҳамин нуқтаи назар, на танҳо китобҳо, балки ҳар таълифоти хурду калоне, ки ба ин хусусият молик аст, дастури таълим номида, дар ин гуна мавридҳо термини “посobie” – ро дастур ва “учебное посobie”-ро дастури таълим тарҷума кардан беҳтар аст.

Калидвожаҳо: васоити дарсӣ, васоити таълим, васоити таълимӣ, барномаи таълим, китоби дарсӣ, асбобҳои аёнӣ, пасobie, китоби иловагии дарсӣ, асбоб, раҳнамо, нишондод, дастури методӣ, дастури илми - педагогӣ, қоида, қонун.

Қаххоров М.М.

СМЫСЛ И ЛОГИКИ ТЕРМИНА И ЕГО СОВМЕСТИМОСТЬ С ПРАВИЛАМИ ЯЗЫКА

В этой статье основное содержание включает поправки термина учебное пособие и споры вокруг него, в зависимости от источников, основанные на источниках, исторических источниках и первоисточниках.

Точно так же слово пособие используется для обозначения руководства, наставления, помощи, правил и предписаний, источника знаний и обучения, которые относятся к учебникам. С этой точки зрения учебником лучше называть не только книги, но и все произведения, большие и малые, в которых есть эта особенность, и в таких случаях термин «руководство» лучше переводить как учебное пособие и "учебник" как учебное пособие.

Ключевые слова: учебные пособия, образовательное пособие, образовательные пособия, учебная программа, учебник, наглядные пособия, дополнительные учебники, средства, справочники, контроль, методическое пособие, научно-педагогическое пособие, правила, закон.

Kahhorov M.M.

MEANING AND LOGIC TERM AND ITS COMPATIBILITY WITH LANGUAGE RULES

In this article, the main content includes amendments to the term study guide and disputes around it, depending on the sources, based on sources, historical sources and primary sources. Similarly, the word manual is used to refer to guidance, guidance, help, rules and regulations, a source of knowledge and learning, which are related to textbooks. From this point of view, it is better to call a textbook not only books, but also all works, large and small, in which this feature is present, and in such cases the term "manual" is better translated as a textbook and "textbook" as a textbook.

Key words: teaching aids, educational aid, educational aids, curriculum, textbook, visual aids, additional textbooks, tools, reference books, control, methodological aid, scientific and pedagogical aid, rules, law.

Чандин сол аст, ки дар саҳифаи якуми баъзе китобҳо ибораҳои **васоити дарсӣ**, **васоити таълим**, **васоити таълимӣ** пайдо шудаанд. Ин унвони китобҳо дар давраи гузариш ба барномаи нави таълим ва навиштани китобҳои нав хеле зиёд шуд, одатан термини русии “Учебное пособие” чунин тарҷума шудааст. Дар китоби А.А. Цветов “Моддаҳои калонмолекулаи синтезӣ” “учебное пособие” “**китоби иловагии дарсӣ**” тарҷума шудааст. Ба фикри мо, ин ибораҳои терминологӣ аз бисёр ҷиҳат нокисанд ва ягонтаи онҳо мафҳуми “учебное пособие”-ро дуруст ифода намекунад. Вақтҳои охир асосан ибораи **васоити таълим ва васоити дарсӣ** истифода мешавад. Мо ба ҷузъи тобеи ин ибораҳо эроди ҷиддӣ надорем, ҳамин қадар гуфтаним, ки дар ин ибораҳо **дарсӣ** **дида**, **таълим** (таълимӣ не!) мувофиқтар аст, чунки вазифа ва доираи истифодаи ин қабил китобҳо васеътар буда, онро бо “дарс” маҳдуд кардан нашоёд. Ба вучуди ин **васоити таълим** мафҳуми “учебное пособие”-ро ифода намекунад ва қобили истифода нест. Дар луғатҳои русӣ-тоҷикӣ (1949) ва тоҷикӣ-русӣ (1954) “пособие” “**васоит**” ё ки “**восита**” тарҷума нашудааст. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ ба зами маъноҳои дигар “пособие” “**китоб**” ва “**асбоб**” тарҷума шуда, инчунин ба маънои **китоби дарсӣ** (учебник) ва **асбоби таълим** низ омадааст. Аз ҷумла “наглядные пособия” асбобҳои аёнии таълим [13,574]. тарҷума шудааст. Ибораҳои **асбобҳои аёний**, **асбобҳои таълим** ва **асбобҳои аёнии таълим** дар забони тоҷикӣ ҳамчун термини фанӣ эътироф шудааст. Дар луғати мазкур “учебное пособие” танҳо **асбоби таълим** ва **асбобҳои аёнии таълим** тарҷума шудааст. Дар луғати тоҷикӣ-русӣ калимаи **васоит**, балки шакли танҳо он **-воситаро** “орудие средство; способ; рычаг” тарҷума кардаанд. Чунон ки мебинем, дар ин ду луғат калимаи “пособие” дар ягон ҷо ба маънии **васоит** ё **восита** наомадааст, калимаи **васоит** тамоман зикр нашудааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” дар шарҳи калимаи **васоит** танҳо ишора кардаанд: “**Восита**” Калимаи **восита** бошад, **миёнҷӣ**, **миёнравӣ**, **инчунин васила**, **чора**, **сабаб** шарҳ ёфтааст.

Ҳамин тавр, дар ин луғат ҳам ба маънии **китоб** омадани **восит** ва **восита** қайд нагардидааст. [12,227].

Истифодаи **васоит** ва сабабҳои ба маънии китоб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайдо шудани он ихтироъкории сунъӣ буда, дар таркиби ибораи **васоити таълим** нодуруст истифода шудааст, чунки маънии “**пособие**”-ро намефаҳмонад.

Баъзеҳо, аз ҷумла устод Айнӣ, дар марҳилаи аввали инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик ин калимаро мисли калимаҳои **асокир (Асокири Сурх), васотат (миёнравӣ), мавонез, атфол, макотиб, авкот** истифода кардаанд ва ҳоло ҳам дар мавриди тобишҳои услубӣ истифода кардан мумкин аст. Аммо баъдтар устод Айнӣ аз калима ва терминҳои илмии арабӣ истифода карданро маслиҳат дода, дар айнӣ замон таъкид намуда буд: “Лекин на ба он дараҷа, ки аз забони форсӣ на танҳо адот боқӣ монад, ё ки баъзе суҳанҳои дар форсӣ ҳазм шудаи арабиро ба қоидаи араб ҷамъ карда хонандагонро ба кофтукови луғат ва сарфу навҳи арабӣ маҷбур кунанд”. Дурустӣ ва амалии ин дастури устодро забони адабии ҳозираи тоҷик ба хубӣ нишон медиҳад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳои арабӣ асосан дар шакли танҳо дохил ва ҳазм мешаванд, шакли ҷамъи онҳо, алалхусус, ҷамъи мукассар кам андар кам вомехӯрад. Шакли ҷамъи ин қабила калимаҳо аз шакли танҳояш ҳамчун калимаи худӣ ба морфемаҳои хоси тоҷикӣ ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, дар забони адабии ҳозираи тоҷик на **васоит**, балки **воситаҳо** (воситаҳои тасвир, воситаҳои истеҳсолот) истифода мешавад. Ҳамин ҷиҳати маъаларо ба ҳисоб гирифта, дар “Қонуни РСС Тоҷикистон дар бораи маорифи халқ” на **воситаи таълим**, балки **воситаҳои таълимро** кор фармудаанд [5, с.7].

Илова бар ин китоби алоҳидаро “васоити таълим” гуфтан мантиқ надорад, чунки як китобро дар шакли ҷамъ истифода намеkunанд, ба ин маънӣ **воситаи таълим** гуфтан мумкин бошад ҳам, **васоити таълим** гуфтани як предмет ба ҳеч ваҷҳ мумкин нест. Дар “Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ” ба ин тарз сохтани терминҳо на танҳо тавсия нашудааст, балки дучор намеояд.

Ҳамин тавр, васоити таълим ба нормаи забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат намекунад ва ҳамчун термин қобили қабул нест. Термин бояд рехтаву фаҳмо ва аз ҷиҳати маънову мантиқ нуқсоне надошта бошад, ба қоидаву қонуниятҳои забон мувофиқат кунад.

Чунон ки гуфтем, дар луғатҳои дузабона **учебное пособие асбоби таълим, учебные пособия асбобҳои таълим** тарҷума шудааст. Ин дуруст аст. Вале ин тарҷума магар даъвои болоро рад намекунад? Охир, асбоб ҳам шакли ҷамъи мукассари арабист. **Асбоб** дар адабиёт ба ду маъно: 1) сабабҳо ва 2) олат, афзол, аслиҳа, истифода шудааст. Маънои якуми он дар забони адабии ҳозираи тоҷик истеъмол намешавад ва фақат ё дар шеър, ки архаизм дар он бештар аст ва ё бо тобишҳои услубӣ истифода мешавад. Чунончӣ:

Туй асбоби ташвиши ман, эй дил,

Намак дар синаи реши ман, эй дил [8, с.118].

“Чӣ кор кунам, боз ягон байтал харида асбоби хандаи мардум шуда гардам-мӣ? [6, с. 95]. Аммо маънои дуҷуми он басо маъмул буда, ҳоло ҳамчун исми танҳо истифода бурда мешавад ва ҷамъбандии он бо суффикси тоҷикӣ сурат мегирад: **асбобҳои аёни, асбобҳои истеҳсолот, асбобҳои мусиқӣ**.

Устод С. Айнӣ ибораҳои **асбоби таълим** (Лавҳа, курсӣ ва соири асбоби таълим ҳозир кардани мо ҳам ба ҳамин қиёс аст, **лавҳаи таълим** [1,с. 52-58] ва **асбоби хатнависӣ** (Падарам дар бораи тайёр намудани асбоби хатнависи ман гуфт [2,с. 103]-ро истифода кардааст. Дар ин ҷо байти зеринро аз “Ёддоштҳо” мисол овардан мумкин аст:

Қалам – ҷубу сиёҳӣ – обу коғаз – хоку мистар – хас,

Ба ин асбоби нолоиқ чӣ гуна хат нависад кас? [2, с. 45].

Ин мисолҳо далели онанд, ки ҳарчанд **восита** ва **асбоб** дар ҳамин маънӣ синоними яқдигар бошанд ҳам, **асбоби таълим** гуфтан дурустар будааст. Аммо дар ягон ҷо мо асбобро ба маънии **китоб** дучор накардем. Бинобар ин, ба ин маънӣ ба ҷои “**пособие**” онро тавсия кардан нашоуд. Дар ин маврид аз **васоит**, **воситаҳо** ва **асбоб** дида худи калимаи

китоби савод, китоби илм ва амсоли инҳо китоби таълим гуфтан беҳтар будагист. Воқеан, дар луғати Ожегов пособие чунин шарҳ ёфтааст: “2. Китоби таълим (Учебная книга), инчунин предметҳое, ки ҳангоми таълими ягон чиз заруранд. Масалан, **асбобҳои аёни**”.

Аммо ҳаминро гуфтан лозим аст, ки шубҳаҳои ба **китоби дарсӣ** омехта кардани он ба миён меояд. Илова бар ин ҳиссаи дуоми ибораҳои терминшуда, ки калимаи асосиашон **китоб** мебошад, одатан фанни таълимиро далолат мекунад: китоби адабиёт, китоби забон, китоби хониш, китоби физика, китоби химия ва ғ. Ғайр аз ин, **учебная пособия**, мумкин аст на дар шакли китоб, балки дар дигар шакл, масалан, ҳамчун мақола пешниҳод карда шаванд. Аз ҳамин нуктаи назар, термине лозим аст, ки ба ҳамаи ин талабот ҷавоб диҳад. Ба назари мо термини **дастури таълим** ҳамин вазифаро адо карда метавонад.

Калимаҳо одатан сермаъно мешаванд. Ин ҳодиса ба забони тоҷикӣ ҳам хос буда, яке аз аломатҳои асосии боигарии забон ба шумор меравад. Ин маъно дар ҳар маврид, ҳатто берун аз матн ҳис карда мешавад. Маъноҳои дигар ва ниҳонии калима одатан дар ибора ва ҷумла ошкор мешавад. Ба ин калимаи **дастур** низ мисол шуда метавонад. Дар забони ҳозираи тоҷик маънои барҷаста ва маъмулу машҳури ин калима **раҳнамо, нишондод** мебошад, аммо маънои **дастур** бо ҳамин маҳдуд намешавад, вай инчунин маънои ёрӣ, мадад, қоида, қонун ва амсоли инҳо дорад. Ин маъноҳо дар луғатҳои дузабона ва тафсири дарҷ шудаанд.

Дар асоси маънои раҳнамо ва нишондод чунин калимаҳо- **дастури методӣ, дастури илмӣ-педагогӣ** барин терминҳо сохтаанд. Дар ин ду ибора калимаи **дастур** ба ҷои калимаи пособие (методическое пособие, научно-педагогические пособия) омадааст. Дар асари И.А. Ҷӯраев “Луғати русӣ – тоҷикӣ терминологияи китобдорӣ ва китобшиносӣ (“Ирфон”, 1974) **пособие** танҳо **дастур** (Ин ҷо асбобро ҳам илова кардан лозим буд), учебно - методическое пособие дастури таълимию методӣ тарҷума шудааст [13, с. 70]. Пас, маълум мешавад, ки **пособиеро дастур** тарҷума кардан ғалат набудааст.

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки паҳлӯҳои гуногуни маъноии калимаҳои сермаъно ба ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Агар дар як маврид яке аз маъноҳои калимаи сермаъно барҷаста зоҳир шавад, дар мавриди дигар маънои дигарои он зоҳир мешавад. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин калимаи **дастур** ба маънои **тариқ, тарз, маслиҳат, супориш, нишондод, раҳнамо, программа, таълимот** омадааст.

Саид Фатҳуддинов тамоми рӯзро дар ташкилотҳои район гузаронида, оид ба кори минбаъдааш **дастур**ҳо гирифт. Ба ҳар як разведкачӣ **дастури махсус** ва **сахеҳ** дода мешуд. ... ба дастури ӯ гӯш медоданд [10, с. 19].

Ў фиристод номаву **дастур**

Ба тамоми муборизони часур [11, с. 52].

Партия **дастури** нав иншо намуд,

Давраи нав дар ҳаёти мо кушод [4, с. 240].

Ба ин дастур фардо одамизод

Ба таҳти байрақи мо гашта як тан [4, с. 23].

...назар ба **дастури марксизм** дар дар адабиёт ашхос ҳеч аҳамият надоранд, балки омили ҳақиқӣ, аҳволи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсат [3, с. 177]. Назарияи марксистӣ-ленинӣ на симболи эътиқод, на маҷмуаи доғмаҳо, балки дастури амалиёт аст [7, с. 38].

Чунон ки ишора шуд, дар луғатҳои дузабона ва тавсири инчунин ба маънои **қоида, қонун** ва бо ёрии калимаҳои дигар ба маънии маҷмуӣ **қоидаву қонунҳои** ин ё он соҳаи илм омадани калимаи **дастур** зикр шудааст. Аз ин рӯ, китобҳоеро, ки ҳам аҳамияти илмиву таълимӣ ва ҳам аҳамияти раҳнамоӣ доранд, **дастур** номидан равост.

Ногуфта намонад, ки “дастур” ба маънии қоидаҳо, аз ҷумла ба маънии қоидаҳои забон ва грамматика истифода шудааст. Чунончи, Г. Қамарзода навиштааст: “Пӯшида нест, ки аз барои хидмат ба олами инсоният ва барои тартиб, танзим ва таълим қавоиди махсусе

(дастури махсус) аст, ки дар ҳар забони осори абадӣ, яъне роҳи сахҳ ва дурустери нишон медиҳад, ки ба олами вучуд даровардаанд” (ж. “Дониш ва омӯзгор”, 1926, шумораи 1, 5 март). “...ҳар забонери дастур ва қавоиди махсусе мебошад, ки ба воситаи он дуруст гуфтугӯ кардан ва дуруст навиштанро меомӯзанд. Ба арабӣ исми онро сарф-навҳ номида ва ба забони тоҷикӣ (форсӣ) дастур меноманд”.

Ҳамин тарз, калимаи дастур ба маънии раҳнамо, нишондод, ёриву мадад, қоидаву қонун, манбаи илму омӯзиш истифода шудааст, ки ҳамааш нисбати китобҳои таълим ба шумор меравад. Аз ҳамин нуқтаи назар, на танҳо китобҳо, балки ҳар таълифоти хурду калоне, ки ба ин хусусият молик аст, дастури таълим номида, дар ин гуна мавридҳо термини **“пособие”** – ро дастур ва **“учебное пособие”**-ро **дастури таълим** тарҷума кардан беҳтар аст.

Агар ба ин талабот риоя кунем, “Пособие по языку для поступающих в ВУЗ” чунин тарҷума мешавад: “Дастури забон барои дохилшавандагони мактабҳои олии”.

Забони тоҷикӣ басо ғанӣ ва муқтадир аст. Барои ифодаи ҳар маъниву мафҳум захираи фаровон дорад. Онро моҳирона истифода карда тавонида лозим аст. Бинобар ин, мумкин аст, аҳли илму адаб терминери пешниҳод кунанд, ки аз **дастури таълим** беҳтар бошад ва матлабро дурусттар ифода намояд, вале ҳоло, ба назари мо, аз дигар терминҳои истифодашуда ҳамин дурусттар ва беҳтар аст.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Аҳгари инқилоб.-Душанбе, 1974.
2. Айнӣ С. Ёддоштҳо. - Сталинобод, 1954.
3. Айнӣ С. Куллийёт. Душанбе, 1976
4. Деҳотӣ А. Куллийёт. – Сталинобод, 1940
5. Журнали “Мактаби Советӣ”, 1975, №1.
6. Карбобоев Б. Қадами қатъӣ.
7. Каленин М.И. Дар тарбияи коммунистӣ. – Москва, 1951.
8. Лоҳути А. Куллийёт, ҷ.2.,
9. Муҳаммадиев Ф. Сози мунаввар. - Душанбе, 1990
10. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1962.
11. Турсунзода М. Аз Ганг то Кремл. – Душанбе, 1970
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ (зери таҳрири Шукуров М., Капранов В.А., Р.Ҳошимов, Маъсумӣ Н.) ҷилди 2, - Москва, 1969. – 949 с.
13. Ҷураев А., “Луғати русӣ-тоҷикии терминологияи китобдорӣ ва китобшиносӣ”. Душанбе: Ирфон, 1974

УДК 93.930

Мақсадов Ҳ.И.

КЛАССИФИКАТСИЯИ (ГУРҶҲАНДИИ) УЛУМ ДАР ОСОРИ ИЛМИИ МУТТАФАККИРОНИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ МИЁНА ВА МАВҚЕИ АСТРОНОМИЯ ДАР ОН

Дар мақола оиди гурӯҳбандии (классификатсияи) илмҳо сухан меравад. Инчунин дар мақола оиди саҳми муттафакирони халқи тоҷик дар классификатсияи илмҳо ва ҷойи мақоми онҳо дар ин ришта нишон дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки олимони тоҷик

дар асрҳои миёна дар гурӯҳбандии илмҳо осори зиёд ва арзишманда аз худ ба мерос гузоштаанд. Дар мақола муаллиф нишон додааст, ки муттафакронҳои халқи тоҷик аз қабилҳои Абубақр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Рази, Абунаср Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фаробӣ, Абуали Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сина, Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиби Хоразмӣ, Абу Хайён ат-Таҳидӣ, Ҷалолиддин ас-Суютӣ, Абулҳасан ал-Ҳучвири, Фаҳруддин ар-Рази, Абуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоли, Шихобдин ас-Сухравардӣ ва дигарон дар гурӯҳбандии илмҳо саҳми босазо гузоштаанд. Инчунин қайд гардидааст, ки таъсири осори олимони гузаштаи тоҷик барои пешрафти баъдинаи илм замина гузоштааст.

Калидвожаҳо: илм, гурӯҳбандӣ, табиатшиносӣ, Осиёи Марказӣ, ситорашиносӣ, расадхона, зидж, Туси, Марога.

Максадов Х.И.

КЛАССИФИКАЦИЯ НАУКИ В НАУЧНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ТАДЖИКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ ВЕКОВ И МЕСТО АСТРОНОМИИ В НЕЙ

В данной статье речь идёт о классификации различных наук, а также в этом направлении показан вклад таджикских мыслителей в классификацию науки и ее место в истории этих дисциплин. Был определен вклад таджикских ученых в классификацию наук и их труды в этом направлении в Средневековый период. В научной статье автор показал, что таджикские мыслители в том числе, Абубақр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Рази, Абунаср Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фароби, Абуали Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сина, Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиб ал-Хоразми, Абу Хайён ат-Таҳиди, Ҷалолиддин ас-Суюти, Абулҳасан ал-Ҳучвири, Фаҳруддин ар-Рази, Абуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоли, Шихобдин ас-Сухраварди и другие внесли свой бесценный вклад в различные классификации наук. Так же отмечено, что научное наследие предков таджикского народа стало основой для последующего развития наук.

Ключевые слова: классификация, естествознание, Центральная Азия, астрономия, обсерватория, зидж, Туси, Марога.

Maksadov H.I.

CLASSIFICATION OF SCIENCE IN THE SCIENTIFIC WORK OF TAJIK THINKERS OF THE MIDDLE AGES AND THE PLACE OF ASTRONOMY IN IT

This article deals with the classification of various sciences, and also in this direction shows the contribution of Tajik thinkers to the classification of science and its place in the history of these disciplines. The contribution of Tajik scientists to the classification of sciences and their works in this direction in the Medieval period was determined. In the scientific article, the author showed that Tajik thinkers, including Abubakr Muhammad ibn Zakariye ibni Yahe ar-Razi, Abunasr Muhammad ibni Muhammad al-Farobi, Abuali Husayn ibni Abdullah ibni Sina, Abdulloh Muhammad ibni Ahmad ibni Yusuf al-Kotib al-Khorazmi, Abu Hayen at-Tahidi, Jaloliddin al-Suyuti, Abulhasan al-Khuchviri, Fakhruddin ar-Razi, Abuhomid Muhammad ibni Muhammad al-Gazzoli, Shikhobddin al-Suhrawardi and others have made invaluable contributions to various classifications of sciences. It was also noted that the scientific heritage of the ancestors of the Tajik people became the basis for the subsequent development of science.

Keywords: classification, natural science, Central Asia, astronomy, observatory, zij, Tusi, Maroga.

Дар таърихи илм фикре роиҷ аст, ки илмҳо нақлию ақлӣ мешаванд. Ин аз радабандии классикии гузаштаи мо бармеояд. Ба илмҳои ақлӣ фақат олимони эронӣ сарувор доштаанд ва илмҳои нақлиро илми арабӣ гӯянд, бо вучуди он, ки абармардони эронӣ дар ҳар ду баҳши ин илмҳо дастболо будаанд.

Сухане чанд оид ба мафҳумҳои илмҳои «арабӣ» ва «мусулмонӣ». Тақрибан то солҳои 1960 қисми зиёди муҳаққиқони таърихи илм ҳамаи илмҳои асримиёнагии Шарқи мусулмониро илми «арабӣ» меномиданд. Бояд қайд кард, ки ин нуқтаи назари ғалат муттаасифона то имрӯз низ дида мешавад, ҳол он ки аз соли 1970 ин ҷониб муҳаққиқони таърихи илм истилоҳи «илми мусулмонӣ»-ро ба ҷои «арабӣ» пазируфтаанд. Бегумон байни ин истилоҳот фарқияти куллий маҷуд аст. Бо истилоҳи «илми арабӣ» илмҳои, ки арабҳо ё ин ки мардуми араб эҷод намудаанд, фаҳмида мешавд. Истилоҳи «илми мусулмонӣ» бошад ба ҳамаи мусулмонҳо тааллуқ дорад, яне илмҳои ки ҳамаи мардумони билоди мусулмонӣ эҷод намудаанд. Аз ин хотир мафҳуми «илми мусулмонӣ» қобили қабул аст. Дар ҳақиқат, аз асрҳои миёна, сар карда аз замони эҳёи мусулмонӣ ва то асри XVII аксарияти олимони мусулмон араб набуда, балки тоҷик (эрониялавл) –аҳолии муқими Хуросон ва Осиёи Марказӣ буданд.

Ин ҷо ба маврид аст, ки гуфтаҳои фарҳангшиноси варзида Саид Хусайни Насро биёварем: «Бешак аксарияти файласуфони мусулмонро мантиқан бояд эронӣ донист ва ҳамаи осори фалсафии дар қисми шарқии ислом ба вучудомада низ мантиқан дар пояи осори фалсафии эронӣ арзи ҳастӣ намудааст. Махсусан дар солҳои баъдӣ Эрон маркази асосии фалсафии исломӣ буд, ки сабаби пайдоиши муттафаккирони бузурги фалсафа шуд» [5, с.64].

Бояд зикр намуд, ки зери истилоҳи «фалсафа» дар асрҳои миёна Саид Хусайни Наср ҳамаи илмҳои дақиқро дар назар дорад, зеро дар он замон ҳамаи илмҳои дақиқро бо фалсафа дар якҷоягӣ меомӯхтанд ва ҳамаи файласуфони бузург дар айни замон табиатшиносони бузург низ буданд. Масалан хунӯз Абу Бакр Муҳаммад Закариёи Розӣ (солҳои 865-925) гуфта буд, ки «Ман файласуф онеро меномам, ки дар илми кимиё дастболо бошад» [8, с. 29].

Ба ҳама маълум аст, ки на танҳо дар Хуросон ва Осиёи Марказӣ забони илмӣ забони арабӣ буд, балки дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна ҳам инчунин буд, монанди он ки дар Аврупо забони лотинӣ ин мақомро дошт. Дар замони мо ин гуна забон инглисӣ ва русианд (илова менамоем, ки баъди пошхӯрии Шӯравӣ мақоми забони инглисӣ ҳамчун забони илм боз мустаҳкамтар гардид). Ва имрӯз мо наметавонем ҳамаи олимони муҳаққиқони ба забони инглисӣ ва русинависро олими рус ё инглис номем. Ҳол он ки ҳамаи навиштаҳои онҳо ба забони инглисӣ ва русӣ мояи фаҳри ин мардумон аст. Ҳамин тавр илмҳои асримиёнагиро наметавон илмҳои «арабӣ» гуфт.

Дар Хуросон ва Мовароуннаҳри асримиёнагӣ ҳамаи илмҳои асосан ба ду гурӯҳ ҷудо менамуданд:

1.Улум ал-исломӣя» ё «улум ан-нақлиёя» ё ки «улум аш-шаръиёя», яъне гӯё «илми расмӣ», дар тарҷума «илми исломӣ» ё ки «илми шарият». Дар ин ҷо дохил мешуд фикҳ (ҳуқуқшиносии исломӣ), калом, сарфу наҳв, таърих, назм, вазни шеър ва ғайраҳо.

2.Улум ал-аҷам» ё «улум ал-ақлийя» ва ё «улум ат-табиъиёя», яъне «ақлонӣ», тарҷумааш аз арабӣ «илми ғайриарабӣ». Ин ҷо дохил мешуд арифметика, геометрия, механика, астрономия, философия, химия, илм оиди табиат, яъне физика ва дигарҳо.

Бояд зикр намуд, ки дар Шарқи асримиёнагии мусулмонӣ олимони араб (олимони арабнаҷод) асосан ба илмҳои «динӣ-расмӣ» ё «шариатӣ» сарувор доштанд, барои ҳамин аксаран «илми арабӣ» меноманд. Ба илмҳои «ғайрирасмӣ» ё ки «ақлонӣ» асосан олимони мусулмони ғайриараб, аксаран тоҷикон (эрониян), инчунин яҳудони арабзабон машғул буданд. Барои ҳамин ин илмҳои бисёр вақт «аҷамӣ» меномиданд.

Вожаи арабии «аҷам» (عجم) дар тарҷумаи тахтуллавл «гунг»), яъне шахси забони арабро наредониста мебошад. Арабҳо ҳамаи ғайриарабҳои ва пеш аз ҳама эронияни ба

онҳо мағлубшударо чунин меномиданд. Эрониён дар навбати худ арабхоро «тозӣ» (ىزاة) меномиданд.

Ба тасдики он, ки арабҳо асосан ба илмҳои «нақлӣ» ё «шариатӣ» на «ақлӣ» (табиатшиносӣ) машғул буданд, Абӯрайҳони Берунӣ чунин навиштааст: «Арабҳо ҳамаи тағирёбиҳои боду ҳаворо бо баромадану фуру рафтани ситорагон нисбат медоданд, чунки илмҳои табииро намедонистанд ва фикр менамудан, ки ин тағиротҳо ба чирмҳи (омонӣ) ситорагон ва баромадани онҳо вобаста аст, на балки пораҳои кураи осмонӣ ва дохил шудани Офтоб ба он. Дар тамоми маконҳои замин барзгарону ҷӯпонҳо ибтидои аъмоли худ ва маърифати авқотро ба андозаи арабҳо медонанд [3, с.263].

Дар ин бора мутафаккири машҳури асри XIV-и араб Абӯ Саид Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (солҳои 1332-1406) тасдиқ кардааст, ки: «Эрониҳо бештар ба илмҳои ақлонӣ (табиӣ) эътибори зиёд медоданд ва ин илмҳо дар диёри онҳо дар равак буд» [10,с.22].

Таснифи (гурӯҳбандии) илмҳои Арасту дар асараш, ки ба забони арабӣ тарҷума шуда дар Шарқи мусулмонӣ паҳн гардида буд, на танҳо дар Хуросон ва Осиёи Марказӣ , балки дар тамоми мамлакатҳои арабу мусулмонӣ машҳур буд. Дар навбати худ ба таснифоти илмҳои Арасту таъсири бузургро таснифоти илмҳои Афлотун гузоштааст.

Лекин олимони асримиёнагии мусулмонро танҳо ин таснифоти Арасту таҳиянамуда қонеъ карда наметавонист.Онҳо таснифоти олимони дигари антиқиро омӯхта, қисман онро қабул намуданд. Корҳои онҳоро инкишоф додаанд, илова ва коркард намуданд.

Таснифоти илмҳо, ки олимони Шарқи мусулмонӣ тартиб додаанд ба мартабаи (дараҷаи) илм асос ёфтааст, ки қариб ҳазор сол равиши таълими мусулмониро муайян намудааст. Ҳамаи таснифоти нисбатан маъруфи илмҳои ин давр ягонагии илмро нишон дода, бо мақсади пайҳам омӯхтани онҳо бояд ба як низом гузошта шаванд. Худи илм дар маҷмӯъ ба «дарахт»-и ягонае шабоҳат дошт бо шоҳчаҳои зиёд, ки месабзану гул мекунад дар баробари сабзиш ва гулкунии ҳамаи «дарахт». Аммо доимо шоҳаҳои дарахт беохир намесабзанд, ҳамин тавр «дарахти илм» дар раванди инкишоф ҳақ дорад бо мақсади ҷудокунии онҳо аз танаи асосӣ. Инкишофи тези яке аз онҳо сабаби вайроншавии ҳамоҳангӣ ва «хушк» шудани тамоми «дарахт» мегардад. Мавқеи ҳар илм –«шоҳаҳои дарахт» ботартиб муайян шудааст [6, с. 8-14].

Ба мушкилоти таснифоти илм ҳамаи олимони машҳури асримиёнагии мусулмонӣ саруқор гирифтаанд, ба монанди Якуб ибн Исҳоқ ибн Саббоҳ ал-Киндӣ (вафот. 873 г.), Абубакр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Розӣ (28.08.865-26.10.925 с.), Абӯнаسر Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фаробӣ (870-950 с.), Абӯали Хусайн ибни Абдуллаҳ ибни Сино (16.08.980-24.06.1037 с.), Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиби Хоразмӣ (асри X), Абулфараҷ Муҳаммад ибни Исҳоқ ан-Надим (909-990 с.), Шайба ибни Фаригун, Абу Хайёан ат-Таҳидӣ, Ҷалолиддин ас-Суютӣ (1445-1505 с.), Абулҳасан ал-Хучвири, Фаҳруддин ар-Розӣ (асри XII), Абӯҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоли (1058-1111 с.), Шихобдин ас-Суҳравардӣ (асри XII), Абӯсаид Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (1332-1406 с.) ва дигарон [10].

Як идда аз олимони номбаршуда, на танҳо ба таснифоти илмҳои замони худ аҳамияти махсус зоҳир намудаанд, инчунин дар ин бахш осори ҷудогона низ таълиф намудаанд. Ин ҷо мебояд ду рисолаи Фаробиро дар риштаи таснифоти илм зикр намуд: «Дар пайдоиши илм» [9; 51], танҳо ба забони латинӣ маълум аст («De ortu scientiarum») ва «Ихсо ал-улум» (бахшҳои (таснифоти) илм), рисолаи Ибни Сино-«Рисала фи ақсом ал-улум» (Рисолаи дар бахшҳои(таснифоти) илм), инчунин рисолаи Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиб ал-Хоразмӣ «Мафотих ал-улум» («Калиди илмҳо»).

Бояд зикр намуд, ки «Мафотих ал-улум»-и Абӯабдуллоҳ Котиб ал-Хоразмӣ ҳамчун асари нодири арабизабон оид ба таснифоти улуми ҳамон замон ба забони латинии асрҳои миёнаи Аврупо баргардон шуда буд.

Яке аз аввалин осор оид ба таснифоти улум дар Шарқи асримиёнагии мусулмонӣ ба қалами ал-Киндӣ таалук дорад, ки ба тақсимбандии арастуғии илм: назариявӣ, амалӣ ва тақрибавӣ тақсим шудааст. Ба тақсимбандаи номбаршудаи олимони антиқӣ инчунин тақсимбандии динӣ ва соф илмӣ- фалсафӣ илова шудааст, ки ба он аҳамияти махсус дода буданд [1, с.41-132.].

Абӯбакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (865-925) -аз аввалинҳо шуда дар баробари шабакоти таснифотии улум, ки ҳамаи илмҳоро дар бар мегирад нисбатан ҷузъитар кор карда баромад, ки танҳо қисмҳои алоҳидаи донишро фаро мегирифт. Ба ин шабака таснифоти ӯ оид ба кимиёро метавон дохил намуд.

Яке аз таснифоти машҳури он замон, ки ба бисёре аз наслҳои олимони мамолики исломӣ таъсири худро гузоштааст таснифоти улуми Форобӣ мебошад, ки зикри рисолааш дар болотар рафт.

Масалан, ӯ аз он ҷумла дар муқаддимаи ин рисола овардааст: «Мо кӯшиш намудем дар ин китоб ҳар кадоми илмҳои маълумро ботартиб ва мӯҳтавою қисмҳои он номбар кунем. Мо онҳоро панҷ қисмат мекунем:

1.Забоншиносӣ ва қисмҳои он; 2. Мантиқ ва қисмҳои он; 3.Илмҳои математикӣ, яъне арифметика, геометрия, оптика, астрономияи математикӣ, мусиқӣ, илм андар вазнҳо ва илм андар намудҳои маҳоратҳо, физика ва қисмҳои он, илми ҳуқуқ (калом) ва қисмҳои он» [2, с. 24].

«Рисола андар қисмҳои (таснифоти) улум» («Рисала фи ақсом ал-улум») –ми Абӯнаسر Муҳаммад ибни Муҳаммади Форобӣ ба забонҳои иврит ва латини тарҷума шудаанд. Таснифоти намудаи ӯро бо каме тағироту иловаҳо чунин олимони забардасти соҳиби таснифоти илмҳо, аз қабиле Ибни Сино, Ибн Рушд (1126-1198) ва Муҳаммади Ғазолӣ қабул доштаанд. Тарҷумаи латинии рисолаи Форобиро тарҷумони номдори осори муаллифони арабзабон Доминик Гундиссаллин (1115-1190) бо номи «De scientiis» ба анҷом расонидааст, ки дар Аврупои асримиёнагӣ хело машҳур буд. Чӣ хеле ки гуфта гузаштем дар асоси таснифоти Форобӣ ҳамаи илмҳо ба панҷ синф ҷудо мешудаанд. Механикаро (ҷарри аскол) дар навбати худ ба ду «шоха» тақсим кардааст: «илм андар вазнҳо» (статикаи назариявӣ) ва «илм андар намудҳои маҳоратҳо» («илм ал-ҳиял» -статикаи амалӣ). Форобӣ инҳоро ба гурӯҳи илмҳои математикӣ дохил намудааст.

Ибни Сино («илм ал-ҳийал») (илм андар намудҳои маҳоратҳо)-ро ба «шохаҳо»- илм дохил намудааст, фаҳмиши «шохаҳо» маҷмӯи илмҳои ба он алоқа доштаро истифода менамояд. Ба «шохаи геометрия» ӯ масалан як қисми он чӣ асосан дохил мешавад дар «илми ҳиял» ин донишҳо оид ба ҷойгузори борҳо бо қувваи кам, андар ҳаракати об ва бардоштани об ва ғайраро дохил намудааст. Як гурӯҳи муаллифон махсус илми бардоштани обро ҷудо намуда, ҳамчун қисме аз геометрия ҳисобиданд [7, с.141].

Ҳамаи олимони асримиёнагии Хуросону Осӣи Марказӣ, ки ба таснифоти улуми асри хеш саруқор доштанд, «илм андар вазнҳо»-ро ба математика дохил намудаанд. Ҳатто механики маъруфи Хуросони асри XII (маллифи рисолаи классикӣ доир ба статика) Абулфатҳ Абдурраҳмон Мансури Хозинӣ (1077-1155) тасдиқ менамуд, ки «фаҳмиш доир ба маркази вазнинӣ» («яъне, масоили асосии назариявии статика») бузургтарин ва пурифтортарин қисмати илми математикаро ташкил медиҳад» [4, с.18].

Қисми зиёди рисолаҳои энциклопедӣ чи тавре ки роиҷ буд, ба ду қисм ҷудо мешуданд: мувофиқан баёни назариявӣ ва амалии илм.

Илмҳои назариявӣ дар навбати худ ба мантиқ, физика, математика, ва метафизика ҷудо мешуданд. Ба таркиби илмҳои амалӣ инҳо дохил мегардиданд: этика, иқтисодӣ ва сиёсат. Физика- худ физикҳо ба он химия, геология ва минерология, ботаника, зоология, тиб ва психологияро дохил намудаанд. Қисмҳои асосии математикаро арифметика, геометрия, астрономия ва назарияи мусиқӣ ташкил медиҳад. Ба инҳо алгебра ва оптика низ ҳамроҳ мешуданд (яъне, «илм андар вазнҳо» ва «илм ал-ҳийал»).

Аммо, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Юсуф Котибии Хоразмӣ (910-997) дар осори энциклопедии худ «Мафотих ал-улум» («Калиди илмҳо») қисми амалии механикаро (статикаи амалӣ) «илм ал-ҳийал» бо илмҳои бунёдӣ, дар қатори фалсафа, мантиқ, тиб, арифметика, астрономия ва мусиқӣ дида мебарояд.

Новобаста ба он ки дар баъзе осори таснифоти улум «илм ал-ҳийал» ҳамчун «шоҳаи» геометрия дида шудааст, дар асл дохил намудани он ба геометрия, яъне математикаи асил хело «зуракӣ» аст, ин тавр ки сухан на аз илми геометрия, балки доир ба татбиқи он ба корҳои муҳандисии он замон меравад. Бори аввал Абдурахмон ал-Хозинӣ ханӯз дар асри XII дар асари машҳури худ «Мизон ал-ҳикма» («Тарозуи ақл») ҳар ду бахши назариявӣ ва амалии механикаро мутаҳид намуда, ба маънои якҷаҳш намудани назария ва амалияи таълимот доир ба тарозу ва баркашиданро ба анҷом мерасонад.

Бояд гуфта гузарем, ки дар Хуросон ва Осиёи Марказии асримиёнагӣ ба монанди Аврупои лотинии асримиёнагӣ механика аз дигар илмҳо саҳт чудо карда шуда буд. Дар байни олимони ин замон мутахассиси ин бахши илм ба маънои аслии ин сухан набуд. Олимоне чун Абубакр ар-Розӣ, Ибни Сино, Умари Хайём, Абдурахмон ал-Хозинӣ ва дигарон, ки бо номҳояшон дастовардҳои асосии механика марбут аст, чи хеле, ки мегӯянд энциклопедист буданд, яъне қулли илмҳоро фаро гирифта буданд (физика, механика, математика, астрономия, тиб, чуғрофия, философия, таърих, филология ва ғайраҳо). Барои ҳамин алоқаи байни илмҳо на танҳо дар доираи васеи олимон, баки дар эҷодиёти ҳар кадоми онҳо ба вучуд меояд.

АДАБИЁТ

1. Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения / Аль-Кинди; пер. с. араб. А.В. Сагадеева // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С.41-132.
2. Аль-Фараби. О разуме и науке / Аль-Фараби; пер.с араб. Б.Я. Ошеревич; вступ. статья А.Х. Касымжанова. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 113 с.
3. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 263 с.
4. Кадыров, К.Б. История педагогической мысли таджикского народа (с древнейших времен до возникновения ислама) / К.Б. Кадыров. – Душанбе, 1998. – 235 с.
5. Комилов, А.Ш. Абу Бакр ар-Рази-физик/ А.Ш. Комилов // Известия Академии наук Тадж. ССР. Серия: Филос., Экон., Прав. – 1990. – №1. – С.63-66.
6. Комили, А.Ш., Максадов, Х.И., Рахмонов, Х.О. Состояние научной и технической мысли у предков таджикского народа в период VI-VIII вв (Гундишопурская академия)/ А.Ш. Комили, Х.И. Максадов, Х.О. Рахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия гуманитарных наук. – Душанбе, 2013. – С.8-14.
7. Комилов, А.Ш., Таваров, С.К. Из истории физики Средней Азии в IX-XIII вв / А.Ш. Комилов, С.К. Таваров. – Душанбе: Нодир, 2005. – 144 с.
8. Розӣ, З. Мунтахаби осор / Закариёи Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 160 с.
9. Рожанский, И.Д. Античная наука [Текст] / И.Д. Рожанский. – М.: Наука, 1986. – 200 с.
10. Ибн Халдун. Введение (фрагменты) [Текст]// Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С.559-628.

Раҳмонқулов М.

ОМИЛҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛДИҲАНДАИ СИФАТҲОИ ХОСИ КАСБИИ БАКАЛАВРҲО ДАР НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ

Ҳадафи мазмуни таълими муосир ин ташаккул ва рушди он сифатҳои шахсияти инсон мебошад, ки барои пайвастан ба фаъолияти дорои аҳамияти иҷтимоӣ заруранд. Ин ҳадафи мундариҷаи таълим муносибатро ба дониш, қобилият ва малака ҳамчун роҳҳои ба даст овардани ташаккули шахсияти ҳамаҷониба муайян мекунад. Яке аз омилҳои муҳими ташаккули сифатҳои касбии хоси бакалаврҳо дар низоми кредитии таҳсилот ин хусусияти инноватсионии барномаи таълимӣ мебошад. Дигар омили асосӣ дар ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалаврҳо дар низоми кредитии таҳсилот ин истифодаи усулҳои интерактивии таълим ба ҳисоб меравад. Ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён яке аз омилҳои асосии ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалаврҳо дар шароити низоми кредитии таҳсилот мебошад.

Вожакалимаҳо: мундариҷаи муосири таълимӣ, ташаккул ва рушд, шахсияти инсон, фаъолият, малака ва малака, ташаккули шахсияти ҳамаҷониба, сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим, ҳислати навоварона, усулҳои таълим.

Раҳмонқулов М.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА БАКАЛАВРОВ В КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Целью содержания современного образования является формирование и развитие качеств человеческой личности, необходимых для занятия общественно - значимой деятельностью. Эта цель содержания обучения, определяет отношение к знаниям, умениям и навыкам как к способу достижения всестороннего развития личности. Одним из важных факторов формирования профессионально – значимых качеств бакалавров в кредитной системе образования, является инновационный характер учебной программы. Еще одним ключевым фактором формирования профессионально – значимых качеств бакалавров в кредитной системе образования является использование интерактивных методов обучения. Организация самостоятельной работы студентов является одним из основных факторов формирования профессионально – значимых качеств бакалавров в кредитной системе образования.

Ключевые слова: современное содержание обучения, формирование и развитие, личность человека, активность, умения и способности, формирование целостной личности, профессионально важные качества, новаторский характер, методы обучения.

Rakhmonqulov M.

MAIN FACTORS FORMING SPECIFIC PROFESSIONAL QUALITIES OF BACHELORS IN A CREDIT TRAINING SYSTEM

The purpose of the content of modern education is the formation and development of the qualities of a human personality, necessary for engaging in socially significant activities. This goal of the content of training, determines the attitude to knowledge, skills and abilities as a way to achieve the comprehensive development of the individual. One of the important factors in the

formation of the professionally significant qualities of bachelors in the credit education system is the innovative nature of the curriculum. Another key factor in the formation of professionally significant qualities of bachelors in the credit education system is the use of interactive teaching methods. Organization of students' independent work is one of the main factors in the formation of professionally significant qualities of bachelors in the credit education system.

Key words: modern learning content, formation and development, human personality, activity, skills and abilities, the formation of an integral personality, professionally important qualities, innovative character, teaching methods.

Ҳадафи мундариҷаи муосири таълим ин ташаккул ва рушди он сифатҳои шахсияти инсонӣ мебошад, ки барои ҳамроҳ шудан ба фаъолиятҳои иҷтимоӣ муҳиманд. Ҳадафи мундариҷаи таҳсилот муносибатро ба дониш, малака ва қобилият, ҳамчун роҳи ноил шудан ба ташаккули ҳаматарафаи шахсияти гуногун муайян менамояд.

Яке аз омилҳои муҳим дар ташаккули сифатҳои таҳассусии бакалаврҳо дар заминаи низоми кредитии таҳсилот, ин сифати барномаҳои таълимӣ мебошад. Бо назардошти он ки сатҳи васеи мундариҷаи барномаи таълимӣ вучуд дорад, муҳим аст, ки ҳаҷми донише, ки ба донишҷӯён интиқол дода мешавад, ба имкониятҳои азхудкунии онҳо дар ҷараёни таҳсил, мувофиқат кунад.

Яке аз омилҳои муҳим дар ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалаврҳо дар низоми кредитии таҳсилот, дар заминаи хусусияти инноватсионии таълим мебошад.

Сатҳи сифатан нави омӯзиши забонҳои хориҷӣ: (таъбиқи барномаи такмили таълими забонҳои хориҷӣ) низ яке аз омилҳои беҳтаркунандаи сифати тайёр кардани бакалаврҳо мебошад.

Бе кадрҳои баландихтисоси омӯзгорӣ тайёр кардани мутахассисони баландихтисос имконнопазир аст. Омӯзгори дараҷаи касбияш баланд, шахси асосӣ дар тарбияи мутахассисони баландихтисос мебошад.

Яке аз омилҳои асосии ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалавр дар низоми кредитии таҳсилот ин усулҳои таълим мебошанд.

Усулҳои таълим дар низоми кредитии таҳсилот инҳоянд:

1. Усули иттилоотӣ ва қабулӣ; Омӯзгор: пешниҳоди иттилоот (аз ҷониби омӯзгор ё воситаи ивазкунандаи он). Ташкили фаъолияти донишҷӯ дар ҷараёни таҳсил.

Донишҷӯ: Огоҳӣ аз дониш, дарки дониш, хотира (асосан озодона).

2. Усули репродуктивӣ: Омӯзгор: Таҳия ва пешниҳоди вазифаҳо барои таҷдиди дониш ва усулҳои фаъолияти ақлӣ ва амалӣ. Роҳбарӣ ва пайгирӣ аз иҷроиш.

Донишҷӯ: Амалисозии дониш. Дарки пайдарҳамии дониш ва усулҳои дарки он бо роҳи дар амал тибқи намунаҳои дигарон азхуд намудан (омӯзгор, китоб, воситаҳои техникӣ). Дарки озодона ва маҷбурӣ (вобаста ба хусусияти супориш).

3. Усули муаррифии мушкilot: Омӯзгор: Фаҳмонидани мушкilot ва ифшои далелҳои ҳалли он.

Донишҷӯ: Дарки дониш. Огоҳӣ аз дониш ва мушкilot. Диққат ба мувофиқат ва назорат ба дараҷаи эътимоднокии ҳалли масъала. Пешгӯиҳои равонии зинаҳои минбаъда дар ҳалли мантиқии он. Бахотиргирӣ (асосан ихтиёрӣ).

4. Усули эвристикӣ: Омӯзгор: Изҳороти мушкilot. Омодаасозӣ ва пешниҳоди супоришҳо барои иҷрои марҳилаҳои алоҳидаи ҳалли масъалаҳои проблемавии когнитивӣ ва амалӣ. Банақшагирии зинаҳои ҳаллӣ. Идоракунии фаъолияти донишҷӯён (ислоҳ ва эҷоди ҳолатҳои мушкilot).

Донишҷӯ: Дарки мавзӯ, ки ҷузъи вазифа аст. Фаҳмидани шароити мушкilot. Дарк кардани дониш бо роҳҳои ҳалли мушкilotи шабех. Ҳалли мустақили қисми масъала. Худтанзимкунӣ дар раванди қабули қарор ва санҷиши натиҷаҳои он. Таҷдиди ҷараёни қарор ва худтанзимкунӣ.

5. Усули таҳқиқотӣ: Омӯзгор: Тархрезӣ ва пешниҳоди вазифаҳои таҳқиқотӣ барои ҳалли масъалаҳои додашуда. Назорат аз болои иҷрои вазифаҳо.

Донишҷӯ: Дарки мушкилот ё ихтиёрӣ мушкилотро ҳал намудан. Банақшагирии марҳилаҳои таҳқиқот (ҳалли он). Банақшагирии усулҳои таҳқиқот дар ҳар як марҳила. Худназоратӣ дар раванди таҳқиқот ва ба итмом расонидани он. Афзалият аз хотираи мустақкам. Таҷдиди рафти таҳсил, ҳавасмандкунӣ ба натиҷаҳои онҳо.

Раванди ташаккул додани маҳоратҳои касбии кормандон низ, яке аз омилҳои асосии ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалавр дар заминаи низоми кредитии таҳсилот ба шумор меравад.

Яке аз омилҳои асосии ташаккули сифатҳои хоси касбии бакалаврҳо дар низоми кредитии таҳсилот ин таъминоти фанҳои таълимӣ бо лавозимоти моддӣ ва лабораторӣ, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ ва навсозии саривақтии онҳо мебошад, ки дар бар мегирад:

- таҳлили сифатии таҷҳизоти заминаи моддию техникаи кафедра;
- навгонӣ ва навсозии таҷҳизоти заминаи моддию техникаи кафедра;
- таҳлили таъминоти донишҷӯён бо адабиёти таълимӣ, дастурҳои методӣ ва навсозии онҳо.

Дар курсҳои болоӣ бояд ба рушди нерӯи эҷодии донишҷӯ ва татбиқи малакаҳои касбӣ, диққати чиддӣ бояд дод. Дар ин ҳолат, вазифаҳо метавонанд хусусияти ҳам инфиродӣ ва ҳам гурӯҳӣ дошта бошанд, зеро шароити воқеии касбӣ дар аксари ҳолатҳо ба кор кардан дар гурӯҳҳо асос ёфтааст ва чунин усулҳо дар бар мегирад:

1. Муаррифӣ - интиҳоби донишҷӯ барои интиҳоби мавзӯҳои мушаххас барои муаррифӣ ва ифодаи ақидаи худ. Фаҳмиш ё нафаҳмидани ҳама чанбаҳои дар презентатсия пешбинишуда. Вақти муаррифӣ 8-10 дақиқа аст, муаррифӣ аз рӯи меъёри дараҷаи ифшои мавзӯ, дараҷаи шавқи шунавандагон ва касбият баҳо дода мешавад;

2. Бозии касбӣ - бозии нақшсозӣ ё гурӯҳӣ мебошад, ки маҳорат ва малакаҳои фаъолияти касбии ояндаро инкишоф медиҳад.

3. Вазъияти мушаххаси таълимӣ, ки посухи донишҷӯро ба саволҳои мавзӯ талаб мекунад ё донишҷӯ ҳулосаи худро оид ба ҳалли мушкилот менависад;

Кӯшишҳои асосии омӯзгорон ва маъмурони низоми кредитии таҳсилот бояд ба қонё гардонидани талаботи стандарти ҳатмӣ ва ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён, ки аз нишондиҳандаҳои зерин иборат аст, равона карда шаванд:

1. Ташаккули дараҷаи баланди худомӯзии донишҷӯён, дар асоси ҳавасмандии донишҷӯён ба иҷрои КМД;

2. Банақшагирии самарабахш ва ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён (вобаста ба курс ва ихтисоси донишҷӯ);

3. Тақвият ва фаъолсозии нақши машваратӣ - методӣ ва ҳавасмандгардонии омӯзгор;

4. Таъмини иттилоотӣ ва методии донишҷӯён бо маводҳои таълимӣ;

5. Истифодаи технологияҳои компютерӣ ва усулҳои интерактивӣ;

6. Барқарорӣ эътимод ва ҳамкориҳои байни донишҷӯён.

Сифати раванди таълимро бештар вазъи захираҳои техникӣ ва моддии кафедраҳо муайян мекунад. Аз ин рӯ, талаб карда мешавад: навгонӣ ва навсозии доимии онҳо бо мақсади мувофиқ ба сатҳи муносири рушди илм ва техника бошад. Таҳия ва эҷоди усулҳои автоматиконидашудаи таҳқиқотӣ, ки дар таълими донишҷӯён истифода мешаванд бояд ба роҳ монда шавад. Назорат аз болои таъминоти донишҷӯён бо адабиёти таълимӣ ва дастурҳои ҳои методии фанҳои дахлдор ва саривақт навсозӣ шудани онҳо чорӣ карда шавад.

Ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён яке аз омилҳои асосии ташаккули сифатҳои касбии назарраси бакалаврҳо дар шароити низоми кредитии таҳсилот мебошад.

Кори мустақилона, ин усули фаъолона, мақсаднок аз худ кардани дониш ва малакаҳои нав аз ҷониби донишҷӯ бе иштироки бевоситаи муаллимон балки бо роҳбарии онҳо дар ин раванд мебошад. Чунин фаъолият ҷузъи асосии технологияи раванди таълим мебошад, ки

дар шакли корҳои аудиторӣ ва берунааудиторӣ ташкил ва амалӣ карда мешавад. Таносуби он бо тадбирҳои ташкилӣ, ки фаъолияти муътадили кори мустақили донишҷӯро дар асоси заминаҳои зерин муайян мекунад, муайян карда мешавад:

- кори мустақилона бояд аз рӯи мавзӯ мушаххас бошад;
- кори мустақилона бояд бо назорати самарабахш ва доимии натиҷаҳои он ҳамроҳӣ карда шавад;

Моҳиятноки ва пурмазмунии кори мустақилона бо талаботи стандарти таълимӣ, барномаҳои кории фанҳои таълимӣ, мундариҷаи китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ ва дастурҳои методӣ, муайян карда мешавад. Кори мустақилонаро ҳам дар шӯъбаҳо, факултетҳо, ҳам дар лабораторияҳои илмӣ ва ҳам берун аз он (дар ташкилотҳо, муассисаҳо, корхонаҳо) ташкил кардан мумкин аст.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо метавонем ба хулоса оем, ки гузариш ба низоми кредитии таҳсилот ва ташаккули сифатҳои касбии назарраси бакалаврҳо дар шароити низоми кредитии таҳсилот бояд ба корҳои пурғайратонаи методӣ, таълимӣ, илмӣ ва ташкилӣ, ки ба донишҷӯён бо тамоми самтҳои дастгирии иттилоотӣ ва методӣ нигаронида шудаанд, асос ёбад.

АДАБИЁТ

1. Варданян Ю.В. Сохтор ва рушди салоҳияти касбии мутахассиси дорои маълумоти олий. (дар асоси тайёрии омӯзгор ва равоншинос). Донишгоҳи давлатии омӯзгории Маскав, 1999, саҳ. 65.
2. Шоев Н.Н. Психология ва педагогика (бо асосҳои технологияи кредитӣ ва усулҳои фаъоли таълимӣ). - Душанбе, "Ирфон", 2008. -535 с.
3. Шоев Н.Н. Дастури методӣ оид ба тартиб додани энциклопедияи ташаккули касбии донишҷӯён дар раванди таҳсил дар мактабҳои олий. - Душанбе: ИРФОН, 2006.
4. Смирнов Д. Педагогика ва психологияи мактабҳои олий: аз фаъолият то шахсият. /S.D. Смирнов - М.: Аспект Пресс, 1995. - 271с.

УДК 330

Мирсаидов Ф.А.

ЧОЙГОҲИ НИҲОДҲОИ СИЁСИИ ДАВЛАТИ УНИТАРӢ ДАР МАТРИТСАИ ИНСТИТУСИОНАЛИИ ЧОМЕА

Дар мақола чойгоҳи институтҳои сиёсиро дар матритсаи институтсионалии чомеа, ки аз маҷмӯи ниҳодҳои сегонаи зернизоми ҷамъият – иқтисод, сиёсат ва идеология иборат буда дар натиҷаи ҳамкории онҳо ягонагӣ ва тамомияти чомеа таъмин карда мешавад, ки шароити муҳимро барои рушди устувори иҷтимоиву иқтисодӣ мусоидат менамояд, мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Истифода аз муносибати институтсионалӣ фарқияту алоқаманди байни ду низоми сиёси – федеративӣ ва унитарӣ мушаххас ва ду навъи ниҳодҳо фарқгузори карда шудааст. Муаллиф ба ниҳоди яқдилӣ, ки тамоми сохторҳои идоракуниро дар давлатҳои ягонаи мутамарказ фаро мегираду зуҳури он тартиботи дар амалияи сиёсӣ ва иқтисодӣ дар ин низомии сиёсӣ ниҳоди созишҳо мебошанд, тавачҷӯи хоса додааст.

Калимаҳои калидӣ: матритсаи институтсионалӣ, зернизоми сиёсии чомеа, давлати унитарӣ, институтҳои низоми сиёсии унитарӣ, ниҳодҳои яқдиливу созиш ва ғ.

Мирсаидов Ф.А.

МЕСТО ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ УНИТАРНЫХ ГОСУДАРСТВ В ИНСТИТУЦИОНЛЬНОЙ МАТРИЦЫ

В статье рассматривается роль политических институтов в институциональной матрице общества, которая состоит из совокупности трех подразделений общества - экономического, политического и идеологического. Использование институциональных подходов различает отношения между двумя конкретными политическими системами - федеральной и унитарной - и различает два типа институтов. Особое внимание автор уделяет институту солидарности, охватывающему все структуры управления в едином централизованном государстве, проявлением которого является порядок в политической и экономической практике этой политической системы.

Ключевые слова: институциональная матрица, политическая подсистема общества, унитарное государство, институты унитарной политической системы, институты консенсуса и др.

Mirsaidov F.A.

PLACE OF POLITICAL INSTITUTIONS OF UNITARY STATES IN THE INSTITUTIONAL MATRIX

The article examines the place of political institutions of the unitary state in the institutional matrix, which consists of a set of institutions of the triad of subsystems of society - economic, politics and ideology, as a result of their interconnection, the unity and integrity of society is ensured, thereby forming important conditions for sustainable socio-economic development of the country. On the basis of the institutional approach, the author concretizes the difference and commonality of two political systems - federal and unitary. The author focuses on the institution of unity, which encompasses all the structures of governance in unitary states, manifesting through the functioning of the institution of agreements or contracts in the political and socio-economic system of society.

Key words: institutional matrix, political subsystem of society, unitary states, institutions of a unitary political system, institutions of unity and contracts, etc.

Дар Стратегияи милии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 “ичрои фаъолияти мақсаднок ва муназзам оид ба такмилдиҳии равандҳои маъмурӣ, тезонидани қабули қарорҳо ва баланд бардоштани самаранокии онҳо, бахусус дар самти ҳамкорӣ бо сармоягузoron, танзим ва назорат, пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ”[7] дар радифи самтҳои муҳими такмилдиҳии низоми сиёсӣ ва идоракунии давлатӣ қарор гирифтааст. Дар ҳалли ин масъалаҳо нақши институтҳои сиёсӣ ва сохтор институционалии низоми сиёсии мамлакат хеле муҳим мебошад. Зеро, ки сиёсат ҳамчун зернизомии ҷомеа, ҷузъи муҳими ҷомеа баррасӣ карда мешавад, ки низоми давлатӣ, шаклҳои идоракунӣ ва механизмҳои умумии қабул ва иҷрои қарорҳоро дар низоми иҷтимоиву иқтисодӣ дар бар мегирад. Дар навиштаҳои олимони муосир чунин муносибатҳо аксар вақт ниҳодҳои номида мешаванд, ки ҳамчун низомҳои робитаҳои муайян ва ногузир дар байни аъзои ҷомеа, ки бо шароити берунаи зинда мондани ҷомеа муайян шудаанд, шарҳ дода мешаванд. Ниҳодҳо як навъ устухонбанди ҷомеа буда, суботи таърихӣ ва бозтавлиди онро ҳамчун якпорчагии иҷтимоӣ таъмин менамоянд. Маҷмӯи ниҳодҳои сегонаи зернизомҳои ҷамъият – иқтисод, сиёсат ва идеология матритсаи институтсионалиро ташкил дода дар натиҷаи ҳамкориҳои онҳо ягонагӣ ва тамомияти ҷомеа таъмин карда мешавад, ки шароити муҳимро барои рушди устувори иҷтимоиву иқтисодӣ мусоидат менамояд.[4] Дар ин матритса вазифаи зернизомии сиёсии ҷомеа хеле муҳим мебошад. Зеро

тавссут амали онҳо сафарбар намудани қувваҳои бештар истехсолкунандаи ҷомеа барои ноил шудан ба ҳадафҳои асосӣ, ки дар назди ҷомеаи кишвар қарор гирифтааст, сурат мегирад. Мувофиқи ин, ниҳодҳои зернизоми сиёсӣ, ки ҳамчун «соҳаи расидан ба ҳадафҳои дастачамъӣ»[6] таъриф карда мешаванд, қоидаҳои ташкил карда, шаклҳои ҳамкориҳои шахсони алоҳида, гурӯҳҳо, ҷомеаҳои ҳудудӣ ва давлатро ҳамчун маҷмӯи устувор барои ҳалли масъалаҳои умумӣ муайян мекунад.

Вазифаҳои асосии ниҳодҳои асосии сиёсӣ қонеъ гардонидани талаботҳои ҷамъиятӣ дар ташкили фаъолияти гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ҳудудӣ дар маҷмӯъ, таъмини ҳамоҳангсозии оқилонаи манфиатҳои иқтисодиву иҷтимоии онҳо мебошанд. Иҷрои ин вазифаҳо дар навъҳои гуногуни ҷомеа тавассути низомҳои ниҳодҳои сиёсии ба онҳо мувофиқ таъмин карда мешаванд, ки дар онҳо бо ҳам алоқаманданд ва якдигарро такмил медиҳанд, ба як мақсад хидмат мекунад ва механизми робитаи баръаксро дар бар мегиранд, ки фаъолияти самарабахши соҳаи сиёсиро таъмин менамояд. Мазмуни ниҳодҳои асосии сиёсӣ дар давлатҳо мухталиф фарқ мекунад, ки ин дар ниҳоят фарқи сифатии низомҳои сиёсии дар чунин ҷамъиятҳо амалкунандаро муайян мекунад. Сохти сиёсии кишварҳои осиеӣ аслан ягона[1] ё унитарӣ, мутамарказ мебошад. Ба давлатҳои ғарб бошад сохти сиёсии федеративӣ ё федеративӣ - субсидиарӣ мансуб аст.

Истифодаи муносибати институтсионалӣ имкон медиҳад, ки фарқияти байни ин низомҳоро мушаххас намоем ва ду навъи ниҳодҳоро фарқгзорӣ кунем, ки дар ин ё он навъи низомии сиёсӣ бартарӣ доранд. Чадвали. Ҳамон як вазифаҳои ҷамъиятиро иҷро карда, ниҳодҳои бунёдӣ дар низомҳои федеративӣ ё унитарӣ ва ё ягонаи сиёсӣ дорой мазмуни сифатан гуногун мебошанд. Ҳарду маҷмааҳои институтсионалӣ ягонагии органикиро ташкил медиҳанд. Ҳеч яке аз ниҳодҳои зикршудаи низомии федеративӣ ё ягонаи (унитарии) давлатҳоро аз конфигурацияи низомии сиёсии дахлдор «дур қардан» номумкин аст, ҳамаи онҳо барои амали он ба андозаи баробар аҳамият дошта, бо ҳам алоқаманд буда, амали якдигарро муайян мекунад.

Дар давлатҳои ягонаи мутамарказ (унитарӣ) аҳамияти ниҳоди амудии қудрати зинанизомӣ бо сарвари Марказ ҳамчун дорандаи ҳокимияти олий бо таърихи қухан ва муносири онҳо тасдиқ карда мешавад. Дар айни замон, нақши Маркази олиро бо сарвари амуди ҳокимиятии зинанизомӣ дар Тоҷикистон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро мекунад. Тибқи Конституция, президенти ҷумҳурӣ мавқеи хеле махсусро ишғол мекунад ва аз нигоҳи ҳуқуқӣ ниҳоди президентӣ як навъ аз болои шохаҳои ҳокимият қарор гирифта, имконияти ба онҳо таъсири қиддӣ расониданро дорад.

Чадвали 5. Ниҳодҳои бунёдии низомии сиёсии федеративӣ ва ягона

11	Ниҳодҳои бунёдии сохтори федеративии сиёсӣ	Мазмуни мухтасар
1.1.	Ниҳоди федератсия	Қоидаҳои ҳамкориҳои байни қисмҳои давлат ва давлатро дар маҷмӯъ бо ҳамдигар муайян мекунад. Пеш аз ҳама, федератсия маъноӣ баробарӣ ва соҳибхитиёрии субъектҳои ҳудудии ташкилкунандаи давлатро дорад. Дар айни замон, он муайян қардани нақш ва вазифаҳои Маркази федералӣ ва субъектҳои федератсияро пешбинӣ мекунад
1.2.	Ниҳоди худидоракунӣ ва субсидиарӣ	Вазифаи он танзими низомии мақомоти идоракунии давлатӣ мебошад
1.3.	Ниҳоди интихобот	Ҳамчун яке аз унсурҳои бунёдии низомҳои сиёсии Ғарб. Интихобот ё ташаккули кадрҳои роҳбарикунандаи кишвар, минтақаҳо ва

		ҷамоатҳои маҳаллӣ «аз поён», инчунин тартиби муфассали бозхонди вакилон ва ҷойивазкунии шахсони интихобшавандаро тавассути импичмент дар бар мегирад.
1.4.	Ниҳоди низоми бисёрҳизбӣ ва аксарияти демократӣ.	Ин чунин маъно дорад, ки дар давлат ҳизбҳои фаъолият мебаранд, ки намояндагони худро ба мақомоти идоракунии интихоб мекунанд. Қабули қарорҳо аз ҷониби шахсоне, ки аз ҷониби онҳо дар асоси принсипи аксарият, ки кишварҳои муосири Аврупо аз ҳуқуқи Рим гирифтаанд, таъмин карда мешавад.
1.5.	Ниҳоди даъвоҳои судӣ	Ҳамчун механизми робитаи баръакс ва назорати қарорҳои қабулшуда.
1. Ниҳодҳои бунёдии низоми ягонаи (унитаии) сиёсӣ		
2.1.	Ниҳоди тақсимои маъмурии давлат	Дар сохтори воҳиди мутамаркази сиёсӣ муассисае, ки ташкили ҳудудии ҷамъиятро танзим мекунад ва ҳамкориҳои қисмҳои ҳудудии онро муайян мекунад, ниҳоди тақсимои маъмурии давлат мебошад.
2.2.	Ниҳоди таъйини роҳбарон	Барои давлатҳои ягона бартарияти ниҳоди таъйин кардани роҳбарон мувофиқ аст. Чунин тартиб пешбинӣ мекунад, ки роҳбарони сохторҳои идоракунии сатҳи поёнӣ «аз боло» таъйин карда мешаванд. Ҳамзамон, ба шахси таъйиншуда захираҳои зарурӣ ё ҳуқуқи истифодаи захираҳои муайян барои иҷрои вазифаҳои хизматӣ дода мешаванд.
2.3.	Ниҳоди маҷлиси умумӣ ва ҳамраёӣ (якдилӣ)	Ин ниҳод маънои онро дорад, ки барои қабули қарорҳои муҳимтарин дар давлат маҷлиси намояндагони на ҳизбҳо, балки тамоми гурӯҳҳо ва кишварҳои иҷтимоӣ зарур аст, ки дар он дар бораи қарорҳои қабулшаванда бояд тавофуқи умумӣ ҳосил карда шавад. Ҳамин тариқ, масъулияти муштараки ҷамоатҳои ҳудудӣ–хоҷагидорӣ ё намояндагони онҳо дар назди сатҳи олии идоракунии ва дар айни замон якдили дохилии аъзои ин ҷамоатҳо нисбати ӯҳдадорихои ба зимма гирифташуда муқаррар карда мешавад.
2.4.	Ниҳоди мурочиатҳо ба мақомот	Низомҳои ягонаи мутамаркази сиёсӣ ниҳодҳо ва механизмҳои робитаи баръакси худро таҳия кардаанд, ки ҳам дар бораи вайронкуниҳо ва ҳалалҳо огоҳ мекунанд, ҳам ҳуқуқҳои иштирокчиёни раванди сиёсиро ҳимоя мекунанд. Ба ин ҳадафҳо ниҳоди мурочиатҳо ба мақомот хизмат мекунад.

Таҳияи муаллиф

Дар чунин низом принсипи «матритсаи» – и ташкили ҳокимият амал мекунад, вақте ки мақомоти идоракунандаи сатҳҳои поёнӣ ба низоми ҳокимияти иҷроияи мақомоти сатҳи болоӣ шомил шуда, тобеи онҳо буда, воситаҳои онҳоро барои фаъолияти худ истифода мебаранд.

Инчунин тартиби махсуси интиқоли ваколатҳо байни мақомоти ҳокимияти давлатӣ вучуд дорад. Чунин интиқоли давлатҳои, чун қоида, дар қонуне, ки Марказ – сатҳи олии идоракунӣ қабул кардааст, асос меёбад. Дар айни замон, шартӣ интиқол ваколатҳои алоҳидаи давлатӣ ба мақомоти минтақавӣ ва маҳаллӣ аз «боло» таъмин намудани онҳо бо захираҳои зарурии моддӣ ва молиявӣ мебошад. Амалӣ намудани ваколатҳои интиқол додашуда инчунин таҳти назорати сохторҳои болоӣ амалӣ карда мешавад.

Таъмини кадрӣ сохторҳои идоракунӣ ва, пеш аз ҳама, ишғоли мансабҳои идоракунӣ дар кадом асос амалӣ мегардад. Барои давлатҳои ягона бартарияти ниҳоди таъйини роҳбарон мувофиқ аст. Чунин тартиб пешбинӣ мекунад, ки роҳбарони сохторҳои идоракунӣ поёнӣ «аз боло» таъйин карда мешаванд. Ҳамзамон, ба шахси таъйиншуда захираҳои зарурӣ ё ҳуқуқи истифодаи захираҳои муайян барои иҷрои вазифаҳои хизматӣ дода мешаванд. Ҳатто агар интиҳоби роҳбарон ҷой дошта бошанд ҳам, дар давлатҳои ягона ҳамеша механизме пешбинӣ карда мешавад, ки ҳуқуқи мақомоти олии идоракунӣ барои таъсир расонидан ба ҳайати кадрӣ сатҳи роҳбарони ҳалқаҳои поёнӣ таъмин менамояд.

Дар давлатҳои ягона, ки як воҳиди томо ташкил медиҳанд, барои қабул ва татбиқи қарорҳои муҳимтарини давлатӣ ниҳоди дахлдор амал мекунад. Ин ниҳоди маҷлиси умумӣ ва якдигар мебошад. Ин ниҳод маъноӣ онро дорад, ки барои қабули қарорҳои муҳимтарин дар давлат, на маҷлиси намояндагони хизбҳо, балки тамоми гурӯҳҳо ва кишрҳои иҷтимоӣ зарур аст, ки дар он бояд дар бораи қарорҳои қабулшаванда тавофуқи умумӣ ҳосил карда шавад. Ҳамин тариқ, масъулияти муштараки ҷамоатҳои ҳудудӣ- хоҷагидорӣ ё намояндагони онҳо дар назди сатҳи олии идоракунӣ ва ҳамзамон якдили дохилии аъзои ин ҷамоатҳо нисбати уҳдадорӣ ба зиммаи худ гирифташуда муқаррар карда мешавад.

Бояд қайд намуд, ки ниҳоди якдигар тамоми сохторҳои идоракунӣ дар давлатҳои ягонаи мутамарказ фаро мегирад. Зухури он тартиботи дар амалияи сиёсӣ ва иқтисодӣ дар ин кишварҳо маълуми созишҳо мебошанд. Созишномаҳо, ки аз ташкили ҳокимият бармеоянд, амали ниҳоди якдилро ифода карда, ба принсипи маъруфи тақсмоти масъулият байни шохаҳои гуногуни ҳокимият алтенатива мебошанд, ки барои кишварҳои Ғарб хос аст. Низомҳои ягонаи мутамаркази сиёсӣ ниҳодҳо ва механизмҳои робитаи баръақси худро таҳия кардаанд, ки ҳам дар бораи вайронкуниҳо ва ҳалалҳо огоҳ месозанд, ҳам ҳуқуқҳои иштирокчиёни раванди сиёсиро ҳимоя мекунанд. Ба ин ҳадафҳои ниҳоди мурочиат ба мақомот хизмат мекунад.

Ғояи фарқгузори кардани ниҳоди мазкур дар низоми сиёсии кишварҳои осиеӣ (марбут ба X– матритса) ба коркардҳои О.Э. Бессонова асос меёбад. Дар доираи назарияи иқтисодӣ тақсмотӣ аз ҷониби ӯ ниҳоди шикоятҳои маъмурӣ фарқгузори карда шуд, ки нақши механизми огоҳкунандаро иҷро мекунад[2]. Дар асоси ин муқаррароти назариявӣ кор оид ба омӯختани сохтор ва динамикаи шикоятҳо дар чараёни тағйирот дар соҳаи иқтисодии Россия (дар асоси маълумоти пурсишҳои ҷомеашиносии эмпирикӣ) гузаронида шуд.

Омӯзиши амалияи ҳамкори байни аҳоли, мақомоти ҳудудӣ ва давлатӣ, таҳлили шаклҳои ҳуқуқӣ имкон доданд, ки мурочиатҳо ва шикоятҳои огоҳии робитаи баръақс на танҳо, дурусттараш, на он қадар дар иқтисодиёт, чӣ қадар дар сиёсат мебошанд. Мурочиатҳо ба мақомот муҳимтарин ниҳоди сиёсӣ мебошанд, ки муносибатҳо дар соҳаи ҳокимият ба танзим дароварда, сохтори асосии қабул ва назорати қарорҳо аз рӯйи тамоми амуди қудратии зинанизмии мақомоти идоракунӣ дар давлатҳои ягонаи мутамарказ ташаккул медиҳанд.

Дар Тоҷикистон, дар тӯли таърихи муосири он, амали муштараки ҳокимияти олий ва минтақаҳо, ба ғайр аз маҷлисҳо, ҳамеша тавассути ирсолӣ шикоятҳои инфиродӣ ё гурӯҳӣ аз мулкдорӣ ё ҷамоаҳои ҳудудӣ ба мақомоти олии идоракунӣ амалӣ карда мешуд. Муаллифони алоҳида дар таҳқиқотҳои худ оид ба механизми иҷтимоии тақрористеҳсоли сохтори иҷтимоӣ ҳудудии ҷомеаи шӯравӣ низ ба нақши пешниҳодҳо, дархостҳо ва талаботҳо ба ҳокимиятҳои маҳаллӣ ва ташкилотҳои болоӣ ҳамчун ба усули асосии қонён гардонидани манфиатҳои ҷамоатҳои ҳудудии сатҳҳои гуногун ишора кардаанд[5].

Маҳз шикояти маъмурӣ ё мурочиат аз ҳар гуна изҳорот иборат аст, ки аз ҷониби ҳокимияти болоии маъмурӣ нисбати амалҳои поёнӣ дар бораи вайрон кардани ҳама гуна ҳуқуқҳо ё манфиатҳои шахсӣ ё амволӣ ва ё қонеъ нагардонидани ягон дархостест аз ҷониби охирӣ мебошад, ки тибқи қонун иҷрои он мумкин буд ё бояд иҷро карда мешуд. Ин таъриф ишораро ба моҳияти васеътари мурочиатҳоро дар бар мегирад, ки аз зер иборат аст. Якум, мурочиат ба мақомот шакли асосии ҳимояи манфиатҳои аҳоли ва воҳидҳои ҳудудии сатҳи гуногун мебошад. Сониян, мафҳуми мурочиат намудҳои гуногуни изҳоротро дар бар мегирад, ки гуногунии онҳо ба талабот ва имкониятҳои ҷомеа дар ҳар як лаҳзаи додасудавӣ вақт мувофиқат мекунад. Саввум, мурочиатҳо ва шикоятҳо дар мақомот аз поён ба боло ҳаракат мекунанд, зеро сатҳи болоии идоракунӣ сатҳи поёниро назорат мекунад. Чорум, иҷрои онҳоро қонун танзим мекунад, ки соҳаҳои дархостҳо, қоидаҳои пешниҳоди онҳо, тартиби баррасӣ ва иҷроиши онҳоро муайян мекунад.

Дар амудии зинанозомии мақомоти идоракунӣ давлатҳои ягона дар ҳар сатҳ ҳамеша воҳидҳо ё сохторҳои дахлдоре мавҷуданд, ки ба қабули огоҳиҳоро дар шакли мурочиат ва интиқоли онҳоро ба мақомоти дахлдор барои қабули қарорҳо хизматрасонӣ мекунанд. Бавучудоии мақомоти нав дар сохтори идоракунӣ маъноӣ ташкили ҳамзамони ҳадамоти махсус гардонидасудавӣ барои арзёбии фаъолияти онҳо, яъне оид ба гирифтани мурочиатҳои дахлдорро дорад. Назорат аз болои мақомоти ва ашхоси интихобшаванда ҳамон тавре таъмин карда мешуд, ки аз болои мақомоти таъйиншаванда – тавассути огоҳиҳое, ки аз поён ворид мешаванд, таъмин карда мешуд.

Рушди ниҳоди мурочиат ба мақомот дар низомии ягонаи сиёсӣ шартӣ асосии афзоиши иштироки шаҳрвандони давлат дар ҳаёти ҷамъиятии кишвар буда, инчунин ҳамчун нишондиҳандаи афзоиши озодии сиёсӣ дар ҷомеа мебошад, зеро маҳз он имконият ва ҳуқуқҳои аҳоли ва гурӯҳҳои ҳудудиро барои иштирок дар фаъолияти низомии сиёсӣ муайян мекунад. Дарки ин имкон меҳад, ки ислоҳоти дар давлатҳои ягона гузаронидасудаванда ба тариқи дигар, назар ба нуктаи назари меъёрҳои дар кишварҳои Ғарб қабулшуда, арзёбӣ карда шавад.

Бояд қайд кард, ки дар зернизомии сиёсии гуногун (дар Y – матритса ва дар X – матритса) ниҳодҳои бунёдӣ ва комплементарӣ фаъолияти муштарақ мебаранд. Ба ибораи дигар, ҳукмронии ниҳодҳои бунёдӣ дар низомҳои федеративии сиёсӣ ва ягона (унитарӣ) дар амалия амали ҳамзамони ниҳодҳои комплементарӣ ва шаклҳои ба онҳо дахлдори институтсионалиро пешбинӣ менамояд. Онҳо ниҳодҳои симметрии аз низомии алтернативии сиёсӣ мебошанд.

Мавқеи бартаридошта, муайянкунандаи дар ҳар як давлати мушаххас он ниҳодҳое ишғол мекунанд, ки ба табиати матритсаи институтсионалӣ ва навъи сохтори сиёсӣ он мувофиқат мекунанд. Ниҳодҳои комплементарӣ дар ҷомеа мавқеи тобеъро ишғол менамоянд. Онҳо танзимгарони иловагии ҳаёти сиёсӣ буда, дар ниҳоят, ба татбиқ ва зоҳир шудани бартарихҳои ниҳодҳои бунёдӣ мусоидат мекунанд. Инро бо баъзе далелҳо аз амалияи кишварҳои муосири ҷаҳон, ки ҳам бо сохти сиёсии ягона, ҳам федеративӣ тавсиф мешаванд, метавон нишон дод. Масалан дар Тоҷикистон фаъолияти муштарақи ниҳодҳои интихобот ва таъйинот зоҳир мешавад. Дар сохти ягонаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳодҳои интихобот баъзан ба таври мувозӣ бо ниҳоди таъйинот амал мекунанд. Дар баробари ин, қорӣ намудани вазифаҳои интихобӣ, аввалан, ба ҳадафи маҳдуд кардани ҳокимияти маъмурӣ хидмат мекард ва, сониян, ҳамчун инструменти иловагии қудратии сохторҳои зинанозомии идоракунӣ маҳсуб меёфт. Худи аҳмияти вазифаи интихобӣ, чун қоида, бо он ҳаҷми супоришҳои давлатӣ, яъне супоришҳои ҳокимияти марказӣ муайян карда мешуд, ки аз ҷониби шахси дахлдор иҷро мешуданд. Дар ИМА, баръакс, ниҳоди интихобот бартарӣ дорад. Ҳамзамон, Президенти ИМА мустақилона таъйиноти шумораи бузурги мансабдорони идораҳои федералиро мегузаронад. Президент таъйинотро ба мансабҳои олии федералӣ «бо маслиҳат ва розигии Сенат», ки мақоми олии интихобии кишвар аст, амалӣ месозад. Дар ҳолати мазкур омезиши интихоб ва таъйинот, аз як тараф,

имкон медиҳад, ки аз ҳисоби истифодаи тартиби таъйинот нерӯҳои ҷамъиятӣ ба таври назаррас сарфа карда шаванд, аз тарафи дигар, афзалияти принципи интихобиро ҳангоми ишғоли вазифаҳои муҳими идоракунӣ дар низоми ҳокимияти давлатӣ таъмин менамояд.

Ва ниҳодҳои амудии ҳокимиятии зинанизомӣ бо сарвари Марказ ва ниҳодҳои худидоракунӣ ва субсидиарӣ таври муштарак ба тариқи зайл ба амал мекунад. Дар Тоҷикистон, ки ниҳоди амуди қудратии зинанизомӣ бо сарвари Марказ бартарӣ дорад, ниҳодҳои худидоракунӣ ҳамеша хусусияти иловагӣ доштанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳракҳо ва деҳот” (5 августи соли 2009, № 549) муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба ташкил, ваколатҳо ва фаъолияти мақомоти худидоракунии шаҳраку деҳотро ба танзим дароварда, заминаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва молиявӣ онҳоро муайян мекунад [3]. Мутобики ин қонун (моддаи 3) мақомоти худидоракунии шаҳракҳо ва деҳот, ҷамоат, ҳамчун шахси ҳуқуқӣ мебошад, ки дорои муҳри мудаввар буда, дар он Нишони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва номи пурраи ҷамоат тасвир ёфтаанд. Фаъолияти мақомоти худидоракунии шаҳраку деҳот ба принцип қонуният ва адолати иҷтимоӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, демократия, ошкорбаёнӣ ва баҳисобгирии ақидаи аҳоли, мустақилият, худидоракунӣ ва масъулият дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ву иқтисодии аҳамияти маҳаллидошта, ҳисоботдиҳӣ дар назди аҳоли, иштироки шаҳрвандон дар худидоракунии маҳаллӣ, ҷамоатсозии манфиатҳои маҳаллӣ ва умумидавлатӣ, коллегиялӣ будани фаъолияти ҷамоат асос ёфтааст (моддаи 5).

Бояд қайд кард, ки дар ҷумҳурӣ сохторҳои худидорашаванда унсурҳои тобеъ буда, ба низоми зинанизомӣ “гузошта шуда”, аз рӯи қоидаҳои умумӣ, аз боло муқараршуда амал мекунад. Ҳадафи худидоракунӣ ҷалби нерӯҳои ҷамъиятӣ барои иштирок дар идоракунии давлатӣ ва, аз ин ҷо, ворид намудани муқаррароти давлатӣ ба доираи муқаррароти давлатӣ мебошад. Дар доираи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳракҳо ва деҳот» (5 августи соли 2009, №549) (моддаи 14) ба ваколатҳои давлатие, ки ба мақомоти худидоракунии шаҳракҳо ва деҳот вогузор мешаванд, иборатанд аз:

- мусоидат ба таҳкими волоияти қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ;
- назорат аз болои иҷроиши қоидаҳои низоми шиносномавӣ ва тибқи тартиби муқарраргардида бақайдгирии омадан ва рафтани шаҳрвандон;
- бақайдгирии оилаҳои камбизоат ва ташкили дастгирии иҷтимоии онҳо;
- бақайдгирии санадҳои ҳолати шаҳрвандӣ тибқи қонун;
- додани ҳуҷҷатҳо ба шаҳрвандон, ки ҷои истиқомат, вазъи оилавӣ ва дигар ҳолати онҳоро тасдиқ мекунад;
- мусоидат ба ташкили даъватба хизмати ҳарбӣ ва дигар ҷорабиниҳои ҳарбӣ;
- таъмини ҷораҳои зарурӣ оид ба ҳифзи заминҳои кишоварзӣ, пешгирии бемориҳои чорво, ҳифзи ҷангал ва буттазорҳо;
- таҳия ва амалӣ намудани ҷорабиниҳо оид ба ҳифзи муҳити зист;
- мусоидат дар ҷамъоварии андозҳо ва дигар пардохтҳо;
- мусоидат ба ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон ва дигарон.

Ба ибораи дигар, дар сатҳи Марказ доираи вазифаҳои муайян карда мешуд, ки ҳалли худро дар сатҳи маҳаллӣ талаб мекарданд, сипас барои иҷроиши ин вазифаҳо аъзои ҷомеа ё намоёндогони аз ҷониби онҳо ҷалб карда мешуданд. Худидоракунӣ ҳамчун мабдаи созанда ва тасдиқкунанда зиндагӣ одамон ё умумиятҳои худудиро ҷудо накарда, балки онҳоро дар давлати ягонаи умумӣ наздик карда, якпорчагии давлатиро тақвият мебахшад.

Дар ИМА, ки ниҳодҳои худидоракунӣ ва субсидиарӣ бартарӣ доранд, бо вучуди ин, ниҳодҳои ба онҳо алтернативии амуди қудрат бо сарвари Марказ доимо амал мекунад. Ҳамин тавр, принциби волоияти қонунгузори иттифоқӣ ба ҳукумати федералӣ ҳуқуқи баровардани санадҳои меъёрии таъсири бевоситаро медиҳад, ки барои сохторҳои ҳокимияти иҷроия ҳатмӣ мебошанд. Ва гарчанде ки қабули онҳо бештар барои услуби ҳокимияти иҷроия ва қонунгузорӣ истисно, ва кам хос аст, он ҳар дафъа дар тӯли тамоми таърихи муносибатҳои федеративии ин кишвар изи махсусан хотирмон боқӣ мегузорад.

Аксар вақт, дар тӯли тамоми таърихи давлат тартиби дигари сиёсӣ, ки бо волоияти муайяни ҳокимияти федералӣ муайян гардидааст, – интиқолҳои пулӣ ба минтақаҳои алоҳида дар намуди кумаки федералӣ истифода бурда мешавад. Коршиносони Кумитаи муносибатҳои байниҳукумати ИМА ҳанӯз дар соли 1955 дар яке аз гузоришҳои аввалини худ ибрози ақида карда буданд, ки барномаҳои кумаки федералӣ, агар онҳо штатҳоро ба мақоми ниҳояҳои худудию маъмурии давлати ягона кам накунанд ҳам, бешубҳа онҳо ба ҳадафи нигоҳ доштани онҳо ҳамчун ҷомеаҳои якпорчаи сиёсии сатҳи субмиллӣ мусоидат намекунанд. Бо вучуди ин, амали шакли институтсионалӣ, ки бо ин далел ифода ёфта, ба ниҳоди амуди қудрат бо сарвари Марказ, ки ба низомҳои федералӣ алтернативӣ мебошад, хос аст, албатта, моҳияти тамоми низоми ниҳодҳои сиёсии низоми ниҳодҳои сиёсии низоми федеративии сиёсиро тағйир намедихад. Интиқолҳои пулие, ки ба минтақаҳо интиқол дода мешавад, танҳо мавқеъҳои онҳоро дар рақобати сиёсӣ ва иқтисодӣ дар муқоиса бо дигар штатҳои кишвар баробар мекунанд.

Ҳамин тариқ, бо истифода аз муқаррароти концепсияи инкишоф додешавандаи матритсаҳои институтсионалӣ дидан мумкин аст, ки ҳаёти зоҳиран монанди сиёсии ҷомеаҳои гуногун, ки дар онҳо шаклҳои ташкилии ба назар якхела амал мекунанд, дар асоси худ низоми ё ниҳодҳои бунёдии сиёсии ягона ё федеративиро доранд. Ду навъи сохтори сиёсӣ аз ду навъи институтсионаликунонии раванди интиқоли ҳуқуқҳои шаҳрванди алоҳида ба сохторҳои ҷамъиятӣ барои ташкили амалҳои муштарак дар давлати ягона, ду роҳи ба даст овардани ризоияти сиёсӣ иборат мебошад. Аз тариқи ин ё он маҷмааи институтсионалӣ дар давлатҳо, дар ниҳоят, сафарбаркунии нерӯҳои ҷамъиятӣ барои расидан ба ҳадафҳои дастаҷамъӣ, инчунин мутобиқсозии манфиатҳои инфиродӣ, маҳаллӣ ва умумидавлатӣ таъмин карда мешаванд, яъне вазифаҳои асосии зернизомии сиёсӣ дар ҷомеа татбиқ карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Бессонова О.Э. Раздаточная экономика как российская традиция// Общественные науки и современность, 1994, № 3.
2. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социально-территориальная подструктура// Социология экономической жизни. – Новосибирск: Наука, 1991а. с. 323
3. Каменская Г.В. Федерализм: мифология и политическая практика. – М.: ИМЭМО РАН, 1998. с 27 - 30.
4. Мирсаидов А.Б. Инкишоф матритсаи институтсионали Тоҷикистон Душанбе, «Дониш», 2017, 300 с. с 221.
5. Ниг.: Закон Республики Таджикистан «Об органах самоуправления поселков и сёл» (5 августа 2009 года, № 549).
6. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. С.233.
7. Стратегияи милии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, с 41.

УДК 327

Неъмонов Ҷ.М., Мургазо А.А.

ДИПЛОМАТИЯИ РАҚАМӢ, ЗАРУРИЯТИ ҶАҲОНИ ЗУДТАҒӢИРӢБАНДА

Имрӯз мо шоҳиди он ҳастем, ки ҷӣ гуна дипломатия дар пеши назари мо ба кулӣ дигаргун мешавад. Дар шароити душворҳои ба миён омада сохтор ва усулҳои он тағйир ёфта, самтҳои ба кулли нави он ба вучуд меоянд. Ҷаҳони муосири мо пур аз шаклҳои

гуногуни дипломатия аст: гуманитарӣ, рақамӣ, илмӣ, ҳамгирой, фарҳангӣ, оммавӣ, варзишӣ. Бо вучуди ин мо бо камоли боварӣ гуфта наметавонем, ки моҳияти мундариҷавии дипломатия — барпо кардан ва идора кардани муносибатҳо бе алоқаи бевосита шахсӣ амалӣ карда мешавад. Асоси дипломатия ҳамеша алоқаи байнишахсӣ буд. Муаллифон инчунин оид ба ташаккули мавқеи сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар робита ба муҳимтарин мушкилоти рушди муосир тавассути призмаи мавқеи кишвари мо ҳамчун иштирокчии мустақили пешниҳодҳои нав тавсия намудаанд. Дар мақола инчунин имкониятҳои муосири рақамӣ ва технологияҳои истифодаи он аз ҷониби мақомотҳои равобитаи хориҷии Ҷумҳурии Тотористон барои амалӣ намудани фаъолияти ҷорӣ дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ таҳлил карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: дипломат, сафир, дипломатия, ВКХ, дипломатияи рақамӣ, дипломатияи рақамии ҶТ, дипломатияи оммавии 2.0., твипломатия, дипломатияи шабакавӣ, қувваи нарм, таъминоти иттилоотӣ

Неъмонов Дж.М., Муртазо А.А.

ЦИФРОВАЯ ДИПЛОМАТИЯ, НЕОБХОДИМОСТЬ БЫСТРОМЕНЯЮЩЕГОСЯ МИРА

Сегодня мы становимся свидетелями того, как дипломатия радикально трансформируется в наших глазах. Перед лицом возникающих вызовов преобразовывается ее структура, методы, появляются все принципиально новые направления. Наш современный мир наполнен различными видами дипломатии: гуманитарная, цифровая, научная, интеграционная, культурная, публичная, спортивная. Несмотря на это, мы не можем с уверенностью заявить, что сущностное содержание дипломатии — строительство отношений и их управление — будет осуществляться без непосредственного личного контакта. Базой дипломатии всегда являлась межличностный контакт. Авторами также рекомендованы новые предложения по формированию внешнеполитической позиции Таджикистана в отношении наиболее существенных проблем современного развития через призму позиционирования нашей страны, как самостоятельного участника. Анализируются современные цифровые возможности и технологии использования органов внешних сношений РТ для осуществления нынешней деятельности в области международных отношений.

Ключевые слова: дипломат, посол, дипломатия, МИД, цифровая дипломатия, цифровая дипломатия РТ, публичная дипломатия 2.0., твипломатия, сетевая дипломатия, мягкая сила, информационное обеспечение, информационная безопасность.

Nemonov J.M., Murtazo A.A.

DIGITAL DIPLOMACY, THE NECESSITY OF A FAST CHANGING WORLD

Today we are witnessing how diplomacy is radically transforming in our eyes. In the face of emerging challenges, its structure and methods are transforming, and all fundamentally new directions appearing. In the face of emerging challenges, its structure and methods are transforming, and all fundamentally new directions appear. Our modern world is filled with various types of diplomacy: humanitarian, digital, scientific, integration, cultural, public, sports. Despite of this, we cannot say with confidence that the essence of diplomacy - building and managing relations - will be carried out without direct personal contact. The basis of diplomacy has always been interpersonal contact. The authors also recommended new proposals for the formation of Tajikistan's foreign policy position in relation to the most significant problems of

modern development through the prism of positioning our country as an independent participant. Analyzing the modern digital capabilities and technologies of using the bodies of external relations of the Republic of Tajikistan for the implementation of current activities in the field of international relations.

Key words: diplomat, ambassador, diplomacy, MFA, digital diplomacy, digital diplomacy of the Republic of Tajikistan, public diplomacy 2.0., twiplomacy, network diplomacy, soft power, information provide, information security.

Амалияи вусъатёбии равишҳои рақамиро дар фаъолияти ниҳодҳои сиёсати хориҷӣ бешубҳа метавон пешрафта ва технологияи баланд номид. Муассисаҳои сиёсати хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ боварӣ ҳосил карданд, ки чӣ гуна дипломатияи рақамӣ қоидаҳои бозиро дар муносибатҳои байналмилалӣ дигаргун месозанд. Истифодаи шабакаҳо амалияи фаъолияти иттилоотӣ-таҳлили дипломатҳо, банақшагирии стратегияҳо, татбиқи чорабиниҳои ташрифотӣ ва ташкили музокиротҳоро қулан тағйир дод. Технологияҳои рақамӣ дар чамъоварӣ, таҳлил ва истифодаи маълумоти зарурӣ барои таҳия ва қабули маҷмӯи ҳама муҳимтарин қарорҳои сиёсати хориҷӣ кӯмаки ҷиддӣ мерасонанд. Кормандони муассисаҳои сиёсати хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун ташкилкунандагони онлайн-муҳоҷисаҳо баромад мекунанд, ки ба онҳо имкон медиҳанд бевосита ба дарки мундариҷаи иттилоот аз ҷониби шунавандагони мақсаднок таъсир расонанд.

Дар муқаддимаи Паёми худ (26.12.2019) Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон махсус таъкид намудаанд, ки “Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки бо мақсади ҳарчи зудтар ҷорӣ кардани технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, ки дар Паёми соли гузашта таъкид гардида буд, концепсияи иқтисодиёти рақамӣ ва дар асоси он барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисодиёти рақамиро қабул ва амалӣ созад” [4].

Имрӯз, ғояи омӯзиши назариявӣ-методологӣ ва тасвияти сценарияҳои татбиқи амалии концепсияи дипломатияи рақамӣ (Digital Diplomacy) таваҷҷӯҳи махсуси мутахассисони муносибатҳои байналмилалӣ ва тартиботи ҷаҳони муосирро ҷалб мекунад. Дипломатияи рақамӣ дар доираи дипломатияи оммавӣ рушд карда, мубдталои пешрафти технологӣ гардидааст. Дар робита ба ин, як қатор коршиносон онро ду марҳила ҷудо мекунанд: "дипломатияи оммавӣ 1.0" ва "дипломатияи оммавӣ 2.0", ки давраҳои истифодаи технологияҳои Web 1.0 ва Web 2.0 -ро ифода мекунанд [2].

Ба андешаи мо мафҳуми возеҳтар, дипломатияи рақамӣ пеш аз ҳама ҳамчун дипломатияе, ки ба истифодаи васеи воситаҳо ва технологияҳои муосири рақамии интернет-индустрия дар раванди муайянсозӣ, сохторсозӣ, навсозӣ ва татбиқи вазифаҳои дипломатӣ ва сиёсати беруни асосан бо мақсади шабакавикунонии ҳамкориҳои дипломатҳои америқой бо намоёндагони иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва муассисаҳои ҳокимияти давлатии хориҷа нигаронида шудааст, фаҳмида мешавад.

Дар аввал, татбиқи барномаҳо ва лоиҳаҳои дипломатияи рақамӣ ҳамчун ҷанбаи ҷудонашавандаи фаъолияти сохторҳои дохилидавлатӣ, ки воситаҳои он дар асоси ҳадафҳо ва вазифаҳои таъмини амнияти миллӣ ва суботи давлат муайян карда шуда буданд, фаҳмида ва ҷорӣ карда мешуданд ва бо навоариҳои мувофиқи сохторӣ ва муурофиявӣ (таъсиси муассисаҳои тобеъ ва самти миқдори маблағгузори иловагӣ барои чорабиниҳои мақсадноки вучуддошта) ҳамроҳӣ карда мешуд.

Дар аввал чунин амалҳо бо назардошти пеш аз ҳама барои барқарорсозии робитаҳои устувор ва иртиботи устувори беруна бо шарикони аз ҷиҳати стратегӣ судманд;

дуввум, таҳти фишори дорой хусусияти иттилоотӣ ва идеологӣ бо мақсади нигоҳ доштани паритет ва таъмини шароити баробар нигоҳ доштан;

сеюм, маҳдудиятҳо дар фаъолияти медиавӣ ва ҳаракати рақамии иштирокчиёни алоҳидаи сиёсӣ дар доираи низоми равандҳои глобалии иртиботӣ бо мақсади таҳкими мавқеи худ;

чорум, таъмини як сатҳи муайяни амнияти иттилоотӣ-равонӣ ва парокандагии ҷомеа амалӣ намудан.

Бо рушди технологияҳои Web 2.0 дар нимаи дуюми солҳои 2000-ум, бахусус, бо пайдоиши шаклҳои нави шабакаҳои иҷтимоӣ (Twitter ва Facebook) ва сомонаҳои видеохостингии муосир (YouTube), мафҳуми «дипломатияи оммавӣ web 2.0» таомул мешавад, ки равишҳои навро дар робита бо омма талаб дорад. Ҳоло дар татбиқи ҳадафҳои сиёсати хориҷии ин ё он давлат шабакаҳои иҷтимоӣ, блогҳо, бозиҳои мобилӣ истифода мешаванд. Бо ин равиш, омили калидӣ тамаркуз ба фикру мулоҳизаҳои шунавандагон мебошад; дар бораи робитаи зич бо тамошобинон ва хонандагони худ; ҷалби ҷомеа ба равандҳои фаъолияти дипломатӣ тавассути чамъовариҳои афкор, шарҳҳо, репостҳо ва лайкҳо.

Шабакаи иҷтимоии Twitter бо назардошти бурдани микроблог (шумораи маҳдуди аломатҳо; осонии ретвитҳо; тарҳи минималӣ бо имконияти пешниҳод кардани пурсишҳо ё замима кардани то 4 тасвир) ба майдони калидӣ барои бурдани дипломатияи рақамии муосир табдил ёфтааст.

Ҳамин тариқ, то соли 2020, 98% кишварҳои узви СММ дар ин платформа хузури расмӣ доштанд. Илова ба саҳифаҳои намоёндагӣҳои расмӣ, мансабдорони воломақоми кишварҳои гуногун саҳифаҳои шахсии худро доранд, ки машҳуртарини онҳо инҳоянд: собиқ президенти ИМА Доналд Трамп (аз аввали январи соли 2021 ба таври ҳамешагӣ саҳифаи ӯ баста шуда буд), сарвазири Бритониё Борис Ҷонсон, президенти Туркия Раҷаб Эрдоғон ва ғайра. Аз ин лиҳоз, дар бисёр таҳқиқотҳо мафҳуми дипломатияи рақамӣ ба истилоҳи нав "Твипломатия" (Twiplomacy) баробар карда мешавад [1].

Платформаҳои Instagram, Facebook, VK ё YouTube низ воситаҳои мубрами дипломатияи оммавӣ мебошанд, аммо аз рӯи вижагӣҳои худ онҳо вазифаҳои универсалӣ барои татбиқи дипломатияи расмӣ рақамӣ надоранд, балки ҳамчун майдони иттилоотӣ ё блогҳои шахсии баъзе дипломатҳо ё муассисаҳои дипломатӣ амал мекунанд.

Ба вучуд омадани таҳдидҳо ва тарқишҳо дар заминаи паҳншавии COVID-19 ихтилофҳо ва мушкилоти сиёсиро, ки бешубҳа маълум буданд, боз ҳам шадидтар кард. Воситаҳои сиёсии қаблан истифодашуда, инчунин имкониятҳои ниҳодӣ дар шароити муосир бесамар будани худро зоҳир карданд. Дар ҳолатҳои мушаххас ҳатто таъмини фаъолияти мӯътадили фосолави байнидоравии мутақобила имкон надошт. Душворихоо ҳам дар сатҳи эшелонҳои олии ҳокимияти давлатӣ ва ҳам дар сатҳи кормандони қаторӣ ба миён омаданд.

Пандемияи COVID-19 бисёр паҳлӯҳои ҳаёти муосирро фаро гирифт, аммо ба рушди иртиботи интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ такони назаррас дод. Дар заминаи маҳдудиятҳои ҳамаҷониба ва маҳдудиятҳои ҳаракати одамон, фаъолияти дипломатӣ низ ба фазои рақамӣ гузашт.

Шаклҳои дучониба ва бисёрҷонибаи гуфтушунидҳо дар саросари ҷаҳон давоми соли 2020 (ва аксаран то ҳол) бо истифода аз барномаҳои телефонӣ ё видеоконфронсҳо гузаронида мешаванд. Ҳамин тавр, нишастҳои байналмилалӣ ба монанди G7, G20 ва АСЕАН дар соли 2020 ба таври фосолаві баргузор шуданд.

Дар робита бо ҷомеа, лидерони ҷаҳон бо истифода аз Twitter бо хештегҳои #stayhouse, #stayalert ва #savelives дар байни пайгирони (подписчик) худ ташвиқ мебуданд. Бисёриҳо дастурҳои гигиенӣ аз қабилӣ шустани дурусти дастҳо ва нигоҳ доштани масофаи иҷтимоиро тарғиб намуда, ҳамзамон шарик будани худро ба масъалаҳои ҷамеа нишон медоданд ва бо ин васила ҳолҳои сиёсӣ ба даст меоварданд.

Бо вучуди ин, дар маҷмӯъ, принципҳои фаъолияти дипломатӣ, ҳадафҳо ва мушаххасоти он ба тағйироти кулӣ дучор нагардидаанд - дипломатияи рақамӣ, ки бо

рушди технологияҳои рақамӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад, як воситаи дипломатияи классикии оммавӣ буд ва боқӣ мемонад.

Ҳамчун шароитҳои асосии ташаккули дипломатияи рақамӣ дар марҳилаи муосир (чуноне ки дар ҳама давраи дигари таърихӣ) метавон: нигоҳ доштани ҷолибияти симои сиёсии давлат (инчунин мансабдорони олий ва пешвоёни бонуфузи сиёсӣ) дар дохили кишвар ва берун аз он; таъмини эътимоднокии лоихаҳои сиёсати хориҷии худ; амал намудан бо маълумоти санҷидашуда ва дуруст, ки омодагиро барои барқарор намудани муносибатҳои боэътимоди кушода нишон медиҳад ва ғайраро метавон қайд намуд. Аммо имрӯз беш аз пеш қобилияти давлатҳои муосир дар риояи принципҳои эълоншуда ва масъулият барои амалҳои андешидашуда баҳои баланд дода мешавад. Дар заминаи мушкилот ва масъалаҳои дипломатияи рақамӣ, он дар қиёси диверсификатсияи воситаҳои ба даст овардани дастрасии тасдиқнашуда ба маълумоти шахсӣ, афзоиши шумораи ҷинойтҳои содиршуда дар киберфазо, дарки камбудииҳо ва нуқсонҳои мавҷуда дар қонунгузориҳои ҷорӣ (байналмилалӣ ва миллӣ), паҳн кардани иттилооти эҳтимолан низой ва бадномкунанда мушкилоти иловагӣ эҷод мекунад. Ба ибораи дигар, дипломатияи рақамӣ бояд таҷассумгари мустақими меъёрҳо ва арзишҳои асосии ҷомеае бошад, ки онро дар хориҷа намояндагӣ мекунад: ҷой барои наشري маводи бардуруғ, паҳн кардани хабарҳои қалбакӣ (Fake News), қаллобӣ, тарғиби барномаҳои ғоиданоки сиёсӣ ва иқтисодӣ, намояндаги манфиатҳои маҳдудгардонидашудаи як гуруҳи одамон, вайрон кардани созишномаҳои мавҷуда дар он вучуд надорад.

Дипломатияи рақамӣ аз ҷониби Конвенсияи Вена оид ба муносибатҳои дипломатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ба таври возеҳ танзим карда намешавад, аз ин рӯ, эҳтимол он урфу одатҳои худро дорад. Дар воқеъ, имрӯз онҳо назар ба шакли расмӣ бештар муоширати озодро пешниҳод менамоянд, гарчанде ки вазоратҳои корҳои хориҷии кишварҳои гуногун ба кормандон дастурҳо барои муайян кардани ҷаҳорҷӯба таҳия мекунад. Як твити беэҳтиётна метавонад, дар беҳтарин ҳолат, мавҷи танқидҳои шорехонро ба вучуд орад дар бадтарин ҳолат, дар ҷаҳони воқеӣ бӯхронро ба вучуд орад. Аммо маҷбур кардани дипломатҳо ба истифодаи забони ташрифотӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ беасос ба назар мерасад - баръакс, вазоратҳои корҳои хориҷа саъй хоҳанд кард, ки байни манфиатҳо ва хатарҳо мувозинати оқилона ба даст оранд ва инчунин барои таъмини пайваста ва муассиртар будани муошират захираҳои бештарро сармоягузорӣ кунанд.

То ба ҳол, мумайзони танҳо он имкониятҳои маъмулии давраи рақамиро азхуд кардаанд. Иқтидори бузурги дипломатия дар соҳаи автоматикунонии хизматрасонии шаҳрвандон, таҳлили шунавандагони хориҷӣ, коркард ва мубодилаи маълумот, муносибгардонии равандҳои дохилӣ ва эҳтимолан дар рушди шаклҳои нави ҳамкории бисёрҷониба боқӣ мемонад. Аз ин рӯ, барои ояндаи дипломатияи рақамӣ саволи муҳимтар на он аст, ки кадом платформа Твиттерро иваз мекунад, балки вазоратҳои корҳои хориҷӣ ҳамчун сохторҳои бузурги бюрократӣ ба вазифаҳо ва ҷолишҳои нав дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ҷӣ гуна мутобиқ мешаванд ба ҳисоб меравад.

Дар амалия ин бешубҳа ба он оварда мерасонад, ки шӯъбаҳои вобаста ба технологияи иттилоотӣ на танҳо нақши техникиро мебозанд, балки дар равандҳои банақшагирии стратегӣ низ фаъолона иштирок мекунад; шаклҳои нави рақамии алоқаи дохилӣ, байниҳадамотӣ ва байналмилалӣ бо иштироки дипломатҳо пайдо мешаванд; талабот ба фарҳанги иттилоотӣ зиёд мешавад. Бо вучуди ҳама нағониҳо ва вижагиҳои давраи рақамӣ набояд ба мушкилоти онро аз нав арзёбӣ намоянд - дипломатия дар баробари рушди объективии воситаҳои иртиботӣ, аҳамияти худро дар ҳамкории байнидавлатӣ нигоҳ дошта, таҳаввул карда то ҳол тағйир меёбад.

Аммо, дар баробари ин, набояд дар бораи чунин имкониятҳо, ба монанди истифодаи воситаҳои мураккаби технологӣ (барои муттаҳид кардани аудиторияи мақсаднок ва баланд бардоштани ҷараёни ҳамоҳангшудаи иттилооти худ дар ҳама платформаҳо пешбинишуда), расмисозӣ ва оптимизатсияи таҳлили микдори зиёди

маълумот, табодули таҷрибаи мутақобила дар доираи экосистемаи мушаххаси рақамӣ ва меъморӣ мушаххаси ҷаҳони виртуалӣ, таҳкими иртибот ва иқтидори бонуфузи ҷомеаҳои виртуалии сохташуда ва ғайра фаромуш кард.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати хориҷиро бо дастуру роҳандозии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон Вазорати қорҳои хориҷӣ пеш мебарад. Айни ҳол зиёда аз 30 намоёндагии дипломатии мо дар хориҷи кишвар дар ҷодаи ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои шаҳрвандон ва дар маҷмӯъ, доир ба ҳифзи манфиатҳои миллии давлати Тоҷикистон талош меварзад.

Яке аз ҳадафҳои асосии дипломатия таҳлили вазъият дар кишвари қабулқунанда, сиёсати хориҷӣ ва пеш аз ҳама муносибатҳои байналмилалӣ он мебошад. Сафирон ва намоёндагҳои дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа барои мусоидат ва амалишавии созишномаву шартномаҳои дучонибаю бисёрҷониба нақши назаррас доранд. Дар муаррифии симои мусбати Тоҷикистон ва ташвику тарғиби дастоварду комёбиҳои сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва рушди сармоягузориву сайёҳӣ саҳми бесоҷибқаро соҳибанд. Мутахассисони соҳаи мазкур барои эҷоди воситаҳои самараноки таъсири иттилоотӣ ба афкори ҷамъиятӣ симои Тоҷикистонро дар муносибатҳои байнидавлатӣ бо кишварҳои хориҷӣ ҳамчун кишвари дастгириқунанда ва ташаббусқори сиёсати башардӯстона, эътирофи баробарӣ, истифода накардан аз зӯрӣ ё таҳдид ба зӯрӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ва ғайра бояд муаррифӣ намоянд [5].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, № 332 Консепсияи сиёсати хориҷӣ тасдиқ гашт, ки онро бешубҳа метавон оғози дипломатияи рақамӣ и ё дипломатияи иттилоотии кишвар шуморид [3].

Тибқи он дипломатияи иттилоотӣ яке аз авлавиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Вале саҳифаҳои расмӣ ҳадамоти сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Twitter, Facebook ва Telegram бо забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ соли 2014 ва сомонӣ Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз соли 2013 сабти ном карда шудаанд. Аз он вақт инҷониб доираи платформаҳо, ки Вазорати қорҳои хориҷии Тоҷикистон дар онҳо хабарқоро паҳш менамояд, ба таври назаррас густариш ёфтаанд. Имрӯз он дорои 7 манбаъ дар тамоми шабақаҳои пешбари иҷтимоӣ бо се забон – тоҷикӣ, русӣ, англисӣ мебошад: Twitter; Facebook; Telegram; Вайбер; ТикТок; YouTube; Flickr. Илова бар ин, ба доираи салоҳияти Вазорати қорҳои хориҷӣ аз нигоҳи ҳамроҳангсозӣ саҳифаҳои намоёндагҳои хориҷии Тоҷикистон дар шабақаҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ: намоёндагҳои дипломатӣ дар Твиттер, саҳифаҳо дар Facebook ва Instagram дохил мешаванд. Форматҳои нав, аз ҷумла мессенҷерҳо (Telegram, Viber) фаъолон инкишоф меёбанд. Дар якҷоягӣ, ин саҳифаҳо як шабакаи пуриқтидор - як навъ экосистема ва воситаи универсалии интиқоли иттилоотро ба вучуд меоранд. Ҳадамоти сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба яке аз фаъолони клуби дипломатии рақамӣ табдил меёбад.

Вазифаи асосӣ дар ин роҳ дастгирии ғаврии иттилоотии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Иттилооти мубрам ва бозътимод дар бораи фаъолияти ҳадамот, дар бораи равишҳо ва мавқеъҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба қадри имкон барои доираи васеи шунавандагон ҳам дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам дар хориҷа дастрас бошад. Ба тарғиби симои объективӣ ва мусбати кишвар бояд тавачҷӯҳӣ бештар зоҳир карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Андреев В. В. "Цифровая дипломатия: понятие, эволюция и современные кейсы США, Китая и России" [манбаи электронӣ]// Яндекс Дзен URL: https://zen.yandex.ru/media/id/60076d3c267c3f28_0b8f7766/cifrovaia-diplomatia-poniatie-evoliuciia-i-sovremennye-keisy-ssha-kitaia-i-rossii-6062f9282b33936c16b27f1a (санаи истифодабарӣ: 30.03.2021).

2. Заемский В. Ф., Карпович О. Г. Цифровая дипломатия - дипломатия будущего, (ФГБОУ ВО «Дипломатическая академия МИД России». 03.2021. №№3 2021)
3. “Концепсияи сиёсати хориҷӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 27.01.2015 № 332.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26.01.2021 [манбаи электронӣ]. URL:<http://president.tj/node/25005>
5. Т. Азимзода. Дипломатияи Иттилоотӣ Ва Пешбурди Сиёсати Хориҷии Ҷумҳурӣ [манбаи электронӣ]. URL: https://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=31165 (санаи истифодабарӣ: 12.10.2017. №213).

МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдукодирзода Джамшед Комил – соискатель кафедры таможенное дело Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992900014477. Email: yor_786@mail.ru.

Абдуллоев Зафар Асхобович – старший преподаватель кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции E-mail: menejment_08@mail.ru. Тел.: (+992) 934444154.

Авгонов Сайфулло Махмадиевич кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных наук Таджикского государственного университета коммерции, тел: (+992) 934444169 E-майл: avonov69@bk.ru.

Азимбоев Абдушафе - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информационных систем в экономике Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: azimboev1956@mail.ru. Телефон: (+992) 900-86-16-16.

Алимов Джоми Шарифалиевич – ассистент кафедра экономической теории, Таджикский государственный университет коммерции, Адрес: ул. Дехоти, 1/2, 734055, г. Душанбе, Тел.: 988434931, E-mail: jomi.alimov@mail.ru.

Асрорзода Убайдулло Саттор - доктор экономических наук, и.о. профессор кафедры банковского дела, Институт туризма, предпринимательства и сервиса. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5: Телефон: (+992) 105-46-46-46. E-mail: odinakomron@mail.ru.

Ахмедов Азизхон Абдурахмонович - старший преподаватель кафедры экономика и организация бизнеса Таджикский государственный университет коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. 734051. Email.: akhmedovholid@mail.ru. Тел. 918773323.

Аишуров Гайрат Давлатович – доктор экономических наук, доцент кафедры налоги и страхование Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: gairat-a@mail.ru. Телефон (+992) 934444609.

Аишуров Мухаммади Нусратович - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой систем и информационных технологий в экономике, Таджикского государственного финансово-экономического университета, Email: m_a_84-84@mail.ru, тел: 985-42-30-30.

Бахромов Фирузджон Бахромович – Институт туризма предпринимательства и сервиса, старший преподаватель кафедры финансов и налогообложения. Адрес: 734055. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: firuzchon_bahromzod@mail.ru. Телефон: (+992)98-700-95-59, (+992)93-800-95-59, (+992)90-900-95-59.

Бобишоев Мухиддин Назруллоевич – старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: muhiddinbobishoev@mail.ru тел. (+992) 93 4444708.

Болтуева Шахнозахон Самадовна - Соискательница кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: shahnoza@mail.ru Тел: + 992 927566766.

Валиев Низомиддин Шаробиддинович – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономика и организация бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Тел. 918 14-49-14. e-mail: Nizomiddin_Valiev86@mail.ru.

Гафуров Фаридун Джурахонович - ассистент кафедры систем и информационных технологий в экономике, Таджикского государственного финансово-экономического университета, Email: farid.3737@mail.ru, тел:935-19-37-37.

Давлятов Эхсон Мирахмадович - ассистент кафедры налог и страхование Таджикского

Государственного Университета Комерции, Душанбе. Республика Таджикистан. e-mail: ehson_1983@mail.ru. Тел.: +992926040416.

Дадоматов Далержон Нишонбоевич - доктор экономических наук, доцент, Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики. Худжанд. Республика Таджикистан. E-mail: dalerdn@mail.ru, Тел: +992 92 856 66 65.

Джамшедов Махмадназар Джамшедович, доктор экономических наук, и.о. профессора кафедры экономика и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции 734055, Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½; тел.: 93 521 53 53; e-mail: mahmadnazar_54@mail.ru.

Джамшедовой Савринисо Махмадназаровна, соискатель кафедры экономика и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: Savriniso_f2@mail.ru., тел: 93.569.22.20.

Досиев Махмадшоҳ Назарович - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, п. С. Носир 33 тел: (+992) 918 11 96 48. E-mail: dostiev68@mail.ru.

Дустматов Баходур Муродович – к.э.н., доцент кафедры «Финансы» Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. тел: (+992)918986464. E-mail: dust_81@mail.ru.

Зиёвиддинзода Зуллоддин - соискатель Институт развития образования им. А. Джами Академии образования Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел:928243636, E-mail: zulik.zul@mail.ru.

Кабиров Шарофудин Рахмудинович - преподаватель финансового факультета Бохтарского государственного университета имени Носири Хусрава. Бохтар. Республика Таджикистан. Тел. : 919-07-43-83. Эл. адрес. Sharof_kabirov@mail.ru.

Каххоров Масъуд Махмудович - кандидат филологических наук, доцент Таджикского государственного университета комерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444155. Email: masud66@mail.ru.

Кодиров Анвар Саидкулович – кандидат технических наук, Директор Центра инновационного развития науки и новых технологий Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: (+992)938301983, E-mail: as.kodirov@gmail.com.

Курбанов Махмарасул Абдукодирович - Таджикский государственный университет коммерции, к.э.н., доцент, заведующий кафедрой информационных систем в экономике. Тел: (+992) 936000186. Почта: Kmahmarasul@gmail.com.

Курбонзода Махмадали Рахмат – доктор экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Адрес: 734061, ул. Дехоти ½, Email: tguk@mail.ru.

Курбонов Бадриддин Махмаризоевич – старший преподаватель кафедры налоги и страхование Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. Телефон: (+992) 934444148.

Курбонова Афзуна Азимбоевна – соискатель Института философии, политологии и права Национального академии наук Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: +992 92 101 02 29. E-mail: afzuna.kurbonova@bk.ru.

Курбонов Абдукарим Раҳимович – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел:+992934444150. Email:qkarim@mail.ru.

Лутфулов Мазбутджон Даджонович – старший преподаватель кафедры информационные технологии в экономике Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Тел.: +992928622266, E-mail: maz_lutf@mail.ru.

Максадов Хабибулло Исматович – кандидат исторических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.:+992917947173. Email: maksadov.1961@mail.ru.

Мариншоев Мукбил Мунавваршоевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. E-mail mukbil-0105@mail.ru Тел.: (+992) 93 444 41 33.

Марупова Нигора Шоназарвна - старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции кафедры «Менеджмент». 734055. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2. тел.: 911-04-18-25, e-mail: Shmarupova@mail.ru.

Марупова Нигора Шоназарвна - старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции кафедры «Менеджмент». 734055. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2. тел.: 911-04-18-25, e-mail: Shmarupova@mail.ru.

Махмудов Махмуджон Абдуджаборович – старший преподаватель кафедры Банковское дело Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел (+992)933-77-44-07. E-mail: m_mahmud@mail.ru.

Машикиров Джамшед Ньматуллоевич – кандидат экономических наук, и.о., доцента кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061. Республика Таджикистан. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: jamshed.tguk@gmail.com. Телефон: +992 934313131.

Мирзоалиев Абдумалик Абдунабиевич - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: abdumalik001@mail.ru тел. (+992) 93 7473109.

Мирзоалиев Абдумалик Абдунабиевич - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: abdumalik001@mail.ru. тел. (+992) 93 7473109.

Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции E-mail: menejment_08@mail.ru Тел: Тел.: (+992) 934444145.

Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции E-mail: menejment_08@mail.ru Тел: Тел.: (+992) 934444145.

Мирзоалиев Ёкубджон Абдувахидович – докторант PhD кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: yokubjon93@inbox.ru тел. (+992) 93 4017181.

Мирзоев Сайали Сайвалиевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского национального университета. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992)987204344, Email: sajali@mail.ru.

Мирсаидов Аврор Бобоевич доктор экономических наук, профессор зам директор Института экономики и демографии. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992)939443850; E-mail: mirsaidov-84@mail.ru.

Мирсаидов Фаридун Аврорович кандидат политических наук кафедры Государственного и местного управление Института туризма, предпринимательства и сервиса. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992) 92 705 00 10. E-mail: mirsaidov-84@mail.ru.

Мирсаидов Фаридун Аврорович кандидат политических наук кафедры Государственного и местного управление Института туризма, предпринимательства и сервиса. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992) 92 705 00 10. E-mail: mirsaidov-84@mail.ru.

Муртазо Аҳмад Абдулло – ассистенты кафедры мировой экономики и международных отношений, Республика Таджикистан. Душанбе. ул. Хилоли 48, +992918628840. Email: ahmadabdullo25821@gmail.com.

Мустафозда Нафиса – кандидат филологических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992918320005. Email: nafisa82@inbox.ru.

Мухторзода Саидмухтори Саидахрор - канд. экон. наук, зав. кафедрой экономика и организации бизнеса Таджикский государственный университет коммерции, г. Душанбе, Республика Таджикистан, тел: (+992)939495584, E-mail: zgf878690@mail.ru.

Наботова Парниен Джумахоновна - старший преподаватель кафедры финансы Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. тел: (+992)004400857. E-mail:parnien.nabotova@mail.ru.

Неъмонов Чаъфар Мулкамонович – кандидат политических наук, дотсент кафедры гуманитарных наук ТГУК, **Нидоев Нозимжон Фозилович** – доктор экономических наук, и.о. профессора кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+ 992) 900148888. E-mail nozimjon. Nidoev@ mail. ru.

Нишонзода Рискибой - докторант PhD Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Худжанд. Республика Таджикистан. Тел: 92-950-30-04, почта: riskiboy.nishonzoda@mail.ru.

Обидов Фозил Саидович-доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дело Таджикского национального университета. Душанбе. Республика Таджикистан.Тел: (+992) 985-22-33-13 fozil@mail.ru.

Одиназода Комрон Саидаброр – к.э.н., доцент кафедры экономическая теория и предпринимательская деятельность. Институт туризма, предпринимательства и сервиса. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5 E-mail: odinacomron@mail. ru. Телефон: (+992) 905-55-46- 46.

Раджабов Навруз Махмасидович - докторант PhD, 3 курса кафедры информационных систем экономики Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки 17. Телефон: 987252544. электронная почта: navrooz_93 @ list.ru.

Рахмонкулов Мардонкул – кандидат педагогических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан, (+992) 93900120. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Республика Таджикистан. Душанбе. ул. Дехоти 1/2, +992 934444164 Email: falsafa-64@mail.ru.

Саидова Мунаввар Хамидовна – доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444108, Email: saidova-60@mail.ru.

Сафаров Джовидон Азизмадович- старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел:+992934444857. Email: jonik.8877@mail.ru.

Содиков Рахмон Хамроевич - кандидат экономических наук, доцент, Технологический университет Таджикистана, город Душанбе, Республика Таджикистан. Тел: (+992) 935180012, E-mail: rakhmon67@mail.ru.

Субхонкулов Изатулло Астанаевич - старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции ул. Дехоти 1/2, 734061, г. Душанбе, Республика Таджикистан, тел.: (+992) 934 44 46 30 (м.) izatoollo@mail.ru.

Султонов Зоиршо Султонович – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел (+992) 937266050. E-mail: zoir1978@gmail.com.

Табаров Шамсиддин Сафарович – старший преподаватель производственного менеджмента Таджикского технического университета имени академика М.С, Осими. Душанбе.Рспубилка Таджикистан. тел: +992 918434455. E-mail:Sham_0@mail.ru.

Тулиев Мухаммадулло Сарваркулович – старший преподаватель кафедры информационных систем в экономике, Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. тел: (+992)939000446, E-mail: mukhammad.ali.82@mail.ru.

Тураева Мукаддам Турабойевна – соискатель кафедры налоги и страхования Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992) 988790790, Email: muki-88@mail.ru.

Файзулло Маишраб Курбонали - д.э.н., профессор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992918986464. Email: dust_81@mail.ru.

Факеров Хамидулохон Нуриддинович –доктор экономических наук, профессор, профессор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.+992 907540707. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Хабибов Сафиулло Хабибович, доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции 734055, Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½; тел.: 93 444 41 62; e-mail: Skhabibov.CC@mail.ru.

Хабибовой Сабохат Сафиуловевна, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономика и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: Sabohat.khabibova.71@mail.ru., тел: 93.944.04.27.

Ходжаев Насим Саидович – старший преподаватель кафедры информационной безопасности информатики и кибернетики Дангаринского государственного университета. Тел.:+992939993199. Email: Nasim-93-93@mail.ru.

Ходжаев Парвиз Давронович - доктор экономических наук, профессор кафедры международные экономические отношения Таджикского государственного университета коммерции, 734061, г. Душанбе, ул. А. Дехоти, ½, Республика Таджикистан, тел.: (+992) 938607503 hojaev123p@mail.ru.

Хусенов Бойали Алиевич - кандидат педагогических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел:935215394, E-mail: boiali1961@gmail.com.

Шарипов Махмадулло Исматович кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных наук Таджикского государственного университета коммерции, тел: (+992) 934444240 E-майл: Mahmud_62@mail.ru.

Якуб Хасанзода - ассистент кафедры систем и информационных технологий в экономике, Таджикского государственного финансово-экономического университета, Email: Email: yakub_33@mail.ru, тел: 938074933.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
<p>1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмӣ муосир бо назардошти навгониҳои илмӣ коркард гардида бошад.</p> <p>2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғаи 734061, ш. Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.</p> <p>3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Тажикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com.</p> <p>4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй).</p> <p>5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ч. (8 сах.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.</p> <p>6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷап -3 см.</p> <p>7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд.</p> <p>8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд.</p> <p>9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад.</p> <p>10. Нохунаҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд.</p> <p>11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузашта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад.</p> <p>12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз нохунак ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад.</p> <p>13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад.</p> <p><i>Дар ҳолати зарурӣ ҳаёти таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i></p>	<p>1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.</p> <p>2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru;</p> <p>3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Тажикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: : zoir1978@gmail.com</p> <p>4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).</p> <p>5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).</p> <p>6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.</p> <p>7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с. 77].</p> <p>8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1.</p> <p>9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).</p> <p>10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-».</p> <p>11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.</p> <p>12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.</p> <p>13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.</p> <p><i>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</i></p>

<p>ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДРАИ МАҚАЛЛА</p>	<p>ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ</p>
<p>Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои бартараф намудани камбудихо баргардонида мешавад.</p> <p>Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад.</p> <p>Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз чониби муаллиф коркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.</p>	<p>По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки.</p> <p>Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru.</p> <p>Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.</p>

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
<p><i>Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақризи мешавад. Ин раванд ба муаллифон ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарризи идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарризи дорои унвони илмӣ номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳаи иқтисодиёт дошта бошад.</i></p> <p>1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарризи бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сатҳи илмӣ мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навгонӣ ва иттилоотӣ; - мувофиқати миқдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. <p>2. Мақола аз ҷониби муқарризи дар муддати 15 рӯзи қорӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақризи ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мавҷудияти ҳагогиҳо ва плагиат; - маводро ҷоп қардан мумкин аст ё не; - мавод бори дуввум ба тақризи фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад қарда шавад (бо пешниҳоди раддия). <p>3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди қорқард нашр қарда шавад...» бояд иловаҳо қайд қарда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд).</p> <p>4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарризи бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо тақроран ба муқарризи фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарризи мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод қарда мешавад.</p>	<p><i>Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.</i></p> <p>1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить:</p> <ul style="list-style-type: none"> - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. <p>- соответствие объема выбранной темы требованиям редакции.</p> <p>2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям:</p> <ul style="list-style-type: none"> - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). <p>3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания.</p> <p>4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.</p>

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба
ворид намудани маҷалла ба ИИБР
Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ
дар бораи сабти номи ташкилоти
табъу нашр – №0146/мҷ аз 26 майи
соли 2011

Индекси обунашавӣ дар феҳрасти
«Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии
давлатии захираи иттилоотӣ ММП -
№1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в РИНЦ
Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации–
№0146/мҷ

от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного
ресурса ИПЦ - №1121300264 от 10 мая
2013 года

Электронная версия опубликована
на сайте www.payom.ddtt.tj

МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҶО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Шаропов Фарҳод Разоқович,
Тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Шаропов Фарҳод Разоқович,
тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 31.12.2021. Бумага офсетная
Формат 60x84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 20,87.
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
